

DINAK SAGIDEN

(Noli Me Tangere Iti Iloko)

ni

JOSE RIZAL

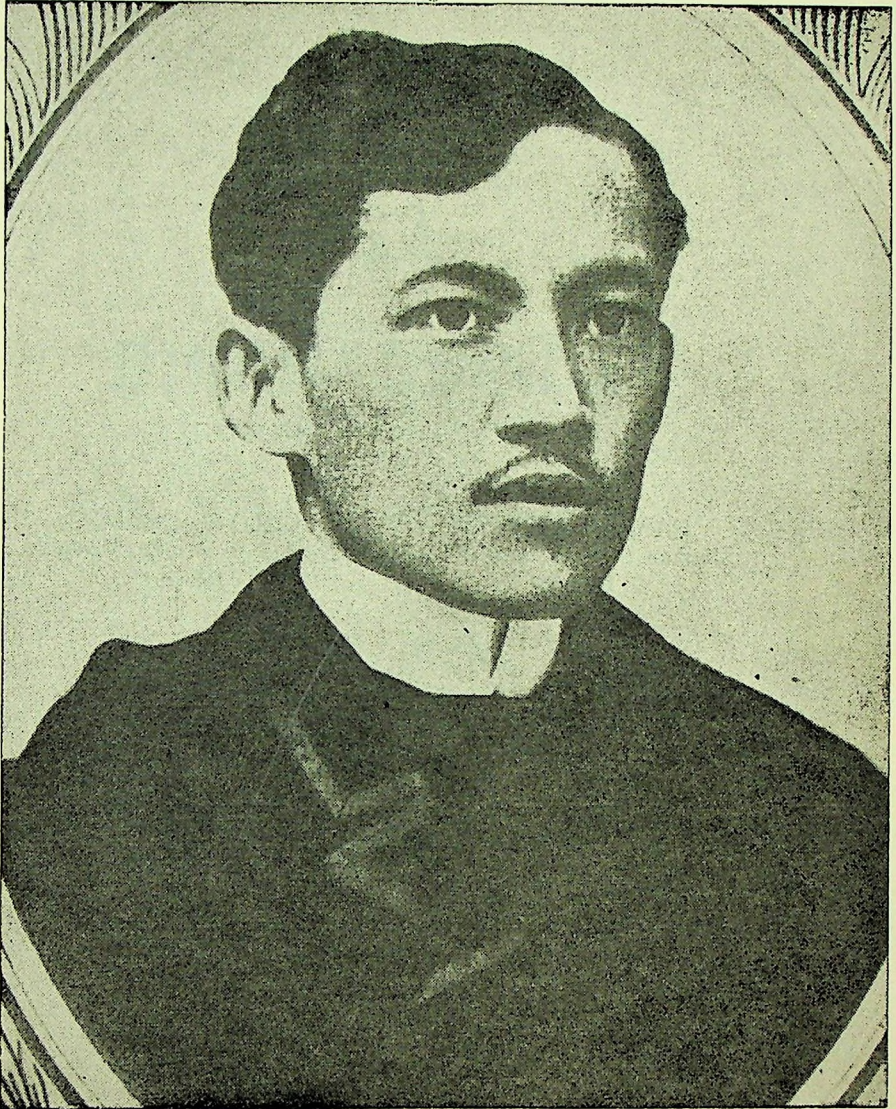
N
H
I

003879

RC
899.2103
N719i

3997

DR. JOSE RIZAL

62

REPUBLIKA TI PILIPINAS
OPISINA TI PRESIDENTE
NAILIAN A KOMISYON DAGITI BANNUAR
Manila

DIOSDADO MACAPAGAL
Pangulo
Republika ti Pilipinas

ALEJANDRO R. ROCES
(Sekretaryo ti Edukasyon)
Pangulo

CARLOS QUIRINO
Direktor ti Biblioteka Publika
Kameng

GALO B. OCAMPO
Direktor ti Museo Nasyonal
Kameng

ESTEBAN A. DE OCAMPO
(Presidente, Asosasyon ti Historya ti Pilipinas)
Kameng

ROLANDO C. LANSANG
Katulongan Nga Ehekutivo

VICENTE DEL CARMEN
Superbisor Ti Impormasyon

JOSE C. DAYRIT
Mangimaton Iti Pagivarnak

Pinaipablaak Ti
NAILIAN A KOMISYON DAGITI BANNUAR

Salaysay ni JOSE RIZAL

BILANG IV

DINAK SAGIDEN

(Noli Me Tangere iti Iloko)

NI

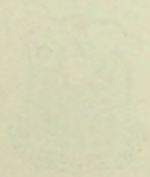
JOSE RIZAL

NAIPABLAAK GAPU ITI MAIKA-100
A PANAGKASANGAY NI DR. JOSE RIZAL

4
899213
RS-80
1886

MINISTRY OF HEALTH
INDIA
GOVERNMENT OF INDIA
MEDICAL DEPARTMENT
NEW DELHI

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HEALTH
NEW DELHI

J. Rizal

DINAK SAGIDEN
(Noli Me Tangere Iti Ilokano)

Inyulog iti sao ti Iluko

ni

SANTIAGO A. FONACIER Y SUGITAN

Iti Dagá a Nakayanakak:

Maysa kadagiti saksakit a mangrigrigat iti tao iso ti *kánser*, a napalalo a nagdakes ta iti la apagbassit a inna pannakasagid, rumaba ket sumakit iti nakas-ang unay. Ket wen, iti laem dagiti barbaro a pannakawadwada ti isip, no namin-ano a kinayatka nga inawagan tapno dayta lagipmo iso man kuma u mangadkadua kaniak, wenno tapno inka man kuma idilig kadagiti sabsabali a dagdagá, kasta met ti inna panagpakita kaniak dayta ay-ayatek a ladawam nga adda nga agsagsagaba iti maysa met a *kánser* a umad-adas iti daydiay.

Agsipod ta tarigagayak ti piam, ta iso met ti piامي, ket piman ta sapsapulek ti kasayaatan nga agasmo, aramidekto kenka ti kas inaramid dagidí in-inauna kadagidí masaksakit nga inda idí ipan ití agda-agdan ti simbaan, tapno amin dagiti tattao a mapan kumararag iti Apo inda ibaga ti nasayaat nga agasda.

Ití kasta, innakto ikalikagom a ipamatmat ti pudno a kasasaádmó, nga awanto ket ti innak samiren a uray ania; innakto lukasan dagiti dadduma nga ab-abbong a nangilemmeng iti sakitmo, nga innakto pay lipaten ti ayat ití bukod a bagí, a ta, kas anakmo, sagsagabaek met ti sakit ken kapoymo.

Ti Nagaramid

Europa, 1886

"Ania? Suan a mabalin aya

Ti maysa a César ti agparang a mabuya;

Da laeng Achilles, Orestes, ken Andromacha ti adda?

"Ni! No awan met makita no di konsejales,

kukura, sesekretario, kada al-alperes,

tuturayen ti soldado kada alguasiles,

"Ngem, gayyem, ibagam man: Adda aya mabalinda

Nga aramiden a dakkel a banag dagiti kakasta?

Dagiti marabutit adda aya

aramid a dakkel a maitungpalda?"

SCHILLER: *"Ti Anniniwan ni Shakespeare"*

PAGSUSURUTAN

Panid

Iti daga a nakayanakak	
I. Maysa a daya	1
II. Ni Crisostomo Ibarra	14
III. Ti panangrabii	18
IV. Ereje ken Pilibustero	24
V. Maysa a bituen iti rabii a nasipngget	32
VI. Ni Kapitan Tiago	35
VII. Lailo ni ayat iti maysa a bansag	48
VIII. Laglagip	58
IX. Maar-aramid	64
X. Ti Ili	70
XI. Dagiti apo-apo	74
XII. Amin a sasanto	80
XIII. Pakdaar ti dawel	85
XIV. Ni Tacio a mauyong wenno pilosopo	90
XV. Dagiti Sakristan	100
XVI. Ni Sisa	105
XVII. Ni Basilio	111
XVIII. Karkararua nga agtutuok	117
XIX. Rigrigat ti maysa a mangisursuro	125
XX. Ti purok iti tribunal	135
XXI. Biag ti maysa nga ina	148
XXII. Lawag ken sipngget	157
XXIII. Ti Panagkalap	161
XXIV. Idiay Bakir	176
XXV. Iti Balay ti Pilosopo	190
XXVI. Iti bispera ti piesta	203
XXVII. Iti sumipngget	212
XXVIII. Sursurat	220
XXIX. Ti Bigat	227
XXX. Iti uneg ti simbaan	233
XXXI. Ti sermon	237
XXXII. Ti tag-ay (tasa)	248
XXXIII. Maysa a panagpanpanunot	259
XXXIV. Ti Panangaldaw	264
XXXV. Sasao	276
XXXVI. Ti umuna nga ulep	283
XXXVII. Ni "Ekselensia"	288
XXXVIII. Ti Libot	298
XXXIX. Ni Dunia Consolacion	304
XL. Kalintegan ken pigsa	316
XLI. Dua a sangsangaili	325
XLII. Da agasawa nga Espadania	328
XLIII. Gakgakat	342

XLIV.	Panangamiris iti uneg ti puso	346
XLV.	Dagiti Makamkamat	353
XLVI.	Ti Pallutan	360
XLVII.	Dagidi dua a "si-siniura"	371
XLVIII.	Ti Burburtia	377
XLIX.	Timek Dagiti Makamkamat	380
L.	Ti kapuunan ni Elias	391
LI.	Panagbalbaliw	399
LII.	Ti Sugal dagiti natnatay ken dagiti an-anniniwan	404
LIII.	Il Buon di si Conosce da Mattina (ti naimbag nga aldaw mailasin iti bigat)	410
LIV.	417
LV.	Panagbettak	424
LVI.	Masasao ken maipagpagarup	431
LVII.	Vae Victis! (Asi pay dagiti naabak)	439
LVIII.	Ti Nailunod	449
LIX.	Ti ili ken ti bukod a pagimbagan	454
LX.	Agasawa ni Maria Clara	466
LXI.	Panaganop iti danaw	479
LXII.	Agpudno ni Padre Damaso	487
LXIII.	Ti Nochebuena	492
	Panungpalan	502

MAYSA A DAYA

Iti arinunos ti Oktubre, ni don Santiago de los Santos, nga adadda a nagnaganen dagiti tattao iti Kapitan Tiago, nagsagana iti maysa a dayá a pangrabii, ket numan pay iti la daydi a malem ti inna pannakaipakdaar, iso a dina kadawyan, ison ti sararitaen dagiti amin a tattao sadi Binondo, kadagiti sabsabali pay nga purok, ket uray payen sadi Intramuros. Ni Kapitan Tiago, kadagidi nga al-aldaw, iso ti ka-angkeran nga agpadayá, ket paggaammon a ti balayna a kas met ti ilina, saanna a ripkan ti ruanganna iti uray siasino man, malaksid iti panagtagilako wenko iti panunot a baro wenko natured.

Kasla pardas ti sal-it ti panagwaras ti damag iti lubong dagiti kankanunong, bingbingraw ken mannakilablab a pinarsua ni Apo Mugna iti di matukod a kaasi Na, ket si-aayat met unay a mangpaado kadakuada sadi Manila. Adda la ket tay agsapol iti pangpasilengna kadagiti sapsapatosna, adda agbirok iti butunis ken kurbata, ngem isuda anim inda madanagan a mangpanpanunot no kasano ti inda ikakablaaw a kasla nadekdekket iti akin balay, tapno makuna a nabayagen a pagayam; wenko agpakawan, no kas ta di nasapsapa a nakapan.

Toy a dayá naaramid iti maysa a balay iti lansangan nga Anloague,¹ ket yantangay dikam malagipen ti bilangna, inkam ibaga laengen ti kasasaadna, tapno inna mabigbig, no kas di pay ri-nebba ti ginggined. Dimi patien a ti akinkua inna pinatubtob, ta sadiay, toy nga aramid, annong laeng ni Apo Mugna, wenko ti Nakaparsuaan, iso nga ado pay ti nakontratana iti Turay a sabali nga aramid. Balay a dakkal, umad-adas iti kaaduan dagti bal-balay sadiay, naipatakder iti igid ti maysa kadagiti sangsanga ti karayan Pasig, a naganen dagiti dadduma iti karayan ti Binondo, karayan a, kas kadagiti amin a karkarayan sadi Manila, adu-

(1) Juan Luna ita. Ti *Anloague* idi, iso ti lansangan a sumaruno iti Laod iti Rosario, manipod iti Plaza Cervantes, a idi managan iti Plaza San Gabriel, ingga na iti sangol ti Simbaan ti Binondo. Sao ti Tagalog; *allawagi* iti Iluko.

da dagiti pagpapaayanna: pagdigusan, pagibellengan iti rugit, paglabaan, pagkalapan, paglasatan dagiti sasakayan, ket iso payen ti paginuman, no kasta ti kayat ti agsaksakdo a sanglay. Reb-bengna nga ibaga nga iti daytoy mannakabalin a urat ti purok a iso ti adadda a pakakitaan iti garaw, ken iso pay ti pakaumaan iti kasta unay a kibor, iti baet ti nganngani maysa a kilometro, apaman la ta adda maysa a rangtay a kayo, a ti maysa a bangirna adda nadadael iti bayat ti innem a bulan ket ti maysa di met mabalin a pagnaan kadagiti matda a bulbulan ti tawen. Anansata, no kalgaw, dagiti kabkabayo ikanayunda metten ti agtapuak iti danom, a kasta unay a siddaaw ti agaleng-aleng a tao nga iti uneg ti lugan, adda nga agsusugel wenno mangpanpanunot iti rinang-ayan dagiti al-aldaw.

Toy balay a miasarsarita, adda babbabana ket saan unay a nasayaat ti panaglintegna; no saan a nakita ti agaramid wenno gapuananen dagiti gingginggined ken bagbagyo, awan makai-baga iti napaypayso. Maysa nga akaba nga agdan a napintaan iti naganos (verde) dagiti kadkadang (balaustre) na ket addada paspasetna a naaplakan iso ti ulian a mapan iti kadaklan (sa'as) ti balay, manipod iti yan ti ruangan a dakkel a nadaplitan iti azulejo, ket naikkan kadagiti pagmasmasetasan ken pagikabkabilan kadagiti naiparabaw kadagiti batiatay a lusa a nagga-po sadi China, a nadumaduma ti buyada ket nagkaado dagiti ugis-ugisda.

Ket yantangay awan agbantay iti ruangan wenno babaunen nga agdawat wenno agsaludsod iti surat a nangawis (billete de invitacion), umulitanto; o sika nga agbasbasa, pagayam man wenno kabusor! no kas ta maawisdaka ti aweng dagiti tugtugtog ti orkestra, dagiti silsilaw, wenno ti kas la adda sasawenna a *klin-klan* dagiti pingpinggan ken kubkubiertos, ket kayatmo pay met a kitaen no kasano dagiti um-ummong sadiay Mutya ti Daya. Si-aayatak, ket nasaysayaat kuma kaniak, no diak pendaenen a ibagakenka ti kasasaad toy a balay, ngem toy masapol unay, ta datay man a tattao, iti kaaduan na, kastay la pagong: ipateg ket ilasindatayo gapo iti ukis tayo; gapo itoy ken sabsabali pay a kabkababalin, dagiti tattao sadi Pilipinas umad-adasda iti pagong.—No ma-kaulitayon, pagammuan, intay mailasbong iti maysa a yan a nalawa, a naganenda sadiay iti *kaida*, diak ammo no ania ti gapo na, yan a ita a rabii iso ti maaramat a panganan ken pagyanan

ti orkestra, nga agtugtug. Iti tengngana, adda naikabil nga atid-dog a lamisaan a kasta unay ti pannakapunno na kadagiti ado a ramramen a pangpasayaat, kasda man kidkiddayan dagiti man-nakilablab kadagiti nasam-it a karkari, ket kas na met itay but-butngen ti naalumiim a balasang, ti nasungdo a balasang, iti dua nga uras a makappatay a pannakilangen kadagiti sabsabali a tat-tao, nga iti pagsasao ken panagsasaritada, masansan a maidumada unay iti kababalin. Kasungani dagitoy nailubungan a sagsagana, addada dagiti naglalaok a kukuadro a naikabil ka dagiti diddiding a pakakitaan ka dagiti banbanag maipapan iti Relijión, kas *Ti Purgatorio*, *Ti Inpierno*, *Ti Maudi a Panangukom*, *Ti Ipapatay ti Nasingpet*, *Ti Ipapatay ti Managbasol*, ket iti tengnga, a napalaw-lawan iti nataraki ken nasayaat a *marko*, *estilo Renacimiento* nga aramid ni Arévalo, adda nakaddidillaw a dakkel unay a *kuadro* a nakailadawan ti dua a babbaket... Ti naisurat iti baba na ku-nana: "*Ni Nuestra Seniors de la Paz y Buenbiaje, a madaydayaw sadi Antipolo, babaen ti langa ti maysa nga agpalpalama, sarung-karanna ni mananglualo ken agdindinamag a Kapitana Ines, iti panagsakit na.*"² Ti ladawan numan pay saan a nasayaat ket awan *arte* na, naglablabes ti kas na kinaagpaypayso a sibibiag: ti masa-akit arig nan ti maysa a bangkay a maderderder gapo iti nakusnig ken nabalbag a rupa na; dagiti basbaso ken sabsabali pay a ka-kuykuyog ti mabayag a panagsakit addada a kasta unay nagsaya-at ti pannakailadawan da, ta maanninawan pay ti linaon da. No buybuyaen dagitoy a mamarusing iti imas ti pannangan ken mangipalagip iti maipapan iti rusok, nalabit adda agkuna a ti manag-dakdakes nga a kin balay ammuna a nalaing ti kababalin ti kaadu-an dagiti tumugaw iti panganan, ket tapno malingdan bassit ti pa-nunot na, nagpaibitin kadagiti napateg a pagsilsilawan nga ara-mid sadi China, tangtangkal nga awan met ngad nagyan a tu-maytayab, nagbubukel a sarsarming nga adda *asuge* da a nalabaga. naganos ken balbag, babassit a mulmula a nalaylay, ik-ikan a na-pagango ken napabussog a naganenda iti butiti, ken no ania ania pay; sa iti bangir ti balay a tumamdag iti karayan, nagpaikabil ka-dagiti nataraki a bakbakkuko (arko) a kayo, kas la sinasanglay, kas la ine-europeo; ket iti bansag nagpaikabil met iti *emparrado* ken *glorieta* (sapaw a pagkalatkatan dagiti mulmula), a silawan iti apagapaman dagiti parparol a papel a nadumaduma ti buya da.

(2) Iti konbento sadi Antipolo adda maysa a ladawan a kas ti daytoy. (Panglawag ni Rizal)

a kas da la adda iti uneg ti simbaan, wen ket di no naipadpaduma dagiti babbai sadiay?

Ti kadaklan (salas) iso ti yan dagiti mangan, iti nagbabaetan dagiti dadakkel a sarsarming ken naraniag nga ar-aranias; sadiay, iti rabaw ti maysa a pagbatayan a saleng, iso ti yan ti nakasaysayaat unay a piano de kola a naglabes ti ngina na, ket kas man la napatpateg manen ita a rabiin, gapo ta awan manugtog ken kuana. Sadiay, adda maysa a ladawan a dakkel, a naipinta iti *al-oleo*, ti maysa a lalaki a nataer, nakaprak, natibker, nalinteg, kas la rinukrukod a kas ti baston a naburlasan a iniggaman dagiti nasikkil a ramramay na a napunno kadagiti singsingsing: ti ladawan kas na la kuna:

—¡Jim! kitaenyo man amin dagiti naikapetko ken ti nara nga a takder ko!

Dagiti al-alikamen ti balay, nataraki da, nalabit, saan da unay a nanam-ay a pagtugawan ket makadadaelda pay iti salun-at: ti akinbalay di na ngata pinanunot ti salun-at dagiti sangsangaili na, no di ket ti kinaparammag na met laeng; ¡nakabutbuteng ti agsakit iti sika, ngem agtugaw kay met ka dagiti tugtugaw nga aramid sadi Europa, ket dayta saan a kanayon a makatugtugaw kay kunana ngata.

Ti kadaklan (salas) nganngani napunno iti tao, dagiti lallaki nailasinda kadagiti babbai a kas kadagiti simsimbaan dagiti katoliko ken kadagiti pay Sinagoga (simsimbáan) dagiti judío. Dagiti babbai, sumagmamano da nga agkabanuag a pilipina ken kakastila: sa da la bingyen dagiti bibbibig da no inda tipden ti panagsuyaab da, ngem dagusenda met la a lingdan kadagiti paypaypay da; apaman la no agdaydayamudomda dagiti paspasaray a sarsarita da agpatayda kadagiti saggaysa a balbalikas, a kas ka dagitay riprippiis a mangngeg iti rabii kadagiti balbalay, riprippiis a patauden dagiti bábaó ken al-alutiit. Dagiti ket ngata aya nagduduma a laladawan ni Apo Santa María a naibitbitin ka dagiti diddiding ti mamagulimek ken mamagtalna ka dakuada a kas da la adda iti uneg ti simbaan, wen ket di no naipadpaduma dagiti babbai sadiay.

Ti kakaisuna nga agawat kadagiti sangsangaili a babbai, iso ti maysa a baket, kasinsin ni Kapitan Tiágo, nataraki ti panagruprupana ket naimbag met ti kinadakes ti panagsaona iti kas-

tila. Amin ti aramidna a panagipakita iti nasayaat a kadawyan-na, iso ti inna panangigayat ka dagiti babbai a kakastila iti *bandedeja* ti tabako ken mamá, ket kadagiti pilipina ti inna panangi-paagep iti ima na nga awan duma na iti pamayan dagiti praile. Toy nakakaasi a baket nagangayanna ti nauma ket, idi adda nangngegna a kirat ti pinggan a nabuong, rimuar a nagtaray a kinunana:

—Jesus! —Aguraykayo, nagunggan!

Ket saanen a nagparang.

No maipapan kadagiti lallaki napalpalalon ti ringgorda. Ad-dada sumagmamano a *kadete* iti maysa a suli a nabiat ti panagsasao da, ngem nainayad, pasaray kitaen ken itududa dagiti sabsabali a tattao nga adda iti kadaklan (salas), ket agkakatawada nga ikagumaanda a di ipadpadlaw; addada met dua a taga sabali a daga a nakaaruat iti puraw, sitatallikod dagiti im-ima da nga inda pinagsanggala ket di da agtagtagari, agpagnapagnada nga atitiddag dagiti ak-aksawda iti murdong ken murdong ti kadaklan (salas), kas aramid dagiti mauma nga aglayag iti rabaw ti *kubierta* akinngato a benneg) ti maysa a sasakyan. Amin ti gagar ken biag dagiti sarsarita aggapuda iti maysa a purok a binukel ti dua a praile, dua a paisano ken maysa a militar a linaw-lawda ti maysa a bassit a lamisaan a yan dagiti butbutelia ti arak ken biskutso nga ingles.

Daydi militar, maysa a lakay a teniente, natayag, langa na ti panangtangkenan; kasla maysa a *Duke de Alba* a nabati iti pangal ti agdan ti Guardia Sibil; bassit la ti sao na, ngem natangken ket ababa.—Ti maysa kadagiti praile, agkabanuag a dominiko, nataer, nadalos ken nasilap a kas kadagiti sarsarming na a nabasikawan iti balitok, nasapa a kinaranga ti adda kenkuana: iso ti kura sadi Binondo, ket kadagiti nalablabes a tawtawen, nangisursuro idiyay San Juan de Letran. Damag a nalaing a maki-supiat iti maipapan iti sirib, ket kadagidi al-aldaw a pannakaitured pay laeng dagiti annak ni Guzman a makisinnait iti laing kadagiti saan a papadi, daydi nalaing a makiergo, B. de Luna, dina ket nabalin, kaano man, a nabungon ken natiliw: dagiti *distingos* ni Fray Sibyla pinagbalinda a kas la maysa nga agkal-kalap a kayatna a siluan ti igat. Daydi dominiko bassit ti panagsasao na ket kas na la itay timbengen dagiti balbalikas na.

Ngem daydi maysa, a pransiskano, nasao unay ket napalpalo manen ti kinagaraw na. Numan pay nangrugi nga agubanen dagiti bubuok na, kas la nasayaat ti pannakataripato ti nabaneg a bagina. Ti nasayaat a rupana, ti panagkitana a saan unay a makaited talna, dagiti akaba a sasangyan na ken dagiti nabaneg a taktakiag na, isuda ti mangted iti langana a kas la maysa a *patricio romano* a manglimlimo, ket uray di kayat, maipalagip laeng ti maysa kadagiti tallo a praile a saritaen ni Heine iti sinuratan na a *Dioses en el Destierro*, nga iti kan bulan ti Septiembre, no daytay agpada ti kaatiddog ti aldaw ken ti rabii, ta lasatenda nga agbangka ti maysa a danaw sadi Tisol iti tengnga ti rabii, kanayon a pasukibanda ti nakakaasi nga agbangbangka iti pirak a nalamiis, kas la yelo, iso a manglemmes kenkuana iti buteng. Nupay kasta, ni Fr.³ Damaso saan a datdatlag a kas dagidi naragsak, ket no ti aweng ti timekna nagubsang kas la timek ti maysa a tao . . . ti maysa a tao a kaano man dina nakagat ti dilana, nga ipagarupna a nasayaat ket awanen pamillawan iti anim a ibagana, ti katawana a naragsak ken nalawag punasenda daydiay dakes a panangipagarop, ket kas pay itay maipapilit a pakawanen kenkuana ti inna panangipakita iti kadaklan kadagiti saksakana nga awan mediasda ken kadagiti gurgurongna a dutdutan, a mamagbakang ngata kuma iti maysa a miendiera iti *peria* sadi kiyapo.

Maysa kadagiti paisano, tao a bassit, nangisit ti imingna, daydi laeng agongna ti nakaddidillaw, a no kitkitaen ti kadakkelna, kas la saanna a kukua; daydi maikadua, agkabanuag a nalabaga, kas la sangsangpet, iso ti kasásaó daydi pransiskano iti nabiag unay.

— Makitananto, — kuna daydi pransiskano — inton adda binulanna nga adda dituyen, mapnekannanto ti kinapudno dagiti sasaok kenkuana: maysa a banag ti panagturay sadi Madrid ket sabali met ti panagyan ditoy Pilipinas!

— Ngem . . .

— Siak. kas pagarigan, — intuloy ni Fr. Dámaso, nga inpig-sana ti timekna, tapno di makasao ti kasarsaritana, — siak, a dua pulo ket tallo a tawen kon a mangmangan iti saba ken inapoy, mabalinko ti agsao iti nakappapati maipapan iti dayta a banag.

(3) *Fray* ti pannakabalikas na. Maikabil idi ti sango a nagan ti praile. Ita dagiti papadi a pilipino, a saan a praile inda met ikabilen ti "Fr" iti sango dagiti nagnagan da ket baliksenda a "*Father*".

Dinak palpalawlawan kadagiti panpanunot ken sarsarita a nasa-yaat, siak ammok ti indio. Ammuem a nanipod pay idi dim-tengak ditoy, naidestinuak iti maysa nga ili, nga agpayso, bassit, ngem nalaing unay a tumalon. Diak pay unay maawatan idi a naimbag ti sao ti tagalog, ngem kumkumpesarekon dagiti babbai, ket agkakaawatankam met, ket kasta unay nga ayat da kaniak, ta idi inyallatiwdak, kalpasan ti tallo a tawen, iti sabali nga ili a dakdakkal, a naawanan iti padi, gapo ta natay daydi kura da nga indio, amin dagidi babbai nagsasangitda, ginaburandak kadagiti impabpabalon, ket minusmusikuandak pay . . .

— Ngem dayta awan sabali nga ipamatmatna no di . . .

— ¡Agurayka, agurayka! dika unay agkarting! Daydi simukat kaniak, nabibiit ti panagyanna, ket idi pimmanaw, ad-ado dagiti kimmuyog kenkuana, ad-ado dagiti lulua, ket ad-ado pay dagiti musiko, idinto a napalpalalo ti panagkabilna ngem siak ket inangatuna pay iti ngangani nagpidua dagiti singsingiren ti simbaan.

— Ngem ipalubusyo kuma a . . .

— Saan la a dayta, sadi ili a San Diego, nagyanak iti dua pulo a tawen ket mano la a bulan a . . . pinanawak (iti daytoy kas la nakaluksaw). Ti dua pulo a tawen, awan siasino man a makasalungasing, umanayda unayen a pangammo iti maysa nga ili. Ti San Diego adda innem a ribo a tattao na, ket amammok tunggal maysa kadagiti umili a kasla itay siak ti nangipasngay ken namasuso kadakuada: ammok no ania ti pilay a sakana daytoy, no adinno ti pagsakitan ti sakana no agsapatos ni daydiay, no asinno ti mangar-arem iti daydiay a balasang, no ania dagiti nagtigtigkulan ni daytoy ken no asinno ti nakaitigkulanna, no asinno ti napaypayso nga ama daydiay ubing idiy, kdmpy. A ta kumpesarek ida amin amin; napalalo ti annad da a di agkurang iti annong da. Sawenna, no agulbudak ni Santiago, ti akinbalay: ado dagiti dagdagana sadiay, ket sadiay ti naggayyemanmi. Ala, ket kitaen no asinno ti indio; idi pimmanawak, apaman la ta adda sumagmamano a babbaket ken *ermano tercero* a nanguyog kaniak, ket; idinto ta nagyanak sadiay iti dua a pulo a tawen!

— Ngem; diak makita nga adda biang dayta iti pannakadestanko ti tabako! — insungbat daydi nalabaga idi nagsardeng biit daydi pransiskano, ta imminom iti sanga tag-ayan (kopita) a Jerez.

Ni Fr. Dámaso, a napnuan sidda-aw, istay naibbatanna ti tagayan (kopita). Napamayeng ket kinitana a nalaing daydi bumaro ket.

—¿Ania? Ania? —kinunana, a sipupunno iti siddaaw. — Ngem,¿ mabalín a di ka makita dayta, a nakalawlawag a kas ti silaw? Di ka makita, anak ti Dios, nga amin dagitoy ipaneknekda a silalawag a dagiti pamaspasayaat a iruruar dagiti minministro saan da a naimbag?

Ita, daydi met ulandés ti napamayeng; ti teniente adadda manen a pinagkuribetbetna dagiti kidkidayna; daydi bassit a lalaki pinagkutina ti ulo na a kas na la itay paneknekan, kas la saan met, dagiti sásaó ni Fr. Dámaso. Daydi dominiko istay tinallikudanna ida amin.

—¿Patiényo a...? —ti saludsod idi agangayen, a daydi bumaro a sipapanunot, ket miningminganna a napnuan gagar daydi praile.

—!No patiek! ¡Patiek a kas pammatik iti Ebanjelio! ¡Ti indio, napalalo a nagsadot!

—¡A! pammakawananyo ta tubngenkayo,—kinuna daydi bumaro nga inin-inayadna ti timekna ket inyadanina pay bassit ti tugawna; — bimmalikas kay iti maysa a sao a nangriing iti gagar ko. Agpayso nga adda a naikasigod dayta a kinasadot ka dagiti nayanak ditoy, wenno maaramid ti saritaen ti maysa nga agbanbanyaga a taga sabali a daga, a kunana a dayta a sao tayo, pangkalubtay laeng iti kinasadot tayo, iti pannakaudi tayo ken iti pamayan tayo kadagiti dagdaga nga iturayantayo? Saritaenna dagiti sabsabali a dagdaga a paiturturayan, a dagiti umili ka dakuada, kapulpuli dagiti taga ditoy . . .

—¡Ni! ¡Apay! Saludsudem ken apo Laruja, iso a makaamammo met itoy a daga, saludsudem kenkuana no ti kinakuneng ken ti kinasadot ti indio adda kapadada!

—Pudno; — insungbat daydi bassit a lalaki, nga iso ti nadutukan — uray adinno a disso ditoy lubong, saan kay a makasarak iti nasadsadot ngem ti indio. ¡uray adinno a disso ditoy lubong!

—Kasta met nga awanen kadadaksan ken kaguguliban!

—¡Wenno kadadaksan iti sursuro!

Daydi bumaro a nalabaga rinugyanna ti kimmita a sidadanag iti amin a di mangan-ano.

—Appo, — kinunana a si-inayad — kunak ngata nga addatayo iti balay ti maysa nga indio. Dagita a babbalasang . . .

—¡Ni! dika agbutbuteng! Ni Santiago saanna nga ibilang ti bagi na nga indio; maysa pay, awan a sisasango ket . . . juray pay adda! Dagita ket, kinaang-ang laeng dagiti sangsangpet. Bay-am a mapalabasna ti sumagmamano a bulbulan; agbalbaliwto ti panunot na inton masansanna ti mapan kadagiti ado a pagdadayaan ken bailujan (pagsasalaan), maturog iti katre ket makasida iti ado a tinola.

—¿Ti kuna yo a tinola maysa a bunga nga umad-adas iti loto a mamagbalin kadagiti tattao . . . kas la . . . managinlipat?

—¡Ania a *loto* ka da lotería! —insungbat a nagkatawa ni Padre Dámaso —ti la masasaom. Ti tinola, maysa a *gulay* a manok ken tabungaw. ¿Mano nga aldaw mo a dimtengen?

—Uppat nga aldaw —insungbat daydi bumaro, a napasakit tan bassit.

—¿Umayka nga agannong (empleado)?

—Saan, apo; umayak a bukbukod ko laeng, tapno maammok toy a ili.

—¡Ay, apo, naisalsalumina a billit! —kinuna ni Fr. Dámaso, a kinitana a nalaing. — Umay ditoy a bukbukodna ket maipupon laeng iti ina-ang-ang! ¡Ania man met a datdatlagen! Idinto ta nagado dagiti pagpagbasaan . . . no adda la ket dua ramayan a mugging . . . aduda dagiti nagsursurat kadagiti kakasta a dadakkel a pagpagbasaan! No adda la ket dua ramayan a mugging . . .

—Kunayo itay, Padre Dámaso, —inpasaksak daydi dominiko, a ginupedna dagiti sarsarita — a nagyankay iti dua pulo a tawen sadi San Diego ket pinanawanyo . . . ¿di kay aya naayatan ti ili?

Ni Fr. Dámaso, iti daytoy a saludsod a nabalikas nga awan an-ania na ken istay di ginagara, napukawna a naminpinsan ti ragsak na ket nagsardeng a nagkatawa.

—¡Saan! —kinunana nga inkaros a simamaga ket nagsanggir a kasta unay pigsá iti dakkel a tugawna.

Daydi dominiko tinuluyana ti nagsao nga adadda pay a kas la awan ti ania man:

—Naldaang ngata ti pumanaw iti maysa nga ili a nagiyanan iti bayat ti dua pulo a tawen ket am-ammon a kas ti abito nga ar-aruatan. Siak, a ket, rinigatko ti pimmanaw sadi Kamiling, idinto a bassit la a bulan ti panagyan ko . . . ngem dagiti makaturay ka datao inaramidda a gapo iti pagimbagan ti Gimong . . . ken gapo iti pagimbagak pay met.

Ni Fr. Dámaso, a damo na iti daydi a rabii, kas la adda panunutenna a nadagsen. Pagammuan, dinanugna ti ima ti tugawna ket immanges iti napigsa, sana kinuna:

—!Adda Relijion wenno awan, nalawlawag a pannao, dagiti kukura adda wayaway da wenno awan! Ti ili madadael, nadaaelen!

Ket dimmanog manen.

Amin dagiti adda iti kadaklan (salas) tinaliawda a sisisiddaaw ti tallaong da: daydi dominiko inngatuna ti ulona tapno inna makita iti babaen ti antiukosna. Dagidi dua a taga sabali a daga nga agpagnapagna, simmardengda iti apagbiit, nagkinnitada, inparang da bassit dagiti nataadem a ngipngipenda, sada met la giniddato a tinuloy ti pannagnada.

—¡Makapungtot a ta dikay dinayaw iti Reberensia— inyarsa-as ni Laruja iti daydi bumaro a nalabaga.

—¿Ania ti kayat nga ibaga, *Reberensia*, ania ti maaramid ka dakayo? —sinaludsod daydi dominiko ken daydi teniente iti nagduma nga ayog ti timek.

—¡Iso ti gapona nga aduda dagiti mapaspasamak a rigrigat! Dagiti agturturay abuyanda dagiti ereje a sumango kadagiti pannakabagi ti Dios! —intuloy daydi pransiskano, ket inngatuna dagiti nabaneg a gemgem na.

—¿Ania ti kayatyo a sawen? —binaliwan a sinaludsod daydi namurareg a teniente, a kas la timmakder?

—¿No ania ti kayatko a sawen? —inulit ni Fr. Dámaso, nga adadda nga inpigsana ti timekna ket sinanguna ti teniente. —¡Sawek ti kayatko a sawen! Siak, siak kayatko nga ibaga a noti kura pakutkutna iti sementeriona ket paibellengna ti bangkay ti maysa nga ereje, awan ti uray si asino man, uray ti Ari a sibabagi, ti addaan iti kalintegan a makibiang, ket adadda manen nga awanan ti kalintegan a manusa. Ket ti ket *jeneralito* tuyen, *jeneralito Kalamidad*, *jeneralito* Dakes a Gasat . . .

—¡Padre, ni *Ekselensia iso ti Bise-Real Patrono* — inpukkaw ti teniente, a timmakder.

—¡Ania nga *Ekselensia kada Bise-Real Patrono!*—insungbat ti pransiskano, a timmakder met. —Kadagiti sabsabali kuma nga al-aldaw, inyulugda kuman a ginuyudguyod, kas namayan naminsan dagiti praile iti daydi dakes a Gobernador Bustamante. ¡Dagidi man dagiti al-aldaw ti pammati!

— Ibagak kadakayo a diak ipalubos . . . ¡Ni *Ekselensia* iso ti pannakabagi ti nadayag nga Ari!

— Ania nga ari kada riari! Kadakami, awan sabali nga Ari, no di ti *lejítimo* . . . ti pudpudno!

— ¡Alto! — inpukkaw ti teniente iti nakaam-ames, a kas la itay kasasauna dagiti sosoldadona; — wenna ibabawiyo amin a sinasauyo, wenna inton bigat innak ipakaammo ken Ekselensia!

— Inkay itan, inkayon! — insungbat a silalais ni Fr. Dámaso, nga inna inasitgan a sipepetpet dagiti im-imana. ¡pagarupyo a gapo ta si-aabituak, awan . . . ? Inkayon, ta ipabuludko pay ti lugan ko!

Ti riri agbalin kuman a binubullagaw, nagasat ket di ta sim-mangpet daydi dominiko.

— ¡Appo! — kinunana, iti daytay timek a kas la naturay ken kas la rumuar iti agong a maitutop unay kadagiti praile; — diyo pagsisilpuen ti aluppasi ken banban, ket dikay met sapulen ti dakes iti disso nga awanan. Rebbengtay a paglalasinen kadagiti sasao ni Fr. Dámaso ti sao ti tao ken ti sao ti padi. Dagiti sasao ti padi, a kas padi, *per se*, uray kaano man, saan da a maka-sair, ta aggapuda iti napaypayso a pudno. Kadagiti sasao ti tao, paglalasinen manen: dagiti sasaona *ab irato*, dagiti sasaona *exore* ngem saan a *in corde*, ken dagiti sasaona *in corde*. Dagitoy naudi isuda laeng ti makasugat, ket kitaen pay: no *in mente*, addada idin a gapo iti maysa a panggep, wenna agtaudda laeng *per accidens* iti bara ti panagsasarita, no adda . . .

— No siak, *por accidens y por mí*, ammok dagiti gaggapo na. Padre Sibyla! — ingguped ti teniente, idi makitana a makulkulen kadagiti napalalo a pammaglalasinen ket mabuteng payen a no kanayunenda, isunto pay ket ti rumsua nga adda basol na.— Ammok dagiti gaggapo na ket addagituyda ta inkarida a paglalasinen Reberensia. Iti bayat ti kaawan ni Padre Dámaso sadi San Diego, inpunpon ti koadjutor ti bangkay ti maysa a tao a natakneng unay . . . wen, apo, natakneng unay, naminado a nakasasaok ket nagdagdagusak iti balay na. No saan a nagkom-pesar kaano man. ¿ania? siak diak met agkonkonpesar; nga ibaga a pinatayna ti bagi na, dayta, maysa nga ulbod, maysa a pammadakes. Maysa a tao a kas kenkuana, nga adda anakna a nangipunipunanna iti dungngo ken inanamana, maysa a tao nga adda pammatina iti Dios, nga ammuna dagiti an-annongna iti pagi-

lian, maysa a tao a natakneng ken nalinteg, saanna a papatayen ti bagi na. Toy, sawek, ket diak ibuksilan dagiti dadduma a panpanunutek, ket rebbengyo a pagyamanan, *Reberensia*.

Ket, tinallikudanna ti pransiskano, sana intuloy:

— Idi kuan, daytoy a kura, idi nagsubli iti ili, kalpasan ti panangkabkabilna iti nakakaasi a koadjutor, pinakutkutna daydi bangkay, pinairuarna iti sementerio ket pinaipuruakna iti diak ammo no adinno. Ti ili a San Diego nagtakrot a timmobngar; agpayso ket di a bassit dagiti nakaammo; daydi natay, awan kaka-bagyanna, ket ti kakaisuna nga anakna adda sadi Europa; ngem ti kangatuan nga agturay naammuanna, ket gapo ta iso, tao a nalinteg ti panagpuspusona, dinawatna ti pannakadusa ti . . . ket ni Padre Dámaso nayalis iti sabali nga ili a nasaysayaat. Ad-dayta amin. Ita, aramidenyo dagitay pammaglalasin yo, Reberensia.

Ket idi nasauna tuyen, immadayo iti tallaóng.

— Leddaangek unay ti nangsagid a diak am-ammo, iti maysa a banag a narikot, — kinuna ni Padre Sibyla a sililiday. — Ngem, ala, no la ket pagsayaatan ti ya-alis . . .

— ¡Ania ti nagsayaatan! ¿Ket dagiti . . . mapukaw iti panag-yalis . . . dagiti pappapel . . . ken dagiti . . . ken amin a mapuk-pukaw? — insengngat ni Padre Dámaso nga agngadngadal, a di na ket matengngel ti pungtot na.

Nangin-inot met la a nagsubli ti ummong iti daydi damo na a talna.

Addada sabsabali a tattao a nagdadateng, kadakuada, maysa a lakay a kastila, pilay, nasam-it ket di makaan-ano ti langa na, nagsadag iti takiag ti maysa a baket a pilipina, a napunno kadagiti ado a pakpakulot ken pinpinta, ket nakaaruat iti kawes ti euro-pea.

Dagiti nadanonda kinabla-awanda ida a sia-ayat. Ni *Doktor De Espadania* ken ni asawa na, ni *Doktora dunia* Victorina naki-katugawda kadagiti am-ammotayon. Addada met makita a sumagmamano a *periodista* kada *almacenero* nga agkikinabla-aw ken agallaalla a dida ket ammo ti aramidenda.

— ¿Ngem, mabalinyo nga ibaga kaniak, apo Laruja, no kasanano ti akinbalay? — sinaludsod daydi bumaro a nalabaga — Saanak pay a nayam-ammo kenkuana.

— Kunada a pimmanaw; uray siak diak pay nakita.

—¡Ditoy saan a masapol dagita pannakayam-ammo! —insawang ni Fr. Dámaso. —Ni Santiago, naimbag a tao.

—Maysa a tao saan a iso ti nangiparuar iti manilang (pól-bora), —innayon ni Laruja.

—¡Dakay met, *senior de Laruja!* —kinuna iti naumbi a pangananawa, ni dunia Victorina. a nagpaypay. —?Kasano nga iso ti nangiparuar iti manilang (pól-bora), no kunada met a inparuar pay la dagiti in-insik idi ne mano gasot a tawenen?

—¿Dagiti in-insik? ¿Agmauyungkayo? —inpukkaw ni Fr. Dámaso. — ¡Inkaman dita! Inparuar ti maysa a pransiskano, maysa a kagimungak. Ni Fr. Savalls, diak-ammon idi maikapito gasot . . . a tawen!

—¡Maysa a pransiskano! Ala wen, nagyan ngata a nangas-kasaba sadi China, dayta P. Savalls; — insungbat daydi *siniura*, a dina kadawyan a ibbatan a kasta-kasta laeng dagiti maiserrek iti ulo na.

—Schwartz, kunayo ngata kuma, *seniora*, —kinuna ni Fr. Sibyla, a dina pay kinita.

—Diak ammo; ni Fr. Dámaso, Savalls kinunana inulitko laeng!

—Ala wen! Savalls wenno Chevas ¿ania? ¡No maysa a letra laeng, saan nga agbalin a insik! —insungbat a sipupungtot ti pransiskano.

—Ket idi maikasangapulo ket uppat a gasot a tawen, saan a idi maikapito —innayon ti dominiko a timek na ti kas la mangisuro a pangimamegna iti kinatangsit daydi maysa.

—!Ala wen! Sangagasot a tawen a sumurók wenno kumurang, saan a iso ti mamagbalin kenkuana a dominiko!

—¡*Ombre!* dikay agung-unget *Reberensia*, — kinuna ni Padre Sibyla nga immisem. — Naim-imbag manen ta iso ti nangiparuar; iti kasta, naikkatna dayta nga aramid kadagiti kakabsatna.

—Ket, ¿kunayo, Padre Sibyla, a dayta, naaramid idi maikasangapulo ket uppat a gasot a tawen? —sinaludsod a napnuan gagar ni dunia Victorina; — ¿idi kasakbayan wenno kalpasan ni Kristo?

Naigasatan ti nasaludsudan, ta iti daydi a kanito, addada dua a tattao a simbrek iti salas (kadaklan).

NI CRISOSTOMO IBARRA

Saan da met a nalapsat wen ket di met nasayaat ti kawes da a babbalasang, tapno tumaliawda amin agraman pay ni Fr. Sibyla; di met ti Kapitan Jeneral ken dagiti *ayudante* na, tapno ti teniente idianna ti inna panagmalmalanga ket umaddang; ket ni Fr. Dámaso kas la bimmato; di ket a sabali no di ti akinladawan iti daydi nakaprak, nga adda kinibinna a maysa a bumaro a sipapanes iti naiget.

—¡Naimbag a rabiiyo, appo! ¡naimbag a rabiiyo, Padre! —kasta ti immuna a sinao ni Kapitan Tiago, nga inagepna dagiti im-ima dagiti papadi, isuda a nalipatanda pay ket din ti namendision. Daydi dominiko inikkatna ti sarmingna, tapno makitana a nalaing daydi bumaro a sangsangpet, ket ni Fr. Dámaso bimsag ket dagiti matmatana kasta unay ti kadadakkelda.

—¡Sidadayawak a mangyam-ammo kadakayo ken don Crisostomo Ibarra, anak daydi Dios ti agaluad a gayyem ko! —intuloy ni Kapitan Tiago;— sangsangpetna a naggapo sadi Europa ket napanko sinabat.

Iti daydi a nagan, addada nangngeg a nagsiddaaw; ti teniente nalipatanna a kinablaawan ti bumalay; immasiddeg iti daydi bumaro ket inam-amirisna manipod saka inggana ulo. Ti bumaro, iti daydi a kanito, makikinkinnablaaw, kas kadawyan, kadagiti amin a sisasaklang; kas la awan ti nakaddidillaw kenkuana no di laeng ti aruat na a nangisit iti laem daydi a tallaong. Ti kasayaatan na a kinatayagna, dagiti linglingay ken gunggunayna, nupay kasta, isaknapda ti banglo ti nasalun-at a kinabanuag a ti bagi ken ti kararuana agpadpadada a nataripato. Iti rupa na a nalawag ken naragsak, adda madlaw a sangkabassit a dara ti kastila a maanninawan iti nasayaat a kinakayumanggina, a lumabbasit bassit dagiti pingpingingna, gapo ngata iti panagyanna kadagiti il-ili a nalamiis.

—¡Ni! — kinunana a sisisiddaaw ken siraragsak; — ti kura sadi ili mi! ni Padre Dámaso, ti kasimpungalan a gayyem daydi amal

Amin dagiti matmata tinaliawda ti pransiskano: toy saan a nagkuti.

—¡Pamakawananyo, naallilawak! —innayon ni Ibarra a nagmalanga.

—¡Saan ka a naallilaw! —naisungbat idi agangay ni Padre Dámaso, á nagbaliw ti timekna. — Ngem daydi amám, kaano man, saan ko unay a gayyem.

Ni Ibarra inii-inayadna nga inyadayo ti imana nga inna inggayat, ket kinitana a sipupunno iti siddaaw; simmango iti sabali, ket nasarakanna ti panangkenen a langa ti teniente a kanayon a mangpaliw kenkuana.

—Bumaro, édakayo ti anak daydi don Rafael Ibarra? Ti bumaro nagtamed.

Ni Fr. Dámaso kas la timmakder iti tugawna, ket kinitana a nalaing ti teniente.

—¡Naimbag a isasangpet yo iti ili yo, ket sapay ta iti sidongna, nagasgasatkay kuma ngem daydi dakkelyo! — kinuna ti teniente, a sipipigerger ti timekna. — Naam-ammok ket nakasa-saok, ket mabalinko nga ibaga nga iso, maysa kadagiti tattao nga addaan kaikarian ken dayaw ditoy Pilipinas.

—¡Apo! —insungbat ni Ibarra a nasdeman, —ti panangiday-dayaw yo iti daydi dakkal ko, pukawenna dagiti duaduak iti nagtungpalanna, a siak nga anakna diak pay ammo.

Dagiti matmata daydi lakay namsekda iti lua, nagbaliktad ket immadayo a dagos.

Maymaysan daydi bumaro iti tengnga ti salas (kadaklan): ti bumalay nagpukawen, ket awan makitana a mangyam-ammo kenkuana kadagiti babbalasang, nga ado kadakuada dagiti mangmingmingming kenkuana a sipupunno iti gagar. Kalpasan ti pananggatana iti nabiit, a daytay napalalo ti sayaat, ket kasla awan-an-ania, nagtulong kadakuada.

—Ipalubusyo kuma — kinunana — a law-asak dagiti al-alagaden ti naimbag a panagkukua. Pito a tawenen nga awanak ditoy ilik, ket ita la nga agsubliak, diak magawidan ti di agkabilaaw kadagiti kapapatgan a gangameng dagiti babbai.

Gapo ta awan nakaitured a simmungbat, daydi bumaro napilit a immadayo. Napan iti yan dagiti sumagmamano a lallaki, isuda nga idi ta makitada nga agturong kadakuada, linuktanda ti ragop da.

—Appo, — kinunana — sadi Alemaniam adda kadawyanda, no daytay maysa a tao a di am-ammo mapan iti maysa a tallaóng ket awan masarakanna a mangyam-ammo kenkuana: iso met langen ti mangibaga iti naganna ken mangyam-ammo iti bagina, iso a sungbatan met dagiti dadduma. Ipalugudyo kuma kaniak toy a kadawyan, saan a iti ayat ko a mangipastrek kadagiti kadkadawyan a ganggannaet, ta dagiti kabukbukudan tayo, nata-rakida met unay, no di ket gapo ta mapilitak a mangaramid iti kasta. Napagtamdakon ti langit ken dagiti babbai toy daga a nakayanakak; ita, kayatko met a pagtamdak dagiti umili, dagiti kakailiak. Appo, agnaganak iti Juan Crisóstomo Ibarra y Mag-salin!

Dagiti dadduma inbagada met dagiti nagnagan da, nga adaan pateгна, adda awan pay, adda am-ammon, adda saan pay.

—¡Agnaganak iti A — a! — kinuna a simamaga ti maysa nga agkabanuag ket apagapaman la a nagtamed.

—¿Mapadayawannak kadi a makisasao ken dumadaniw nga akinputar kadagiti namibiag iti rag-o toy pusok iti daga a nakayanakak? Nasauda kaniak a di kay kan met agsuraten, ngem dida ammo nga inbaga ti gapon . . .

—¿Ti gapon? Gapo ta saan nga awagan ti palti-ing tapno aguyas ken agulbod. Adda maysa a naidarom gapo ta indaniwna ti maysa a pudno ni Pero Grulio. Ninagandak dumadaniw, ngem di dakto panaganan agmauyong.

—¿Ket, mabalin nga ammuen no ania a pudno dayta?

—Inbagana a ti anak ti león, león met laeng; ngan-ngani naibelleng.

Ket daydi naisupsupadi a bumaro immadayo iti tallaóng.

Arigna la ti agtartaray, dimteng ti maysa a tao a naragsak ti panagruprupana, nakaaruat iti kadawyan dagiti taga sadiay, ti barukong ti badona nagbutunis iti brillante; immasideg ken Ibarra, inggayatna ti imana ket kinunana:

—¡Apo Ibarra, kinalikagumak ti makiam-ammo kadakayo; ni Kapitan Tiago, gayyem ko unay, naam-ammok daydi dakkal

yo . . . agnaganak iti Kapitan Tinong, agyanak sadi Tondo, iso a yan ti balayyo; inanamack a padayawandakto met a sarung-karan; umaykayto kuma mangan idia y balay tayo no bigat!

Ni Ibarra kasta unay a ragsakna iti kasdi nga ayat; ni Kapitán Tinong umis-isem ket lidlididenna dagiti im-imana.

—¡Agyamanak unay! —insungbatna a si-akyat; — ngem innak no bigat met laeng sadi San Diego.

—¡Aya unayen! ¡No kasta, into ngad no agsublikayo!

—¡Nasagana ti pangananen! —inpakdaar ti maysa nga ubing ti *Café “La Campana”*. Dagiti sangsangaili rinugyanda ti nagturing iti panganan, ngem dagiti babbai, nangruna dagiti pilipina. nabaybayagda pay la a pinauy-uyutan.

III

TI PANANGRABII

Jele jele, bago kiere.
(Aginmamadi, ngem mayat kadi)

Ni Fr. Sibyla kas la itay makaay-ayat unay, magmagna a sitatalna ket kadagiti naem-em ken naingpis a bibbibigna saan a makitan ti panglaisna; makisao payen ken pilay a Doktor De Espadania, iso a no sumungbat, saggamaysa, ta adda bassit tattatelnan. Daydi pransiskano makapungpungtot iti kasta unay, kugtaranna dagiti tugtugaw a madalapusna ket sinikilna pay ti maysa a kadete. Daydi teniente, naranga; dagiti dadduma nabiaq unay ti panagsasao da ket idaydayawda ti kinasayaat ti panganan. Ni dunia Victorina, nupay kasta, pinagdusngina a silalais ti agongna, ngem dinagusna ti timmaliaw a sipupungtot a kas la napayat a uleg; ngamin ta ti teniente nabaddekna ti ipos ti *bestido* na.

—¿Awan aya ti matayo? — kinunana.

--Adda *Seniora*, ket dua da nasaysayaat ngem dagita matmatayo; ngem kitkitaek man itay dagita pakpakulot. —insungbat daydi dina ammo ti mamatpatiray-ok a teniente, ket immayo.

Gapo ngata ta ruam dan, dagidi dua a praile nagturungda iti uluanan (kabesera) ti lamisaan, ket, kas tagtagyurayen, naramid ti kas maaramid kadagiti agsasalisal iti maysa a pagtakeman iti maysa a pangisuruan: iti sao, idaydayawda dagiti kaikarkarian ken kinangatngato dagiti kaskasalisal da, ngem sa da met la ipaawat ti sunganina, ket ngumernger ket agdayamudumda, no dida magun-od.

—¡Dakayo, Fr. Dámaso!

—¡Dakayo, Fr. Sibyla!

Kadaanankayo nga am-ammo da iti daytoy a balay... kon pesorna kay pay daydi natay... tawen, tan-ok ken turay...

—¡Lakay unay, saan! a ngem dakay met ti kura ditoy!—
insungbat ni Fr. Dámaso, nga awan pay as-asina, ngem dina
met inibbatan ti tugaw.

—¡Gapo ta ibilinyo, agtungpalak! —intuloy ni Padre Sibyla
nga agtugaw kuman.

—¡Saan ko nga ibilin, —inriri ti pransiskano, saanko nga
ibilin!

Agtugaw kuman ni Fr. Sibyla, a di na ket ibibiangen dagiti
sasao daydi pransiskano, idi ta nagsinnarak dagiti mat-mata da
iti teniente. Ti kangatuan a turayen ti soldado, kas panangipapan
dagiti praile sadi Pilipinas nababbaba nga adayo ngem ti *padi-
uldog* (lego) nga aglutluto. *Cedant arma togae*, kinuna ni Cice-
rón iti Senado: *Cedant arma cottae*, kuna dagiti praile sadi Pili-
pinas. Ngem ni Fr. Sibyla, tao a nalinis, ket kinunana:

—Apo Teniente, ditoy, addatayo iti let-ang ti lubong, ket saan
a iti uneg ti Simbaan; dakay ti akinkarbengan itoy a tugaw.

Ngem no imutektekan ti aweng ti timekna, uray pay iti
let-ang ti lubong, iso ti akinkarbengan, ti teniente, gapo ngata
ta dina kayat ti umakaren, wen ket dino dina kayat ti agtugaw
a pagbaetan ti dua a praile, nagmadi iti ababa a sao.

Awan man la kadagiti agsalisal ti nakalagip iti akinbalay.
Ni Ibarra nakitana nga agbuybuya a siraragsak ken si-isem.

—¿Apay, don Santiago! dida kam kasango a mangan?

Ngem amin dagidi tugtugaw natugawanda metten: ni Lúculo
saan a mangan iti balay da.

—¡Agtalnakayo! dikay tumaktakder! —kinuna ni Kapitan
Tiago nga inpatayna ti ima iti abaga ti bumaro. — Toy a padayá
nairanta a pagyaman ken Apo Birjen gapo iti idadatengyo. ¡Oy!
yegyo ti tinola! Nagpalutoak iti tinola gapo kadakayo, ta na-
bayag ngata a dikay nakaramanen.

Nangiserrekda iti dakkal a malukong a umas-asok. Daydi
dominiko, kalpasan ti panangdayamudomna iti *Benedicite*, a ngan-
ngani awan nakaammo a nangsungbat, rinugyanna nga inwaras
ti nagyan. Ngem di ammo no gapo iti kurang ti annad wenno
ania, naipatang ken Padre Dámaso ti pinggan a yan ti ado a ta-
bungaw ken digo a paglanglanguyan ti maysa a tengnged nga
awan lasagna ken maysa a natangkem a payak ti manok, idinto ta
dagiti dadduma nabagida dagiti lupluppo ken barbarukong, nang-
runa ngad langem ni Ibarra, a nakaipatangan ti dalem, puso ken

batikuleng. Daydi pransiskano nakitana amin, ginalgalna ti tabungaw, immigop iti bassit a digo, intupakna iti napigsa ti idos (kuchara), sana induron iti napigsa ti pinggan iti sangona. Daydi dominiko kas la awan ti maibibiangna ta makisasao iti daydi bumaro a nalabaga.

—¿Mano a tawen nga awan kay ditoy ili yon? —sinaludsod ni Laruja ken Ibarra.

—Nganngani pito a tawenen.

—¡Wen aya, nalipatanyo ngata pay ket din!

—Saan; ket nunan pay kas ko nalipatan ti ilik, siak kanayanon a iso ti innak linaglagip.

—¿Ania ti kayatyo a sawen? —sinaludsod daydi nalabaga.

—Kinayatko nga inbaga a makatawenen a diak makaawat iti damag nga aggapo ditoy, ket kas laak maysa a ganggannaet a dina pay ket ammon no kaano ken no kasano ti ipapatay ti nagannak kenkuana!

—¡A! —nayasog ti teniente.

—Ket, ¿adinno ngamin ti yanyo a dida kay tinelegrama-an? —sinaludsod ni dunia Victorina.— Idi nagasawakami, intelegramami sadi *PENYINSULA*.

—Seniora, kadagitay naudi a dua a tawen, nagyanak idiyang bangir nga amianan ti Europa: sadi Alemanian ken Polonia nga iturayan ti Rusia.

Ni Doktor de Espadania, nga inggana idi, dina pay naitured ti nagsao, pinagarupna a mainumo met a sumao iti sangkabassit.

—Na . . . a . . . am . . . ammok sadi Espania ti maysa a polako a taga Ba . . . Barsobia, nga agnagan iti Stadnitzki, no di agriro ti lagip ko; ¿diyo la nakitkita? —sinaludsudna a si-aalikaka ken nganngani pay sibabain.

—Mabalin unay. — insungbat a si-aayat ni Ibarra — ngem iti daytoy a kanito diak malagip.

—¡A, ket, saan a mabalin a di . . . di mailasin! —innayon ti Doktor a timmured bassit; —nalabaga a kas la balitok ket dakes unay ti panagsaona iti kastila.

—Nasayaat da a pagilasinan, ngem dakes a gasat ta sadiyang diak nagsao iti uray la no maysa a sao ti kastila no di la kadagiti sumagmamano a Konsulado.

—Ket, ¿kasano ngad ti pamayan yo idi kuan? —sinaludsod a sisisiddaaw ni dunia Victorina.

—Ti pagsasaoda iso ti aramatek, *seniora*.

—¿Agsaukay met iti inglés? —sinaludsod daydi dominiko, iso a naganan sadi Hongkong ket makasao a naimbag iti naganenda iti *Pidgin-English*, daytay sao ni Shakespeare, a dinadael dagiti in-insik, dagiti annak ti kuna a Nailangitan a pagarian.

—Nakatawen a nagananak sadi Inglatera, iti yan dagiti tattao nga awan sabali a pagsasao da no di Ingles.

—¿Ket, ania nga ili ti naay-ayatan yo unay sadi Europa? —sinaludsod daydi bumaro a nalabaga.

—Kalpasan ti Espania, a maikadua nga ilik, iso amin dagiti il-ili ti siwawaya nga Europa.

—Ket dakayo, ta kas la ado dagiti il-ili nga inkay nagban-banyagaan . . . ¿ania ti nakita yo a kas la nangruna nga agraniag kadakuada? —sinaludsod ni Laruja.

Ni Ibarra kas la nagpanunot.

—Iti ania a banag?

—Kas pagarigan . . . ti maipapan iti panagbiag dagiti il-ili . . . kasasaad dagiti tattao, ti pannakaiturayda, ti relijion da, iso amin, iti bugas da, iti pakatipunan da . . .

Ni Ibarra nagpanunot iti nabayag bassit.

—No ilawlawag ti agsasao, ti nakaskasdaaw kadagidiay a il-ili, no ikkaten ti bukod a tangsit ti tunggal maysa . . . No adda papanak idi nga ili, ikagumaanko nga umun-una nga adalen ti pakasaritaanna, ti naglasatan na, no mabalin a kuna, ket iti kalpasan na, innak nasarakan a iti iso amin a kadawyan a gagangay; kanayon a nakitak a ti kinarang-ay wenno ti kinapanglaw dagiti il-ili, kaballabag ti wayawaya wenno ti adda nga agsikutsikot iti ulo dagiti umili, ket iti kasta, ti kasasaadda nga agdama pinataod dagiti rigrigat wenno ti kinamanagbukod dagidi nagputputot kadakuada.

—Ket ¿awan nakitam a sabalin no di la dayta? —sinaludsod a nagkatawa iti nalais daydi pransiskano, a nanipod pay idi nangrugi ti pannangan, di pay simmao, nalabit gapo ngata ta naimasanna unay ti nangan;—dayta la ket sangsangkabassit unay a banag ti nagib-ibusam iti kukua mon! Uray asinno nga ubing kadagiti agbasbasa ammuna dayta!

Ni Ibarra napamayeng a kimmita kenkuana, a dina ket ammo ti inna isungbat; dagiti dadduma, nasdaawanda, pagsin-sinnublatenda ida a kitaen, ket yam-amakda nga adda rumsua a riri. — “Nganngani malpas ti pannanganen ket ni *Reberensia nabsugen*”, nganngani kinuna daydi bumaro, ngem nagteppel ket isuna la a nasauna toy sumaganad:

—Appo dikay pakasdaawan ti nakalalailo a pannakisasao kaniak ti daan a kura mi; kasta ti pannakisasaona kaniak idi ubingak pay, ta kenkuana kas la di aglabas dagiti al-aldaw, ngem agyamanak unay, ta maipalagip kaniak dagidi un-unana nga al-aldaw, a ya-ayna a masansan iti balay mi ken panangpad-padayawna pay met a nakilanglanglang a nangan iti daydi a dakkel ko.

Ti dominiko inlibasna a kinita ti pransiskano, iso a namigerger. Ni Ibarra intuluyna ti nagsao, a timmakder:

—Ipalubusyo kuma ti innak ipapanaw, gapo ta sangsangpetko ken gapo pay ta innak no bigat sadi San Diego, ado unay ti innak ringpasen nga aramid. Ti kangrunaan ti pannangan nalpasen, ket siak diak managinum iti arak ket apaman la no simsimak dagiti liklikor . . . Appo, gapo amin iti Espania ken iti Pilipinas!

Ket intangadna ti maysa a tagayan (kopita) nga idi pay laeng a inna sinagid. Daydi lakay a teniente tinuladna, nga awan tagari na.

—¡Dikay pumampanaw! —inyarasa-as ni Kapitan Tiágo kenkuana. — Sumangpeten ni María Clara; napan innala ni Isabel. Umayto ti baro a kura sadi iliyo, iso a nasingpet unay.

—!Umayakto no bigat, sakbay ti ipapanaw ko! Ita adda nasken unay a innak sarungkaran. Ket pimmanaw. Idi ta kasta, daydi pransiskano inpapasna ti nagsaosao.

—¿Nakitayo? — kunkunana iti daydi bumaro a nalabaga, (ulandis) nga inna iwaswasawas ti kutsilio a maaramaat iti panagsinam-it. — Dayta, gapo iti tangsit! Dida maibturan nga adda sao ti kura kadakuada! Ipagarupda no tattao da a nanakmanen! Dayta, iso ti dakes a bunga ti panangipalubos kadagiti agtutubo a mapan sadi Europa! Ti turay rebbengna nga iparit.

—Ket, ¿tay teniente? —kinuna met ni dunia Victorina nga ay-ayunanna daydi pransiskano; kanayon la itay a nakarupanget: naimbag ta pinanawannatayo. Lakayen, ket teniente pay laeng!

Ti "*siniura*" dina nalipatan ti sinoa ti teniente maipanggep kadagiti pakpakulot na ken ti pannakapayat ti murdong ti naguasna.

Kadagiti insursurat daydi bumaro a nalabaga (ulandis) iti daydi a rabii, mabasa toy sumaganad a paset ti ar-aramidenna a pagbaasaan a ninaganna iti *ESTUDIOS COLONIALES*: "*No ania ti gapona a ti tengnged ken payak ti manok a maikabil iti pinggan ti maysa a praile pukawenna ti ragsak ti maysa a pagdadayaan.*" Ket kadagiti sinasaona, adda dagitoy: "*Sadi Pilipinas, ti tao a nangruna a di maitaltalek iti maysa a pagdadayaan wenno pagraragsakan, iso ti mangipaay: mabalin la a patapuaken ti akinbalay ket matuluyto ti padayá a sitatalna.*" "*Kadagitoy agdama nga al-aldaw, nganngani maysa nga imbag nga aramid kadagiti pilipino ti saan a panangipalubos kadakuada a pumanaw iti ilida, ket kasta met ti saan a panangisuro kadakuada nga agbasa . . .*

EREJE KEN PILIBUSTERO

Ni Ibarra kas la dina ammo ti inna aramiden. Ti angin ti rabii, a kadagidi a bulan masansan a nalamiisen sadi Manila, kasna man pinunas iti musingna daydi sangkabassit a ulep a nangullaap kenkuana: inikkatna ti kallugongna ket immanges.

Aglabasda a kas la kimat dagiti luglugan, dagiti kalkalesa a paupaan a ti pagnada arigna ti arinpatayen, dagiti magmagna a tattao a nadumaduma dagiti pagpagilianda. Daydi bumaro nagtulong iti plasa ti Binondo, a ti pagnana, daytay saan a pada-pada a mangipadlaw iti awan panpanunutenna wenno iti adda sabali a yan ti nakemna, a kitakitaenna amin a di mangan-ano a kas ket itay adda kayatna a bigbigen. Dagiti lanlansangan isuda met laeng, kasta met dagiti balbalay a napintaan iti puraw ken balbag, a dagiti diddingda inda napapuraw wenno napintaan iti kas la kita ti *granito* (bato a natangken unay) a saan met ngarod; ti pagkampunganaan ti simbaan adda pay la nga ipakpakita na ti relas a rupa na ti maanninawan; dagiti paglaklakuan dagiti sasanglay isuda met laeng, agraman dagiti narugit a daldalingdingda ken dagiti uny-ungkay da a landok, maysa kadagitoy inna binirkog iti naminsan a rabii, nga inna tinulad dagiti ububbing nga awanan sursuro sadi Manila: awan man ti nanglinteg.

—¡Nainayad gayam ti pannagna! — indayumudumna ket nagkanayon iti lansangan a managan Sakristía!

Dagiti aglaklako iti sorbete ipukpukawda pay laeng ti: *Sorbetees!*; dagiti pagpagsaingan a biria siseseggedda pay laeng a mangsilaw kadagiti di nagbaliw a paglaklakuan dagiti sasanglay ken dagiti babbai, nga aglaklako kadagiti makmakan ken bungbunga.

—¡Nakaskasdaaw! — kinunana; — iso pay la daydi insik idi maikapito a tawen, ket dayta baket . . . iso met! Mabalín a kunaen a nagtagtagainepak a napan nagalla-alla sadi Europa iti bayat ti

pito a tawen! . . . ket ¡Santo Dios! di pay a natarimaan daydi bato a naisinan idi pimmanawak!

Agpayso, ta adda pay la daydi bato a naisina iti pagsikkuan dagiti lanlansangan a San Jacinto (Pinpin, ita) ken Sakristia. (Ongpin ita)

Ket idi ta inna buybuyaen daydi mangipasindayag iti kinalinaed idia y ili nga awanan talinaed, maysa nga ima a nainayad ti naibatay iti abagana; intangadna ti rupana ket nasarakanna daydi lakay a teniente a kumitkita kenkuana a makais-istem: awanen daydi natangken a langa ti lakay ken daydi kuribetbet dagiti kidkidayna, a mangipadpaduma la unay kenkuana.

—¡Anak, agan-annadkayo! Ti naaramid idi amayo iso ti pagmennamennaanyo! — kinunana kenkuana.

—Pammakawananyo, ngem kas man la kinaim-immuanyo unay daydi dakkell ko. ¿Mabalinyo nga ibaga kaniak no ania ti gasat a napagtengna? — sinaludsod ni Ibarra nga inna kinita.

—¿Apay, dikay ammo? —sinaludsod ti teniente.

—Sinaludsodko ken don Santiago; ngem into pay la no bigat ti kari na a panangibaga ¿Ammuyo kadi?

—Wen la ket di a, kas pannakaammo ti amin a tao! ¡Natay iti pagbaludan.

Daydi bumaro simmanod iti sangka-aksaw ket kinitana ti teniente nga inpangpangato ken inpabpababa.

—¿Iti pagbaludan? ¿Asinno ti natay iti pagbaludan? —sinaludsodna.

—Ni! daydi dakkell yo, nga adda idi a balod! insungbat ti teniente a nasdaawan bassit.

¿Daydi ama. . . iti pagbaludan . . . a sibabalod? ¿Ania ti kunayo? ¿Ammuyo kadi aya no asinno ti naganak kaniak? Da . . . kay sa . . .? —inintuod daydi bumaro nga iniggamanna ti takiag ti teniente.

—Kunak ngata a diak maallilaw iso daydi don Rafael Ibarra.

—¡Wen, daydi don Rafael Ibarra! —inulit ti bumaro iti nainayad.

—¡Inpapanko la nga ammuyo! —indayamudom ti teniente, a timekna ti napnuan asi idi mabasana ti agdama a pasamakan ni Ibarra ti kararuana; —inpagarupko nga . . . ngem pabilgenyo ti nakemyo! dito y, ti tao saan a mabalin a nadayaw, no di maipan iti pagbaludan!

—Rebbengko a pasien a saandak nga ang-angawen, —kinuna ni Ibarra, a timekna ti nakapoy, kalpasan ti sumagmamano a kanito a panagulimekna. — ¿Mabalinyo nga ibaga kaniak no ania ti gapona nga adda idi iti pagbaludan?

Daydi lakay kas la nagpanunot.

—Masdaawak unay ta di pay met ket inpakaammo kadakayo dagiti naar-aramid iti balayyo.

—Iti naudi a suratna a makatawenen a napasangpetko, kinunana kaniak a diak agdandanag no awan suratna nga awatek, ta nalabit nga ado unay ti aramidna; inpaganetgetna nga ituluyko ti agadal . . . binenbendisiunannak.

—No kasta, dayta a surat inpatuludna idi nganngani matay; istay makatawenen a inpunpunmi idiaiy iliyo.

—¿Ania ti nakabaludan daydi ama?

—¡Gapo iti maysa a banag a pakaidayawan! Ngem surutendak, ta innak idiaiy kuartel; inton magmagnatayo, innakto sari-taen. Agsadagkay itoy takiagko.

Nagnada a siuulimek iti sangkabassit a kanito; daydi lakay kas man agpanpanunot ket kasna ur-urayen a palti-ingan ti sangkabassit a iming a nagtubo iti timidna, iso nga inna ap-aprusan.

—Kas paggaammuyo a nalaing, —rinugyanna ti nagsao— daydi dakkell yo iso ti kabaknangan iti pangukuman, ket numan pay aduda dagiti mangay-ayat ken mangdaydayaw kenkuana, addada met dagiti gumurgura wenna umap-apal kenkuana. Dakam man a kakastila nga umay ditoy Pilipinas, dakes a gasat, ta saan a dakam ti maiparbeng a umay kuma; kunak toy, saan la a gapo iti maysa ka dagidi appoyo a lallakay, no di pay ket gapo kadagiti kabbusor daydi ama yo. Ti kanayon a pannakasuksukat, ti pannakadadael dagiti tattao nga adda kadagiti nangato a pagsasaadan, ti panagisubo kadagiti pagtaktakeman kadagiti kaka-bagyan ken gagayyem, ti kinalaka ti pagbayad ken ti kinadaras ti yaáy ditoy, isuda ti akinbasol kadagitoy amin a maar-aramid; dagiti kadadaksan sadi Espania isuda ti umay ditoy, ket no adda mailaw-an a maysa a naimbag, iti mabiit, madadael met ditoy. Ala wen, daydi dakkelyo, aduda unay dagiti kabbusorna kadagiti kukura ken kakastila.

Nagsardeng bi-it.

—Sumagmamano a bulan kalpasan daydi ipapanawyo, nangrugi ti guranggura da ken Padre Dámaso, a diak ket maa-

watan no ania ti napudpudno a gapon. Ni Fr. Dámaso indarumna a saan nga agkonkonpesar; uray idi kua, di met agkonkonpesar, ket nupay kasta, aggayemda unay, kas malagipyo pay la ngata. Maysa pay, daydi don Rafael, tao a natakng unay ket nalinlinteg ngem ado a mangonkonpesar ken agkonkonpesar: adda alagadenna a naiget unay iti panagkukuana, ket masansan a kunkunana kaniak no masarsaritana dagidi a guranggura: “Apo Guevara, ¿patienyo a ti Dios pakawanenna ti maysa a basol ti panangpapatay iti pādana a tao, kas pagarigan, no inna ibagan iti maysa a padi, padi a tao met, iso nga annongna a salimetmetan ti palimed, ken no inna kabuteng ti mapan makset sadi inpierno, nga iso ti kunada nga *acto de atrición*? Abos man pay ta maysa a kinatakrot, ipakitana ti kina-awan a bain! Sabali ti pamanunutak iti Dios”, kunkunana; “kaniak, saan a matarimaan ti maysa a dakes, no dakes met la ti aramaten, saan met a mapakawan ti basol kadagiti barengbareng a panaginsangit, wenna kadagiti ilimlimos iti Simbaán.” Sana isaruno toy a pangngarigan: “no siak, pimmatayak iti maysa nga amá, no pinagbalinko ti maysa a babai a maysa a balo a daksanggasat, ket pinagbalinko dagiti naragsak nga ububbing nga awanan saranay a ul-ulila, ¿masupapakak kadin aya ti agnanayon a kinalinteg, no itulukko ti bagik a pabitay, italekko ti palimed iti maysa a tao a mangsalimetmet, no mangtedak iti limos kadagiti kukura, nga isuda ti adadda a di makasapol iti limos, no gumatangak iti *bula de komposición*, wenna aginsangitak iti kanayon a rabii ken aldaw? Ket ti balo ngay ken dagiti ul-ulila? Ti nakem ko kunana kaniak a rebbengko a sandian iti ingga ti kabaalak ti tao nga innak pinapatay, rebbengko nga ipaay ti amin ko ken iti bayat ti panagbiagko, iti paglaingan dayta sanga-inaán a ti kinadaksanggasatda siak ti akinggapuan, ket agpapan pay kasta, agpapan pay, ¿asinno ti makasandi iti ayat ken dungngo ti maysa nga asawa ken maysa nga ama?” Kasta ti panagpanpanunot daydi dakkel yo, ket inyannatupua ti panagkukuana iti daytoy naiget nga alagaden, ket mabalin a kunaen nga awan uray kaano ti inna rinanggasan; ngem inna ket inkagumaan a pinunpunas, babaen dagiti naimbag nga ar-aramidna, dagiti kunana a di tumutop iti Linteg a naar-aramid dagidi appoyo a lallakay. Ngem subliantay dagiti guranggurada ken Padre Dámaso, guranggura a rimmaba; ni Padre Dámaso inna sasairen manipod iti púlpito ket no

dina ilaw-lawag a inaganan, maysa a milagro, ta iti kababalinna, mabalin a mauray amin. Siak idi, pattapattaekon a iti mabiit wenko iti magabay, dakes ti pagbanagan daydi.

Daydi lakay a teniente nagsardeng man bassiten.

—Kadagidi nga al-aldaw, adda nga agsursursor iti probinsiyayo ti maysa a nagartilierro nga inikkatda gapo iti naglabes a kinanuangna ken kinaawan ti ammona. Gapo ta daydi a tao masapulna ti agbiag ket di met ngad mapalugudan a mangaramat iti bagina nga agbannog, ta iti kasta, mabalin a madadael ti kinangato ken ti dayawmi a kakastila, nagun-udna, diak ammo no asinno ti nangikabil, ti saad nga agsingsingir iti buis dagiti luglulan. Daydi daksanggasat awan ammona, ta di met nagadal, ket dagiti indio iti nabiit nadlawda; kadakuada, maysa a dat-datlag ti maysa a kastila a dina ammo ti agbasa ken agsurat. Kanayon la nga inda pagang-angawan daydi awanan gasat, a bayadanna iti inna pannakaibabain ti singireнна a buis, ket ammu-na nga iso ti inda katkatawaan, iso a mangdegdeg iti kinaalsem ti kababalinna, a kasisigodna la ngaruden a nagubal ken dakes. Gaggagaraenda a baliktaden dagiti pappapel a itedda kenkuana; iso aginbabasa met, ket ti makitana nga awan suratna, inna pirmaan ti kas la kinaraykay ti manok, iso a mangipadlaw kenkuana. Dagiti indio agbayadda, ngem agkakatawada; iso tilmunenna ti katayna, ngem makasingir, ket iti daytoy a kasasaad ti nakem, awan siasino man a dayawenna, ket naminsan, nakisinnungbat iti daydi dakkell yo.

Naminsan nga aldaw, naaramid a idinto ta balbaliktadenna ti maysa a papel a itedda kenkuana iti maysa a paglakuan, gapo ta kasna kayat a lintegen, maysa nga ubing nga agad-adal inna inpatpatuldo kadagiti kakaduana, kinatkatawa-anna, sana intudutudo. Daydi tao nangngegna dagiti katkatawa ket nakitana pay ti la-aw a kasla mangrugi a maipadlaw kadagiti natalna a ruprupa dagiti sisasaklang; napukawna ti anosna, nagbaliktad iti nakaparpardas ket kinamatna dagidi ububbing a nagtataray a nangipukpukaw iti *ba, be, bi, bo, bu*. Nabulsekan iti pungtot, ket gapo ta dina ida makamatan, inpalapalna kadakuada ti sarukodna, ket maysa kadagidi ububbing nadanar ti ulona ket natuang; iti kasta, tinarayna a dinanon, inbadbeddekna, ket awan ti uray la no maysa kadagiti sisasaklang a nangatkatawa kenkuana, ti nakaitured a nanganawa. Dakes a gasat

ta nairana a limmabas sadiay daydi dakkelyo: nakaunget, nagtaray a immasideg iti daydi agsingsingir, tenengngelna ti takiagna ket nagsasawanna iti napalalo. Daydi agsingsingir, a di dua-duaen, nalabaga amin a makitanan, linayatanna, ngem daydi dakkelyo dina inikka; iti kanito, ket iti pigsana a mangipakita a kaputusan dagiti taga Baskonia . . . adda agkuna a kinabilna, adda mangibaga nga indurunna laeng, ngem ti ket naaramid, daydi tao naibasing, natuang iti di unay adayo ket naimalo ti ulona iti maysa a bato. Ni don Rafael binangunna a sitatalna daydi nasugat a ubing ket inpanna iti tribunal. Daydi nagartiliero nagsarua iti dara ket saanen a nakaungar, kalpaskan ti sumagma-mano a kanito, natay. Kas kadawyan, ti Turay bimiang; daydi dakkelyo nabalod, ket idi ta kastan, dagiti kabbusorna nga aglemlemmeng bimmangunda amin. Nagtudo dagiti pammadpades, indarumda a pilibustero ken ereje; ti kinaereje iti amin a disso, maysa a dakkel a kinadaksanggasat, nangruna ka dagidi nga al-aldaw a ti Alkalde ti probinsia, maysa a tao nga inna ipadpaduyakyak ti kinamananglualona, ta kaduana pay dagiti ubingna nga aglualo iti simbaan iti rosario a daytay inda ipukpukaw, nalabit tapno mangngeg ti amin a tao ket kaduanda nga aglualo; ngem ti kinapilibustero, dakdakes pay ngem ti kinaereje ken ti pumatay iti tallo nga agsingsingir iti buis nga ammuda ti agbasa, agsurat ken mamaglalasin. Isuda amin inda binaybay-an; dagiti pappapel ken pagpagbasaanna inda innala. Indarumda nga agaw-awat iti "*El Correo de Ultramar*" ken dadduma pay a pagpagiwarnak sadi Madrid; indarumda gapo ta inbaunnaka sadi Suiza nga alemán, gapo ta adda nasarakanda kenkuana a sur-surat ken ladawan ti maysa a padi a nadingpil,⁴ ken dammok ket di no ania pay? Uray la no ania, nagtaudan ti darom, ti pay panagaruatna iti bado ti pilipino, idinto ta kaputusan ti kastila. No kuman sabali daydi amayo, nalabit a nadaras kuma a rimuar iti pagbaludan, ta adda maysa a mangngagagas a namaneknek a daydi daksanggasat nga agsingsingir natay ta bimmukno ti dara iti ulona; ngem ti kinabaknangna, ti panagtalekna iti Linteg, ken ti gurana iti amin a maikanniwas iti pagalagadan ken iti Linteg, isuda ti namukaw kenkuana. Siak pay, numan pay marugitak a dumawdawat iti kaasi iti siasino man napanak iti Kapitán Jeneral, daydi sinukatan toy agdama; inbagak kenkuana

(4) Daydi apo Burgos.

a saan a mabalin a pilibustero ti tao a mamasangbay kadagiti amin a kakastila, napanglaw man wenno nayeg ditoy, a ikkana ida iti salinong ken taraon, ti tao a kadagiti ur-urat na adda pay la a bumurburek ti naayat a dara dagiti kakastila; awan nagpaayan ti panangikarik nga agsungbat ti ulok, ti panangisapatak, babaen ti kinakakaasik ken ti dayaw ko a soldado, ket isuna la a nagun-udko ti dakes a pannakaawat, dakdakes manen a panakapatalaw ken ti pannakapanagan ko a suplado.

Daydi lakay nagsardeng, ta immanges, ket idi makitana ti ulimek ti kaduana a sidedenggeg a di man la kumita intuluyna:

—Iti panagbilin daydi dakkelyo, siak ti kimmitkita iti ringgor. Napanak ken agdindinamag nga abogado pilipino ni agkabanuag nga A; — ngem dina inawat. “Maipa-abakkunto ngata”, kinunana. “Ti panangisakitko agbalinto manen a baro a panggapuanda a mangidarom kenkuana, ket adda labitna a mairamramanakto pay. Inkayo ken apo M,—iso a nasged ket nalaka ti panagbitlana, kastila ket madaydayaw unay.” Kasta ti inaramid ko, ket toy agdindinamag nga abogado iso ti nakaammo iti ringgor a insakitna a nasayaat ken naraniag. Ngem dagiti kabbusor aduda, ket dagiti dadduma aglemmengda ket awan makaammo kadakuada. Dagiti tulis a saksaksi umaduda, ket dagiti pammadpadakesda, nga iti sabali a disso inna kuma pukawen ti maysa a sao a panglais wenno pangab-abi ti abogado, ditoy rumaba ket dumakkelda. No ti abogado magun-udna a pukawen ida, ta inna mapagsisimparat dagiti palpalawagda kadagiti palpalawag dagiti sabsabali ken kadagiti palpalawag da met laeng, iti mabiit adda man sabali a darumen. Indarumda a tinagikuana nga awanan kalintegan dagiti ado a dagdaga, dinawatanda iti bayad dagiti rangranggas ken nadaddadael; kinunada a kadua dagiti agararang tapno dagitoy dida an-annuen dagiti mulmula ken tararakenna. Idi kuan, nakulkulen iti kasta unay daydi ringgor, ket iti unos ti nakatawen, awan agkakaawatanen. Ti Alkalde nagikkat; ti simmukat kenkuana kunada a nalinteg, ngem dakes a gasat, ta apaman la ta nagtugaw iti mano a bulan; ket ti simmaruno napalalo met nga ayatna kadagiti nasayaat a kabkabayo.

Dagiti tutuok, dagiti saksakit ti nakem, dagiti rigrigat iti pagbaludan wenno ti puris ti puso a makakita iti kasdi a kinaado dagiti nauulpit, dinadaelda ti limmandok a salun-na, ket nagsakit iti daytay sakit a ti laeng tanem ti makaagas.

Ket idi ta maringpas kuma aminen; idi ta rumsua a makalusot iti naipabiddot kenkuana nga iso kabusor ti Espania ken ti ipapatay daydi agsingsingir iti buis, natay iti pagbaludan nga awan man la ti uray maysa iti dennana. Dimtengak idi isuna a nagsat ti angesna.

Daydi lakay nagulimek; ni Ibarra saan a nakayebkas iti uray la no maysa a saó. Idin, nakadanunda iti ruangan ti kuartel. Ti teniente nagsardeng, inggayatna ti imana, ket kinunana:

—Anak, dawatenyo ken Kapitan Tiágo dagiti dadduma. Ita; naimbag a rabi-iyó! masapol a kitaek no adda baro a naaramid.

Ni Ibarra pinetpetanna a siaayat, awan sao na, daydi ima a nakatultulang, ket inna sinipsiputan, a siu-ulimek, inggana iti di nagpukaw.

Nagbaliktad a si-inayad ket adda nakitana a lugan a lumabas; pinayapayanna ti kotsero.

—¡Idiay *Fonda de Lala!* — kinunana a ngangani dipay mangngeg ti timekna.

—Aggapo ngata daytoy iti pagbaludan, — nakuna iti uneg na daydi kotsero, ket inablatanna dagiti kabkabayo na.

MAYSA A BITUEN ITI RABII A NASIPNGET

Ni Ibarra immuli iti siledna a pakatamdagan iti karayan, naipatugaw iti maysa a dakkel a tugaw, kinitana ti tangatang nga agparang iti sangwananna, yaman pay iti silulukat a tawa.

Ti balay iti sango, iti baliw ti karayan, nasilawan iti kasta unay raniag ket dumanon iti yanna dagiti naragsak nga aw-aweng dagiti pagtugtugtanda a nagkuerdas ti kaaduanda. — No daydi bumaro di kuma unay nasneban iti inna panagpanpanunot, ket adadda met kuma ti gagarna a makabuya, ta kinayatna kuma a kinita, babaen ti tulong ti maysa a largabista, dagiti maar-aramid iti yuyeng daydi a lawag, inna kuma nagsiddaawan ti maysa kadagiti ar-arapaap a ingget libnos, maysa kadagiti datdatlag a paspasaray a maipabuya kadagiti dadakkel a pagbuybuyaan sadi Europa, no daytay iti apagapaman nga aweng ti orkesta, inda makita nga agparang iti let-ang ti kasla tumudo a lawag ken kas la agay-ayos a diamante ken balitok, a nakawesan iti nagpaiduma iti sayaat, kas kadawyan. Sadi Daya; naabungan iti narasay a lupot, ti maysa a namugnaan a babai, a nalibnos unay, magna nga istay dina mapayat ti basar, linawlaw ket binungon ti kasta unay raniag a lawag: iti saklangna agtaod dagiti sabsabong, rumagsak ti sala, mariing dagiti naimnas nga aw-aweng; ket dagiti pinangpangan a sairo, baddi, di-katata-wan, kaibaan, *zagalas*, *anjeles* ken *pastores* inda agsasala, inda pagkutikutien a pagunien dagiti *pandereta* da, inda aglaw-lalawlaw ket tunggal maysa inda mangirukbab iti daton kadagiti dapdapan ti diosa. Ni Ibarra inna kuma nakita ti maysa a balasang a nagpaiduma iti imnas ken libnos, nagaruat iti daytay nakaay-ayo unay a kawes dagiti babbai sadi Pilipinas, iti let-ang ti naggigimungan ti amin a kita ti tao nga aggarawgaraw ken agkutikuti iti nabiag unay; sadiay addada insik, kakastila, pilipino, sosoldado, kukura, babbaket, babbalasang, kdmpy. Ni Padre Dámaso adda iti arpad daydi libnos; ni Padre Dámaso umis-isem a kas la sigagasat unay; ni Fr. Sibyla, ni met

laeng Fr. Sibyla, a di ket sabali, makisasao kenkuana; ket ni dunia Victorina tartarimaanenna iti ingget libnos a buok ti balasang ti kasta unay a perlas ken brillante a mangipakita kadagiti amin nga agkakataraki a buybuya. Iso, napudaw, napalalo nagpudaw, nalabit; dagiti matmatana, a nganngani kanayon a ikitkitana iti baba, ipamatmatda ti maysa a kararua a nakatartarnaw no inna ida itangad ket no umisem ket ipakitana dagiti napudaw ken babassit a ngipngipenna, nalabit makuna a ti sabong, maysa laeng a mula, ket ti marpil, maysa laeng a saóng ti elepante. Iti arinaga ti agan-anninaw a lupot a pinia ken iti lawlaw ti napudaw ken nagbukbukel a tengngedna, kumiraykiray, kas kuna dagiti tatagalog, dagiti naragsak a matmata ti maysa nga ukkor a brillante. Maymaysa laeng a lalaki ti kasla di mangrikna iti daydi a raniag, no mabalin a kuna; iso ti maysa nga agkabanuag a pransiskano, nakuttong, nakapsot, nabessag, a mangkitkita iti daydi babai manipod iti adayo, a di man la agkuti, kas la maysa a ladawan, nganngani di pay umanges.

Ngem ni Ibarra awan makitana kadagitoy: dagiti matmatana sabali ti makitada. Uppat a diddiding silalamulamo ken narugit a nanglawlaw iti maysa a yan a bassit iti maysa kadagiti a diddiding, iti ngato, adda rejas; iti rabaw ti narugit ken nakarimirimen a datar, adda ikamen, ket iti rabaw ti ikamen, adda maysa a lakay nga agbugbugsot: daydi lakay a marigatan a umanges, iturungna iti amin a di mangan-ano dagiti matmatana ket balbalik-senna nga agsangsangit ti maysa a nagan: daydi lakay, maymaysa; pasaray adda mangngeg a killi-ing ti kawar wenno asog iti labes ti diding . . . ket, sa idiyay, iti adayo, iti maysa a naragsak a pagdadaya-an, nganngani nalabes unay, maysa a bumaro adda nga agkatkatawa, agik-ikkis, ibukbukbukna ti arak kadagiti sabsabong a sipsipatan ken katkatwaan iti napalalo dagiti kakaduana. Ket, daydi lakay, kalanglanga daydi ama na, daydi bumaro umadadas kenkuana, ket ti nagan a balbaliksen nga agsangsangit daydi lakay, di ket sabali no di ti naganna!

Toy iso ti makitkita daydi awanan gasat iti sangwananna. Naiddepen dagiti silsilaw iti balay iti sango, nagsardengen ti música ken ti ringgor, ngem ni Ibarra mangngegna pay laeng ti nakaay-ay-ay a ikkis daydi amana, a sapsapulenna ti anakna iti maudi unay a kanito ti panagbiagna.

Ti ulimek inpug-awnan ti sang-awna sadi Manila, ket amin dagiti nabiag sadiay kas la addadan a matmaturog kadagiti tak-takiag ti awan; mangmangngegen dagiti tartaraok dagiti kawkawitan a makisinsinnublat iti uni dagiti relrelos dagiti pagkamkampanaan ken iti pay met naliday a pukkaw ti masursuron a bantay dagiti sosoldado; ti bulan nga agtaging nangrugin a timmamdag; kas la itay agin-inana amin a taon, wen, ni pay Ibarra matmaturog metten, ta nabannugan ngata kadagiti nakaladladin-git a panpanunotna wenno iti inna panaglayag.

Ngem daydi agkabanuag a pransiskano, nga itay laeng nga intay nakita a di agkutkuti ken siuulimek iti let-ang ti kasta unay a ragsak ti kadaklan (salas), saan a matmaturog; siririing. Dagiti siksikona addada a naiparabaw iti barikes ti tawa ti siledna, ti nabessag ken nakuttong a rupana adda a sisasadag iti dakulapna, kitkitaenna a siuulimek iti adayo ti maysa a bituen a ruman-raniag iti nasipngat a langit. Ti bituen kimmappoy ket nagpu-kawen ti raniagna, ti bulan nga agtaging sadi Daya napukawan ti nakapoy a lawagna, ngem daydi praile saan a nagkuti iti yanna: kumitkita iti adayo a tangatang a kas la ilemmeng ti alibuyong ti agsapa, idiy tanap ti Bagumbayan, idiy taaw a matmaturog pay laeng.

NI KAPITAN TIAGO

¡Maaramid ti pagayatam ditoy daga!

Ita ta addada a matmaturog wenno mamigbigat dagiti intay sarsaritaen, intay sangwen ni Kapitan Tiágo. Kaano man ditay napadayawan a inna inawis, iti kasta, awan ngad kalintegang wenno annong tayo a mangumsi kenkuana nga intay ket lipatenen, uray kadagiti kakanito a nasken unay.

Pandak, napudaw bassit, nagbukbukel ti bagi ken ti rupana yaman pay iti kasta unay a kinalukmegna, a kuna dagiti mangdaydayaw kenkuana nga aggapo sadi langit, ket dagiti kabbusorna kunada met a dara dagiti napanglaw, ni Kapitan Tiago kas la ub-ubing ti langana ngem ti pudpudno a tawenna: maipagarop nga agtawen laeng iti tallo pulo wenno tallo pulo ket lima. Kadagiti al-aldaw a masarsarita, ti rupana kanayon a langa ti nasingpet. Ti ulona nagbukel, bassit ket inabungan ti buok a nangisit a kas la ballatinaw, atitiddag iti sango ket ababbaba unay iti likod, kunada nga ado ti naglaon iti unegna; dagiti matmatana a babassit, ngem saan met a inminsik, kaano man dida mabaliwan ti kayat da nga ibaga; ti agongna, naingpis ket saan a lepped, ket ti ngiwatna, no saan kuma a dinadael ti napalalo a panagtabako ken panagmama, a ti sapána a maummong iti maysa a pingpingna, dadaelenna ti kinasayaat ti rupana, mabalintay kuma a kunaen a naimbag ti panangipapan ken panagkunana nga iso, maysa a lalaki a nataer. Ngem uray adda daydi a kinalabesna, kanayon ket di a mataginayunna a napudaw dagiti ngipngipenna a naikasigud ken dagiti dua nga inted ti dentista, iti pateg a sangapulo ket dua a pisos ti maysa.

Kunkunada nga iso ti maysa kadagiti kabaknangan nga adaan kukua sadi Binondo ken maysa kadagiti kangrunaan nga adaan dagdaga gapo kadagiti taltalon ken bangbangkagna sadi Pampanga ken Laguna de Bay, nangruna iti ili a San Diego

iso ti ili a kaay-ayuna unay gapo kadagiti nasayaat a pagdigdigu-sanna, ti agdindinamag a pallutanna ken dagiti laglagip a matag-taginayunna; dua a bulan ti kabiitan a panagyanna sadiay iti makatawen.

Ni Kapitan Tiago ado dagiti balbalayna kadagiti lanlan-sangan a Santo Cristo, Anloague ken Rosario; Iso ken maysa nga insik laeng ti napalubusan nga aglako iti apian, ket saan a masapol a ibaga nga ado unay ti maalada. Iso ti mamakan kadagiti balbalod sadi Bilibid, ket iso pay ti mangted iti ruot kadagiti kaaduan dagiti nangruna a balbalay sadi Manila, babaen ti maysa a pagtutulagan, kas maawatan. Naimbag ti panagyanna kadagiti amin nga agturturay, nalaing, ammuna ti makikastakasta ket natured pay no maipapan iti panangpespes kadagiti pakasapsapulan dagiti dadduma, is-iso laeng ti kakaisuna ken nakabutbuteng a kasalisal ti maysa nga agnagan Pérez kadagiti *arriendo* ken *subasta* dagiti pagan-annungan ken pagsasaadan, a ti Turay sadi Pilipinas kanayon a italekna kadagiti sabsabali nga im-ima. Gapona a kadagiti al-aldaw a masarsarita, ni Kapitan Tiago, maysa a tao a nagasat, inggana iti kinagasat ti maysa a tao a bassit ti bangngabangngana kadagidiay a dagdaga: baknang, sikakappia ken Apo Mugna, iti Turay ken kadagiti pay met tattao.

A sikakappia ken Apo Mugna, saan a pagngataan, nganngani maysa a *dogma*, nga utang a pasien ket di mabalin a supringen; awan ti panggapuan a manggura iti naimbag a Dios no nasayaat ti panagiyan ditoy daga, no di pay nakasasao kaano man, ken no di pay napautangan iti pirak. Kaano man, dina inturong ken Kuana dagiti karkararagna, uray pay kadagiti kadadaklan a pakarikrikutanna; baknang ngamin, ket ti pirakna iso ti mangilualo kenkuana: Kadagiti *mismisa* ken *rogrogatiba*, ni Apo Mugna pinarsuana dagiti mannakabalin ken napalanguad a papadi; kadagiti *nobnobena* ken *rosrosario*, ni Apo Mugna, iti di mabubos a kinaimbag Na, pinarsuana met dagiti napanglaw, iti pagimbagan dagiti babaknang, ket dagitoy a napanglaw, no maikkandan iti maysa a pisos, uray ilualuandakan iti sangapulo ket innem a *misterio*, ket ibasaandakan kadagiti amin a pagpagbasaan a nasantuan, uray pay ti Biblia dagiti ebreo, no nayunan

ti bayad; ket no dadduma, no adda dakkel a pakaringguranna, ta masapulna dagiti tultulong a nailangitan, ket awan masarakanna nga uray la no maysa a nalabaga a kandela ti insik, iso tay kumamang kadagiti sasanto ken sasanta a kaay-ayuna a pagkarkararagan, a inna ida pagkarian kadagiti ado a banbanag tapno mapilit ket mauyutanna ida iti kinaimbag ti tarigagayna. Ngem ti adadda a pagkarkarian ken pagtungtungpalanna iti karina, iso ti *Birjen de Antipolo, Nuestra Seniora de la Paz y Buenbiaje*, ngamin ta kadagiti sabsabali a sasanto a babassit, ni Kapitan Tiago saan unay a managtungpal ket dina unay ida ipirpirit: no dadduma, no nagun-udna ti kayat nan, dina ida malagipen, pudno met ket di a saanna ida a sublian a ringgurenen, no adda wayana: ni Kapitan Tiago ammuna nga aduda dagiti sasanto iti kalendario nga awan ngata ti aramidada sadi langit. Maysa pay, kunana a ti *Birjen de Antipolo* adadda ti pannakabalin ken bilegna, ngem amin dagiti sabsabali a Birjen uray adda sarukodda a pirak, wenno adda inubbada a *Ninio Jesús* a siuuyos wenno sia-aruat, wenno adda karmen, kuentas wenno sintasda; toy, nalabit, gapo iti damag a ti *Birjen de Antipolo*, maysa a *Seniora* a naiget unay, naannad unay iti naganna, kabusor ti pagala iti ladawan, kas kuna ti sakristan mayor sadi Antipolo, ket no kan makaunget, ngumisit a kas la ballatinaw, ken gapo pay ta dagiti sabsabali a Birjen, nalulukneng ti panagpuspusoda, naas-asi da: paggaammon nga addada tattao nga adadda a kaykayatda ti ari nga awan annurutenna no di la ti kayatna, ngem ti addaan iti annuruten, kas mabalin a paneknekan da Luis XIV ken Luis XVI, da Felipe II ken Amadeo I. Daytoy, iso pay ngata ti gaponan nga iti agdindinamag a simbaanna, makita dagiti i-insik, a di pay nagbuinag, a magna a sipaparintumeng, ket addada pay kakastila, isuna la a di maawatan no ania ti gapo na a dagiti kukura sadiay aglibas nga agtalaw ket pakikuykuyugda ti pirak ken ti nakakigkigtot a Ladawan, sadi Amérika, ket sadiay inda makiasawa.

Daydiay ruangan ti kadaklan (salas), a nalingdan iti dalingding a supla (seda), iso ti serkan nga agturong iti maysa a bassit a kapilia wenno paglualuan, a saan a mabalin nga awan iti amin a balay a pilipino: iso ti yan dagiti didios ti balay (dioses lares) ni Kapitan Tiago, ket dagiti *didios* kunami, ta toy a baknang adadda ti pammati na iti kinaado dagiti didios (*politeismo*) ngem iti kina-

maymaysa Na (monoteismo), banag toy a uray kaano man dina naawatan. Sadiay, adda makita a ladawan ti *Sagrada Pamilya* a marpil dagiti ruprupa, im-ima ken saksakada; sarming dagiti matmata da; atitiddag dagiti kurkurimatmat da; ket kulot a lumbaga dagiti bubuokda, pataod ti laing dagiti eskultor a taga Santa Cruz. Dagiti kukuadro a naipinta iti *al-oleo*, nga aramid dagiti pumipinta a taga Pako ken Ermita, ipakitada dagiti pannakamarmartir dagiti sasanto, dagiti milmilagro ni Apo Birjen, ken dadduma pay; adda Santa Lucía a tumangtanged sadi langit a siiggem iti maysa a pinggan a yan ti dua bukel a mata nga adda kurimatmat ken kidayda, a kas kadagiti makitkita a maipinpinta kadagiti *triangulo* ti Trinidad, wenna kadagiti nagitamtamnanda sadi Ejipto; sadi San Pascual Baylón, adda San Antonio de Padua a nagabito iti ginggon, a buybuyaenna a makasangsangit ti maysa a Ninio Jesus a naaruatan iti kawes ti Kapitan Jeneral, ket nagkallugong iti tallo ti saw-it na, nagsable ket nagbotas a kas kadagiti makitkita kadagiti pagsasalaan dagiti ububbing sadi Madrid: toy kayuluganna ken Kapitan Tiago nga uray inayon pay ti Dios iti pannakabalin Na ti pannakabalin ti maysa a Kapitan Jeneral ti Pilipinas, kanayunto laeng nga abalbalayen dagiti pransiskano a kas la maysa a sinantatao. Adda pay makita a maysa a San Antonio Abad, nga adda baboy iti sikigan na, baboy a iti daytoy naimbag a Kapitan, milagroso met a kas ti santo, ket iso ti gapon a dina maitured a naganen iti *baboy*, no di ket *taraken ni Santo Senior San Antonio*; adda pay maysa a San Francisco de Asis a nagpayak iti pito ket nagabito iti kasla kita ti kapé, a naikabil iti ngatuen ti maysa a San Vicente a duddua dagiti paypayak na, ngem ket di adda tururotna; adda pay maysa a San Pedro Mártir a ti ulo na pinisi ti talibong ti maysa a birkog, talibong a iniggaman ti maysa a saan a kristiano a sipaparintumeng, iti abay ti maysa a San Pedro, iso a nangisina iti lapayag ti maysa a moro, ni Malko, awan duadua, iso a kinagatna dagiti bibbibigna ket uray la nga agtiritiritir iti sakit, ket adda met maysa a kawitan a ipallot nga agtartaok ken agpaypayakyak iti rabaw ti maysa a singit, iso a pagkunaan ni Kapitan Tiago nga iti agsanto, pada na met laeng ti mangbeltak wenna mabeltak. ¿Asinno ti makaibaga iti daydi umariwekwek ti kaado a ladladawan ken makaibukil kadagiti kabkababalin ken immbag nga adda sadiay a maik-ikutan? ¡Saan a umanay ti maysa

a paset! Nupay kasta, saan mi a bay-an a di ibaga ti maysa a nataraki a San Miguel a kayo a nadorado ken napintaan, nganngani maysa a metro ti katayagna: toy arkánjel kinagatna ti bibigna nga akinbaba, sumsumged dagiti matmata na, ti musing na nakamurareg ket dagiti pingpingpingna lumablabbasitda; adda kalasagna a kas la kalasag dagidi griego ket ti kanawanna iwaswasawasna ti maysa a kris ti taga Joló, a sidadaan a mangsugat iti mananglualo wenno iti umasideg (kas makita iti langa ken panagkitkitana), a di ket iti sairo a nagipos ken nagsara a nangkagat iti gurong na a kas la gurong ti balasang. Ni Kapitan Tiago dina ad-adanian uray kaano, ta mabuteng, ania ta agmilagro. ¿Ta, di kad ngamin aduda dagiti naggargaraw a laddadawan, uray kasano a kinadakes ti pannakatagada a kas kadagiti araramid dagiti al-allawagi a taga Paete, tapno makulkol ket madusa dagiti managbasol a di mamatpati? Damag a maysa a Kristo sadi Espania, nga inawaganda a pinagsaksi iti karinkari ti dua nga agayan-ayat, intangedna ti ulona a kasna pinagwen iti saklang ti ukom; sabali manen a Kristo sinuktuna ti lansa ti kawan a imana tapno maarakupna ni Santa Lutgarda; ket ¿ania?, dina aya nabasa iti maysa a pagbasaan a bassit a nabiit pay a naimaldit, ti maipapan iti panagsermon iti garaw ti maysa a laddawan ni Sante Domingo sadi Soriano? Toy Santo saan a bimmalikas iti uray la no maysa a sao, ngem kadagiti gargarawna inawatda wenno inawat ti akin-aramid iti nasao a pagbasaan a inpakdaarna ti kanibusanan ti lubong.⁵ ¿Dida met kuna pay idi a ti *Birjen de Luta* sadi Lipa nadiusdul ti maysa a pingpingna ngem ti bangirna ket napitakan ti gayadan ti aruatenna? ¿Dagitoy dida kad ipaneknek a nalaing a dagiti sagrado a laddadawan inda met agpagpagna a dida pay ngad ingato ti aruaten da, ket agsaksakit pay ti sangi da nalabit gapo kadatayo? Dina aya ngamin nakita kadagiti dua bukel a matmatana a babassit dagiti amin a Santo-Kristo a no iti sermon ti Siete Palabras pagkutien ket itamedda nga ikumpas iti mamitlo daras ti ulo da, iso a pakaiagapuan ti sangit ken ikkis dagiti amin a babbai ken karkararua a managririkna a nalpasdan a naikari a mapan sadi langit? ¿Ala pay? Dakami adda nakitami a padi, nga idi agsersermon, inna inpakita kadagiti tattao, idi madama ti pammag-

(5) Sapay ti Apo ta matungpal iti mabiit toy a padto iti nagaramid iti dayta a pagbasaan ken ka datao pay met a mamatpati ken kuáná. Amen. (Panglawag ni Rizal)

so, ti maysa a panio a daradara, ket agsangitkam kuman a sisi-singpet, idi ta iti dakes a gasat ti kararuami, inpatalged ti maysa a sakristán kadakami a dagos, rabrabak laeng; dara kan ti manok a tinuno ket sinidada, numan pay Biernes Santo . . . ket daydi sakristan, nalukmeg gayam. Ni Kapitan Tiago, ngarod, gapo ta tao a naannad ken mananglualo, likliklikanna ti umasideg iti kris ni San Miguel; — ¡Pagpanawan ti pakaisebbangan! — kunkunana iti nakemna, — ammok a maysa nga arkanjel, ngem uray, diak agtalek, diak agtalek!

Awan tawen a palabasenna a di tumabuno a mangipan iti maysa nga orkesta iti nabaknang a *romería* sadi Antipolo: iso tay bukudanna a bayadan ti dua a *misa de gracia* kadagiti ado a maar-aramid iti bayat ti tallo a *nobenario* ken sabali pay nga al-aldaw nga awan *nobena*, sa mapan agdigos iti kalpasanna, iti agdin-dinamag a ubbog a nagdigusan met kano ti santo a ladawan. Dagiti tattao mananglualo makitada pay laeng ti tugot dagiti saksakana ken ti nakaisagiradan ti buokna iti natangken a bato, idi inna binelnasan a kas aramid ti siasino man a babai nga aglan-lana iti lana ti niog, ket kas la ket itay no dagiti bubuok nan, paslep wenno diamante da ket sangaribo a tonelada ti dagsenda. Kalikagumanan mi kuma a ti nakakigkigtot a ladawan wagwagenna iti maminsan ti sagrado a buokna iti imatang dagiti tattao a mananglualo, ket ibatayna met ti sakana iti dila wenno iti ulo da.

Sadiay, iti reng-at daydiay a ubbog, ni Kapitan Tiago rebbeng-na ti agsida iti inasar a burias, sinigang a dalag a naikkan iti bulong ti kulibangbang ken sabsabali pay a lutluto a naimas. Kadagiti dua a misa, nasurok a uppat a gasot a pisos ti ibayadna, ngem rumsua a nalakadan, no panunuten ti pakaidayawan ti Ina ti Dios a gapo kadagiti kukuitis, palpaltog kada berberso, kas pangnaganda sadiay; ken no pattapattaen dagiti ado a maalana iti bayat dagiti al-aldaw a matda pay iti tawen, a gapo amin kadagitoy a mismisa.

Ngem saan la a ti Antipolo ti pagiparangaranganna iti nadanarudor a panagdebosion na. Sadi Binondo, sadi Pampanga ken sadi ili a San Diego, no daytay makipallot iti maysa a manok na a pustaanna iti dakkell, mangibaon ti kura iti kuarta a balitok a ibayadna kadagiti mismisa sa pagdawatna iti panangabakna, ket, kas kadagiti romano a makiumenta kadagiti mammadto,

sakbay ti maysa a gubat, babaen ti inda pammakan kadagiti sagrado a pipiek, ni Kapitan Tiago makiyman met, nupay sabali ti pamayan nan, a ta sabali met dagiti al-aldawen ket kasta met a sabali dagiti patpatienen. Iso inna palpaliwen ti segged dagiti kandela, ti asok ti incienso, ti timek ti padi, kdmpy., ket iti pagdadagupanda iso ti inna pangpatangan iti masakbayan a gasatna. Adda pammati a ni Kapitan Tiago manmano no maabak, ket no maabak, nalabit ngata a ti gapona, iso ti panagpaparaw ti padi a nagmisa, wenno gapo ta bassit ti silaw, wenno ado unay ti sebo a laok dagiti kankandela, wenno adda nailaok a tulis a kuarta kadagiti naibayad, kdmpy.; ti Celador a mangur-urnos iti maysa kopradia ipatalgedna kenkuana a dagidi a mapagpagtengna a dakes a gasat, maysa da a pangpadas a ibaon ti langit tapno mapapigsa ti pammati ken panagdebosionna. Ay-ayaten dagiti kukura, daydayawen dagiti sakristan, dungdungwen dagiti i-insik nga agar-aramid iti kandela ken dagiti pay met agar-aramid iti kuitis wenno kastiliero, toy a tao, nagasat iti relijion ditoy daga, ket dagiti tattao nga addaan galad ken naindaklan a kinasingpet kunada pay a dakkal ti kabaellan ita pagarian sadi langit.

Nga adda a sikakappia iti Turay, saan a pagduaduaan, nupay kas la narigat dayta a magun-od. Ngamin ta awanan iti kabaellan a mangyusuat iti baro a panunot, ket si-aayat metten iti agdama a panagbiagna, kanayon a si-sasagana a mangtungpal iti kayat ti maudi nga opisial kinto kadagiti amin a op-opisina, kasta met a si-sasagana a mangiregalo iti jamón, kapón, pabó, bungbunga nga aggapo sadi China iti uray ania nga aldaw ti tawen. No mangngeg na a dakes ti panarsaritaanda kadagiti nayanak sadi Pilipinas, iso, a dina ibilang ti bagina a taga sadiay, makiraman met, ket dakdakes pay ti saona; no adda saoda a dakes maipapan kadagiti memestiso ti sanglay wenno kastila, makipaguyaw met, nalabit gapo ta ipagarupna nga iso, napudpudno unay a kas-tila a nayanak sadi Espania. Iso ti umuna a mangidayaw kadagiti bubuis a maipátay, nangruna no adda maangutna a maysa a *kontrata* wenno *arriendo* a sumaruno. Kanayon nga adda sasagana nga orkestana nga inna pangkablawa ken pangtapat iti amin a kita ti gobernador, alkalde, piskal, kdmpy., no agkanagananda, wenno aldaw ti kasangay, pannakayanak wenno ipapatay si maysa a kabagyan da wenno uray ania laeng a maaramid a

namagbaliw iti nakairuaman a talna. Kadagitoy a ramrambak irantana ti agpaaramid iti daniw, *umno* a pakaidayawan “ti naasi *ken nadungngo a gobernador, ti maingel ken naimbag nga alkalde nga ur-urayen sadi langit ti “palma” (wenna “palmeta”) dagiti sasanto*”, ken no ania, ania pay.

Naggobornadorsilio ti nabaknang a gimong dagiti memestiso. nupay aduda dagiti nagriri, ta kunada nga iso, saan a mestiso. Iti bayat ti dua a tawen a panagtakemna, nakarunot iti sangapul a *prak*, sangapul met a *sombrero de kopa* ken innem a baston; agprak ken agsombrero de kopa, no mapan iti Ayuntamiento, no mapan idiay Malakanyang, ken no mapan iti kuartel; agsombrero de kopa ken agprak, no mapan iti pallutan, iti tiendaan, no maki libot, no mapan kadagiti titienda dagiti i-insik ket babaen ti sombrero ken iti uneg ti prak adda ni Kapitan Tiago nga aglinglinget iti kasta unay a pamayan kenkuana ti nagborlas a baston na, nga agbilbilin, agur-urnos ken mangdaddadael iti iso amin, a nakaskasdaaw ti alibtakna ket adadda pay a nakaskasdaaw ti deggang na. Iso ti gapo na a dagiti agturturay makitada ken kuana ti maysa a tao a naimbag, naparangkapan iti kasa-yaatan a pakinakem, natalna, natudio, natulok, managparabor, awan basaenna a pagbasaan wenna pagiwarnak nga aggapo sadi Espania, nupay nalain a sumao iti sao ti kastila; ti panagkita da kenkuana, kas itay sililiday a panangmingming ti maysa a napanglaw nga agad-adal iti narunuten a takon ti sapatos na a daan, a nagkiwing pay gapo iti pannagnana. — Kenkuana, rumsua nga agpadpada a napaypayso dagiti dua a sasao, ti maysa a kristiano ket ti maikadua saan, a isuda dagitoy: *beati pauperes spiritu* (nagasat dagiti nakurapay iti espiritu ken beati Nossidentes) (ken nagasat dagiti babaknang), ket nasayaat unay a yablat kenkuana daytay kuna dagiti dadduma a nagriri a pannakayulog ti naggapo iti sao ti griego a: *Dayaw iti Dios sadi ngato ket kappia kadagiti tattao a naimbag ti panagnaknakemda ditoy daga*”, ta, kas intayto makita iti masakbayan, saan a umanay a dagiti tattao maaddaanda iti naimbag a panagnaknakem tapno agbiagda a sita-talna ken sikakappia. Dagiti awanan asi kunada nga ang-ang, dagiti marigrigat kunada nga awanan asi, naranggas, mamespespes kadagiti napanglaw, ket dagiti adda iti babaenna kunada a nangdangkok ken nadawel. Ket, dagiti babbai? ¡A! dagiti babbai! Pammadpadakes a tantanawtaw ti agwengwengweng ka dagiti na-

kaay-ay-ay a balbalay a nipa, ket adda mangipaneknek a nakang-
ngeg kadagiti as-asog, an-anug-og, a pasaray madanggayan iti sa-
ngit ti maysa a maladaga. Saan a maymaysa ti balasang a itutudo
dagiti managdakdakes a ramramay dagiti tattao; dagiti matmata ti
balasang kas da la mangmalmalanga ket ti barukong na nalpasen
a nalaylay. Ngem, dagitoy a banbanag saanda nga iso ti di mang-
paturog ken Kapitan Tiago, awan balasang a maningsinga iti tal-
nana; maysa a baket, iso ti mamagtutuok kenkuana, maysa a ba-
ket a mangsalsallin kenkuana iti panagdebosion, maysa a baket a
inpangpangruna dagiti ado a kukura nga inpadpadayaw ken inpas-
pasindayag. ngem ti inna nagun-od kadagiti kasayaatan nga
al-aldawna. Ka da Kapitán Tiago ken toy baket a balo, a nag-
tawid kadagiti kukukua dagiti kakabsat ken kakaannakanna
adda panagsinnallin a nasantuan, a makaited iti paglaingan ti Sim-
baan, a kas met ti panagsasallin dagiti babapor a mapan sadi
Pampanga, makaited idi iti paglaingan dagiti tattao. Mangiregalo
ni Kapitan Tiago iti maysa a baston a pirak nga adda *esmeralda*
ken topasio na iti uray siasino a Birjen? ¡A! ni Dunia Patrocinio
agpaaramid metten ken agpapanday a Gaudinez iti maysa a
baston a balitok nga adda *briliantena*; no iti libot ti Nabal, ni
Kapitan Tiago nagpatakder iti maysa a bakkuko (arko) a dua
ti rupana, nasakaban iti lupot a napillidis, adda sarmingna,
globo a sarming, pagsilawan ken *arania* ni Dunia Patrocinio ag-
patakder met iti uppat ti rupana, nangatngato iti dua ngagpa
ket ad-ado pay dagiti bitinbitin ken miniminina. Ngem iso tay
ni Kapitan Tiago kumamang iti pagpigsaanna, iti pakaidumdu-
maanna, kadagiti mismisa a mapakuyugan kadagiti palpaltog
ken kukuitis, ket ni Dunia Patrocinio kagkatenna kadagiti gug-
gugotna dagiti bibbibigna, a ta, iti naglabes a kinamanagkikig-
totna, dina mabalin a sagabaen ti repike dagiti kamkampana
ket adadda manen dagiti palpaltog. Ket no daytay umis-isem ni
Kapitan Tiago iti ayatna, ni Dunia Patrocinio panpanunutenna
met ti ibabalesna ket ayabanna, a bayadanna iti pirak ti sabali, da-
giti kalaingan a sumermon kadagiti lima a gimgimong dagiti
praile sadi Manila, dagiti adadda nga agdindinamag a kanonigo ti
Katedral ken uray pay dagiti Paulista tapno sernunanda, kadagiti
dadakkel nga al-aldaw, iti maipapan kadagiti nauneg unay ken
di matukod a panunuten ti tao, dagiti managbasol a isuna la a
maawatanda ti pagsasao kadagiti titianggi. Dagiti kumapkappon

ken Kapitan Tiago napaliwda a ni Dunia Patrocinio maturog no madama ti sermon, ngem dagiti met kumapkappon kenkuana isungbatda a ti sermon nalpas a nabayadanen, ket ni Dunia Patrocinio iso ti nagbayad, ket kadagiti amin a banbanag, ti panagbayad iso ti nangruna. Kamaudiananna, toy baket linemmesna ni Kapitan Tiago, ta rinegaluanna ti maysa a simbaan iti tallo nga *andas* a pirak a nadorado, tunggal maysa kadagitey nga *andas*, nasurok a tallo ribo a pisos ti inbayad na. Ni Kapitan Tiago ur-urayenna ti aldaw a pannakalipat toy a baket a umanges, wenno ti pannakaabakna iti lima wenno innem kadagiti ringringgor na, tapno ni langen Apo Mugna ti inna pagpapaayan; ngem dakes a gasat, ta dagiti met ngad kalaingan nga ab-abogado ti Real Audiencia dagiti mangisakit kenkuana, ket no maipapan iti salun-atna, awan mabalin a pangkemmegan ti sakit; kas la barot a paslep, awan duadua, tapno adda pakapasingpetan dagiti karkararua, ket kumpet iti daytoy tay-ak a pagluluaan iti kas kapi-gsa ti ikakapet ti maysa a saksakiten ti kudil. Dagiti kumapkappon kenkuana nabileg ti panagtalek da nga inton matay, agbalinto a Santa, ket ni Kapitan Tiago mauraynanto pay la a pagkararagan kadagiti al-altar, iso nga annuguten ket ikari met toy, no la ket matay darasen ni Dunia Patrocinio

Kasta idi kadagidi nga al-aldaw ni Kapitan Tiago. No maipapan iti nalabes.

Iso ti bugbugtong nga anak ti maysa a mangas-asukar a taga Malabon, nawadwad ti kukuana ngem napalalo a nagimot, ta dina kinayat ti nangted iti uray la no maysa a siping a pinangpaadal iti anakna, iso ti gapon a ni Santiagilio, pinaub-ubing iti maysa a naimbag a dominiko, tao a nasingpet unay, iso a nangikagumaán a nangisuro kenkuana iti amin ti kabaelan ken ammona a naimbag. Idi ta maigasatanna kuman ti naganen dagiti makaam-ammo kenkuana iti *Lojiko*, nalawlawag a pannao, idi ta agadal kuman iti *Lójika*, ti ipapatay daydi nangilagak kenkuana a sinaruno ti ipapatay met daydi amana, pinasardengna ti panagadalna ket nanipod idin, nagtagtagilako. Naki-asawa iti maysa a nalapsat a balasang a taga Santa Cruz, iso a nangtulong kenkuana a nagsapol iti kinabaknangna ken nangted iti galad na iti pagilian. Ni Dunia Pía Alba saan la a naggatgatang iti asukar, kapé ken tayum; kinayatna pay ti nagpamula ken nagapit, ket

dagiti apagas-asawa gimmatangda iti daga sadi San Diego, iso a nanipudan ti panaggagayyemda kada Padre Dámaso ken Don Rafael Ibarra, iso a kabaknangan sadiay a ili

Ti kaawan ti anak da iti bayat dagiti immuna nga innem a tawen ti panagasawada pinagbalinna daydi agawada nga agum-mong iti kukua a nganngani nalabes nga agom, ket nupay kasta, ni Dunia Pía nalibnos, nalasbang ket nalapsat. Awan man nagang-angayan ti inna panagnobnobena; ti inna isusuknal, kas balakad dagiti babbai a mananglualo sadi San Diego, iti *Birjen de Kaysasay* sadi Taal; ti inna pananglimlimos; ti inna panagsala iti libot iti tengnga ti aldaw babaen ti init ti bulan ti Mayo, iti sango ti *Birjen de Turumba* sadi Pakil: amin dagitoy awan nagpapaayan da, ingga na iti inbalakad kenkuana ni Fr. Dámaso a mapan sadi Ubando, ket sadiay mapan agsala iti piesta ni San Pascual Bailón, ket dumawat iti maysa nga anak a lalaki. Paggaammo a sadi Ubando adda maysa a Trinidad nga agited iti anak a lalaki wenno babai, no ania ti kayat: isuda *Nuestra Señora de Salambaw*, *Santa Clara* ken *San Pascual*. Yaman pay itoy nasirib a patigmaan, ni Dunia Pía nagsikog . . . ngem !ay! kas ti daydi agkalkalap a saritaen ni Shakespeare iti pagbasaanna a *Macbeth*, iso nga idi ta nakasarak iti saniata, nagsardeng a nagdaniw, ni Dunia Pía napukawna ti ragsakna, nagliday unay ket saanen a nakita nga immisem.

—¡Kadawyan ti aginaw! —kunada amin, pati pay ni Kapitan Tiago . Daytay gurigor a masansan kadagiti agtanggad iso ti namagpatingga kadagiti ladingitna, ket inbatina nga inulila ti maysa a nalibnos a ubing a babai nga inanak iti buniag ni Fr. Dámaso; ket gapo ta ni San Pascual dina inted ti lalaki a dinawatda kenkuana, pinanagananda ti ubing iti María Clara, ket kas da pagdayaw iti *Birjen de Salambaw* ken ni Santa Clara, ket kas da met pangdusa ken nadayaw a San Pascual Bailón ti saan da a panangala iti naganna.

Daydi ubing rimmang-ay babaen ti pannagibi ni ikit Isabel, daydi naimbag a baket a pinapraile ti panagkukuana, iso nga intay nakita idi rugyantay toy a sarita. Ad-ado dagiti bulbulan a panagyanna sadi San Diego gapo iti makapasalun-at a klima na ken gapo kadagiti ado a ramrambak a ipapaay kenkuana ni Padre Dámaso.

Ni María Clara saanna a tinawid dagiti babassit a matmata ni amana: kas ti daydi inana, dagiti matmatana dadakkel, nangisit ket sinalinungan ida ti atitiddag a kurimatmat, naragsak ket nasantakda no agay-ayam; naliday, nauneg ket napanunot da a di umisem. Idi bassit pay, ti kulot a buokna, sabon a lumbaga; ti agong na, nataraki, saan unay a natirad ket di met leped; ti ngiwatna ipalagipna daydi bassit ken naragsak a ngiwat daydi inana, agraman dagiti naragsak a kalkallid kadagiti pingpingpingna; ti kudil na, naingpis a kas la ukis ti lasuna ket napudaw a kas la kapas, kas kuna dagiti mapamauyong a kakabagyan na, isuda a makakita iti tugot a ni Kapitan Tiago nga ama na ka dagiti babassit ken nasayaat ti pannakabukel da a laplapayag ni María Clara.

Ni ikit Isabel kunana a ti umar-arngi kadagiti europeo a langa ni María Clara naala ni Dunia Pía idi naginaw; malagipna a namin-ado a nakitkitana kadagidi umuna a bulan ti panagdadagsenna a nagsangsangit iti sango ti ladawan ni San Antonio; sabali a kasinsin ni Kapitan Tiago kasta met ti panangipapanna, isuna la a maisupadi iti ibagana a santo kenkuana, no saan a ni Apo Birjen, ni San Miguel. Maysa nga agdindinamag a pilosopo, a kasinsin ni Kapitan Tinong ket naipauluna ti *Amat*, sapsapulenna ti gapo daydi a datdatlag iti bileg dagiti bitbituen.

Ni María Clara, a kas la iso ti dios da amin, dimmakkel a tinagtagibida isem ken ayat. Dagiti pay praile inda ramrambakan no kasta nga adda libot, ta inda aruatan iti puraw, ti kulot ken napuskol a buokna inda lagalagaan kadagiti sabsabong ti sampaga ken asusena, ti bukot ti badona inda pegketan iti dua a paypayak a pirak ken balitok ket dagiti im-ima na inda paig-gaman iti dua a kalkalapati a puraw a nasingdanan iti balbag. Sa ket nakaragagsak, ti pannakisarsaritana napalalo nagtarnaw a inuubingan, ket ni Kapitan Tiago a pagmauyungen ti ayatna, kanayon la nga inna ipadpadayaw dagiti sasanto sadi Ubando ket kanayon met a inna ibalbalakad kadagiti amin a tattao ti igagatang da kadagiti nataraki a laladawan.

Ka dagiti dagdaga a napudot, ti babai no agtawen iti sanga-pulo ket tallo wenno sangapulo ket uppat, agbalasangen, kas ti busel iti rabii nga iti sumaruno nga agsapa agukraden a sabong. Iti dayta a tawen ti panagbaliw, a sipupunno iti di maaw-awatan

ken naisnekan nga ar-arapa-ap, simbrek, babaen ti pammalakad ti kura ti Binondo, iti *Beaterio ni Santa Catalina*, tapno inna awaten ka dagiti momonja ti naiget a pannursuro ti relijion. Nagtedted dagiti lulua na a nagpakada ken Padre Dámaso ken iti kakaisuna a pagayam a kinaay-ayamna idi bassit pay, ni Crisóstomo Ibarra, nga iti kalpasanna, napan met sadi Europa. Sadiay, iti daydi a konbento a naisina iti lubong iti laksid ti nagsukot a rejas ket babaen pay ti aywan ni *Madre Eskucha*, iso ti nagyanan ni María Clara iti bayat ti pito a tawen. Da Don Rafael ken Kapitan Tiago, a tunggal maysa, sabali ti panggepna, ta naawatanda nga agka-ayatan dagiti an-annakda, nagnumuanda a pagasawaen ida ket nagsugpunda met nga agtagilako. Ti kasta, a naaramid idi adda sumagmamano a tawtawen ni bumaro nga Ibarra a nakapanawen, pinaragsakna met nga agpadpada dagiti dua a puspuso a nagad-dayo, nagsinningpungto iti lubong ken naggidiat unay iti sasaaden.

LAILO NI AYAT ITI MAYSÁ Á BANSAG

Iti daydi a bigat, nasapada a napan nakimisa da ikit Isabel ken María Clara; toy nataraki unay ti aruatna, ket adda naiputipot iti imana a kuentas a balbag a kas payen maysa a brasalete; ket ni ikit Isabel nagantiukos tapno mabasana ti "*Ankora de Salvación*," iti bayat ti *Santo Sakrifisio*.

Apaman la a nakapanaw ti padi iti altar, ti balasang inpadlawna ti gagarna nga agawiden, a kasta unay a siddaaw ken luksaw daydi naimbag a ikitna, iso a nangipagarop a ti kaanakan-na, nasingpet ket managlualo, uray kas la kuma maysa a monja. Daydi naimbag a baket timmakder nga agdaydayamudom ken kuros a kuros. "¡Ni! makaammunto ti naimbag a Dios a makawan kaniak, iso nga am-ammuna ngem dakayo, ikit Isabel, ti panagpuspuso dagiti babbalasang," nganngani la kinuna ni María Clara a pangguped kadagidi naiget ngem nainaan met a pammagbagana

Ita, nakapamigatdan, ket ni María Clara agar-aramid iti maysa a sakibot a supla (seda) a pangiliwliwaganna iti seggana, ket ni met ikit na innalana ti saplid, ta kayatna a punasen dagiti tanda ti kalkalpas a dayá. Ni Kapitan Tiago addada pappapel nga am-amirisen ken kitakitaenna.

Tunggal danarudor nga aggapo iti lansangan, tunggal luan a lumabas inda pagtibbaywen ti barukong ti balasang ket inda pagpigergeren. ¡A! ita kayatna man ti mapan agyanen iti natalna a Beaterio, iti yan dagiti gagayyemna! Sadiay, mabalinna a kitaen ni . . . a di ket agpigerger, a di agan-ano! Ngem, ¿di met iso aya daydi gayyem mo idi ubing ka pay, dikay met aya agay-ayam idi a duddudua kadagiti ina-ang-ang nga ay-ayam, ket pasaray pay inkay agapa, no kua? Ti gapo dagitoy a banbanag, diak ibuksilan; no sika a mangbasbasa kaniak nagayatka, inkanto maawatan, ket no saan, banbannog a ibagak kenka;

dagiti saan pay a nagayat, dida maawatan dagitoy a palpalimed.

—Kunak, María, a pudno ti sao ti médiko, — kinuna ni Kapitan Tiago. — Rebbengmo ti mapan iti probinsia, nabessagka unay, ket masapulmo ti nasayaat nga angin, ¿Ania ti kunam, Malabon . . . wenna San Diego?

Idi masao toy naudi a nagan ti ili, ni María Clara limabbaga a kas la amapola ket saan a nakasungbat.

—Ita, inkayto a dua ken Isabel idiaiy Beaterio ta inkay alaen dagiti ar-aruatem, ken pambaram nga agpakada kadagiti gagay-yemmo, — intuloy ni Kapitan Tiago, a dina ket intangad ti ulo na; — di kanto agsubli a sumbrek sadiayen.

Ni María Clara nariknana daytay liday a kas la aniwa-as a mangkebbet iti kararua, no daytay panawan a inggana iti maysa a disso a naglak-aman iti gasat ken nam-ay, ngem sabali a panu-not ti nangep-ep itoy a ladingitna.

—Ket iti uneg ti uppat wenna lima nga aldaw, inton adda babbaro a pagan-anay mon, intayto idiaiy Malabon . . . Ni padri-nom awanen sadi San Diego; daydi kura a nakitam ditoy idi rabii, daydi padi nga ubing, iso ti baro a kura sadiay, nasingpet.

—¡Nasaysayaat kenkuana ti San Diego, kasinsin! —kinuna ni ikit Isabel; —maysa pay, nasaysayaat ti balay tay sadiay ket umasideg payen ti piesta.

Ni María Clara kinayatna nga mapan kuma arakupen ni ikitna, ngem nangngegna nga adda nagsardeng a lugan, ket bimsag.

—¡Ay wen! agpayso! —insungbat ni Kapitan Tiago, sana kinuna a binaliwanna ti timekna; —¡ni Don Crisóstomo.

Ni María Clara naibbatanna ti igiggamanna nga ar-aramiden, kinayatna ti naggaraw, ngem dina nabalinan: namigerger a kas la agbibineg amin a bagi na, Adda da nangnggeg a padek-padek iti yan ti agdan, idi kuan, maysa a timek a nasantak, timek ti agkabanuag. Kas man la piman adda nalmeng a pannakabalin na daydi a timek, ta ti balasang naparmekna ti riknana ket nagtaray a napan iti siled a paglualuan a yan dagiti sasanto. Dagidi dua nga agkasinsin nagkatawada, ket ni Ibarra nangngegna pay laeng ti rippi-is ti maysa a ruangan a nagrikep.

Daydi balasang, a sibeessag ket umanges-anges iti dadakkel, inep-epna ti agkebbakebba a barukongna ket kinayatna ti timmi-

mod. Nangngegna daydi timek, daydi timek nga ay-ayatenna unay, a nabayagen a kadagiti la dardarepdep ti inna pakangkangngegan; iso piman ti saludsuden ti timek ni Crisóstomo. Iti naglabes a ragsakna, inagkanna ti santo nga immuna a naasitganna, ni San Antonio Abad, inagasad a santo a kankanayon la a sulsulisugen ni imnas, uray idi sibibiag pay, uray iti ladawanna a kayo! Sa simmapol iti maysa nga abot, ti abot ti tutulbekan ti ruangan, tapno inna makita ken maamiris: umis-isem, ket idi napan innala ni ikitna iti kasdi a kasasaad, nagbitin iti tengnged daydi baket, a dina man ammo ti kukuenna, ket namin-ado nga inna inag-agkan.

—Ngem, ang-ang, ¿ania ti makuam? —nakuna idi agangay daydi baket, a pinunasna ti maysa a lua a nagtedted kadagiti nalaylayan a matmata na.

Ni María Clara nagbain ket inabbunganna dagiti matmata-na kadagiti nabukel a taktakiagna.

—¡Alan, inka tarimnen ta bagimon, umaykan! —innayon daydi baket, a timek na ti naisnekan iti dungngo. — Ita ta agsarsaritada ken amam maipapan iti . . . , umayka, ket dika paur-uray.

Ti balasang pinaguyod a kas la maysa nga ubing, ket napanda iti siledna.

Maimasanda unay ti agsarsarita da Kapitan Tiago ken Ibarra idi rimuar ni ikit Isabel a kasna itay guyguyuden iti kaanakan-na, iso nga awan la ti dina pangikitaan kadagiti matmatana, malaksid kadagiti tattao . . .

Ania ti nagsawan dagiti dua a karkararua, a nagkinnaawatan iti daytay pagsasao dagiti matmata, pagsasao a nasaysayaat ngem ti agruar kadagiti bibbibig, pagsasao a naited iti kararua, tapno ti aweng dina tubngen ti pannakaitayag ti rikna? Kadagita a kanito, no daytay agtibok dagiti panpanunot ti dua a parsua a nagasad, babaen ti inda panagkinnita, ti sao rumsua a naban-nayat, nagubsang, nakapoy, kas la itay nabangag ken ang-ang a uni ti gurruod a sumaruno iti makapurar a lawag ken pardas ti kimat: ibuksilanna ti maysa a rikna nga ammon, maysa a panunot a maawatanen, ket no aramaten pay laeng, gapo piman ta ti agom ti puso nga agsaknap iti iso amin ken aglabon iti gasat, kayatna nga amin a kameng ti tao, agraman dagiti taltalugading a

naikawes iti bagi ken iti kararua, inna isawang ti gupit ni ragsak a idaniw ti kararua. Awan maisungbat a sao iti maysa a salud-sod ni ayat a isawang ti mata a rumaniag wenno malingdan: da isem, agek wenno unnoy isuda ti sumungbat.

Ket idi kuan, idi ta dagidi dua nga agayan-ayat inda inadaywan ti saplid ni ikit Isabel, a kasta unay ti tapok a inna patayaben, ket napanda iti bansag tapno inda agsarsarita a siwayaya, iti nagbabaetan dagiti pagkalkalatkatan dagiti mulmula. Emania da dagiti sinarsarita da a sidadayamudom, ta nagpigergerkay man, dakay, babassit ken nalabbasit a sabsabong ti *kebelio-de-anjel*? Saritaenyo man, dakayo, a nabanglo ti sang-aw yo ket nabuya dagiti bibbigyo; sika, pul-oy a nagadal iti di marmarna nga aweng iti ka-ulimkan ti maysa a rabii a nasipnget ken iti yuyeng dagiti di pay natulawan a bakbakir; saritaenyo man, dakay, sinsinamar ti init, dakay a mangipaduyakyak a siraraniag ditoy daga iti agnanayon, dakayo a kakaisuna nga awanan bagi ditoy lubong da bin-ig a bagi, saritaenyo man, ta siak isuna la nga ammok ti manarita kadagiti parparawpaw a banbanag.

Ngem. tangay dikay kayat nga aramiden, innak ngad padasen.

Ti langit, balbag; pul-oy a nalami-is, a di met ngad nabanglo. Ti managkutikuti kadagiti bulbulong ken sabsabong dagiti mulmula a kumalkalatkak — iso ti gapona a mamigerger dagidi *kebelio-de-anjel*, — dagidi mulmula a naibitbitin, dagidi ik-ikan a nagango ken dagidi pagsilsilawan a naggapo sadi China. Ti uni ti saguan a maigaod iti nalibeg a danum ti karayan, ti danarudor dagiti luglugan ken karkarison nga aglasat iti rangtay ti Binondo dumanunda a nalaing kadakuada, ngem saan dagiti sasao ti ikit ni María.

—Naim-imbag, dita, makitkitanakay ti amin a tattao, —kinuna daydi baket.

Idi damo, bin-ig a inaang-ang dagiti inda sinarsarita, dagitay nasam-it a inaang-ang a pumadpada unay kadagiti balbalat dagiti pagpagarian sadi Europa: kas la tagapulot ti nanam da kadagiti nayanak kadakuada, ngem pagkatawaen wenno pagmuraregenda dagiti taga sabali a daga.

Ni María, ta kabsat ngad ni Kaín, naimon, ket iso ti gapo na a sinaludsudna iti kaayan-ayat na:

—¿Nalaglagipnak met la a kankanayon? ¿dinak nalipatan iti kasta unay a kababaniagam? Nagado a dadakkel a pagpagilian nga ado dagiti babbalasang da a nalalapsat . . . !

Ni Crisóstomo, ta kabsat met ni Kaín, ammunna a kalilisan dagiti salsaludsod ket naulbod met bassit, gapo na a:

—¿Mabalin aya nga inka lipaten? —ti insungbatna ket pinerengna nga istay naawan amin a riknana, dagiti matmata ti kaayan- ayat na;— mabalin aya a labsingek ti maysa a sapata, sapata a napateg? Malagipmo daydi rabii, daydi rabii a nadawel a idi ta nakitanak a maymaysa nga agsangsangit iti arpad ti bangkay daydi ina, inasitgannak, inbataymo ta imam itoy abagak, dayta imam a nabayag idin a dika paiggaman kaniak, ket kinunam: “Napukawmo ni inam, siak naisigsigod nga awanannak” . . . ket dinanggayannak a nagsangit. Sika inayatmo piman daydi inak, ket iso inayatnaka met a kas anak. Iti ruar, agtutudo idi ket agkimkimat, ngem inpagarupko a músika ti innak dengdengen, inpagarupko nga umis-istem ti nabessag a rupa daydi bangkay . . . ¡O, no sibibiag kuma dagidi nagan-annak kaniak ket in da ka mingmingan! Idi ta kasta, iniggamak ta imam, ket kasta met ti ima daydi ina, insapatak nga ayatenka, insapatak a pagnam-avenka uray ania ti gasat a ipaay kaniak ti Langit, ket piman ta, kaano man, diak nagbabaywan daydi a sapata, ita pataruck. ¿Mabalin aya nga inka lipaten? Ta lagip mo kanayon a kinuykuyugnak, iso ti nangispal kaniak kadagiti pegpeggad ti dalan, iso ti nangliwliwa kaniak iti kinawayas toy kararuak idi addaak kadagiti sabsabali a dagdaga; ta lagip mo iso ti namukaw iti anag ti kunada a *loto* sadi Europa, iso a mamunas iti lagip dagiti ado a kakailian tayo kadagiti in-inanama ken kina-daksanggasat ti nakayanakan a Daga! Kadagiti dardarepdep ko, inka idi makitkita a sitatakder iti igid ti taaw ti Manila, a kumitkita iti adayo a tangatang, binungon ti apagapaman a raniag ti masapa a bannawag; innak idi maal-allingag ti maysa a naliday ken naisnekan a daniw, a mangriing kaniak kadagiti nailibay a rikrikna, ken mangipalagip itoy pusok kadagidi immuna a tawtawen ti kinaubing ko, dagidi ragragsak ta, dagidi ay-ayam, ta, amin daydi nagasat a napalabas a inka biagen no addaka idi sadi ilik. Ipagarupko idi a sika ti *ada*, ti kararua, ti ingget sudi a nakailasagan ti Daga a nakayanakak, naimnas, nadarisay, naayat,

natarnaw nga anak ti Pilipinas, dayta nalibnos a ili a nangitupon kadagiti naindaklan a gun-gundaway ti ina nga Espania ken kadagiti pasayaat a kabkababalin ti maysa nga ili nga agkabanuag, kas panagtipon ken kadagiti amin a nalibnos ken napintas a taltalugading a naikawes kadagiti dua a pulpuli; ket iso ti gapona a ti ayat ko kenka ken ti ayat ko iti Daga a nakayanakak agbalinda a maymaysa...? Mabalín aya nga inka lipaten? Nanimado a kas la innak matimtimod dagiti aw-aweng ti pianom ken ti nasam-it a timek mo, ket sadi Alemania, no iti mumalem, ta innak agpalpallailang kadagiti bakbakir, bakbakir a napunno ka dagiti datdatlag a parpartuat dagiti dumadaniw ken kadagiti pay met nalmeng a sarsarita dagiti nagapanen a kapkapututan, kanyon a innak aw-awagan ta naganmo, kas ka man itay makita iti alibuyong a tumaod iti tukok ti tay-ak; kas man itay dengdenggek ta timekmo iti waneswes dagiti bulbulong, ket no daytay agguudungen dagiti agtaltalon a manipod pay la iti adayo indan ipangngeg dagiti dandaniwda, kas man itay maidanggay dagiti dandaniw ti pusok a maidaton kenka, ket kas man itay agpaypayso dagiti parparmata ken dardarepdepko. Pasaray mayaw-awanak kadagiti gingginget dagiti banbantay, ket ti rabii a sadiy mangin-inot a bumaba, innak madatngan nga agpalpallailang pay laeng, a mangsapsapol iti dalan ko iti nagbabaetan dagiti kaykayo; ket no adda sumagmamano a sinsinamar ti bulan a maisiray iti nagbabaetan dagiti nasamek a bulbulong, kas man itay inka makita iti tengnga ti bakir a kas maysa nga anniniwan a naayat, di mailasin, agkalkalautang iti paginnagawan da lawag ken sipngget ti nasamek a bakir; ket no kas ti tumaytayab a *ruisenior* inna ipangngeg dagiti nadumaduma a sagsagawisiwna, ipagarupko nga agdayyeng gapo ta makitanaka ket ti inna kenkuana mangpaltiing, di ket sabali no di sika. ¡No linaglagipka met laeng! Ti pudot ta ayat mo saan la a kasna ikkan iti biag iti panagkitak, ti angep ken kasna ikkan iti maris ti nagbalay a danom! Sadi Italia, ti nalibnos a langit ti Italia, gapo iti kinadalos ken kinamangliwengliwengna, inna idi isarsarita kaniak dagita matmatam; ti naragsak a buya dagiti pagtatalunan inna met isarsarita ta isemmo, a kas met panangisarsarita da kaniak ita ayat mo dagiti tantanap sadi Andalucía, a ti pul-oy da sumayamusom iti banglo, napunno kadagiti laglagip nga aggapo sadi Daya, laglagip nga aglablabunan iti imnas ken buya! Kadagiti

rabrabii a nasellag ti bulan, ti bulan sadiay a kas la mailiblibay, no daytay innak agbangkabangka iti Rhin a karayan, innak man itay agsalsaludsod no di la mabalin a maallilaw ti innak panangipapan, tapno kuman inka makita iti nagbabaetan dagiti kaykayo iti igid, wenno iti dili ti Lorelay, wen ket dino iti let-ang dagiti dalluyon ti karayan, nga agdandaniw iti kaulimkan ti rabii, a kas piman iti saritaenda a nalibnos a babai a mangted liwliwa tapno maragsakan ti kinawayas ken kinaliday dagiti kaskastilio a narnarba!

—Saanak a nagbanbaniaga a kas kenka, awan nakitkitak no di laeng ti ilim, ti Manila ken ti Antipolo, — insungbat ni María, nga umis-istem, ta patienna amin dagiti sarsarita ni Ibarra; — ngem nanipod idi nagsinata ket simrekak iti Beaterio, kanayon la a linaglagipka, ket dika linipat, nupay kasta ti inbilin kaniak ti padi a nagkonkonpesarak, ket ado a *penitensia* ti indusdusana kaniak. Malaglagipko no kua dagidi ay-ayam ta, dagidi ap-apa ta idi ububbing ta pay. Piliem idi dagiti kasayaatan nga alimbukay no agsikita; inka idi sapulen iti karayan dagiti kabuklan ken kalinisan a batbato a babassit nadumaduma ti kitada, tapno makapagkuduta; namulatkan unay idi, kanayon a maabakka, ket ti panusak kenka, pakpakek ta imam itoy dakulapko, ngem diak unay ipigpigma a tá kaasianka met. Iti sungka, nasaurka unay, adadda ngem siak, ket masansan a inta aginnagaw. ¿Malagipmo daydi naminsan a pudpudno a nakaungetka? ¡A, idi, pinagsagabanak, ngem idi kuan, no malagipko idiy Beaterio, umisemak, ket segsegga-anka tapno agapata man kuman... sa ta man met la kuma agkappia a daras. Ububbingta pay idi: napantay iti daydi inam nagdigos iti waig, iti linong dagiti kawkawayan. Iti igid aduda dagiti nagtubo a sabsabong ken mulmula, a dagiti diak maawatan a nagnaganda inka ibagbaga kaniak iti sao ti latin ken kastila, ta agadalka idin idiy Ateneo. Siak, dika met idi ibibiang; innak sursuruten idi dagiti kulkulibangbang ken kalammot, a dagiti bagbagida a babassit unay a kasla kadakkel ti dagom, ipakitada dagiti marmaris ti bullalayaw ken amin dagiti ranraniag ti rarang, inda agkikinamat ken aglawlalawlaw iti nagbabaetan dagiti sabsabong; no dadduma, pasaray kayatko a kellaaten, tiliwen iti imak dagidi babassit a ik-ikan a kasta unay pardasda a gumalis iti yan dagiti lumlumot ken babassit a batbato iti igid. Idi kuan, nagpukawka, ket idi nagsublika, nangi-

kuyugka iti maysa a balangat a bulong ken sabong ti sua, nga insaadmo itoy ulok, ket pinanaganannak iti Cloé: sika nangaramidka met iti balangatmo kadagiti lanlanot. Ngem daydi inam innalana daydi balangat ko, tinaltalna iti maysa a bato ket inlaukna iti gulgol tayo a grego; nagarubos dagiti luluam, ket kinunam a daydi inam dina ammo ti *Mitolojia* — “Angang!” — insungbat daydi inam, — “kitaemto no kasano ti kinabanglo dagiti bubuokyo.” Siak nagkatkatawa-ak, gimmuraka, dinak kinayat a kinasao, ket iti bayat daydi nga aldaw, nagtalnaka iti kasta unay a istay pay nagsangitak. Idi agawidtayon iti ili ket gapo ta napudot unay ti init, nangalaak iti bulong ti subusob kadagiti agtubtubo iti igid ti dalan, intedko kenka tapno ikabilmo iti uneg ti kallugongmo, tapno saan nga agsakit ti ulom. Immisemka: iso di iniggamak ta imam ket nagkapiatan.

Ni Ibarra immisem iti ragsakna. linuktanna iti upit, karterana ket dinutdutna ti maysa a papel a nakabungunan dagiti ngim-misngisit, nangango ken nabanglo a bulbulong.

—¡Dagidi bulbulong ti subusobmo! — ti insungbatna iti iki-kitana; — daytoy iso amin daydi intedmo.

Iso met dinarasna nga innala iti barukongna ti maysa a bassit a supot a raso a puraw.

—¡Ps! —kinunana ket sinipatna ti ima ni Ibarra;—saan a mabalin a sagiden: maysa a surat a pagpakada.

—¿Iso dayta daydi surat ko kenka idi sakbay ti ipapanaw ko?

—¿Adda kad suratmo a sabali, *senior* ko?

—Ket, ¿ania ti inbagbagak kenka idi?

—¡Ado a sinasalawasaw, pambar ti madi nga agbayad iti utangna! — ti insungbatna, nga immisem a daytay inpadlawna a kaay-ayuna unay dagidi nga inuulbod.— ¡Agtalnaka! ibasakto kenka, ngem ikkatekto dagiti pangar-artiokmo tapno dika matuukan.

Ket inggatuna ti papel iti kasinngato dagiti matmatana tapno saan a makita ni Ibarra ti rupana, ket rinugyanna a binasa:

“Ingu . . .” diak patuluyen a baliksen ti sumaruno, ta maysa a kinasalawasawmo! — ket binasa dagiti matmatana dagiti sumagmamano a binbinnatog. — “Ni amá kayatna a pumanawak.

nupay kasano a panagdawdawat ko. — “Sika, lalaki ka” kinunana kaniak — “rebbengmo a panunuten ti kasakbayan ken dagiti an-annongmo. Rebbengmo nga adalen ti sirib ti biag, ti saan a maited kenka ti Daga a nakayanakam, tapno addanto ipaymo kenkuana kadagiti maudi nga al-aldaw. No agyanka la iti arpad ko, iti babaen ti salinongko, iti daytoy a disso a napno iti ado a lapped ti panunot, dikanto masursuro ti kumita iti adayo; ket inton awanakon, kas kanto itay mula a kuna ni dumadaniw a Baltazar a: “yan ti danom ti inna tinubuan, no di la masibugan, manglaylay, iti pudot nga apagapaman ket magango, matay a maminpinsan.” Makitam? bumarukan ket agsangitka pay laeng!” — Sinugatnak toy a saó ket inpudnok kadakuada nga ayatenka. Ni ama nagulimek, nagpanunot, inpatayna ti imada iti abagak ket kinunada kaniak, a timek da iti namigerger:

“Pagarupem aya a siksika laeng ti makaammo nga agayat? kunam aya a dina ka ayaten toy amam ket dina rigaten ti maisina kenka? Itay nabiit napukawtay daydi inam: siak lumakayakon, agturungakon iti daytay tawen a pannakasapol iti saranay ken pangliwliwa dagiti agkakabanuag, ket, nupay kasta, awatek ti inak panagmaymaysa, ket diak ammo no masublian kanto pay a makita. Ngem rebbengko a panunuten dagiti banbanag a dadadakkell . . . Ti kasakbayan agwaknit kenka; kaniak agpuniten; dagiti ay-ayat mo rumusrusingda, dagiti ay-ayat ko maididdepdan; ti apoy adda a bumurburek ita daram, ti lamiis simmamayen iti darak, ket nupay kasta, agsangitka, ket dika ammo nga ipatli ti agdama iti maysa a bigat nga adda pagpaayanna kenka ken iti ilim!” —Dagiti matmata ni ama namsekda iti lua, nagparintumengak kadagiti dapidapanda. inarakupko, dimmawatak iti pakawan, ket kinunak kadakuada a sisasaganaak nga agluas . . .”

Ti saan a pannakaidna ni Ibarra pinasardengna ti panagbasana: daydi bumaro sibelessag ket agpagnapagna iti murdong ken murdong.

—¿Ania ti adda kenka? ¿ania ti makuam? —sinaludsod ni María Clara.

—Gapo kenka, nalipatak nga adda annongko, nalipatak a rebbengko ti mapan ita met laeng sadi ilik! Inton bigat, iso ti aldaw dagiti natnatay.

Ni María Clara nagulimek, inperrengna kenkvana iti apagbiit dagiti dadakkel ken managparpamata a matmatana, sa nangala iti sabong, ket kinunana a sisesen-na-ay:

—¡Ala, inkan, saanka nga igawiden; iti uneg ti sumagma-mano nga al-aldaw agkitatanto manen! ¡Ikabilmo toy a sabong iti rabaw ti tanem dagidi dadakkel mo.

Kalpasan ti sumagmamano a kanito, daydi bumaro immulog iti agdan a kinuyog da Kapitan Tiago ken ikit Isabel, idi ta ni María Clara simbrek iti siled a paglualuan.

—Ipaayyo nga ayat ta masauyo ken Andeng a saganaenna tay balay, ta umay da María ken Isabel! ¡Naimbag a pannagnayo! —kinuna ni Kapitán Tiago, idi sumakay ni Ibarra iti lugan a nagturong iti plasa San Gabriel.

Idi kuan, a kasna pinangliwliwa, kinunana, ken María Clara, nga adda nga agsangsangit iti arpad ti maysa a ladawan ni Apo Santa María:

—Ala, mangseggedka iti dua a kandela a bininting, maysa ken Apo San Roque ket maysa ken Apo San Rafael, a katalek dagiti agpagpagna! Silawam ti pagsaingan ni *Nuestra Señora de la Paz y Buen-biaje*, ta aduda dagiti tutulisan. Naim-imbag a makabusbos datao iti salapi nga allid ken innem a kuarta a segden ngem ti agbayadto datao iti nawadwad a panubbot!

VIII

LAGLAGIP

Ti lugan ni Ibarra laslasatenna ti karagsakan nga arrabal ti Manila, daydi namagladingit kenkuana iti kallabes a rabii, ita, ta maraniagan ti aldaw, inna paismen, nupay madi kuma.

Ti garaw a makita iti amin a di mangan-ano, dagiti ado a luglugan nga agapan ken agawid a kasta unay patarayda, dagiti kar-karromata, dagiti kalkalesa, dagiti europeo, dagiti in-insik, dagiti taga sadiay, a sikakawesda iti gagangay kadagiti il-ili da dagiti babbai nga aglaklako kadagiti bungbunga, dagiti *korredor*, ti si-u-uyos a *kargador*, dagiti paglaklakuan kadagiti makmakan, dagiti ponponda, res-restaurant, ti-tienda, pati pay dagiti karkarison a guyuden ti nuang a di mangrikna ken di mangiginggina iti uray ania, a kas la itay inna pagay-ayaman ti agguyod kadagiti bulbulto, idinto ta kas la madama met nga agpanpanunot, amin ti danarudor, ti awan res-satna a garaw, pati pay ti init, ti napadpaduma nga angot, dagiti naglalaok a kitkita, inda riingen iti lagipna dagiti nagkaado a nailibay a laglagip.

Dagidi a lanlansangan dida pay nabato. No aginit iti dua nga aldaw nga agdaraddan, agbalindan a tapok nga awan la ti dina kullaapan; paguyeken ket bulsekenna dagiti magmagna; no agtudo iti maysa nga aldaw, agbalinda a danaw a iti rabii iso ti paganninawan dagiti silsilaw dagiti luglugan, ket parsiakanna met dagiti magmagna kadagiti naillet a pagpagnaan iti igid, nga uray lima a metro ti kadayoda. Mano a babbai dagiti nakabatbati iti agdaldalluyon a pitak kadagiti sinsinelas da a nabor-daan! Iso tay makita no kua nga agteptep kadagiti lanlansangan dagiti balbalod a nain-intar, nakiskisan dagiti ul-udoda, nakababada iti ababa ti imana ket nakasapinda met iti agingga iti tumeng a adda bilag ken letrada a balbag; kadagiti gurgurong-da adda naikabil a kawar a naputiputan sangkabassit iti narugit a rigis, tapno maep-ep ti pannakairasrasna wenno nalabit ti lamiis

ti landok; dagiti balbalod nasipulsipulda a sagmental dua, kineset idan ti init, pinasdo idan ti pudot ken ti bannogda, ket dagdagdagen ken ap-aplitan ida iti pagbaot ti sabali a balod a maliwliwa ngata a kumabil met iti sabali. Tattao da a natayag, naliday dagiti langlangada, nga iso dina man la nakita a linawagan ti maysa nga isem; nupay kasta, dagiti matmatada rumaniagda, no daytay agsagawisiw ti pagbaot nga agdisso iti abagada, wenno daytay adda magmagna a mangipurua kadakuada iti rungrong ti tabako a nabasa ket nganngani nasegsegen: piduten ti kaasitgan ket inna idulin iti lingkka ti kallugongna: dagiti dadduma mababida a mangsipsipot kadagiti sabsabali nga aglabas iti naipaspasaray a ikikita. Kasna pay la itay dengdenggen ti uni a patauden ti inda panagpisi kadagiti batbato nga igaburda kadagiti lutlutlot, ken ti naragsak nga aweng dagiti nadagsen a kawkawar a naikabil kadagiti limteg a palaypalayda. Ni Ibarra malagipna nga agpigerger pay laeng ti maysa a naaramid a nanugat iti isipna idi ubing pay; maysa nga aldaw daydi, ket ti init ibakalna dagiti kapupudutan a sinsinamarna. Iti linong ti maysa a karisson a kayo adda a nayunnat ti maysa kadagidi a tattao, awan biagnan, dagiti matmatana, nagbingngida iti apagapaman; addada met dua, a siuulimek, tartarimaanenda ti maysa a tarimbang, nga awan pungtot, awan ladingit, awan ganatda, kas kunada a kababalin dagiti nayanak sadi Pilipinas. Ita sika, inton bigat, dakamto met, kunada ngata piman. Dagiti tattao lumabasda a dida man la tumaliaw, nakarting ti pagnada; dagiti babbai isuda ti umasibay, kitaenda, sa da man met la tuluyen ti magnan: masansan a makitkita daydin, ket pinagbuttunan dagiti puspuso; dagiti luglugan agtatarayda met a sumilsilap ti nalinis a bagida a bakalen dagiti sinsinamar ti naraniag a init ti maysa a langit nga awan ulep na; is-iso laeng, iso nga ubing pay, agtawen la iti sangapulo ket maysa, sangsangpetna a naggapo iti ilina, is-iso laeng ti natignay ti pusona, ket is-iso laeng ti nangparpamata iti daydi nakitana idi dimteng ti rabii.

Awanen daydi naimbag ken nadayaw a *Puente de Barkas*, daydi rangtay a naimbag a pilipino, nga ipakatna amin a mabalin na tapno adda pagpaayanna, nupay kasano dagiti kasisigodna a pagdakdaksan, rangtay a ngumato wenno bumaba kas pagayatan ti karayan Pasig, iso a namin-adon a nangdadael ken nanglasanglasang kenkuana.

Dagiti salsalaysay iti *Plasa San Gabriel* saan da a dimmakkel. agpápátayda pay laeng.

Ti Eskolta inpagarupna a kas la kimmurang ti sayaatna, nupay adda napatakder a dakkell a balay a iti rupana addada sinanbabbai a nagsusuon, naisukat kadagidi daan a kamkamarin. Ti baro a *Puente de España* inawisna ti imatangna; dagiti balbalay iti igid a makanawan ti karayan, iti nagbabaetan dagiti kawkawayan ken kaykayo, idiay pagtungpalan ti Eskolta ket pangrugyan ti *Isla del Romero*, inpalagipda kenkuana dagidi nalamiis a bigbigat, no inda idi lumabas sadiay nga agbangka a mapan kadagiti pagdidigusan sadi Uli-uli.

Aduda dagiti masabsabatna a lugluga a ginuyod ti kasta unay nagpupuner ken naglalaing a kabkabayo; iti uneg dagiti lugluga addada makita nga *empleado* nga agsusugel pay laeng, a nalabit inda kadagiti op-opisinada; soldado, a sasanglay a ti panagyanda kas la ináang-ang ket nakakatkatawa; praile a nadedgang, *kanónigo*, kdmpy. Iti uneg ti maysa a nataraki a biktoria kasna la nabigbig ni Padre Dámaso, a sipapanunot, nakamurareg, ngem nakalabas metten, ket ita, luglugayan a siraragsak ni Kapitan Tinong a nagluga iti karretela ket kaduana ti asawa ken dagiti dua nga annakna a babbalasang.

Idi makababa iti rangtay, pinagtalagna dagiti kabkabayona a nagturong iti *Paseo de la Sabana*. Iti kattigid, ti Pagaramidan iti Tabako idiay Arroceros ipangngegna ti ringgor a tauden dagiti sigarrera a mangisipsipat kadagiti bulbulong ti tabako. Ni Ibarra dina nagawidan ti di immisem, ta naipalagip kenkuana ti nakaro nga angot a mangpunno iti rangtay ti Barkas no daytay dumanon ti maikalima nga uras iti malem, iso a mangulaw kenkuana idi ubing. Dagiti nabiag a panagsasarita, dagiti nangaw a sasao dinagusda nga inyallatiw ti lagipna iti barrio a managan Lavapiés sadi Madrid, agraman dagiti ririri dagiti sigarrera, ririri a dakes unay ti pagang-angayanda kadagiti dak-sanggasat a *gindilia*, kdmpy.

Ti *Jardín Botánico* pinukawna dagiti naragsak a laglagipna: ti sairo ti panamagdidilig inpamatmatna kenkuana dagiti *Jardín Botánico* sadi Europa, kadagiti il-ili a pakasapulan iti nabileg a pakinakem ken ado a pirak tapno rumusing ti maysa a bulong ket agukrad ti maysa a sabong; saan laeng, ngem dagiti pay

nabaknang, nasayaat unay ti pannakataripatoda ket silulukatda kadagiti amin a tattao a Jardín Botánico kadagiti sabsabali a dagdaga a paiturturayan. Ni Ibarra insinana dagiti matmatana, kimmita iti makanawan ket sadiay inna nakita ti daan a Manila, a linawlaw pay laeng ti bakodna a kabiti ken ti sinan waig iti baba, a kas la maysa a balasang a makurkurangan iti dara, a sike-kebbet kadagiti kawkawes daydi apona a baket idi kasayaat dagiti al-aldawna.

Ti pannakakitana iti ta-aw nga agpukaw idiy adayo!...

¡Idiy baliw na, isu ti yan ti Europa! Kunkuna daydi bumaro; —iti Europa ken dagiti napintas a pagpagarianna a kankanayunda nga aggargaraw, mangsapsapol ken nam-ay, agdar-darepdep iti kanayon a bigat ket no lumnek ti initen, inda man mapnekan ti inda pannakaallilaw . . . ti Europa a sigagasat iti let-ang dagiti laklak-amenna a rigrigat! Wen, idiy baliw ti mangliwengliweng a taaw a iso ti yan dagiti pagpagarian a naayat iti maipapan iti kararua, numan pay dida baybay-an ti bagi, adadda pay ti panangilalada iti maipapan iti kararua ngem dagiti pagpagarian nga agkunkuna a pagrukbabanda ti kararua . . .

Ngem dagitoy a panpanunot nagpukawda iti nakemna apaman a nakitana ti bassit a turod iti tay-ak ti Bagumbayan.⁶ Ti bassit a turod, a naiwaywayas, iti abay ti Luneta, iso ita ti kit-kitaenna ket iso ti mamagpanunot kenkuana.

Inna malaglagip daydi tao a nanglukat kadagiti matmata, ti isipna, daydi nangipaawat kenkuana iti naimbag ken nalinteg. Dagiti panpanunot a intukitna kenkuana bassitda, wen, ngem. saan da nga ubbaw a maul-ulit: panpanunotda a pudpudno a kapkapnekan a dida ket kimmudrep iti abay dagiti kadadaklan a silsilaw ti Irarang-ay. Daydi a tao, maysa a lakay a padi, ket dagiti sasao a binalikasna idi nagpakada kenkuana, umaw-awengda pay laeng kadagiti laplapayagna. “Dika liplipatan a no ti sursuro, kukua dagiti amin a tattao, dagiti laeng addaan puso ti makabalin nga agtawid kenkuana”, kinunana idi nga inpalagip kenkuana. “Inkagumaanko nga inted kenka ti inawat ko kadagidi nangisursuro kaniak; daydi a gameng inkagumaanko a ninayunan iti ingga ti nabaelak, ket itedko met kadagiti sumarsaruno kaniak: kastanto met ti aramidmo kadagiti sumarsaruno kenka, ket mabalinmo pay a pagpitluen, ta inka ket ngarod kadagiti

(6) Awanen daydi a turod, nasibugan iti lua ken dara dagidi tallo a padi a diningpil dagiti praile idi 1872.

il-ili a nabaknang unay.” Sana innayon a umis-isem: “Isuda umayda ditoy agsapol iti balitok, inkay met sadi ili da agsapol iti sabali a balitok nga awan kadatayo! Nupay kasta, tantandaanam a saan a balitok amin a sumileng.” Daydi a tao natay sadiay.

Kadagitoy a laglagip, iso inda sumungbat nga agtantanamitim:

—Saan, nupay kasano, umuna ti Daga a nakayanakan, umuna ti Pilipinas, nga anak ti Espania, umuna ti Daga a kastila! Saan, daydi, a maysa a dakes a di naliklikan, dina tinulawan ti Daga a nakayanakan, saan!

Saan a maawis ti imatangna iti Ermita, kas la tumaytayab a *Pénix* a nipa a bumangon kadagiti dapdapon, babaen ti langa dagiti balbalay a napintaan iti puraw ken balbag, naatepan iti galba a napintaan met iti nalabaga. Kasta met a dina kitaen ti Malate, uray pay ti kuartel ti kabaliería ken dagiti kaykayo iti sangona, uray pay dagiti tattao nga agnaed sadiay, uray pay dagiti babassit a balbalay a nipa a dagiti ul-ulo da napalaluda a nagpantok. mailingedda kadagiti sabsaba ken bubua, kas da la umok a inaramid ti tunggal ama ti balay.

Ti lugan ituluy na ti pagnana: pasaray makasabat iti maysa a karromata a ginuyod ti maysa wenno dua a kabayo a ti paguyodda nga abaká ibagana a taga probinsia. Ti agpaguyod ikagumanna a kitaen ti nakasakay iti sumilsilap a lugan ket labasanna a di man la makisao wenno lumugay. Pasaray maysa a karison, a guyuden ti nuang, a pagnana ti nabannayat ken di mangiginggina iti uray ania, ti mangted iti biag dagiti nalawa ken natapok a daldalan, a digusen ti naraniag a init dagiti dagdaga a napudot. Ti naliday ken makauma a dayyeng ti agpaguyod, a nakasakay iti nuang, danggayanna ti makadanag a ranitrit ti namaga a ligay ken ti napalalo ti nagdakkal a ubon ti nabantot a lugan; pasaray ti ranasras ti nagasgasen a dapan ti ulnas, kas la *trineo*, sadi Pilipinas, nga aguy-uyas a kasta unay bantot iti tapok wenno iti lutlot ti dalan. Kadagiti katalalunan, kadagiti nalawa a karuruutan addada nga agar-arab dagiti nunuang ken bakbaka, a nailaok kadagiti puraw a kankannaway, a uagbatayda a sitatalna iti bukot dagiti nunuang ken bakbaka, a manggalgalgal ken mangnannanam iti arabenda a ruot a daytay inda makakid-kidem; iti adayo, addada nga agsisimbalod nga aglagtulagto ken

agtaray dagiti kabkabayo a babbai, a kamkamatan ida ti maysa nga urbon a nabiag ti darana, atiddag ti iposna ket napuskol ti buok na: ti urbon aggarraigi ket magunggon ti daga a baddeken dagiti napigsa a saksakana.

Bay-antay ti bumaro nga agbaniaga, nga agpanpanunot weno-agsusugel: saan a maawis ti imatangna iti naliday weno iti nabiag a kinalashang dagiti katalungan; ti init a mamagsilap kadagiti panpantok dagiti kaykayo ken mamagtaray kadagiti agtaltalon, a dagiti dapdapanda siniten ti bumarbara a daga, nupay limmalatdan, ti init a mamagsardeng kadagiti babbai a taga talon iti linong ti maysa a salaysay weno kinawayanan ken mamagpanunot kadakuada kadagiti banbanag a di mabalin a ibuksian, daydi nga init awan sayaatna a mangawis iti daydi bumaro.

Agsublitay sadi Manila, ita ta ti lugan adda nga agbasingbasing a kas la maysa a nabartek, iti dakes a dalan, weno lasatenna ti maysa a rangtay a kawayan, weno sangsang-antenna ti maysa a nangato a turod, weno agsalsalog a sipapardas.

MAAR-ARAMID

Ni Ibarra saan a naallilaw; iti daydi a *biktoria* adda nga agpayso a nakalugan ni Padre Dámaso, ket mapan gayam iti balay a kalkalpasna nga inulugan.

—¿Adinno ti papananyo? —sinaludsod daydi praile kada María Clara ken ikit Isabel, a rubrubuatenda ti sumakay iti lugan da a napattupattukan iti pirak; ni Padre Dámaso iti let-ang ti inna panagpanpanunot, inna sinipatsipat iti nainayad ti pingping ti balasang.

—Idiay Beaterio, ta inkam alaen dagiti ar-aruateg, —in-sungbatna.

—¡Ajaaa!, aja! ala man, kitaentayto no asinno ti napigpigma ti kabaelanna, ala man! . . . indayamudumna, a kas la sabali ti yan ti nakem na, ket binay-anna dagidi dua a babbai a nasdaawan iti saan a bassit. Sidudumog ti ulona ket nabannayat ti pagnanna a dimmanon iti agdan ket immuli.

—¡Adda ngata sermonna, ket inna ad-adalen a ipaulo! —kinuna ni ikit Isabel; —lumugankan, María, ta maladawtanton a sumangpet.

No adda wenno awan sermon ni Padre Dámaso, dimi mabalin a ibaga; ngem nalabit nga adda panpanunutenna a nadagsen unay a banag, ta dina pay inyawat ti ima na ken Kapitán Tiago, iso nga istay la nagparintumeng a imimagep.

—¡Santiago! —iso ti immuna a sinauna, —adda nasken unay a banag a inta pagsaritaan! Inta iti *despachom*.

Ni Kapitán Tiago nadanagan, saan a makasao, ngem timmulok ket simmurot iti likudan daydi napalalo a naglukmeg a padi, iso a nangirikep iti ruangan, apaman a inda nakastrek.

Ita ta madamada nga agsarsarita iti nalimed, intay palutputen no ania ti naaramid ken Fr. Sibyla.

Daydi masirib a dominiko awan iti konbento na: nasapa unay, kalpasan ti panagmisana, napan iti konbentoda a dominiko, nga adda iti pagserkan ti Ruangan ni Isabel II, wenna ni Magalianes, toy a nagan sumursurot a masukatan kadagiti agar-ari sadi Madrid.

Dina inkankano ti naimas nga angot ti chokolate, ken uray pay ti uni dagiti kakkajon kada pirpirak nga aggapo iti Prokuración, ket apaman la ta sinubalitanna ti napakumbaba ken nadayaw a kablaaw ti *ermano prokurador*, ni Fr. Sibyla immuli, linasatna dagiti dadduma a *korkorredor* ket tinugtugna kadagiti bukbuko dagiti ramramay na ti maysa a ruangan.

—¡Sumbrekka! —inyasog ti maysa a timek.

—¡Ni Apo Dios ti mangisubli iti piayo, Reberensia! —kasta ti inkablaaw daydi ubing a dominiko idi simrek.

Situtugaw iti maysa a palangka a dakkal, adda a makita ti maysa a padi a lakay, nakuttong unay, nabessag bassit, a kas kadagiti sasanto nga inpinta ni Rivera. Dagiti matmatana nailessebda kadagiti nauneg nga ab-abotda, nabalangatanda kadagiti napuskol a kidkiday, a gapo iti nganngani kanayon a panagmurmurereg, nayunanda ti sileng dagidi arinpatapayenen a matmatana.

Ni Padre Sibyla miningminganna a si-a-asi, sidadalikepkep dagiti taktakiagna iti babaen ti naranga nga eskapulario ni Santo Domingo. Idi kuan, intamedna ti ulona a di ket nagsao iti uray la no maysa, ket kas la naguray.

—¡A! —inyasog ti masakit, —ipatigmaanda kaniak ti panna-kaoperar ko, Hernando, maoperar iti daytoy a kinalakay! Toy a daga, toy nakakigkigtot a daga! Siak ti pagulidanam, Hernando!

Ni Fr. Sibyla inngatuna a siinayad dagiti matmatana ket inkitana ida iti rupa ti masakit.

—Ket, ¿ania ti naalayo a nakem, Reberensia? — sinaludsudna.

—¡Matay! Ay! adda kad sabali a mabalinko payi Marigatan-nak unay, ngem . . . aduda met dagiti innak pinarparigat . . . ¡bayadak ti utangko! Ket sika, ¿kasano ka? ¿ania ti inayam?

—Umayko kuma ibaga a dakayo ti banag ti inbilinyo kaniak.

—¡A! ket, ania aya ti naaramid?

—¡Phs! — insungbat a nakaluksaw daydi ubing a padi, a nag-

tugaw ket intaliawna a silalais ti rupana iti sabali; — parparbo dagiti sinarsarita da kadatayo; ni bumaro nga Ibarra, maysa a tao a naannad, iti panagkunak, saan nga ang-áng, ngem kunak ket di a naimbag a ubing.

—¿Patiem?

—¡Idi rabii, nangrugi ti gubaten!

—¿Wen? ket ¿kasano?

Ni Fr. Sibyla sinaritana iti ababa a sao ti naaramid kada Padre Dámaso ken Crisóstomo Ibarra.

—Maysa pay, — intuluyna — tay bumaro makiasawa iti anak ni Kapítan Tiago, a nagadal iti kolejio dagiti *ermanas* tayo, baknang, ket dinanto ngata kayat ti adda kabusorna, tapno dina mapukaw ti nam-ay ken kinabaknangna.

Ti masakit pinagkutina ti ulona a kasna pangannugot . . .

—Wen, kasta met ti kunak . . . Maysa nga asawa a kasta ken katugangan a kasta met laeng, kukua tay a sibabagi ken sikakararua. Ket no saan, naim-imbag manen no aglatak a kabusor tayo!

Ni Fr. Sibyla kinitana a sisisiddaaw ti lakay.

—Iti pagimbagan ti Santa a Gimong tayo, awaten a kasta, — innayunna nga immanges a siririgat. — Kaykayatko dagiti disdisnog ngem dagiti ang-ang a pangidaydayaw ken panglanglangis dagiti gagayyem . . . pudno met ket di a mabayadanda.

—¿Kasta ti pamanunutanyo, Reberensia?

Daydi lakay kinitana a sililiday.

—Tantandaanam a nalaing! — insungbatna nga immanges a sibabannog. — Ti pannakabalin tayo agpauto inggana iti adda mamati kenkuana. No busurendatayo, ti Turay kunananto: Busurenda ida, a ta makitada nga isuda ti lapped ti wayawayada; no kasta, ngarod, taginayunen ida.

—¿Ket no inna ida denggen? Ti Turay, no dadduma . . .

—!Dinanto ida denggen!

—Nupay kasta no kas ta ma-aw-awís ni agom, ket kayatna nga alaen nga agpaay kenkuana ti al-alaen tayo . . . no adda ket maysa a natured ken napuso. . .

—¡No kasta, ¡asi pay!

Isuda a dua nagulimekda.

—Maysa pay, —intuloy, ti masakit, datayo — masapul a indatay busuren, masapol a indatay riingen: ti kasta ilatakna dagiti pagkapkapuyan tayo ket pasayaatennatayo. Dagiti nalabes a panangidaydayaw indatay allilawen, indatay paturugen, ngem iti ruar intay pakatkatawaan, ket inton indatayon katkatawaan, matnagtayo a kas pannakatnag tayo sadi Europa. Ti pirak saanton a sumbrek kadagiti simsimbaantayo, awanton ti gumatang kadagiti es-eskapulario, sinsintas ken uray ania, ket inton saan tay a baknangen, ditayto mabalinen a parmekan dagiti puspuso.

—¡Psh! addadanto pay met la dagiti dagdaga tayo. dagiti balbalay tayo . . .

—!Mapukawdanto amin, kas pannakapukaw tay kadakuada sadi Europa! Ket ti dakdakes, datay met la ti mangar-aramid iti intay pakarba-an. Kas pagarigan; dayta agom a di agpatingga a mangipangpangato tunggal tawen, ken iti la kaykayattayo, iti abang dagiti dagdagatayo, dayta agom a nagbanbannugak la a nangbusor kadagiti amin a intay panaggigimong, dayta nga agom iso ti mangdadael kadatayo! Ti indio mapilit a gumatang iti sabali a disso iti daga a kasinsayaat wenno nasaysayaat pay ngem dagiti kukkukua tayo. Mabutengak a mangrugi tay nga agbaban. "*Quos vult perdere Jupiter dementat prius.*"⁷ Iso ti gapona, a saantay kuma a naynayunanen ti ipaamittayo, ti ili agdayengdengen. Naimbag ti napanunotmo: bay-antay dagiti sabsabali a mangur nos kadagiti bagbagida, taginayunentay ti natda pay a bileg tayo. ket tangay nganganitay sumaklangen iti Dios, bogguantay dagiti im-ima tayo . . . ¡Sapay ta ti Dios dagiti kakaasi maasi ka dagiti kinkinakapoy tayo!

—¿No kasta, kunayo, Reberensia, a ti abáng wenno buis . . .

—¡Saan kadin a pirak ti intay pagsarsaritaan! — ingguped a nakaluksaw ti masakit.—Kunam itay a ti teniente inkarina ken Padre Dámaso a . . . ?

—Wen, Padre! — insungbat ni Fr. Sibyla a kas la immisem. —Ngem nakitak itay bigat, ket kinunana kaniak a ladingitenna ti naaramid idi rabii, ta ti Jerez immulo kenkuana, ket kunana a kasta ngata met ken Padre Dámaso. ¡Ket ti kar? sinalud-

(7) Ti kayat a pukawen ni Júpiter, umuna nga inna pagmauyungen.

sudko nga inyangaw kenkuana. "Padre Kura," insungbatna kaniak; "ammok a tungpalem ti saok, no saan a mamulitan ti dayaw ko saannak nga agisupsuplong, ket uray ania ken kaanomnan saannak a nagidardarom, iso ti gaponan a duddua pay laeng dagiti bitbituen ko."

Kalpasan ti panagsarsaritada kadagiti sabsabali pay a banbanag nga awan patpategda, ni Fr. Sibyla nagpakada.

Ti teniente saan a napan nga agpayso idia Malakanyang, ngem ti Kapitan Jeneral naammuanna ti naaramid.

Idi nagsasaritaanda kadagiti *ayudantena* dagiti paspasagid dagiti pagpagiwarnak sadi Manila a nagkunkuna nga addada nagparang a banbandos ken sabsabali pay a datdatlag sadi langit, maysa kadagiti *ayudantena* sinaritana ti naaramid ken Padre Dámaso a daytay inna pay pinalausan, nupay nataraki ti inna pannakaisawang.

¿Asinno ti nakaammuan? — sinaludsod ti Kapitan Jeneral a immisem.

—Ni Laruja, ta inna sinarita itay bigat idia Pagsuratan.

Ti Kapitan Jeneral immisem manen, sana innayon; Babai ken praile saanda a makaammo! Sigpek ti agbiag a sitatalna kadagiti al-aldaw a panagyanko ditoy ket diak kayaten ti makibibiang kadagiti lallaki a nagpandiling. Ket nangruna la ngaruden, ta naammuak a ti Probinsial dina tinungpal ti bilingko; dinawatko a kas dusa dayta a praile ti pannakayalisna; ket pudno, ta inyalisda nga inpan iti sabali nga ili a nasaysayaat nga adayo: ¡pinapraile, kas kunatay sadi Espania!

Ngem idi maymaysan ti Kapitan Jeneral, saanen a immisem.

—¡A! no toy a ili di kuma unay naglabes ti kinalanggongna. pagsalaek kuma dagiti praile, — inyasugna. — Ngem tunggal ili kaikarianna ti gasatna, ket aramiden ket di ti aramid dagiti amin a tattao.

Ni Kapitan Tiago met lineppasna ti pannakisaritana ken Padre Dámaso, wenna nalalaing kuma, no ni Padre Dámaso lineppasna ti pannakisaritana ken Kapitan Tiago.

—¡Ammumon a! — kinuna daydi pransiskano idi nagpakada. — Amin toy naliklikan kuma no inyumanmo kaniak idi, no di mo kuma inyulbod idi sinaludsudko kenka. Ikagumaanmo ti saan nga agaramid iti minamauyungen! ket agtalekka itoy *padrino* na!

Ni Kapitan Tiago namindua wenna namitlo a nagpulpuligos iti kadaklan (salas), a sipapanunot ken agasog-asog; pagammua-nen, kas la nakapanunot iti naimbag, nagtaray a napan iti siled a paglualuan ket iniddepna dagiti kankandela ken silsilaw a pina-seggedanna tapno adda salaknib ni Ibarra.

—¡Adda pay la kanito ket ti dalan nawatiwat unay! —inta-namitimna.

X

TI ILI

Iti nganngani igid ti taáw a tamnay iso ti yan ti ili a San Diego,⁸ iti tengnga dagiti nalawa a kataltalunan ken pinagayan, adda tagapulot, bagas, kapé ken bungbunga nga ilakuna kadagiti sabsabali nga il-ili, wenno itedna iti nalaka unay a pateg iti sanglay a manglaka iti kurang ti ammo wenno kadagiti dakes a kabkababalin dagiti agtaltalon.

No iti maysa nga aldaw a natalna ken nalawag ta dagiti ububbing umulida iti pantok ti pagkampanaan ti simbaan, a tamenan ti lumot ken sabsabali pay a mulmula nga agtubtubo, iso tay umkisda a napalalo ti ragsak, gapo iti kinasayaat ti maipabuya kadagiti matmatada. Iti let-ang ti nagtitipunan dagiti at-atep a nipa teja, galba ken labig, a sininasina dagiti inal-aladan a napunno kadagiti muymuyong ken sabsabong, tunggal maysa ammuna a sapulen ti bassit a balayna, ti bassit a umokna. Uray ania agbalin a tanda: maysa a kayo, ti salamagi a babassit dagiti bulbulongna, ti niog a nagulgulan iti bunga, a kas ken managbunga nga Astarté wenno ni Diana sadi Efeso nga ado dagiti sussusuna, maysa a kawayan a nalap-it, maysa a bua, maysa a krus. Sadiay iso ti yan ti karayan, kas maysa a dakkal a beklat a sarming, matmaturog iti naaplagaan iti naganos; addada naibaktabaktaw a batbato a dadakkal iti kadaratan a pagayusanna, isuda a mangsangga iti ayosna; sadiay, ti pagayusanna agilet iti baet dagiti dua nga ig-igid a nangato, isuda a kinaptan nga agtirtiritir dagiti kaykayo nga agpaparang dagiti ramramotda; ditoy, agpababa iti bassibasit ket ti karayan lumawa ket agalina-ay. Sadiay, iti adayo, adda balay a bassit, napatakder iti igid, sarangtenna ti nangato, ti angin ken ti derraas, ket gapo kadagiti narapis a tedteddekna mabalin a makuna a maysa a dakkal a tumaytayab nga atiddag dagiti saksakana sa mangsisiim kadagiti aguy-uyas tapno inna ida sippiten.

(8) Awan nasarakan mi nga ili a kastoy ti nagan na, ngem aduda dagiti kapadpadana iti kasasaad. — Palawag Rizal.

Pupuon dagiti bubua kada niniog, wenno kaykayo a si-uukis pay laeng, nga agkutikuti ken agpallayog, ti mamagtipon kadagiti dua nga ig-igid, ket no dakes da man a rangtay, naimbagda ket di a pagipakatan iti laing nga agallilinday, iso a di rebbeng a pangumsian: dagiti ububbing nga agdidigos iti karayan maragsakanda iti rigat ti kumalangtay a babai a nagsusuon iti laga, wenno iti rigat ti lakay nga agpigpigerger ket maibbatanna pay ti sarukodna iti danom.

Ngem ti kanayon a makaawis iti imatang iso ti mabalin a naganen a nailasin a bakir iti daydi nalawa a daga a namulaan. Sadiay, addada kaykayo a lallakayen a nakungkungan dagiti pupuon da, a sa da la matay no dalapusen ti sal-it ti natangsit a rawisna ket inna puuran: kunada a ti apoy saan a umallatiw ket maiddep met la sadiay; sadiay addada dadakkel unay a batbato a ti kinalakay dan ken ti nakaparsuaan inda ida rinamenan iti tersiopelo a lumot: ti tapok kanayon a kumpet kadagiti luklukongda, ti tudo idekkena ti tapok, ket dagiti tumaytayab inda agimula kadagiti bukbukel. Dagiti mulmula kadagidiay a dagdaga dumakkelda nga awan sipar: addada kaykayo a babassit, ruruot, lanlanot nga agsanggala a kumalkatkat ken umallaallatiw kadagiti kaykayo, agbitinda kadagiti sangsanga, kumpetda kadagiti ramramot, wenno iti daga, ket kas la di pay napnek ni *Flora*, inna pay la parabawan a mulaan dagiti mulmula; kadagiti nagbirbirri nga uk-ukis addada nagtubo a lumlumot kada u-uong, ket dagiti mulmula nga agbibitin, naragsak a napan simmangbay, iti inda pannakiarakop, saan ida a mailasinen kadagiti bulbulong ti kayo nga inda kadakuada namasangbay.

Pagraemanda daydi a bakir: aduda dagiti sarsarita a datdatlag maipanggep kenkuana, ngem ti umas-asideg iti pudno ket gapo iti kasta, iso ti adadda a di mapatpati ken di am-ammo, ison sa toy sumaganad.

Idi ta ti ili, maysa pay laeng a nanumo a purok dagiti ababong, ket kadagiti sinandaldalan a naraber pay laeng ti ruot nga agtubo, kadagidi nga al-aldaw a iti rabii addada pay la sumalog sadiay a ugsa ken alingo, naminsan nga aldaw adda dimteng a maysa a lakay a kastila a nauneg ti panagmatmatana ket nalain a sumao iti sao ti tagalog. Kalpasan ti panangkita ken panangsursorna kadagiti dagdaga, sinaludsudna no asinno dagiti akinkukua iti daydi a bakir a pagayusan dagiti dandanom nga

aggapo kadagiti ub-ubbog. Addada nagparang kenkuana a nagkuna nga isuda ti agtagikua, ket daydi lakay sinukatanna dagidi a dagdaga kadagiti luplupot, balbalitok, ken bassit a pirak. Idi kuan, a di ket ammo no kasano, nagpukaw. Dagiti tattao inpararupdan a *enkantado*, idi ta adda nabangsit nga aggapo iti karuba a bakir a naangot dagiti agpapaarab; binirukda ket nasarakanda daydi lakay a naderderen a naibitin iti sanga ti maysa a baliti. Idi sibibiag pay, kabutengdan gapo iti daydi timekna a nauneg, kas la aggapo iti rukib, gapo kadagidi matmatana a nalesseb, ken gapo iti daydi katawana a di agbettak, ngem ita ta natayen a nagbekkel, dina paturugenen dagiti babbai. Addada napan nangibato iti karayan kadagiti balbalitok ken nangpuor kadagiti luplupot a naggapo kenkuana, ket nanipod idi naikali ti bangkayna iti puon met la daydi baliti, awan nayaten a napan sadiay. Maysa nga agpapaarab, a napan nangsapol kadagiti tatarakenna, sinaritana nga adda nakitana a silaw; napan dagiti babbaro, ket dagitoy nakangngegdan iti asog. Maysa a daksanggasat nga agar-arem, a gapo iti ayatna a taliawen ti naatap nga ay-ayatenna, inkarina ti mapan agpatpatnag iti sirok daydi a kayo a mangipulipol iti puonna iti atiddag a lanot, natay a nagsakit iti gurigor a napardas a naalana iti kabigatan daydi rabii a panangikarina. Aduda pay dagiti sabsabali a sarsarita maipapan itoy a disso.

Saan a napalabas ti mano a bulan, adda simmangpet a maysa a bumaro, a kas la mestiso kastila, iso a nagkuna nga anak daydi natay, ket nagyan iti daydi a disso a nagmulmula, ket nangruna nga inmulmulana, ti tayom. Ni Don Saturnino, maysa a bumaro a di unay matagtagari, naliday ket napungtot, pasaray naranggas, ngem naalibtak unay ken nagaget: pinaaladanna iti kabiti ti tanem daydi amana, nga inna sarsarungkaran saggaminsan. Idi lumakayen, nakiasawa iti maysa a balasang a taga Manila, iso a nagtaudan ni Don Rafael, nga ama ni Crisóstomo.

Ni Don Rafael, nanipod pay idi ubing, kaay-ayon dagiti agtaltalon: ti panagmulmula nga insangpet ken pinarang-ay daydi amana, rimmangpaya iti napardas; aduda dagiti barbaro a napan nagingdeg, aduda met dagiti in-insik a napan; daydi bassit a purok nagbalin a dakkal a barrio, ket naikkan iti padi nga indio; idi kuan, nagbalin a ilin, natay daydi padi, ket iso di napan ni Fray Dámaso. ngem daydi tanem ken daydi daga a naglawlaw, dida

inan-ano. Dagiti ububbing pasaray maituredda ti mapan umasibay a nakaiggem iti pang-or ken bato, a mapan agala iti bayawas, papaya, lungboy ken sabsabali pay, ket no daytay kareggetda ti agala, wenno daytay inda kitkitaen a si-uulimek ti tali nga agpalpalayog iti sanga, iso tay adda agtinnag a maysa wenno dua a bato. a di ammo ti paggapapuanna; iso tay; *iti lakay! iti lakay!* kunadan a ipukkaw ket ipuruakdan dagiti bungbunga kada pangpang-or da, lagtulagtuenda dagiti kaykayo, taraytarayenda ti nagbabaetan dagiti dadakkel a batbato, kaykayo ken raruot ket dida sumardeng inggana iti dida makaadayo iti bakir, a sibebeesag. bumanang-esbang-es dagiti dadduma, addada a makasangsangit, ket adda met sumagmamano nga agkakatawa.

DAGITI APO-APO

Agsisina ket agturaykayo.
(Baro a Machiavelo)

¿Asinno da dagiti apo-apo ti ili?

Saan a daydi Don Rafael, idi sibibiag pay, nupay iso ti kabaknangan, iso ti kaaduan iti daga ket nganngani amin a tattao adda utangna kenkuana a naimbag a nakem. Agsipod ta napakumbaba ket ikalkalikagumna nga ikabkabassit ti pateg ti uray ania nga aramidna, saan a bimuangay iti gung'ona iti ili, ket nakitatayon a binaybay-anda idi makitada nga agtuangen. Ni ngata, ngarod, Kapitan Tiago? No sumangpet nga agpayso, mapan sabatan dagiti nakautang kenkuana iti orkesta, daydayaanda ket punnuenda kadagiti sagsagot: dagiti kasayaatan a bungbunga addada a makita iti pangananna; no adda maanupanda nga ugsa wenno alingo, maited kenkuana ti maysa nga apagkapat; no makitana a nalapsat ti kabayo ti maysa a napautanganna, kalpasan ti maysa a gudua ti uras, ti kabayo kukuanan: amin toy, pudno, ngem inda met katkatawaan ken iti nalimed panpanaganan iti Sakristan Tiago.

—|Ti ngata, ngarod, gobernadorsilio?

Toy, maysa a daksanggasat a di agbilin, iso ti agtungtungpal; saan nga agung-unget, iso ti maung-ungtan, saan nga agbaón, iso ti mababaón; ngem ket di iso ti agsungbat iti Alkalde Mayor kadagiti amin a naibaon, naibilin ken naikeddeng a kasla ket itay nagtaod amin ti ulonan, nupay kasta, kunaen iti pakaidayawanna, saanna a tinakaw wenno inagaw ti takemna: lima ribo a pisos laeng ti naibayadna, sabali pay dagiti ado a pannakaibabain, ket no kitaen ti mapataodna, kas la nalaka unayen.

¿Asinno, ngarod, ni ngata ngad Apo Mugna?

|A! ni naimbag nga Apo Mugna dina riribuken ti rikna

ken ti turog dagiti umili; dina pay ida pagpigergeren, ket no kas ta adda kuma nakasagid kenkuana iti maysa a sermon, awan duadua a kinuna kuma dagiti tattao nga immasog: ¡No maymaysa la kuma ti Apo Mugna!... Bassit laeng ti inda pannakalaglagip itoy naimbag nga Apo; nagado a pakabuungan ti ulo gapo kadagiti sasanto kada sasanta. Kadagidi a tattao, ti Dios kas la maysa kadagiti nakaay-ay-ay nga ar-ari a linawlaw dagiti ado a lallaki kada babbai a kaay-ayuda; ti Ili isuna la nga inna pagraeman dagitoy.

Ti ili a San Diego kas la kuma maysa a Roma, ngem saan a daydi Roma idi inarado ni nasikap a Rómulo ti pagdissuan dagiti bakbakodna a kabiti, wenna daydi Roma iti kalpasanna, a nalayos iti darana met laeng ken dara ti sabali, idi ta iso ti agituytuyang kadagiti linlinteg a tungtungpalen ti lubong, saan; kasla ti agdama a Roma, ket ti gidiatda, iso daytoy: ti Roma adda *monumentona* a *marmol* ket adda *koliseona*, ket ti San Diego, linaga a kawayan ti monumentona ket ti pallutanna, nipa. Ti kura iso kuma ti papa iti uneg ti *Batikano*; ti alperes ti Guardia Sibil iso kuma met ti ari ti Italia iti *Kirinal*, ngem awaten a matutop amin iti monumento a linaga a kawayan ken iti pallutan a nipa. Ket ditoy, a kas met sadiay, kanayon nga adda rumsua a gurang-gura, ta tunggal maysa, iti ayatna nga iso ti apo, pagbalinenna ti sabalina a surok, saan a masapsapol. Lawlawagantay toy ket ibuksilantay dagiti kabkababalinda a dua.

Ni Fray Bernardo Salvi iso daydi ubing ken naulimek a pransiskano a nasaritatayon. Kadagiti kadkadawyan ken panagkukuana, maigidiat unay kadagiti kakabsatna, ket nangruna iti daydi sinukatanna, ni naunget a Padre Dámaso.

Nakuttong, arinsasakiten, nganngani kanayon a sipapanunot laeng, naiget iti panagtungpalna kadagiti an-annóng ti kinapadina ket naánnad met a mangsalimetmet iti naimbag a naganna. Kalpasan ti maysa a bulan ti idadatengna, istay iso amin dagiti tattao simbrekda nga ermano ti *V.O.T.*⁹ a kasta unay a liday ti kasalisalna, nga iso ti *Kopradia ti Santísimo Rosario*. Ti kararua lumaglagto iti ragsak, no inna makita iti tunggal tengnged ti uppat wenna lima nga eskapulario ket iti tunggal siket ti maysa a barikes a nasiglusiglot ken dagiti pinangen a bangbangkay wenna ar-araria

(9) Venerable Orden Terciaria, maysa a gimong dagiti mananglualo a binangon dagiti praille a pransiskano.

a nakaabito iti ginggon. Ti sakristan mayor nakaurnong iti sangkabassit a puunanna, gapo iti panaglaklako wenna panagipalpalimosna, ta kasta ti maiparbeng a pannakaisauna, kadagiti amin a masapsapol a pangispal iti kararua ken pakibakal iti sairo: paggaammon a toy a espíritu nga idi unana, maituredna pay met la a salungasingen ti Dios iti rupanrupa, nga inna pagduaduaan dagiti sasaona, kas masarita iti santo a pagbasaan ni Jacob; ket inpanna iti tangatang ni Apo Tayo a Jesukristo, kas inaramidna iti kalpasanna, idi Edad Media kadagiti burburuja ket kunada nga ar-aramidenna pay laeng kadagiti as-asuang sadi Pilipinas, ita kas la nagbalinen a managbabain unay, ta dina pay kabaenanen a kitaen ti maysa a rigis a nakaipintaan ti dua a takiag, ket kabutengna payen dagiti siglusiglot ti maysa a barikes: ngem toy awan sabali nga ipamatmatna no di ti irarang-ay met iti daytoy a banag, ket ti sairo, maysa a parsua nga agsansanod wenna agtaltalinaed latta iti daan a kusaadna, a kas kadagiti amin nga agbiag iti sidong ni sipnget, no di kayat a ipaaramid kenkuana dagiti kinkinakapoy ti maysa a balasang nga agtawen iti sangapulo ket lima.

Kas nasaumi, ni Padre Salvi, naregta unay nga agtungpal kadagiti an-annóngna, kas kuna ti alperez, napalalo unay ti kinamanagtungpalna. No madama nga agsersermon—naayat unay a mangasaba—mairikep dagiti ruruangan ti simbaan; iti daytoy, pumadpad ken Nerón nga awan patalawenna no madama nga agdandaniw iti pagbuyaan; ngem ni Padre Salvi aramidenna toy iti pagimbagan dagiti karkararua, ket ni Nerón, iti pagdaksanda.—Amin a basol dagiti adda iti babaen ti turayna, kadawyan na a dusaen iti multa, ta paspasaray unay ti panagkabilna, iso a pakai-gidiatanna pay unay ken Padre Dámaso, a sulong ken pang-or la ti pakisasaona, nupay agkatkatawa ket naimbag met ti nakemna a mangidisso. Gapona a saan a mabalin a guraen: kapkapnekanna a pang-or laeng ti maiparbeng a pakisao iti indio; kasta ti inbaga kenkuana ti maysa a praile nga ammuna ti agsurat iti pagbasaan, ket iso patienna ta kaano man dina sinupiat ti amin a naimaldit: gapo itoy a kinapakumbabana aduda dagiti tattao nga agasog.

Ni Fray Salvi manmano unay no agkabil, ngem, kas kuna ti maysa a lakay a pilósopo sadi nga ili, ti pagkuranganna iti bilang, agsurok, iti pigsa, ngem kaskasdi met a di mabalin a guraen. Dagiti panagay-ayuno ken panagtepteppep pinakapuyda ti darana, ket pagpungtuten a nalaka, ket, kas kuna dagiti tattao, umuli ti angin

iti ulona. Dito y rumsua a ti bukot dagiti sakristan saan da a maglasin a naimbag no kaano ti panagayuno ti maysa a kura iti nalabes, wenno kaano ti pannanganna iti ado.

Ti kakaisuna a kabusor toy a turayen dagiti karkararua a kayatna ti agbalin pay a turayen ti lubong, iso, kas nasaumin, ti alperes. Iso ti kakaisuna unay, ta, saritaen dagiti babbai nga itartarayan pay ti sairo, ta naminsan ken nga aldaw a naituredna a sinulisog, ti sairo natiliw, naigalot iti saka ti katre, nabaot iti barikes, ket sa la naparuk-atan, kalpasan ti siam nga aldaw.

Iti kasta, ti bumusor pay laeng iti kasdiay a tao, kalpasan ti naaramid, agbalin a dakdakes ti damagna ngem dagiti nakakaasi ken awanan annad a sasairo; ket ti alperes kaikarianna ti gasatna. Ti asawana, maysa a pilipina a baket nga ado a kolkolorete ken pintapintana, agnagan iti dunia Consolación; ti asawana ken dagiti dadduma pay a tattao sabali ti pangnaganda kenkuana. Ti alperes inna ibales ti kinadaksanggasat ti pannakiasawana iti bagina met laeng, babaen ti inna panagbarbartek a kas la maysa a tebteb, ti inna panamagarsisio kadagiti sosoldadona iti kainitan, ket iso agyan iti linong, wenno, kas ti maaramid a masansan, babaen ti inna met la panangwagwag ken asawana, a no saan a *kor-dero ti Dios* a mangikkat kadagiti basbasol ti siasino man agpaay ket di a mangkissay kadagiti ado a tutuok a inna kuma lakamen sadi purgatorio, no kas ta maipan sadiay, banag a pagduaduaan dagiti mananglualo. Ti lalaki ken ti babai, a kasda la itay agang-angaw, napalalo ti pamayanda, ket isuda ti buyaen a di agbaybayad dagiti karkarrubada: *koncierto ti kanta ken tukar*, uppat a ima, nainayad, napigsa, mapedalan ken iso amin ditan.

Tunggal maipangngeg ken Padre Salvi dagitay a kibkibor, umisem ket agugis, sa aglualo iti maysa nga *Ama mi*; no panagananda iti tayab, managinkukua, karlistón, naimot, ni Padre Salvi umisem manen ket yadaddana ti aglualo. Ti alperes kanayon a saritaenna kadagiti sumagmamano a kakastila a sumarungkar kenkuana toy sumaganad:

¿—Inka idiay konbento sumarungkar ken kura Natay-angilaw? ¿Agannadka! No ikkannaka iti chokolade, jbanag a pagduaduaak! . . . ngem ala, no igayatannaka, dumngegka a nalaling. Ayabanna ti ubingna ket kunana: “mangaramidka iti *chokolade ¿EH?*”, ala, agbatika a di agbuteng; ngem no kunana:

“mangaramidka iti *chokolate* *¿AH?*”, alaem ti kallugong mon ket agdardaraskan a pumanaw.

—¿Ania? —saludsuden ti maysa a sikikigtot, —¿manggaga mod? ¡Karamba!

—¡Saan met, saan!

—¿Ania, ngarod?

—*Chokolate EH?* kayatna a sawen, napalet (*Espeso*); ken *chokolate AH*, nadaroy *aguado*).

Ngem kunami a toy, parparbo laeng ti alperes, ta masarsarita a kasta met ti aramid dagiti ado a kukura. Malaksid no bilin ket ti Gimongda...

Iti la ayatna a mangranggas kenkuana, ti alperes inparitna, babaen ti panangipaltiing ni asawana, ti panagpaggagna no mala-bes ti maikasiam a uras iti rabii... Ni Dunia Consolación ipapa-tina a nakitana ti kura a nakabado iti pinia ket nakakallugong iti nito nga agpaggagna iti tengnga ti rabii. Ni Fray Salvi bu-males met iti sinasanto: no makitana ti alperes a sumbrek iti sim-baan, paripkanna a di madmadlaw iti sakristan amin dagiti ru-ruangan, sa umuli iti pulpito ket rugyanna ti agsermunen ingga-na iti di agkidem amin dagiti sasanto, ken yarasaas ti kalapati a kayo nga adda iti ngatuen ti ulona, ladawan ti nadiusan a Espiritu, ti inna panagpakpakaasi! a sumardengen. Ti alperes, a kas ka-dagiti amin a madi nga agbabawi, saan met a iso ti panggapuan-na nga agbalbaliw: rumuar nga agsapsapata, ket apaman a makati-liw iti maysa a sakristan wenno ubing ti kura, inna baluden, sap-liten ken pagkuskusen iti datar ti kuartel ken ti pay balayna, nga iso tay luminis. Ti sakristan, no inna bayadan ti multa nga ipa-tay kenkuana ti kura gapo iti kaawanna, ibagana ti gapona. Ni Fray Salvi denggenna a siuulimek, idulinna ti pirak, ket padag-dagusna a paibbatan dagiti kalkalding ken karkarnerona, tapno inda agarab iti minuyungan ti alperes, sa sumapol iti baro a ba-nag a isermunna nga at-atiddog ken adadda a makapasingpet. Ngem dagitoy a maar-aramid saan da ket a lapped tapno, no day-tay inda agsarak, agpinnetpetda iti ima ket agsauda iti nadayaw.

No daytay ti alperes matmaturog a sibabartek, wenno daytay agur-urok iti aldaw, ket ni Dunia Consolación dina mabalin nga apaen, iso tay agyan iti tawa a si-a-angngab ti ngiwatna iti tabako ken sibabado iti pranela a balbag. Iso, ta di na maan-anusan dagiti

agkabkabanuag, inna kitkitaen iti nasakit dagiti babbalasang ket inna ida uy-uyawen. Dagitoy, ta kabutengda, lumabasda a dida ammo ti kukuenda, dida maingato dagiti matmatada, ikartingda ti pagnada ket inna pay teppelan ti panagangesda. Ni dunia Consolación adda maysa a naimbag unay a kababalinna: kas la di pay nagsarming iti kaanoman.

Dagitoy isuda dagiti apo-apo iti ili a San Diego.

AMIN A SASANTO

Ti kakaisuna ngata nga awan sumupiat a pakaigidiatan ti tao kadagiti ay-ayop, iso ti panagdayawna kadagiti natnatay. Ket nakaddidillaw! toy a kadawyan adadda a naun-uneg ti iraramot-na no nakurkurang met ti sursuro dagiti il-ili.

Kuna dagiti nagsursurat iti Pakasaritaan a dagidi immun-una a nagindeg sadi Pilipinas inda pagrubbaban ket inda pay pagbalinen a Dios dagiti nagawanen nga ap-appoda; ita, sungani ti maramiden: dagiti natnatay isuda ti kumarapet kadagiti sibibiag. Saritaenda met a dagiti taga Nueva Guinea ilakasada dagiti tultulang dagiti minminatay da ket inda ida kasarsarita; ti kaaduan dagiti il-ili sadi Asia, Aprika ken Amerika inda igayat kadakuada dagiti kai-imasan a lutlutoda, wenno dagiti kaay-ayo da unay a kanen idi sibibiagda pay, ket inda ida idayaan, iso a tallaugan dagiti minminatay da, iti panangipagaropda. Dagidi taga Ejipto yaramidanda ida kadagiti palpalasio, dagiti musulman yaramidanda met ida no dagiti babassit a kapkapilia, kdmpy.; ngem ti ili a kalaingan itoy a banag ken makaammo a nalaing iti puso ti tao iso ti Dahomey. Dagitoy a pupugot ammuda a ti tao managibales; no kasta, kunada, tapno maragsakan ti natay, awan kasayaatan no di ti panangpapatay iti rabaw ti tanemna kadagiti amin a kabbusorna; ket gapo ta ti tao naunton ket dina ngata ammo no kasano ti inna panagpalabas kadagiti kanito idia sabali a biag, ibaunanda iti tunggal tawen iti maysa a surat, a maikabil iti babaen ti kudil ti maysa nga adipen a naputulan.

Datayo maigidiattay kadakuada amin. Numan pay iso ti adda a nailanad kadagiti tantanem, nganngani awan mamati nga agin-inana dagiti natnatay, ket aglallalo la ngaruden nga agin-inanada iti sidong ti talna ti kadaklan iti inanama inna pagarupen a dagdi ap-appona iti tuod addada pay la a makmakset sadi Purgatorio, ket no kas ta saan a mainpierno, makakuyugnanto pay la ida iti bayat dagiti ado a tawtawen. Ket ti mayat a mangsalu-

ngasing kadakami, inna man suknalan dagiti simsimbaan ken kamkampo-santo sadiay iti bayat toy nga aldaw, agpaliw ket makitananto. Ngem tangay addatay iti ili a San Diego, intay suknalan ti kampo-santona.

Iti laod, iti tengnga dagiti pagtatalunan, iso ti yan ti barrio, saan a ili, dagiti natnatay: ti dalan a mapan kenkuana, maysa a baetan a nailet. natapok no kalgaw ket mabangka no tiempo, ti tudo. Maysa a ruangan a kayo ken bakod a ti kaguduana, kabiti, ket ti kaguduana, kawayan ken paspasok, kas la isuda ti mangisina ken kuana iti ili dagiti tattao, ngem saan kadagiti kalkalding ti kura ken kadagiti babbaboy dagiti adda iti asideg, isuda a sumbrek ken rumuarda a mapan mangsukimat kadagiti tantanem wenna mangparagsak iti kaaddada iti kinawayas daydiay a disso.

Iti tengnga daydiay nalawa nga inaladan, adda naipatakder a maysa a dakkal a krus a kayo ti puonna nakabiti. Ti bagyo linukutna ti INRI na a lata, ket ti tudo pinunasna ti suratna. Iti sakaan ti krus a kas idiay pudno a Gólgota, addada a naglalaok dagiti nabunbunton a bangngabangnga kada tultulang, a ti di mangiginggina nga agitabtabon inna ipuruak sadiay no agkali iti tanem. Sadiay nalabit ti inda pagurayan saan a iti panagungar dagiti natnatay, no di ket iti idadateng dagiti ay-ayop a mapan mangpapudot ken mangugas kadagidiay nalamiis a kinalamulamo, iti isboda. —Iti lawlawna, addada makita a kakkalkali a tantanem: dito, ti daga nailesseb; sadiay ngimmato a kasla bionton. Dagiti purpurikit ken busbusilak agtubuda a kasta unay lasbangda, tudukenda ti gurong kadagiti nasiit a bungbungada, ket dagiti busbusilak, tapno nayunanda ti angot ti kamposanto, no kas ta di pay la napalalo. Nupay kasta, addada naiwaras iti daga a babassit a sabsabong, sabsabong a kas kadagiti bangngabanga, ti laeng Namarsua ti makabigbig kadakuada: ti isem dagiti busbuselda, nabessag ket ti banglo da agat-tanem. Dagiti ruruot kada mulmula a kumalkalakat lingdanda dagiti sulsuli, kumalakatda kadagiti padpader kada panpanteon, a inda piman ramanan ken pasayaaten ti silalamulamo a kinalaad; pasaray da sumrek kadagiti birbirri a gapuanan dagiti gingginggined, a daytay inda ilinged kadagiti matmata, ti pagraeman a kinalamulamo dagiti tantanem.

Iti kanito nga intay iseserrek, dagiti tattao nabugtaktan dagiti ay-ayop; isuna laengen dagiti sumagmamano a babbaboy, ayop

pay a narigat a mabugtak, ti makaitured a mangitammidaw kada-giti babassit a matmatada, a daytay inda isari dagiti ul-uloda iti dakkell a giwang ti alad, ingatuda dagiti subsubobda, ket kas da la kuna iti maysa a babai nga adda sadiay nga aglulualo:

—Dimo ib-ibusen amin, iteddaannak met bassit a?

Adda dua a lallaki nga agkalkali iti tanem iti asideg ti kabiti a nganngani marpuog: ti maysa, nga iso ti agitabtabon, agkali a kas la awan ti an-aniana: ipuruakna dagiti parparagpag kada tultulang a kas la panagipuruak ti maysa nga agmulmula iti minuyungan kadagiti batbato kada nagango a sangsanga; ti kaduana kas la umalumiim, aglinget, agtabako, ket no manen, tumupra.

—¡Denggem!—kuna daydi agtabtabako, iti sao ti tagalog. —?Di ngata nasaysayaat no sabali ti inta pagkalian? Nabiit pay unay daytoy.

—Nabiitda pay amin dagiti tantanem.

—¡Diak mabalinanen! Dayta tulang a napisim dumardara pay laeng, ¡jm! ket dagita bubuok ita?

Ngem, ¡nagdelikadu kan!—kinuna daydi maysa. Napalpalaluka pay ngem eskribiente ti Tribunal! No kuman nangkutkutkan a kas kaniak, iti maysa a bangkay a dudduduapulo nga al-aldaw na pay la a naitabon, iti rabii, nasipngget, sa agtutudo. . . naiddep daydi silaw ko. . .

Daydi kaduana nagkintayeg.

—Daydi lungon naikkat ti lansana, daydi natay agrungrungarong, maangot ti nabangsit . . . samo baklayen . . . ket agtutudo, ket daydi natay ken siak agpadpadakam a nabasa, ket . . .

—¡Kjr! . . . ket samo pay met ngamin kinutkot?

—Daydi agitabtabon kinitana a si-sisiddaaw.

—¿Apay? ¿Ammok ket di? ¡Inbilinda kaniak!

—¿Asinno ti nagbilin kenka?

Daydi agitabtabon simmanod bassit ket inna inamiris ti kaduana manipod saka inggana ulo.

—¡Ni! kas ka man la kastila; dagita met la salsaludsod mo isuda ti inturong kaniak, iti kalpasanna, ti maysa a kastila, ngem iti nalimed. Sungbatanka, ngarod, kas sungbat ko iti daydi kastila: inbilin kaniak ti kura a dakkell.

—¡A! ket, ¿inan-anom daydi bangkay?—intuloy a sinalud-sod daydi delikado.

—¡Sairo! no kuman dika am-ammo ken diak ammo a *tao-ka*, kunak kuma a pudno a kastila ka a sibil: kas ka la agsalsaludsod a kas ti daydi maysa. Kua man...ti kura a dakkel inbilinna nga innak itabon iti sementerio dagiti sasanglay, ngem gapo ta nabantot daydi lungon, sa ket adayo ti sementerio dagiti sasanglay. . .

—¡Madiakon! madiakon! ¡diak agkalin!—kinuna daydi maysa a sipupunno iti aligagget, ket inibbatanna ti suplad, ket limmagto nga immadayo iti tanem;—nakapisiak iti maysa a banggabangnga, ket mabutengak a dinak paturugen no rabii.

Daydi agitabtabon nagpagaak idi makitana nga umadayo daydi maysa, a kuros la a kuros.

Ti kampo-santo nain-inot a napunno kadagiti lallaki kada babbai, a nakapanes. Addada agsapol a mabayag bassit iti maysa a tanem, sada agsusungbat, ket gapo ta dida agsusurot, agsisinada, ket tumunggal maysa agparintumeng iti namnamaenna a nasaysayaat; dagiti dadduma, dagiti panpanteon ti nakaitabunan dagiti kakabagyanda, mangseggedda iti kandela, sada aglualo a sipapasnek; addada met mangngeg nga as-asog ken an-anug-og a daytay maigaggagara a mapalausán wénno mapedped. Mangngegen ti run-run ti kasta unay a “*orápreo*,” “*orápreiss*” ken “*re-kiemaeternams*”.

Maysa a lakay, a nabiaq ti panagmatmatana, ti simbrek a ululo. Idi makitada, aduda dagiti nagkatawa, dagiti dadduma a babbai nagmuraregda. Daydi lakay kas la dina inkankano dagidi nga ar-aramidda, ta nagturong man iti yan dagiti nabunton a banggabangnga nagparintumeng ket nabayag bassit nga adda sinapsapol dagiti matmatana iti yan dagiti tultulang; idi kuan, inna pinagsisina a si-a-annad, dagidi banggabanga, ket gapo ti dina makita ti sapsapulenna, nagmurareg, nagwingiwing, kimmita iti amin a di mangan-ano, ket kamaudinanna, timmakder ket nagturong iti agitabtabon.

—¡Oy!—kinunana.

Ti agitabtabon intangadna ti ulona.

—¿Ammon no adinno ti yan ti maysa a nalapsat a banggabangnga, a puraw a kas ti bagas ti niog, adda amin a ngipngipen-

na, nga inkabilko idi idiay sakaan an ti krus, iti babaen dagidiay a bulbulong?

Ti agitabtabon intal-una dagiti ab-abagana.

—¡Kitaem!—innayon daydi lakay a nangipakita iti pirak;—day-daytoy ti adda a kuartak, ngem itedkunto kenka no masapulam daydi banggabangnga.

Ti silap ti pirak pinagpanunutna, kimmita iti yan dagiti tulang, ket kinunana:

¿Awan sadiay? ¿Awan? No kasta, diak ammo.

—¿Ammom? Inton agbayad dagiti nakautang kaniak, ikkankanto manen,—intuloy daydi lakay. —Iso daydi ti banggabangnga daydi asawak; ala, no masapulam. . .

—¿Awan sadiay? No kasta, diak ammo. Ngem no kayatyo, mabalinkay a ikkan iti sabali!

—¡Kas kala ita tanem a kalkaliem!—kinuna daydi lakay a namigerger;—dika ammo ti pateg ti mapukaw mo. ¿Asinno ti akintanem ita kalkaliem?

—¡Ammok kadi! ¡Tanem ti natay! —insungbat a makasursuron daydi maysa.

—¡Kas ka ita tanem, kas ka ita tanem!—inulit daydi lakay a nagkatawa iti namaga;—dika ammo ti ibatbatom, ket kasta met ti tiltilmunem! ¡Ala, agkalika, agkalika!

Ket nagsubli a nagturong iti ruangan.

Iti daydin, ti agitabtabon nalpasna ti aramidnan; dua bunton a daga a nabasa ken lumabaga ti adda iti agsumbangir ti tanem. Nangala iti mamá iti lingka ti kallugongna, nagmamá ket kinitana iti kas la ikikita ti ang-ang ti amin a maaramid iti lawlawna.

XIII

PAKDAAR TI DAWEL

Idi isuna a rumuar daydi lakay, adda maysa a lugan a nagsardeng iti pagserkan iti daydi baetan, a kas la adayo ti naggapuan-na: nakebbet iti tapok ket dagiti kabkabayo aglinglingetda.

Ni Ibarra dimsaag a sinaruno ti maysa a lakay a babaunen; pinagawidna ti lugan ket nagturong iti kampo-santo a si-u-ulimek ken sidedeggang.

—iTi panagsakitko ken dagiti ar-aramidko didak pinalubusan a nagsubli!—kinuna daydi lakay a sibubuteng;—ni Kapítán Tiago kinunana nga iso ti makaammo nga agpaaramid iti panteón; ngem minulaak kadagiti sabsabong ket nangikabilak pay iti maysa a krus a inaramidko.

Ni Ibarra saan a simmungbat.

—iSadiay, iti likod daydiay dakkell a krus, apo!—intuloy ti babaunen a intuduna ti maysa a suli idi makastrekda iti ruangan.

Ni Ibarra kasta unay a pannakademna nga agpanpanunot, ta saanna a nadlaw ti siddaaw dagiti dadduma a tattao idi inda nabigbig, isuda a nagsardeng pay iti lualoda ket inda sinipsiputan a sipupunno iti gagar.

Daydi bumaro si-a-annad a magmagna, nga inna likliklikan ti pumayat iti rabaw dagiti tantanem a nalaka a mailasin gapo iti pannakaillesebda. Idi kua, inna ida payat-payaten ita, inna ida pagraeman: ni amana adda met sadiayen a naipada a naidulin. Nagsardeng idi makadanon iti maysa a bangir ti krus ket kinitana amin a di mangan-ano. Daydi nanguyog kenkuana dina ammo ti kukuenna ket napaumel; agsapsapol iti tanda iti daga ket awan met makitana a krus.

—¿Ditoy? —idaydayamudumna; —Saan, sadiay, ngem nakali metten ti daga!

Ni Ibarra inna kitkitaen a silaladingit.

¡Wen!—intuluyna,—malagipko nga adda maysa a bato iti sigiganna; daydi abot adda ab-ababana; ti agitabtabon, masakit idi, ket maysa a katalunan ti nagkali; ngem saludsuden man ket iti dayta agitabtabon no naan-ano daydi krus

Nagturungda iti agitabtabon, iso a mangpalpaliw kadakuada a sigagagar.

Toy linugayanna ida nga inikkatna ti kallugongna.

—¿Mabalinyo nga ibaga kadakami no adinno sadiay daydi tanem nga adda krusna?—sinaludsod daydi babaunen.

Ti nasaludsudan kimmita iti intudo da ket nagpanunot.

—¿Maysa a krus a dakkel?

—Wen, dakkel,—kinuna a nakaragsak daydi lakay ket kinitana iti kas la adda kayatna a sawen ni Ibarra, iso a rimmagsak ti rupana.

—¿Maysa a krus a nakitikitan, ket nagalutan iti way? —sinubli a sinaludsod ti agitabtabon.

—¡Wen, wen, kastoy, kastoy!—ket daydi babaunen nangyugis iti sinankrus a bisantino iti daga.

—Ket iti daydi tanem addada naimula a sabsabong?

—¡Adelpa, sampaga ken *pensamiento!* wen, iso dayta! —inayon daydi lakay a napnuan ragsak, ket inggayatanna iti maysa a tabako.

—Ibagayo man no adinno ti yan daydi tanem ken no adinno ti yan daydi krus.

Ti agitabtabon kinudkudna ti lapayagna ket simmungbat a nagsuyaab:

—Ket daydi krus a ket . . . pinuurakon!

—¿Pinuuram? ket, ¿sayo pay met pinuuran?

—Gapo ta kasta ti bilin ti kura a dakkel.

—¿Asinno ti kura a dakkel? —sinaludsod ni Ibarra.

Asinno? Tay agkabil, ni Padre Garrote.

Ni Ibarra inyaprusna ti imana iti musingna.

—Ngem, uray kasta, mabalinyo nga ibaga no adinno ti yan daydi tanem? malagipyo ngata.

Ti agitabtabon immisem.

—¡Daydi natay awan sadiayen! —insungbatna a sitatalna.

—¿Ania ti kuna yo?

—¡Ni!—innayon daydi tao, iti timek a narabak:—tay lawasna a nalabes nangitabunak sadiay iti maysa a babai.

—¿Aagmauyongkayo? —sinaludsod daydi babaunen; —no awan pay makatawen a intabunmi.

—!Ket wen! nabayag a bulanen a kinutkutko. Ti kura a dakkel inbilinna kaniak ti kasta, tapno innak ipan iti pagitabunan dagiti sasanglay. Ngem gapo ta nadagsen met, ket iti daydi a rabii agtutudo...

Daydi tao dina natuloy ti saona; nagsanod a sikikigtot idi makitana ti garaw ni Crisóstomo, a nangduklos kenkuana, iniggamanna ti takiagna ket inna winagwag.

—¡Ket inaramidmo? —sinaludsod daydi bumaro, a timekna ti di masao.

—Di kay agung-unget, apo,—insungbatna, a bimsag ket nagkintayeg; —saan ko nga intabon iti yan dagiti sasanglay. ¡Nalalaing ti malmes ngem ti maikuyog kadagiti in-insik, kinunak, ket inpuruakko daydi natay iti danum!

Ni Ibarra inkabilna dagiti dua a gemgemgemna kadagiti ababagana ket nabaybayag a kinitkitana iti ikikita a di mabalin a ibuksilan.

—¡Sika, maysa ka la a daksanggasat!—kinunana, ket rimuar a nagdardaras, a inna payen napayatpayat dagiti tultulang, tantanem, kada kruskrus, a kas la maysa nga agmauyong.

Ti agitabtabon inaprusanna ti takiagna ket indayamudumna:

—¡Ti ngad la pakaisarsarakan gapo kadagiti natnatay! Ni Padre Garote minalmalunak; iti bastonna gapo ta binay-ak a intabunda idi masakitak; ita, daytoy ngannganina ket rinungdo toy takiag kon gapo ta kinutkutko. ¡Ania ket dagitoy kakastilan! Mapukawkunto ngata ti pagsapulak.

Ni Ibarra napardas ti pagnana ket dagiti matmatana adayo ti inda kitkitaen; daydi lakay a babaunen sumursurot nga agsangangit.

Ti init nganngani lumneken; iti Daya, napskol a ul-ulep dagiti nangabbuyot iti langit; maysa nga angin a namaga ti mamagkuti kadagiti rawrawis dagiti kaykayo ken mamagsennaay kadagiti kawkawayan.

Ni Ibarra, ulo-ulo; kadagiti matmatana awan lumbuak a

uray la no maysa a lua, iti barukongna awan rumuar a uray la no maysa nga asog. Magmagna a kas la adda inna itartarayan, nalabit ti anniniwan daydi amana, nalabit ti umasideg a dawel. Linasatna ti ili ket nagturing iti ruarna, iti daydi daan a balay a nabayag a tawenen a dina napayat. Naaladan iti kabiti a tinubuan dagiti ado a ruruot, daydi balay kasna la paypayapayan; dagiti tawtawana nakalukatda; ti allangigan ipalpallayugna a siraragsak dagiti sangsangana a nagulgulan kadagiti sabsabong; dagiti kalkalapati lawlalawlawenda nga agtaytayab ti nagtirad nga atep ti balay da, a napatakder iti tengnga ti minuyungan.

Ngem daydi bumaro saanna a makita dagitoy a ragsaksak a igayat ti isusubli iti daan a balay; dagiti matmatana addada a nailansa iti maysa a padi nga inna masabat. Iso ti kura ti San Diego, daydi napanunot a pransiskano a nakitatayon, ti kabusor ti alperes. Ti angin lukutenna dagiti akakaba a bulbulong ti kallugongna; ti abitona a ginggon dumket iti bagina ket inna paglammaen dagiti lupluppona a nakuttong ken nagbikkong bassit. Ti kanawan a imana nagiggem iti baston a palasang a marpil ti pagiggamanna. Iso daydi ti umuna a panagkita da ken Ibarra.

Idi nagsabatda, nagsardeng biit daydi bumaro ket kinitana a nalasing; ni Fray Salvi inlisina dagiti matmatana ket kas la dina nakita.

Maysa la nga apagdarikmat ti panagbayag ti panagduaduana: ni Ibarra nagturing kenkuana a sipapardas, pinagsardengna nga indissuna a sipipigsa ti imana iti abaga daydi padi ket iti timek nga apaman la a nadlaw,

—¿Inan-anum daydi ama? —sinaludsudna.

Ni Fray Salvi, a sibeessag ken sipipigerger idi mabasana ti ladingit a naiparupa iti bumaro, saan a nakasungbat: kas la na-paumel.

—¿Inan-anom daydi ama? —inulitna a sinaludsod, a timek ti nalemmes.

Daydi padi, a nainunot a naglukba babaen daydi ima a nangimameg kenkuana, inangayna amin a pigsana ket simmungbat.

—¡Narirukayo; awan inar-aramidko iti daydi amayo!

—¿Awan? —intuloy daydi bumaro nga innamegna pay ingganita iti dina napagparintumeng.

—¡Awan, ti mabalinko nga ipapati kadakayo! daydi sinukatak, ni Padre Dámaso...

—¡A!—inyasog daydi bumaro nga inibbatanna daydi padi ket sinipatna ti musingna. Sana binaybay-an ni nakakaasi a Fray Salvi ket nagturong a nagdardaras iti balayna.

Iti daydi, nakadanon daydi babaunen, ket tinulunganna daydi praile a timmakder.

XIV

NI TASIO A MAUYONG WENNO PILOSOPO

Daydi naipadpaduma a lakay agpagnapagna kadagiti lansangan, a kas la awan ti inna ikankano.

Iso, maysa a lakay a nagadal iti Pilosopía, a dina tinuloy ti adalna, gapo iti panagtungpalna iti sao daydi baket a inana, ket saan a gapo iti kaawan ti mabalinna a busbusen wenno kabaelan; gapo ket di ta baknang daydi inana, ken gapo ta kunkunada a nasaririt. Daydi naimbag a baket nagbuteng a ti anakna agbalin a masirib ket inna lipaten ti Dios, iso ti gaponan nga inna pinaggili iti inna panaggpadi wenno iti inna panangpanaw *iti Kolejio de San José*. Iso, ta adda ay-ayatenna, kinaykayatna ti nagsardeng nga agadal, ket nakiasawa. Piman ta nabalo ken naulila iti awan pay nakatawen, sinapulna ti liwliwana kadagiti pagpagbasaan, tapno mailisi iti ladingit, iti pallutan ken iti kinabayanggudaw. Ngem napalalo nga ayatna a nagadal ken naggatgang kadagiti pagpagbasaan, ta nabaybay-anna a naminpinsan dagiti kukkukuana ket nain-inot a nagpanglaw.

Dagiti addaan iti nasayaat a sursuro naganenda iti Don Anastasio wenno pilósopo Tasio, ket dagiti dakes ti sursuroda, nga isuda dagiti ad-ado naganenda met iti Tasio a mauyong, gapo kadagiti naidumduma a panpanunotna ken nailanglangitan a pannakisasaona kadagiti tattao.

Kas nasaumi, iti daydi a malem umasideg ti dawel; agkimkimaten iti sumagmamano ket raniaganda iti nakapoy a lawag da ti ngumisit a langit; nadagaang ket ti angin napalalo a nagpudot.

Ni pilósopo Tasio kasna nalipatanen daydi ay-ayatenna a bangngabangnga; ita umis-istem a kumitkita kadagiti nangisit a ululep.

Iti asideg ti simbaan nakasabat iti maysa a tao a nakachaketa iti alpaka, nga adda binitbitna a nasurok a sangaarroba a kandela, ket nagbaston iti binurlasan, tanda ti turayna.

—¿Kas kay man la naragsak?—sinaludsod daydi tao iti sao ti tagalog.

—Pudno, apo kapitan; maragsakannak, ta adda maysa a namnamak.

—¿Ja? ¿ket ania a namnama dayta?

—¡Ti dawel!

Ti dawel! Kayatko ngata ti agdigos?—sinaludsod ti gobernadorsilio iti ina-angaw, a kinitana ti nanumo nga aruat daydi lakay.

—¡Agdigos . . . saan a dakes, nangruna no adda masagapon a rugit!—insungbat ni Tasio iti ina-angaw met, nupay nalais bassit, a kinitana ti rupa ti kasasaona; ngem adda pay la ur-urayek a sabali a banag a nasaysayaat.

—¿Ania, ngarod?

—¡Sal-it a mangpapatay kadagiti tattao ken manguram kadagiti balbalay!—insungbat a sidedeggang ti pilósopo.

—¡Dawatenyo la nga aglayusen!

—¡Kaikariantay amin, dakayo ken siak met! Dakayo, apo gobernadorsilio, adda binitbityo a sangaarroba a kandela a naggapo ita tienda ni sanglay; siak, nasurok a sangapulo a tawen a igunamgunamkon iti tunggal baro nga agkapitan ti igatangda iti pagala iti sal-it, ket isuda amin indak kinatawaan, sada gumatang kadagiti palpaltog kada kukuitis, ket agbayadda iti pannakarepik dagiti kamkampana. Saan la a dayta; dakay pay, iti sumuno nga aldaw daydi panangibagak, nagpaaramidkay ket kadagiti in-insik iti maysa a kampana ni Santa Bárbara, idinto ta natuntunanen ti sirib a napeggad ti panaguni dagiti kamkampana no agduldulluog. Ket ibagayo man ¿apay a idi tawen a 70, idi adda bimtak a sal-it sadi Binyang, iti pay met ket pagkampanaan ti nagbettákanna ket dinadaelna ti pagurasan ken maysa pay nga altar? ¿Ania ti naaramid ti kampana ni Santa Bárbara?

Iti daydi a kanito nagkimat.

—¡Jesús, María y José! ¡Santa Bárbara bendita! —indayamudom ti gobernadorsilio a bimsag ket nagugis.

Ni Tasio nagpagaak.

—¡Maikarikay nga agpayso iti nagan ti santa a katalekyo!

—kinunana iti sao ti kastila, a tinallikudanna, ket nagturong iti simbaan.

Dagiti sakristan madamada nga ikabkabil iti uneg, ti *tumba* a nalawlaw kadagiti kankandela a naitugkel kadagiti kankandelero a kayo. Dua da a lamlamisaan a dadakkel a inda pinagtuon, nakumutan da iti nangisit a lupot a napaigidan iti puraw; adda da naipinta a banggabangnga a naipattupattok.

¿Gapo kadagiti karkararua wenno gapo kadagiti kankandela?—sinaludsudna.

Ket idi ta nakitana di dua nga ubbing, ti maysa agtawen ngata iti sangapulo ket ti maikadua agtawen met ngata iti pito, nagturong kadakuada a dina ket inurayen ti sungbat dagiti sakristan.

—¿Umaykay makikuyog kaniak, babbarok?—sinaludsudna kadakuada.—Ni ina yo insaganaannakay iti pangrabii a kas la pangrabii dagiti kukura.

—¡Ti sakristan mayor dina kam palubusan a pumanaw ingganita iti maikawalo nga oras, apo!—insungbat daydi in-inauna. —urayek a itedda ti tangdan ko ta adda isangpetko ken ina.

—¡A! ket ¿adinno ti papananyo?

--Idiay pagkampanaan, apo, ta inkam agdublas gapo kadagiti karkararua.

—¿Inkay iti pagkampanaan? ¡Agan-annadkay, ngarod! di-kay umas-asideg kadagiti kamkampana no madama ti dulluog.

Sa pimmanaw iti simbaan, ngem inmuna pay la a sinipsiputanna a sia-asi dagidi dua nga ubbing a umul-uli iti agdan nga agturong iti koro.

Ni Tasio linidlidna dagiti matmatana, kinitana manen ti langit ket indayamudumna:

—Ita, ket di, rigatek nga adda agbettak a sal-it.

Ket nagturong iti ruar ti ili a sidudumog ken sipapanunot.

—¡Dumagaskay pay! —kinuna iti sao ti kastila ti maysa a timmek manipod iti tawa ti maysa a balay.

Daydi pilósopo timmangad ket nakitana ti maysa a lalaki nga agtawen ngata iti tallo pulo wenno tallo pulo ket lima, a mangis-isem kenkuana.

—¿Ania dayta basbasaenyo?—sinaludsod ni Tasio nga intuduna ti pagbasaan a igiggaman daydi maysa.

—Maysa a pagbasaan a maikanatad kadagitoy nga al-aldaw: “*Dagiti tutuok a sagsagabaen dagiti bendita a karkararua sadi Purgatorio!*”—insungbat daydi maysa nga immisem.

—¡Wen aya, wen aya, wen aya!—kinuna daydi lakay a nag-gigidiat ti timek na, idi ta sumsumbrek iti balay;—ti akin-aramid, nalaing ngata unay.

Idi makauli iti agdan, inawat a sia-ayat ti akinbalay ken ti agkabanuag nga asawana. Daydi lalaki agnagan iti Don Filipino Lino ket ti babai Dunia Teodora Viña. Ni don Filipino iso ti teniente mayor ken pangulo ti maysa a partido, nga itsay *liberal* no mabalin a panaganen a kasta, ken no mabalin nga addada parpartido kadagiti il-ili sadi Pilipinas.

¿Nasarakanyo idia y kampo-santo ti anak daydi nagawan a don Rafael a sangsangpetna a naggapo sadi Europa?

—Wen, nakitak itay dimsaag iti luganna.

—Kunada a napanna sinapol ti tanem daydi amana . . . Nakakigkigtot ngata ti inna napasamak.

Daydi pilósopo intal-una ti abagana.

—¿Saan kay a maisnekan iti dayta a kinadaksanggasat?—sinaludsod ti babai?

—Ammuyon a siak ti maysa kadagiti innem a nanguyog iti daydi bangkay; siak ti napan iti Kapitan Jeneral idi makitak nga amin a tao ditoy, agraman pay dagiti agturturay, inda nagulimek iti saklang ti kasdi nga aramid a nakadakdakes, idinto a kaykayatko a dayawen ti naimbag a tao, no adda pay a sibibiag ngem no nalpasen a natay.

—¿Apay, ngarod?

—Ngem, ina, saan ko a kayat ti pagarian a pagtawintawidan. Maipuong kadagiti tedtedted ti dara ti insik a impatawid kaniak daydi ina, adda sangkabassit a panangipapan ko a kas la sanglay; dayawek ti ama gapo ti anakna, ngem saan ko a dayawen ti anak gapo iti amana. Tunggal maysa rebbengna nga awaten ti gungguna wenno dusa a kaitutupan dagiti ar-aramid na, ngem saan a gapo kadagiti ar-aramid dagiti sabsabali.

¿Nangitedkay met la iti misa a pangikaka-asiyo iti daydi Dios ti agalud nga asawayo, kas kinunak kadakayo idi kalman?—sinaludsod ti babai, a binaliwanna ti saritada.

—¡Saan! —insungbat daydi lakay a immisem.

—¡Ilala pay!—kinunana daydi babai a pudpudno a nagsakit ti nakem na;—kunada nga inggana no bigat, iti maikasangapulo nga uras, dagiti karkararua addada nga agkalkallautang nga agur-uray iti panangikakaasi kadakuada dagiti sibibiag; kunada pay a ti maysa a misa kadagitoy nga aldaw kaibatuganna ti lima kadagiti sabsabali nga al-aldaw ti tawen, wenna innem, kas kinuna ti kura itay bigat.

—¡Kadi! no kasta adda pay la naragsak a pa-alud-od a reb-beng a kamakamen?

—¡Ngem, Doray! —insawang ni don Felipe; —ammumon a ni don Anastasio saan a mamatpati iti Purgatorio.

—¿Diak mamati iti Purgatorio?—inriri daydi lakay a tim-makder bassit.—!Ket no ammok pay bassit ti pakasaritaan na!

—¡Ti pakasaritaan ti Purgatorio!—kinunada a sipupunno iti siddaaw dagiti dua nga agassawa.—¡Ala man! Saritaenyo man!

—!Di kay gayam ammo, ket agpapaimisakayo ket inkay pay sarsaritaen dagiti tutuok sadiay? !Ala wen! tangay mangrugi nga agtudon ket kas la mabayag, adda kanito tayo a saan a mauma, —insungbat ni Tasio a nagpanunot bassit.

Ni don Felipo rinipkanna ti pagbasaaan a igiggamanna, ket ni Doray nagtugaw iti abayna, a ranta nan nga awan patpatienna kadagiti ibagbaga ni lakay Tasio. Toy rinugyanna ti nagsarita iti kastoy:

—Ti Purgatorio addan idi adayo pay a umay ditoy lubong ni Apo Tayo a Jesukristo, ket adda kan iti uneg ti daga, kas kuna ni Padre Astete, wenna iti asideg sadi Cluny, kas kuna ti maysa a monje a saritaen ni Padre Girard. Ti disso saan a iso ti nasken. Ala wen; ¿asinnode dagiti adda idi a makmakset kadagidiay nga ap-apoy sumsumgeden nanipod pay idi damo ti lubong? Ti ka-addana nanipod idi unana, paneknekan ti Pilosofía Kristiana iso nga agkuna a ni Apo Mugna awan baro a pinarsuana nanipod idi naginana.

—Mabalin nga adda idi *in potentia*, ngem saan *in actu*!—insungbat ti teniente mayor.

—Naimbag unay! Nupay kasta, innak isungbat kadakayo nga addadan nakaam-ammo iti Purgatorio a kas adda *in actu*, maysa kadakuada ni Zarathustra wenna Zoroastro, iso a nakin-aramid

kadagiti dadduma a paspaset ti *Avesta* ket binangunna ti maysa a relijión, nga adda pakaiypadpadaanna iti relijión tayo; ket ni Zarathustra, kas kuna dagiti mamasirib, in-inauna ngem ni Kristo iti saan nga agkurang a walo gasot a tawen. Kunak a saan nga agkurang, ta ni Gaffarel, kalpasan ti panangamirisna kadagiti pammaneknek da Platón, Zanto de Lidia, Plinio, Hermipos ken Eudoxo, kunana a dua ribo ket lima gasot a tawen ti in-inaunaan-na ngem ti rugi toy tawen a bilbilangentayo. Uray no ania ti kayat kadagitoy, pudno ket di a ni Zarathustra adda nasasaunan a kas la Purgatorio, ket inna met insuro dagiti pampampuspusan tapno maispal datao kenkuana. Dagiti sibibiag mabalinda a subbuten dagiti karkararua dagiti natnatay a sibabasol, babaen ti inda panangulit kadagiti dadduma a paspaset ti *Avesta*, babaen ti inda panagaramid ta dagiti naimbag nga ar-aramid, ngem masapol a ti mangikakaasi kabagyan ti maikaka-asi inggana iti maikapat a kapututan. Ti kanito a pannakaaramid toy, sagmental tawen, ket agpaot iti lima nga al-aldaw. Idi nabaybayagen, idi naipasagepsepen toy a pammati iti ili, dagiti papadi daydi a relijiyon nakitada a dakkel a pamastrekan ket pinagbalinda a bubon a pagalaan iti pirak daydi "*pagbaludan a napalalo unay nagsipnget, iso a pagarian ni bakabaka,*" kas kuna ni Zarathustra. Pinagbalinda, ngarod, a babaen ti pateg ti maysa a *derem*, kuarta a nababa ti pategna, iti panagkunada, mabalin a paksayan ti maysa a karkararua iti makatawen a panagtutuok; Ngem gapo ta iti daydi a relijiyon addada basbasol a madusan iti manipod tallo gasot inggana sangaribo a tawen a panagtutuok, kas ti panagulbod, ti panagsuitik, ti saan a panagtungpal iti maibbatan a sao, kdmpy., rumsua a dagidi nasikap a papadi, riniwriwriw a *derem* ti isuputda. Iti daytoy, makitayo nga adda bassit pagpadpadaan da iti Purgatorio tayo, nupay adda gidiatda, a patauden ti panaggidiat ti relijiyon.

Maysa a kimat a sinaruno ti napigsa a gurruod, pinatakderna ni Doray, iso a nagkuna a nagugis:

—*Jesús, María y José!* Panawankay pay laeng; ta innak agpuor iti ramos ken manegged iti kandela a perdón.

Ti tudo nangrugi a pimmigsa, kas la agibuybuyat. Ni pilósopo Tasio intuluyna ti nagsao, idi kitkitaenna nga umadayo ti babai:

—Ita ta awan, mabalintay a pagsaritaan a nalaing toy a banag.

Ni Doray, nupay nadebusion superstisiosa bassit, naitnbag a katólíka, ket siak diak kayat nga akkalen ti pammati iti puso: ti pammati a natarnaw ken nadarisay maigidiat iti pannakakullaap ti isip fanatismo kas pannakaigidiat ti apoy iti asok, kas pannaka-igidiat ti músika iti arimbangaw: dagiti ang-ang ken dagiti sul-ot saan da ida a mapaglasin. Kadatayo a dua, mabalintay a kunaen a ti panunot iti kaadda ti Purgatoryo, nasayaat, nasantuan ket maipaay; ipatuluyana ti pannakikaysa dagiti napanen ken dagiti adda pay a biag, ket iturungna ti tao iti nadaldalos a panagbiag. Ti dakes adda ti nalabes nga ar-aramiden kenkuana.

Ngem kitaentayo ita no kasano ti pannakayallatiwna iti Katolisismo toy a pammati nga awan iti Biblia ken kadagiti Sa-Santo nga Ebanjelio. Uray ni Moisés, uray ni Jesukristo saan da a nasasao, uray apagbassit laeng, ket ti kakaisuna a paset nga alaenda kadagiti *Makabeos* saan a umanay, sabali pay ti panangituyang ti Konsilio sadi Laodicea a daydiay a pagbasaan saan a napaypayso apócrito ket ti Santa Iglesia Katólíka isuna la nga inna inannugot iti kalpasan na. Iti relijion a pagana, kaskasdi met nga awan adda nga umas-asping iti Purgatoryo. Ti paset ni Virgilio a no manen maukag: *Aliae panduntur inanes*; a nanggapuan ni naindakana a San Gregorio a nangibaga kadagiti karkararua a nalmes, ket inyadadda ni Dante iti *Divina Comedia*, saan a mabalin a iso ti nagtaudan toy a pammati. Uray dagiti mamati ken Bramah, uray dagiti passurot ni Budha, uray dagidi taga Ejipto a nangted iti Grecia ken Roma iti *Carone* ken *Avernoda*, kaskasdi nga awananda iti kas la umad-adas iti *Purgatoryo*. Saanko a sawenen dagiti relrelijión dagiti il-ili sadi Amianan ti Europa: dagitoy, a relijion ida dagiti mannakigubat, dumadaniw ken agan-anop, ngem saan a relijion dagiti mamasirib (pilósopo), nupay taginayunenda pay laeng dagiti pampammati ken dagiti pay ritritoda, a nagbalindan a kristiano, nupay kasta. saanda a nabalin a kinuyog dagiti tattao-ida idi sinamsamda ti Roma wenno idi napanda nagtugaw iti Kapitolio: piman ta relijion ida ti alibuyong, nagpukawda iti pudot ti init iti tengnga ti aldaw.

Ket wen, dagiti kristiano idi unana, kadagidi immuna a ginas-gasot a tawtawen, saanda a namati iti Purgatoryo: matayda idi a takunaynayen ti naragsak a panagtalek a makakita iti mabiit iti Dios iti rupan-rupa. Dagiti immun-una nga Amma ti Simban a kas la nangisasao iti Purgatorio, isuda San Clemente a taga

Alejandría, Orígenes ken San Ireneo, nalabit gapo ta inda naaringan iti relijióon ni Zarathustra, a kadagidi nga al-aldaw, nasantak pay laeng ket adda a naisaknap iti amin ti Daya, ta no manen, intay makabasa iti paninggar iti ayat ni Origenes kadagiti banbanag a maipapan iti Daya. Ti kaadda ti Purgatorio paneknekan ni San Ireneo iti panagyan ni Jesukristo iti *talló nga aldaw iti uneg ti daga*, tallo nga aldaw a *napurgatoryo*, ket alaenna ti daytoy a sao a tunggal kararua rebbengna ti agyan sadiay inggana iti panagungar ti lasag, nupay ti *Hodie mecum eris in Paradiso*,¹ kasna la kasupadi: Ni San Agustín adda met saona maipanggep iti Purgatoryo, ngem no dina ipaneknek ti kaaddana, dina met kuna a saan a mabalín nga awan, ta pagarupenna a mabalín a maituloy iti sabali a biag dagiti dusdusa a lak-amentay dituyen gapo kadagiti basbasol tayo.

—!Sairo a San Agustín!—kinuna ni don Felipo;—di pay la mapnek met kadagiti laklak-amen a rigrigat ditoy ket kayatna pay la nga inda maituloy!

—Ket kasta idi; addada dagiti mamati ket addada met saan. Nupay inannuguten ni San Gregorio iti *De quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purgatorius ignis credendus est*,² awan ti natinong inggana idi tawen a 1439, nalawlawag a pannao, kalpasan ti walo gasot a tawen, iso a panangituyang ti Konsilio sadi Florencia a maiparbeng nga adda apoy a manggugor kadagiti karkararua dagiti natnatay iti ayat ti Dios, ngem saan da pay a nasupapakan ti Nadiusan a Kinalinteg. Kamaudiananna, ti Konsilio sadi Trento, babaen ni Pío IV idi tawen a 1563, iti pasetna a XXV, intuyangna ti kaadda ti Purgatorio iti pangngeddengna a mangrugi kadagitoy a sasao: *Cum aetholica ecclesia, Spiritu Sancto edocta etc.*, iso a pagkunaanna a dagiti panangikakaasi dagiti sibibiag, dagiti karkararagda, dagiti pananglimimos ken dadduma pay nga ar-aramid a naimbag, isuda ti kabilgan a pangispal kadagiti karkararua, nupay ipangpangrunana ti misa. Dagiti protestante saanda a pasien, nupay kasta, ket dagiti papadi ti Simbaan a griego kasta met a saan, ta sapulenda ti maysa a pangibatayan nga aggapo iti Biblia, ket kunada a ti keddeng a umawat iti gungguna wenno dusa, agturpos iti ipapatay, ket ti *Quodcumque ligaberis in terra* (ti inkay reppetén ditoy daga), saanna a kayat a sawen *usque ad purgatorium* (inggana idiaiy Purgatoryo), kdmpy; ngem iti day-

(1) Ita nga aldao, addakanto kaniak iti paraiso.

(2) Rebbeng a pasien a gapu kadagiti nalag-an a basbasol, adda apuy a pakaguguran kasakbayan ti pannakaukom.

toy, mabalin a isungbat a, gapo ta ti Purgatoryo adda iti uneg ti daga, matnag a di agamanga iti babaen ti turay ni San Pedro. Ngem diak ngata maringpas no ibagak ita amin ti adda a nasasao maipanggep itoy a banag. Iti aldaw a kayatyo a panagsaritay (Rebbeng a pasien a gapo kadagiti nalag-an a basbasol, adda apoy a pakaguguran kasakbayan ti pannakaukom) a dua maipapan itoy a banag, umaykayo idia y balay ket sadiay intayto lukiben dagiti pagpagbasaan ket intayto pagsaritaan a siwawaya ken si-tatalna. Ita, innakon; diak ammo no ania ti gapon a nga iti daytoy a rabii, ti kinasingpet dagiti kristiano ipalubusna ti panagtakaw—dakayo nga agtuturay baybay-anyo met—ket ibutengko dagiti pagpagbasaak. No kuman takawenda ida tapno inda basaen, baybay-ak kuma, ngem ammok nga aduda dagiti mayat a mangpuor kadakuada gapo iti ayat da a mangipaay kaniak iti aramid a kaasi, ket dayta a kita ti aramid a kaasi a maikari ken Kalipa Omar, nakabutbuteng. Addada pay mamatin a gapo kadagita a pagpagbasaan nalpasakon a nainpierno...

—¿Ngem, pamayak a mamatikay iti pannakainpierno?—sinaludsud a siisem ni Doray, iso a rimuar a siiggem iti maysa a pagtemteman a bassit a pakapupuuran dagiti nagango a bulbulong ti niog wenno bua (ramos), isuda a mangted iti nakassusuron nga asok ken nakaay-ayo a banglo.

—¿Diak ammo, ina, ti aramidento kaniak ti Apo!—insungbat ni lakay Tasio a sipapanunot.—Inton agbugbugsutakon, yawat-kunto kenkuana ti bagi ken ti kararuak nga awan ket buteng; aramidennanto kaniak ti kayatna. Ngem adda malagipko . . .

—¿Ania dayta?

—No dagiti kakaisuna a mabalin a maisalakan isuda laeng dagiti katólíko (romanista), ket kadagito y, maysa laeng a lima iti tunggal sangagasot, kas kuna dagiti ado a kukura, ket idinto ta dagiti katólíko maysa da la nga apagkasangapul o ket dua ti dagop dagiti tattao ditoy daga, no pasien ti sasawen dagiti estadística, rumsua a, kalpasan ti pannakainpierno dagiti rinibu-ribo a tattao iti bayat dagidi saan a mabilbilang a ginasgasot a tawtawen a napalabas kasangwanan ti yaay ditoy lubong ti Nangisalakan, kalpasan ti ipapatay ti Anak ti Dios a gapo kadayo, ita isuna laeng a magun-udda ti maisalakan ti lima iti intunggal sangaribo ken dua gasot a tattao? O, saan, saan la ket di!

kaykayatko a kunaen ken pasien a kas ken Jacob: *“Naigetka kadi aya iti maysa a bulong a maipalpalais ket kamatem kad met aya ti maysa nga ibo a nagango”*? ¡Saan, ti kasta a kinadaksanggasat saan a mabalin; no pasien, agbassawang datao, saan, saan!

—¿Ania ti kayat yo? Ti Kinalinteg, ti Kinadalus a Nadiusan. . .

¡O! ngem ti kinalinteg ken ti Kinadalos a Nadiusan, idi kasangwanan pay laeng ti pannakaparsua ti lubong, nakitadan ti kasakbayan!—insungbat daydi lakay, a namigerger, ket timmakder. Kadagupan dagiti naparparsua, ti tao, maysa laeng a parsua a patang-patang ket saan a masapol, ket dayta a Dios saanna kuma a rebbeng a pinarsua, no gapo ta inna pagasaten ti maysa, inna dusaen dagiti ginasgasot iti awan inggana a kinadaksanggasat: ket amin toy gapo laeng kadagiti basbasol a tinawtawid wenno naaramid iti apagdarikmat. ¡Saan! No kuman agpayso dayta, lemnesenyo langen dayta anakyo nga adda dita a matmaturog; no dayta a pammati saan a bassawang iti Dios, a maiparbeng a Iso ti Kangatuan a Imbag, daydi Moloch dagidi penisio, a nataraunan kadagiti tattao a napapatay ken dara nga awanan basol, ket iti uneg ti tianna iso ti nakapuuran dagidi ububbing a narabsot iti saklot dagiti in-inna da, daydi Dios a naranggas, daydi Dios a nakakigkigtot agbalin iti abay Na a maysa a nalap-it a balasang, maysa a pagayam, ina dagiti amin a tattao!

Ket sipupunno iti aligagget, daydi agmauyong wenno daydi masirib pinanawanna ti balay, a nagtaray a napan iti lansangan, nupay madama ti tudo ket nasipnget pay.

Maysa a kimat a makapurar, a sinaruno ti nakabutbuteng a gurruod, a winarsianna ti tangatang iti makappatay a rissik, iso ti nanglawag iti daydi lakay, iso nga inwayatna dagiti imimana sadi langit ket kinunana nga inpukkaw.

—¡Sumupiatka aya! Ammukon a saan Ka a naranggas, ammukon a isuna la a rebbengka a naganen *Ti Naimbag!*

Dagiti kimkimat agkakamatada, ti dawel rumaba . . .

DAGITI SAKRISTAN

Dagiti gurgurroud addani ti panagunida, arigna la tay ag-sisinnakayda, ket tunggal maysa paunaan ti nakabutbuteng a paikut-ikot dagiti salsal-it: mabalin a kuna ti Apo inna isursurat ti nagan Na ket apoy ti pagsurat Na ket ti agnanayon a langit adda nga agpigpigerger iti butengna. Ti tudo kas la agibuybuyat, ket gapo ta ablatan ti angin, a nakabutbuteng met ti sagawisiwna kas la itay napaang-ang a sabasabali ti turungenna. Dagiti kam-kampana, nga awengda ti nalapunos iti buteng, ipangngegda ti naliday nga asogda, ket iti nabiit a ulimek a panagsardeng ti natbag a danarudor dagiti naparuk-atan a taktakiag ti Nakaparsuaan, maysa a naliday nga aweng ti kampana ti agsenna-ay a makasangsangit, kas la maysa nga unnoy.

Iti maikadua a tukad ti pagkampanaan iso ti yan dagidi dua nga ubbing a nakitatayo a nakisao iti daydi pilósopo. Ti inaudi, a dagiti matmatana, dadakkelda a nangisit, ket ti rupana, managbutbuteng, ikagkagumaanna nga ti bagina iti kabsat na, a kaas-aspingna unay, isuna la a ti panagkitkitana, naun-uneg ket ti langana, nabilbileg. Isuda a dua nakaaruatda iti nakurapay unay a napunno kadagiti sarsarait ken taktakop. Nagtugawda iti maysa a kayo, ket tunggal maysa adda igiggamanna a tali, a ti murdongna adda iti maikatlo a tukad, sadi ngato a nasipnget. Ti tudo, nga iduron ti angin, dumanon kadakuada ket puyupuyenna ti segged ti maysa a rungrong ti kandela a naitugkel iti rabaw ti maysa a bato a dakkal, a no iti Biernes Santo, iso ti ipal-ligayda iti koro tapno matulad ti uni ti gurru-od.

—¡Gutadem ta talim, Crispín! —kinuna daydi inauna iti adina.

Toy nagbitin iti tali, ket sadi ngato adda nangngeg a nakapoy nga asog, a linemmes a dagos ti uni ti gurruod a nagkaling-agggag iti namenribo.

—¡A! no addata kuma ita idia'y balay tayo, iti arpad ni ina! —inyasog daydi inaudi, a kinitana ti kabsatna;—sadiay diak kuma mabuteng.

Ti inauna saan a simmungbat; kitkitaenna no kasano ti panagtedted ti allid ti kandela ket kas la adda panpanunutenna.

—¡Sadiay, awan agkunkuna nga agtaktakawak! —innayon ni Crispin; — !saan kuma nga ipalubos ni ina! No ammuna la kuma a kabkabilendak. . .

Ti inauna insinana dagiti matmatana iti silaw, intangadna ti ulona, kinagatna a sipipigsa daydi dakkel a tali a ginuyudna met iti napigsa, ket adda nangngeg a natbag nga aweng.

—¿Kanayon la a kastoy ti panagbiag tayon, kaka?—intuloy ni Crispin ti nagsao. — ¡Kayatko kuma ti agsakit no bigat idia'y balay, kayatko kuma ti agsakit iti mabayag tapno bantayannak ni ina ket dinak pagsubsublien iti konbento! Iti kasta, saan dakto a nagnaganen birkog, ket didak met kabkabilen!

—¡Saan! — insungbat ti inauna; — mataytayto amin: ni ina, iti tuok; ket data iti bisin.

Ni Crispin saan a simmungbat.

—¿Mano ti maulluam iti daytoy a bulan? — sinaludsudna kalpasan ti bassit a kanito.

—Dua a pisos: namitlo a minultadak.

—¡Bayadam kad ti kunada a tinakawko, tapno di datay nagnaganen birkog; bayadam kadi, kaka!

—¿Agmauyungka, Crispin? ¡Awanton a ti kanen ni ina!; ti sakristan mayor kunana a dua nga onsa ti tinakawmo, ket ti dua nga onsa, tallo pulo ket dua a pisos ti bayadna.

Ti inaudi nagrupis kadagiti ramramayna inggana iti nakabilang iti tallo pulo ket dua.

—¡Innem a im-ima ken dua a ram-ramay! Ket tunggal ramay, maysa a pisos, — sana indayamudom a sipapanunot. —Ket ti maysa a pisos. . . mano a kuarta?

—Sangagasot ket innem a pulo.

—¿Sangagasot ket innem a pulo a kuarta? ¿Sangagasot ket innem a pulo a kuarta? ¡Ina! Ket ¿mano dayta sangagasot ket innem a pulo?

—Tallo pulo ket dua nga im-ima, — insungbat ti inauna.

Ni Crispín kinitana iti apagbiit dagiti im-ima na.

—¡Tallo pulo ket dua nga im-ima! — inna piman ulit-uliten;— innem a im-ima ken dua a ramramay; ket tunggal ramay, tallo pulo man ket dua nga im-inam... ket tunggal ramay, maysa á kuarta... ¡Ina, ania a kuarta! Saan ngata a mabilang iti uneg ti tallo nga aldaw... ket mabalin ti gumatang iti sinelas dagiti sak-saka, ken kallugong ti ulo, no bumara ti init, ken dakkell a payong, no agtudo, ken kanen, ken aruatem, ken aruaten ni ina, ken...

Ni Crispín nagpanunot.

—¡Ita, leddaangek ti saanko a panangtakaw!

—¡Crispín! — inyanawa ti kakana.

—Dika agung-unget! Ti kura kinunana a patayennak iti malo no di lunggak ti pirak; no kuman tinakawko, mabalinko kuma nga ipalgak... ket no matayak, uray, ta adda kuma aruaten yo a dua ken ina! ¡Tinakawko la kuma ngamin nga agpayson!

Ti inauna nagulimek ket ginutadna ti talina. Idi kuan, kinunana nga immasog:

—¡Ti kabuteng ko iso ti panangunget kenka ni ina, no mammuanna!

—¡Pagarupem a kasta? — sinaludsod ti adina a nasdaaw. -- Ibagamto a kinabkabildakon a ginagara, ipakitakto dagiti dandanar ko, ken toy bulsak a napigpigis: awan kuarta no di la daydi maysa a bassit a intedda kaniak idi Paskua, ket ti kura innalana idi kalman. Diak pay nakakita iti kuarta a nasaysayaat ngem daydi. ¡Ni ina dinanto pasien, saanto a mamati!

—No ibaga ti kura...

Ni Crispín nangrugí a nagsangit, a kunkunana a sisasaibbek:

--No kasta, agawidka a maymaysa, diak kayat ti agawid; ibagam ken ina a masakitak; diak kayat ti agawid.

—¡Crispín, dika agsangsangit, — kinuna ti inauna, — Saanto a pasien ni ina; dika agsangsangit; kuna ni apo lakay Tasio a naimas ti pangrabii na nga agur-uray...

Ni Crispín intangadna ti ulona ket kinitana ti kabsatna:

—¡Naimas ti pangrabii! Saanak pay a nangan: didak kayat a pakanen inggana kan iti di lunggak dagiti dua nga onsa... Ngem, ¿no pasien ni ina ngay? Ibagamto nga agulbod ti sakristan mayor, ket ti kua, a mamati kenkuana, kasta met; ibagamto nga isuda

amin agul-ulbudda: ta kunada a data, agtaktakawta gapo ta ni ama, dakes a . . .

Ngem maysa nga ulo ti nagparang a rimuar iti agdan a umuli iti akinngato a tukad, ket toy a ulo, kas ti daydi ulo ni Medusa, pinagbalayna ti sao kadagiti bibibig ti ubing. Maysa nga ulo a nagatiddag, nakuttong, atitiddag dagiti bubuokna a nangisit; adda antiukosna a balbag, iso a manglinged iti maysa a matana a busa. Iso daydi ti sakristan mayor a kasdi ti ruamna a panagparang. awan tagtagarina, awan pakpakadana.

Dagidi dua nga agkabsat limmami-isda.

—¡Sika, Basilio, mamultaka iti binting, ta saan mo nga ikumpas ti agpatit! — kinunana, a timekna ti kas la aggapo iti maysa a rukib, a kas ket no awan urat ti ngiwatna. —Ket sika, Crispín, agbatika, ita a rabii inggana iti saan a tumaod ti tinakawmo.

Ni Crispín kinitana ti kabsatna a kas piman itay paisalakan.

Adda palubos min. . . ur-urayennakam ni ina no maikawalo nga uras — kinuna ni Basilio a sibubuteng.

—¡Uray sika saan ka a makatalaw no maikawalo; aginggaka iti maikasangapulo nga uras!

—Ngem, apo, no iti maikasiam saan a mabalinen ti magna, ket adayo ti balay mi.

—Ket, ¿kayatnak ket ngad a bilinenen? — sinaludsod a nagpungtot daydi tao. Ket iniggamanna ti takiag ni Crispín ket kinayatna a ginuyod.

—¡Apo! maysa a lawas nan a saan mi a nakita ni ina! — inyararaw ni Basilio nga iniggamanna ti adina a kasna kayat a isalakan.

Ti sakristan mayor sinipatna ti imana, tapno inna ibbatan, sa na inulod ni Crispín, a nangrugi a nagsangit ket simkad a kunkunana iti kakana:

—¡Dinak panpanawan ket papatayendak!

Ngem ti sakristan, a dina inbibiang, inuludna nga inyulog ket nagpukawda iti sipngget.

Ni Basilio saan a nakatimek iti uray la no maysa. Nangngegna dagiti pannakaidungpadungpar ti bagi ti adina kadagiti pangpangal ti agdan, nangngegna dagiti pukpukaw, dagiti ado a sipipat, sa nain-inot a nagpukaw dagidi as-asog a naka-ay-ay-ay.

Daydi ubing saan a umanges: sitatakder a umal-allingag, dagiti matmatana kasta unay a mulagatda ket dagidi im-imana sipepet-petda.

—Kaanunto ngata ti pannakabaelko nga agarado iti daga?— kinunana nga inngariet ket immulog a nagdardaras.

Idi nakagteng iti koro, immallingag a naimbag: ti timek ti adina umad-adayo a sipapardas ket ti pukkaw a kunkunana: *lina!* *lkakal* nagpukaw a naminpinsan idi adda naripkan a ruangan. Agpiggigerger, aglinglinget, nagsardeng biit; kinagatna ti gemgema a pinanglemmesna iti maysa nga ikkis nga aggapo iti pusona ket inwarasna ti panagkitana iti panipngeten a uneg ti simbaan. Sadiay, sisesegged a sikakapoy ti pagsilawan a lana; ti *tumba* adda iti tengnga; dagiti ruruangan siririkepda amin, ket dagiti tawtaw adda *rejas* da.

Pagammuanen, immuli iti agdan, linabasanna ti maikadua a tukad a yan a sumsumged ti kandela ket immuli iti maikatlo. Winar-warna dagiti taltali a singdan dagiti pagpatit kadagiti kamkampana, sa nagsubli nga immulog a sibe bessag, dagiti matmatana sumilsilapda, ngem saan a gapo kadagiti luluana.

Ti tudo iti daydi, mangrugi a sumardeng ket ti langit manginot nga aglawag.

Ni Basilio siniglusiglutna dagiti taltali, inggalutna ti maysa a murdong iti maysa kadagiti kadkadang ti pagkampanaan, ket nagalus-os iti let-ang ti sipngget a dina pay ket nalagipen a iniddep ti silaw.

Kalpasan ti sumagmamano a kanito, adda nangngeg a timek ti tao ken dua nga uni ti paltog iti maysa kadagiti lanlansangan ti ili; ngem awan nagriaw, ket nagsubli man met langen ti ulimek.

XVI

NI SISA

Ti rabii nasipnget; dagiti tattao matmaturugda iti let-ang ti ulimek; dagiti agkakabbalay a nanglagip kadagiti nagawanen, matmaturugda a sitatalna ken sipepennek: linualuda dagiti tallo a paspaset ti Santa Rosario a *narekjiemenan*, ti nobena dagiti karkararua, ket ado met dagiti kankandela a minurimurda iti sango dagiti sagrado a lادلadawan. Dagiti babaknang ken adda mabalbalinda nakasungputdan kadagiti kakabagyan da a nangipatawid kadakuada kadagiti sansanikua da; iti sumuno nga aldaw, indanto makimisa kadagiti tallo nga idaton ti maysa a padi, mangteddanto pay iti dua a pisos a maipaay iti sabali man a misan, sa danto gumatang iti *bula* dagiti natnatay, a napunno iti induljensia. Pudno a ti Linteg a Nadiusan kas la saan unay a naiget a kas ti Linteg dagiti tattao.

Ngem ti napanglaw, ti marigrigat nga apaman la no maulluana ti pagbiagna ket masapol a pasuksukanna dagiti direktor-silio, cskribiente kada sosoldado tapno baybay-anda nga agbiag a sitatalna, dayta saan a maturog a sitatalinaay, kas pagarupen dagiti dumadaniw a babaknang, isuda a nalabit saan da a narikna ti pannagibi ni rigat. Ti napanglaw, silaladingit ket sipapanunot. Iti daydi a rabii, no bassit ti inna panaglualo, nagkararag iti ado, a silulua dagiti matmatana ket sisasakit ti pusona. Awan nobenana, saan na nga ammo dagiti pagdawdawat, dagiti *gosgosos*, dagiti *or-oremus* a inurnos dagiti praile nga agpaay kadagiti awan bukodda a panunot, awan bukodda a rikna; kasta met a saanna ida a maawatan. Ti paglualona, iso ti nagsasao ti kinapang!awna; ti kararuana agsangit gapo kenkuana ken gapo kadagiti natnatay a ti ayat da iso ti pagimbaganna. Dagiti bibbibigna mabalinda a baliksen dagiti pagdaydayaw, ngem ti isipna yikkisna dagiti as-asogna ket idarumna dagiti un-unnoyna. ?Mapnekkay kadi, Sika a nangitanok iti kinamarigrigat, ken dakayo, an-anniniwan nga agtutuok, iti awan an-aniana a kararag ti napanglw, iti sango ti dakcs u pan-

nakaaramidna nga *estampa*, a ti silawna, maysa la a timsim, wenna kayatyo ket di dagiti dadakkel a kankandela iti sango dagiti Kristo nga agdardara, dagiti Santa María a babassit ti ngiwat da ket sarming dagiti matmatada, dagiti mismisa a sao ti latin, nga aramiden a sipapardas ti padi? Ket sika, Relijion a naikasaba kadagiti amin a tattao nga agsagsagaba, nalipatam kadin ti annong mo a mangliwliwa iti maimameg iti kinamarigrigatna, ken mamagpakumbaba iti mannakabalin iti kinatangsitna, ket ita, isuna la nga ammumon a ikarian dagiti babaknang, dagiti makabalin a mangbayad kenka?

Ti nakakaasi a balo agpuyat iti yan dagiti annakna a matmaturog iti arpadna; panpanunutenna dagiti bulbula a rebbengna a gatangen tapno indan aginana dagiti nagan-annak kenkuana ken ti natay nga asawana. "Ti maysa a pisos," kunana, "ti maysa a pisos, maysa a lawasna nga ay-ayat kadagiti annakko, maysa a lawasna a katkatawa ken ragragsak, iso ti maur-urnong ko iti makabulan, maysa nga aruaten toy anakko nga bumalasangen..." — "Ngem masapol a sebsebam dagitoy nga ap-apoy." Kuna ti timek a nanggegna a nangasaba; "masapol nga agrigatka." ¡Wen! masapoli Ti Simbaan saanna nga aunen nga awan bayadna dagiti karkararua dagiti ay-ayatem; saanna nga ibunong dagiti bulbula nga awan bayadna. Rebbengmo a gatangen, ket saan ka a maturog iti rabii, ngem agbannugka ket di. Dayta balasang mo, uray no ipak-pakitana pay laeng dagiti saanna kuma a rebbeng a ipakitan; agayunarka, saanka a mangmangan, ta ti langit nangina! Kas la nalpasen a dagiti napanglaw saanda a sumbrek sadi langit!

Dagitoy a panpanunot umap-appayawda iti nagbaetan ti basar a nakayaplagan ti nakurapay a ikamen, ken ti sekkeg a nakaibitinan ti indayon a yan ti ubing. Ti panagangesna nalaka ket nainayad; pasarayna galgalen ti katayna ket pasaray met aguni; dardarepdepenna ti pannangan ti sibibisin a buksit a saan a mapnek piman iti inted dagiti kakkakana.

Dagiti kukundidit agun-unida itay riari da a makauma, awan patinggana, agkakanayon, a mailaok iti uni ti kuriat, a silelemeng iti karuutan, wenna iti uni ti alibot a rumuar iti abotna, a mapan agsapol iti taraonna, ket ti met tekka, ta awanen danom a kabutengna, dadaelenna ti danggay dagidiay iti nakabutbuteng a unina ket inna itammidaw ti ulona iti lungog ti kayo a nakungkungan. Dagiti as-aso agtatagu-ubda iti dalan, ket ti managabusion

a makangngeg patienna unay a dagitoy nga ay-ayop makitada dagiti karkararua ken dagiti an-anniniwan. Ngem dagiti as-aso ken dagiti sabsabali pay nga agay-ayam saan da a makita dagiti sennaay dagiti rigrigat dagiti tat-tao, ket nupay kasta, !nagado dagiti inda sagsagabaen!

Sadiay adayo iti ili, nga adda ngata baetna a maysa nga uras, iso ti yan ti taeng ti ina da Basilio ken Crispín, asawa ti maysa a lalaki nga awanan puso, babai a mangikagkagumaan iti inna panagbiag gapo kadagiti annakna, idinto ta ni asawana adda nga agbaybayanggudaw ken agpalpallot. Manmano no agkitada, ngem kanayon la a nasakit. Ti lalaki innalana aminen dagiti sagbabassit a balbalitokna nga inna inibos iti dakes, ket idi ta awananen ni naanos a Sisa iti uray la no ania a panarakenna kadagiti kinkinadakes ni asawana, ison, rinugyan tuyen a kinabkabil. Piman ta nakapoy ti kababalinna, dakdakkal ti pusona ngem ti utekna, iso awan sabali nga ammona no di agayat ken agsangit. Kenkuana, ni asawana iso ti diosna; dagiti annakna isuda dagiti an-anjelna. Ti lalaki, ta ammuna ti panagayat ken panagbutengna kenkuana, aramidenna met ti kas aramid dagiti amin a sinandidios: tunggal aldaw lumalo ti kinaranggal, kinakuspag, kinauyongna, a ti la adda a kaykayatna.

Idi inyuman kenkuana ni Sisa, iti naminsan a nagparang, a rupana ti awan pay kasdi ti kinasipngat, ti rantana mamagsakristan ken Basilio, intuluyna nga inapru-aprusan ti manokna, wen, saan, dina met kinuna, ket isuna la a sinalududna no ado ti maalana a pirak. Ni Sisa saanna a naitured a inulitan, ngem ti naglabes a rigatna ken ti kalikagomna a dagiti annakna masursuruda ti agbasa ken agsurat iti pagadalan ti ili, isuda ti namilit kenkuana a nangtungpal iti gakatna. Ni asawana kaskasdi nga awan saona.

Iti daydi a rabii, iti maikasangapulo ket gudua wenno maikasangapulo ket maysa nga uras, idi ta dagiti bitbituen agraniagdan sadi langit a winaknitanen ti dawel, ni Sisa adda a situtugaw iti rabaw ti maysa a bángko a kayo, nga inna kitkitaen dagiti apagapaman ti seggedda a sangsanga a naisungrod iti dalikan, a bato a nabiang ken nagsulisuli. Iti rabaw ti maysa kadagidi a daldalican adda maysa a banga a bassit a pagap-apuyanna, ket iti rabaw dagiti begbeggang adda tuntunnuenna a tallo a tuyó, a dagitay tallo ti maysa a siping.

Ti timidna insadagna iti dakulapna, ket kitkitaenna ti kumiaw ken nakapoy nga apoy dagiti bisbislak, a dagiti beg-beggangda agbalinda a dapo iti madaras; naliday a isem ti mangraniag iti rupana. Malaglagipna piman ti naragsak a burtia da banga ken apoy a inbaga ni Crispín kenkuana iti naminsan, Daydi ubing kinunana:

“Nagtugaw ni Nangisit, tinudok ni Nalabaga,
Di nagbayag, garaw a garaw, di makaidna.”

Ubing pay laeng ket makita nga idi unana, nalapsat ken napargi. Dagiti matmatana, kas met ti kararuana, nga inna inted kadagiti annakna, nasayaat da, atitiddag dagiti kurkurimatmatda ket nauneg ti panagkitkita da; ti agongna, nataraki; dagiti nabessag a bibbibigna, nasayaat ti pannakayugis da. Iso ti kuna dagiti tagalog iti *kayumangging kaligatan*, wenno napugot bassit, ngem nalinis ket nasin-aw. Nupay ubing pay, ni ladingit wenno ni bisin, nalabit, rugyannan a ilesseb dagiti nabessag a pingpingpingna; ti napuskol a buokna, nga idi unana, iso ti buya ken ramen ti bagina, no nasayaat pay la ti pannakasagaysayna, saan a gapo iti kinagampang, no di ket gapo ta iso ti kadawyan: natinggol nga awan an-aniana, awan tudok, awan sagaysayna.

Nabayag nga aldaw a saan a pimmanaw iti balayna, ta dina-daitna ti pinaaramidda kenkuana a naibilin a leppassenna iti madaras. Iso, tapno makategged iti sangkabassit, saan a nakimisa iti daydi a bigat, a ta dua nga uras na kuma a napan iti ili ken nagawid: —ti kinamarigrigat pilitenna ti tao nga agbasol! —Idi nalpasnan ti aramidna, inpanna iti akinkukua; ngem toy inkarina a bayadantanto.

Iti daydi a nagmalem inna pinanpanunot dagiti ragrafsakna no dumanon ti rabii; naammuanna a dagiti annakna sumangpetda, ket kinayatna ida nga insaganaan. Gimmatang iti tuyó, pinurusna iti bassit a minuyunganna dagiti kalalapsatan a bungbunga ti samatis, ta ammuna nga isuda ti kaay-ayo unay ni Crispín; dimmawat ken karrubana a pilósopo Tasio, a ti balayna kagudua ti maysa a kilómetro ti kaadayona, iti pindang nga alingo ken maysa a luppo ti papa, nga isuda ti imasen met unay ni Basilio a sida. Ket, sipupunno iti inanama, inapuyna ti bagas a kapudawan, a iso ket saan a sabali ti nangani. Daydi, pudno a pangrabii ti kura kadagidi nakakaasi nga ububbing.

Ngem gapo ti maysa a dakes a nairana, napan ni asawana ket kinnanna ti inapoy, ti pindang nga alingo, ti luppo ti papa, lima a tuyo ken dagiti samsamatis. Ni Sisa awan sinauna, nupay inpagarupna nga iso ti inna lamlamuten. Idi nabsog ni asawanan, nalagipna a sinaludsod dagiti annakna; iso di nakaisem ni Sisa, ket, iti ragsakna, inkarina iti uneg ti pusona a saan a mangan iti daydi a rabii, a ta iti natidda, awan umanay a kanen ti tallo. Ti ama sinaludsudna dagiti annakna, ket toy, ken Sisa, nalalaing ngem ti inna pannangan.

Idi kuan, innalana ti manokna ket kinayatna man ti nagtala-wen.

—¿Dimo kad kayat ida a kitaen? —sinaludsudna a sikikintayeg; — ni apo Tasio inbagana kaniak a magabayda bassit; ni Crispín makabasan ket... nalabit a isangpet ni Basilio ti nateggedanna!

Itoy naudi a saó, ni asawana nagmayeng, nagngata, ngem nagballigi ti anjelna a naimbag.

—No kasta, ibatiannak iti maysa a pisos!—kinunana ket pimmanaw.

Ni Sisa nagsangit iti napait, ngem, nalagipna dagidi annakna, ket pinunasna dagiti luluana. Nagapoy manen ket insaganana dagidi taltallo a tuyó a natedda; dagiti annakna, saggaysa ket kagudua danto.

—Naimasto ngata ti pannanganda! — kunkunana; — nawatiwat ti dalan ket ti buksit a mabisin awan pusona.

Sipapasnek a mangsisiim iti amin a di mangan-ano, intay masarakan a si-aaniñgas kadagiti ka-iinayadan a padekpadek; no napigsa ken nalawag, ni Basilio; no nainayad ken saan nga agpapada, ni Crispín, kunkunana.

Ti kulla-aw namindua wenno namitlo a nagunin iti bakir, nanipod idi nagsardeng ti túdo, ket nupay kasta, di pay la sumangpet dagiti annakna.

Inkabilna dagiti tuytuyó iti uneg ti banga tapno saanda a mabaawan ket immasideg iti paraangan ti abongna a kimmita iti dalan. Tapno mailiwliwag ti nakemna, nagdayyeng iti nainayad. Iso, nasayaat ti timekna, ket no dagiti annakna inda mangngegan a mangidayyeng iti kundiman, agsangitda, a dida ammo ti gapon. Ngem iti daydi a rabii, ti timekna mamigerger ket dagiti aw-aweng nasadutda a rumuar.

Insardengna ti nagdayyeng ket kimmita iti nasipngget. Awan aggapo iti ili, no di laeng ti angin a mamagtinnag iti danom a nabati kadagiti akakaba a bulbulong dagiti sabsaba.

Pagammuan, nakakita iti maysa nga nangisit aso a nagparang iti sangwananna; daydi aso adda angut-angutenna iti dalan. Ni Sisa nagbuteng, pimmidot iti maysa a bato ket binakalna. Daydi asó nagtaray a nagtaguob iti nakaal-aliaw.

Ni Sisa saan a naabusion, ngem napalalo a nagado dagiti inna mangmangngeg maipapan kadagiti agparparikna ken kadagiti aso a nangisit, ket ni aligagget immapay kenkuana. Dinarasna nga inrikep ti ruangan, ket nagtugaw iti denna ti silaw. Ti rabii parayayenna dagiti patpatien, ket ti nakem punnuenna ti tangatang kadagiti ar-araria.

Kinayatna ti naglualo, kinayatna nga inawagan ni Apo Santa María, ni Apo Mugna tapno saluadanda dagiti annakna, nangruna ni bassit a Crispín. Ket nalipatanna a dina napupuutan ti lualona. ta dagiti met la annakna ti innan pinanpanunuot a linaglagip dagiti langlangada a dua, dagiti langlangada a kanayon a mangpaisen kenkuana uray no matmaturog, uray no siririing. Ngem, iti apagarikmat, nariknana a simgar dagiti dutdudotna. Inmulagatna a nalaing dagiti matmatana; parparmata wenna pudpudno, iso inna nakita ni Crispín a sitatakder iti abay ti dalikan, iti daydi masansan a pagtugtugawanna a makisarsarita kenkuana. Ita, awan saona; inna kitkitaen kadagiti dadakkel a matmatana a napanuot, ket umis-isem.

—¡Ina, manglukatkayo, manglukatkayo, ina! — kinuna ti timmek ni Basilio nanipod iti ruar.

Ni Sisa nagkintayeg ket ti parmatana nagpukaw.

NI BASILIO

Ti biag, maysa nga arapaap.

Apaman a nakastrek ni Basilio, naibasing a naituang kadagiti taktakiag ni inana.

Lammin a di masao ti immapay ken Sisa idi makitana nga is-iso ti dimteng. Kinayatna ti nagsao, ngem awan nasarakanna nga aweng; kinayatna nga inarakop ti anakna, ngem kaskasdi nga awan nasarakanna a pigsangit, saanna a mabalinan.

Ngem idi inna makita ti dara a nanigos iti musing ti ubing, imkis iti daytay ikkis a kas la mangipakdaar iti pannakapugsat ti maysa nga urat ti puso:

—¡Annak ko!

—Dikay agbutbuteng, ina! —insungbat ni Basilio; —Ni Crispín nabati idiaiy konbento.

—¿Idiaiy konbento? ¿Nabati idiaiy konbento? ¿Sibibiag? Ti ubing intangadna kenkuana dagiti matmatana.

¡A! — inyasugna, a napukaw daydi nakana a ladingitna ket naibales ti nalaos a ragsakna. Ni Sisa nagsangit, inarakupna ti anakna, ket pinunnuna iti ag-agek ti daradara a musing.

—¡Sibibiag ni Crispín! imbatim idiaiy konbento . . . ? ket, apay a nasugatka, anakko? ¿Natnagka?

Ket inna inamiris a siaannad.

—Ti sakristan mayor, itay innalana ni Crispín —kinunana a saannak a makapanaw inggana iti maikasangapulo nga uras, ket gapo ta rabii met la unay, naglibasak. Idiaiy ili, kinienbibedak wenno kinamatdak dagiti sosoldado, nagtarayak, pimmaltugda ket maysa a bala ti nakasagid itoy musingko. Nagbutengak a matiliw ta inda pagkuskusen a malmaluen iti datar ti kuartel, a kas namayanda ken Pablo, iso a masaksakit pay la ngarod.

—¡Dios ko Dios ko!—indayamudom daydi ina a nagkintayeg.

—¡Sika Apo, ti nangispal kenkuana!

Sana insaruno, idi madama nga agsapsapol iti rigis, danum, suka ken dutdot ti kannaway:

—¡Sangaramayan pay ket patayendakan, patayenda ti anakko! Dagiti sibil dida la laglagipen dagiti inna!

—Ibagayunto a natnagak iti maysa a kayo; awan kuma ti ma-kaam-ammo a kinamatdak.

¿Apay a nabati ni Crispín? — sinaludsod ni Sisa idi maaga-sanna ti anakna.

Toy inna kinita iti nabayag bassit, sana inarakop, ket sinaritana nga inin-inot daydi maipapan kadagiti onsa; nupay saanna nga inbagbaga dagiti dusdusa nga inpalak-amda iti adina.

—Daydi ina ken daydi anak pinagtibukda dagiti luluada.

¡Ni naimbag a Crispín ko! inda ket pabpabasulenen ni Crispín ko! ¡Gapo ta marigrigat tayo, ket datay a marigrigat intay la amin lak-amen! —indayamudom ni Sisa, a dagiti matmata-na a nalapunusda iti lua, inda kitkitaen ti pagsilawan a ti segden-na nganngani maibusen.

Kasta da a si-uulimek iti mabayag bassit.

—¿Nangankan? Saan? Adda inapoy ken tuyó.

—Diak makapangan; danum, danum latta ti kayat ko.

—¡Wen! —insungbat ni inana a silaladingit; —ammukon a di mo kayat ti tuyó; adda sabali nga insaganak kenka, ngem immay ni amam, lasi pay ti anakko!

—¿Immay ni ama? —sinaludsod ni Basilio ket inamirisna a dina napupuutan ti rupa ken dagiti im-ima ni inana. Ti salud-sod ti anak pinabantutna ti puso ni Sisa, ta naawatanna a nalaing, gapon a dinarasna nga innayon:

—Immay ket sinalsaludsud nakay unay, kayatnakay itay a makita; kasta unay a bisinna. Kinunana a no agtaginayunkay nga agsingsingpet, agsublinto met la nga umay makikabbalay kadatayo.

—¡A! —insengngat ni Basilio, ket dagiti bibbigna inpakitada ti rurodna.

—¡Anakko! —inyanawa ni Sisa.

—¡Pakawanéndak, ina! —insungbatna a sidedeggang; —saan a naim-imbag aya no taltallo tayo, dakayo, ni Crispín ken siak?

ngem agsangitkay man; ala, awan sinasaok.

Ni Sisa nagasog.

—¿Saan ka a manganen? No kasta, ngarod, agiddatan ta rabiin.

Ni Sisa rinipkanna ti abóng ket ginaburanna dagiti bassit a begbeggang iti dapó, tapno saan da a matay, kas pamayan ti tao kadagiti rikrikna ti kararua: gaburanna ida iti dapó ti biag a naganenna iti saan a panangikankano, tapno saanda a maiddep iti, pannakilangenlangen iti kanayon nga aldaw kadagiti pada a tat-
tao.

Ni Basilio dinayamudumna dagiti lulualona ket nagidda iti asideg ni inana, iso a sipaparintumeng nga aglulualo.

Alimbasing, puduten ket malammin met; ingganetgetna nga inkidem dagiti matmatana, a nangpanpanunot iti adina nga iti daydi a rabii, kunana la no maturog iti saklot ni inana, ket ita adda ngata nga agsangsangit ken agpipigerger ti buteng iti maysa a nasipnget a suli ti konbento. Dagiti laplapayagna inda pay la dengdenggen dagiti ik-ikkis, kas pannakangnegna iti pagkampanaan, ngem ti nabannugan a bagina rinugyanna a pinagla-laok dagiti panpanunotna ket ti kararua ni turog immapay kadagiti matmatana.

Nagparpamata ket nakakita kan pay idi iti maysa a siled nga adda dua a kandelana a sisesegged. Ti kura, a nagiggem iti pagbaot, dengdenggen a di agtagtagari ti sakristan mayor a maki-sasao kenkuana iti sabali a pagsasao, ket nakabutbuteng dagiti gargarawna. Ni Crispín agtigtigerger ket iwarasna iti amin a di mangan-ano dagiti matmatana a makasangsangit a kas la adda inna sapsapulen a tao wenna suli a mabalinna a paglemmengan. Ti kura sangwenna ket pagsasawanna a sipupungtot ket ti pagbaot agsagawisiw. Ti ubing tumaray a mapan agsalakan iti likudan ti sakristan, ngem toy tiliwenna, tengngeleenna ket isanguna ti pungtot ti kura: daydi awanan gasat sumkad, agkulipagpag, agiri, ibautna ti bagina iti datar, agtulatid, bumangon, tumaray, maigalis, matuang ket sarapaenna dagiti babaot kadagiti im-imana, a no masugatdan, inna ilemmeng iti nakaparpardas, nga agung-ungor. Ni Basilio makitana nga agkikiet, maimalo ti ulona iti datar, makita ket mangngegna nga agsagawisiw ti pagbaot! Iti pannakapukaw ti inanama nan, ti adina tumakder; napamuyungen iti rigat, sarangtenna dagiti mangkabkabil kenkuana ket kagatenna ti ima

ti kura. Toy agikkis, maibbatanna ti pagbaot; ti sakristan mayor mangala iti maysa a baston, maluenna ti ulo ti ubing, ket toy matuang nga agbariwengweng; ti kura, iti pannakakitana a nasugat, ibaddebaddekna ti ubing, ngem toy saan nga agsarapan, saan a umkisen: matultulati idi datar a kas la maysa a bagi nga awanan biag ket adda maibatina a nalamiis a tanda. ¹

Riniing ti timek ni Sisa.

¿Ania ti makuam? ¿Apay nga agsangitka?

¡Nagdarepdepak...! ¡Apo Mugna! —inyasog ni Basilio, a bimmangon, nadigos iti linget. —!Darepdep laeng; kunayo kadi, ina, a darepdep laeng, maysa la a darepdep!

—¡Ania ti dinarepdepmo?

Daydi ubing saan a simmungbat. Nagtugaw, ta pinunasna dagiti lulua ken lingetna. Amin ti abong nasipngat.

—¡Dardarepdep! dardarepdep!, —inulit ni Basilio iti nainayad.

—¡Saritaem kaniak ti dinarepdepmo; diak makaturog!— kinuna ni inana idi nagsubli a nagidda ti anakna.

—Ket, —kinuna toy a siinayad, —dinarepdepko man a napan-tay kan nagani... iti maysa a talon nga ado dagiti sabsabongna... dagiti babbai adda lagada a napunno iti pagay... dagiti lallaki adda met kuribot da a napunno iti pagay... ket dagiti ububbing kasta met... Diak malagipen, ina, diak malagip ti dadduma!

Ni Sisa saan na nga inuntunanen: saan a mamatpati kadagiti dardarepdep.

—Ina, ita a rabii adda napanunotko nga aramiden —kinuna ni Basilio, kalpaskan ti mano a kanito a panagulimekda.

—¿Ania dayta? — sinaludsudna.

Ni Sisa, a napakumbaba iti iso amin, uray kadagiti anakna, napakumbaba pay; kunana nga adadda ti nakem da ngem iso.

¡Diak kayat ti agsakristanen!

—¿Apay?

—Denggenyo, ina, ti napanunot ko. Ita, simmangpet nga agga-po sadi Espania ti anak daydi Dios ti agaluad a don Rafael, iso a naimbag met ngata a kas ti daydi amana. Ket wen, ina, inton bigat,

(1) Darepdep wenna pudno a naaramid, awan ket nadamagmi a naaramid maysa a pransiskano; ngem saritaenda ti kasta ken agustino Padre Piernavieja. (Panglawag ni Rizal)

inkay alaen ni Crispín, singirenyo ti nateggedak ket kunayo a sa-anak nga agsakristanen. Apaman a umimbagak, innakto kitaen ni don Crisóstomo, ket dawatekto kenkuana nga awatennak nga agpapaarab kadagiti bakbaka wenno nunuangna; dakkelakon. Ni Crispín mabalinnanto ti mapan agadal iti balay ni apo lakay Tasio, iso a saan nga agkabil ket naimbag, nupay saan a pasien ti kura. ?Ania kad ti kabuteng tay ken apo padi? ?Mapagbalinnatay kad a napangpanglaw pay laeng ngem toy agdama a kinapanglaw tayo? Mamatikayo, ina, tay apo lakay, naimbag; namin-ado a nakitkitak iti simbaan, no daytay awan tao; agparintumeng ket aglualo, pasienyo. !Ala, ina, diakto agsakristanen; bassit ti masapulan, sa ket maibos met la amin iti panagmulta! Agasugkam amin iti kasta. Agpapaarabakto, ket no tartarimaanek ti maitalek kaniak, kaay-ayunakto ti akinkua; nalabit a ipalubusna a gatasek ti maysa a baka, tapno adda inumentay a gatas; ni Crispín napalalo nga ayatna iti gatas. !Ammo kadi! nalabit ikkandakay iti maysa nga urbon a bassit, no makitada a nasayaat ti panagkukuak; taraknentayto ket palukmengentayto a kas ita manok tayo. Iti bakir agalaakto kadagiti bungbunga ket innakto ida ilako iti ili agraman dagiti natnateng ti minuyungan tayo, ket iti kasta, addanto kuarta tayo. Agikabilakto iti silo ken pagala kadagiti tumaytayab ken musmusang, agkalapakto iti karayan, ket inton dumakkelak, innakto aganop. Mabalinkunto met ti agpuken iti kayo a pagtungo nga ilako wenno itedkunto iti akinkua kadagiti bakbaka, ket iti kasta, kanayunto a maragragasakan kadatayo. Inton mabaelak ti agaradon, dawatek to a pagtal-kannak iti sangkabassit a daga a mulaakto iti unas wenno mais, ket di kayto agdadaiten nga aging-ingga iti tengnga ti rabii. Addanto babbaro nga ar-aruatentayo, tunggal piesta agsidatayto iti karne ken ikan a dadakkel. Agbiagak to met a siwawaya, kanayon nga aldaw nga agkikitatayto ken kanayon nga agsasangutayto a mangnan. Ket tangay kuna ni apo lakay Tasio a nalaing ti ulo ni Crispín, ibauntayto a mapan agadal sadi Manila; siakto ti agsapol iti busbusenna: ¿agpayso, ina? Ket agdoktorto? ania ti kunayo?

—¡Ania kad saok no di wen! —insungbat ni Sisa nga inarakupna ti anakna.

Iso inna nadlaw a ti anakna saanna nga inbilang iti uray ania man ni amana iti kasakbayan, ket nagsangit, nagayos a siuulimek dagiti luluana.

Ni Basilio intuluyna nga inbagabaga dagiti gaggakatna, a

sitatalek iti daytay panagtalekna dagiti tawtawen nga awan makita a sabali no di la ti kayat a kitaen. Ni Sisa, wen amin naimbag amin kenkuana. Ni turog nagsubli a nangin-inot a immapay ka-dagiti nabannugan a kalkalob dagiti matmata ti ubing, ket ita, ti Ole-Lukoie a saritaen ni Anderson inna inukrad kenkuana ti nakasaysayaat a payongna, a napunno kadagiti naragsak a naipat-tupattok.

Agpapa-arab kan pay idin, a kaduana ti adina; agalada kan ka-dagiti baybayawas, al-allaga ken sabsabali pay a bungbunga iti bakir; agalla-allatiwda kan kadagiti sangsanga dagiti kaykayo a kas la kulibangbang iti partak; sumbrekda kan kadagiti rukrukib ket maki-tada nga agraniag kan dagiti digdidingda, agdigusda kan kadagiti ub-ubbog, ket ti darat, balitok da kano a mukumok ket dagiti bat-bato kas da kan kadagiti batbato ti balangat ni Apo Santa María. Dagiti babassit a ik-ikan inda kan ida dandaniwan ken katkata-waan, dagiti mulmula iruknuyda kan dagiti sangsanga da a nagulgulan iti pirak ken bunga. Sa idi kuan, nakakita kan pay idi iti maysa a kampana a naibitin iti maysa a kayo, ken tali nga atid-dag a pagguyod iti pagpatit: iti daydi tali adda kan naigalot a may-sa a baka nga adda umok ti tumaytayab iti nagbaetan dagiti sarsara-na, ket ni Crispín adda kan pay idi iti uneg ti kampana, ken no ania pay. Ket nagdardarepdep kadagiti kakasta.

Ngem ni inana, a saan a ti tawen ni Basilio ti tawenna, ket saan pay a nagtaray iti bayat ti maysa nga uras, saan piman a mat-maturog.

XVIII

KARKARARUA NGA AGTUTUOK

Maikapito ngata ti urasen iti bigat idi nalpas ni Padre Salví ti maudi a misana: dagiti tallo a mismisa naidatunda iti uneg ti maysa nga uras.

—“Masakit ni apo padi”, —kinuna dagiti mananglualo; —“saan a naanat ken nataraki ti panaggunggunayna a kas kadawyan.”

Naguksob kadagiti ar-aruatenna a di man ket nagsao iti uray la no maysa, awan kinitana, awan dinillawna.

—¡Agan-annadkayo! —agkikinnissiim dagiti sakristan: —lumalo ti kulukol! ¡Tumudo ita dagiti mulmulta, ket maipuon amin kadagitay dua nga agkabsat!

Pinanawanna ti sakristía ket immuli iti konbento, nga iti sirokna, nga iso metten ti pagadalan dagiti ububbing, iso ti yanda nga agur-uray kenkuana a situtugaw kadagiti bangbangko ti maysa a pito wenna wallo a babai ken maysa a lalaki nga agpagnapagna iti murdong ken murdong. Idi makitada a sumungad, timmakderda, maysa a babai ti immuna a napan kuma umagep iti imana, ngem ti padi inpadlawna iti maysa a gunay ti ganatna, iso a namagtukiad iti babai idi maguduana ti dalanna.

—¿Nakapukaw ngata iti sikapat ni imot? —kinuna daydi babai a nagkatawa iti narabak, ta nabainan iti kasdi a pannakaawat. !Saan da ket ngaminen a pinagmano, idinto ta iso ti *Seladora* ti *Ermandad*, iso ni *ermana* Rufa! Napalalo daydi.

—¡Ita a bigat, saan a timmugaw iti konpesonario! —innayon ni *ermana* Sipa, maysa a baket nga awan ngipennan; —kayatko kuma itay ti agkonpesar tapno makapagkomulgarak ket makagun-udak iti *induljencia*.

—¡A ket kaasiankay man! —kinuna ti maysa a pangub-ubingen pay, a langana ti kas la pangang-ang-angen; —iti daytoy a lawasna, nakagun-udak iti tallo a *plenaria*, ket inpaayko iti kararua daydi asawak.

—¡Dakes nga aramid, *ermana* Juana! —kinuna ni nabainan a Rufa. —Manayen ti maysa a *plenaria* a pangaon kenkuana sadi Purgatorio; saanyo a rebbeng a dadaelen dagiti santa nga *induljencia*; aramidenyo ti kas pamayak.

—Kinunak ket: !no ad-ado, nasaysayaat! —insungbat ni *ermana* Juana nga immisem. —Ngem, ibagayo man a, no kasano ti pamayanyo?

Ni *ermana* Rufa saan a simmungbat a dagos: immuna a dimmawat iti mamá, nginalngalna, kinitana dagiti agdengdengngeg kenkuana a sipapasnek, timmupra iti maysa a bangir, ket rinugyanna ti nagsao idi ta ngumalngalngal iti tabako:

Siak diak dadaelen ti uray la no maysa a santo nga aldaw! Nanipod idi naikapponak iti *Ermandad*, nakagun-udakon iti 457 nga *induljencia plenaria*, 760, 598 a tawtawen a *induljencia*. Irupisko amin a maalak, ta kayatko ti nadalos a panagbilang; diak kayat ti mangallilaw ket diak met kayat ti paallilaw.

Ni *ermana* Rufa nagsardeng ket intuluyna ti nagmamá; dagiti babbai inda kitkitaen a sisisiddaaw, ngem daydi lalaki nga agpagnapagna, nagsardeng ket kinunana a kasna inumsi bassit:

—A ket siak, iti la daytoy a tawen, inatiwkayo iti uppat a *plenaria*, *ermana* Rufa, ken sangagasot a tawtawen pay, ket idinto ta iti daytoy a tawen saannak unay a naglulualo.

—¿Ad-ado ngem siak? ¿Nasurok a 689 a *plenaria*, 994,856 a tawtawen pay, —inulit ni *ermana* Rufa a nakaluksaw bassit.

—Wen, kasta, inatiwkayo iti walo a *plenaria* ken sangagasot sangapulo ket lima a tawtawen pay, ket iti bayat ti bassit la a bulan, —inulit daydi lalaki nga iti tengngedna ado nga eskapulario kada kukuentas a namurmureng ti adda nga agbibitin.

—Saan a nakaddidillaw, kinuna ni Rufa a naparmek; —!dakay ngamin ti *maestro* ken pangulo iti probinsia!

Daydi lalaki immisem a nakarag-o.

—Saan a nakaddidillaw nga ad-ado dagiti magun-odko ngem dakayo: nganngani mabalinko a kuna nga uray matmatu-rugak, adda maalak a *induljencia*.

—¿Ket, an-anuenyo ida, maestro? —sinaludsod a naggigidan ti maysa nga uppat wenna lima a timtimek.

—¡Psh! —insungbat daydi lalaki, nagmusiig iti napigsa a pananglais; —¡ibatubatok ida iti uray sadinno!

—Dayta ket ti diak mabalin a pangdayawan kadakayon, *maestro!* inriri ni Rufa. —!Inkayto sadi Purgatorio gapo ta inkay daddadaelen dagiti *indulgencia!* Ammuyon a iti tunggal sao a di masapsapol, aglak-am datao iti uppat a pulo nga aldaw a panna-kapuor iti apoy, kas kuna ti kura; iti tunggal dangan a panait, in-nem a pulo; iti tunggal tedted a danum, dua pulo. !Inkay sadi Purgatoryo!

—¡Ammukto ti rumuar sadiay! —insungbat ni *ermano* Pedro, a sitatalek iti nalagda unay. —!Nagado a karkararua nga innak ina-aon iti apoy! Nagado nga innak pinagsansanto! Maysa pay, *in articulo mortis* (inton kanito ti ipapatay), mabalinko pay la ti makagun-od, no kayatko, iti saan a kumurang a pito nga *indulgencia plenaria*, ket addadanto pay la sabsabali nga innak maispal, in-ton madama-ak nga agnguy-nguya.

Ket idi nasauna tuyen, immadayo a sitatangsit.

—Nupay kasta, rebbengyo kuma nga aramiden ti kas ti aramid ko, nga awan dadaelek nga aldaw, ket nasayaat ti panagbilang ko. Diak kayat ti mangallilaw ket diak met kayat ti paallilaw.

—¿Kasano, kad, ti pammayan yo? —sinaludsod ni Juana.

—Rebbengyo a tuladen ti aramid ko. Kas pagarigan: pagaru-penyo a makagun-udak iti maysa a tawen a *indulgencia*; ikabilko iti pagyugedak, ket kunak: “Nainggasatan nga Ama Mi, Senior Santo Domingo, ipaayyo a kaasi ta kitaenyo no sadi Purgatoryo ad-da makasapol iti isuna a makatawen a *indulgencia*, saan nga ag-surok, saan nga agkurang, iti uray la no maysa nga aldaw.” Agpatayyekak iti kuarta; no rumuar ti rupa, awan; no rumuar ti krus, adda; iso tay isuratko—*nasingiren*, ?rupa ti rumuar? idulinko dagiti *indulgencia*, ket pagguummungek ida a sagtunggal gasot a tawen, a nasayaat unay ti pannakirupisda. Nakail-ilala ta saan a mabalin nga aramiden kadakuada ti kas pammayan iti pirak: ipautang iti inkatluan; ad-ado pay kuma dagiti karkararua a mabalin a ispalen. Patiendak, aramidenyo ti kas ti pammayak.

—¡A ket siak, nasaysayaat pay ti pammayak! —insungbat ni *ermana* Sipa.

—¿Ania? ¿Nasaysayaat? —sinaludsod a nasdaawan ni Rufa. —Saan a mabalin! ¡Ti pammayak iso ti kasayaatan!

Denggendak iti apagbiit ket inkayto mapnek ermana! —insungbat ni baket Sipa, nga awan pay as-asin iti panagsaona.

—Ala man, ala man! !denggentayo! —kinuna dagiti dadduma.

Kalpasan ti nadeggang a panaguyek, daydi baket rinugyanna ti nagsao iti kastoy:

--Dakayo amnuyo a nalaing a no lualuen ti *Bendita-sea-tu-puresa*, ken ti *Senior-mío-Jesukristo-Padre-Dulcísimo-por-el-goso*, adda magun-od a sangapulo a tawen a *induljencia* iti tunggal maysa a letra...

—¡Dua pulo! —Saan, ¡basbassit! —¡Lima! —kinuna dagiti ado a timtimek.

—Masurukan wenno makurangan man iti maysa, awan ania man! Ita; no adda ubingko, lalaki man wenno babai, a makabuong iti maysa a pinggan, baso wenno malukong, kdmpy., papi-dutko amin a tippingna, ket iti tunggal maysa a tipping, uray ti kababassitan, innak palualo ti *Bendita-sea-tu-puresa ken ti Senior mío-Jesukristo-Padre-Dulcísimo-porel-goso, ket dagiti induljencia* a magun-udko ipaayko kadagiti karkararua. Idiay balay, ammuda amin a lualuen ida, dagiti la puspusan ti saan.

—Ngem dagita nga *induljencia*, dagitay ubbingyo ti magun-od ket saan a dakayo, *ermana* Sipa, —kinuna ni Rufa.

—¿Ket dagitay malmalukongkon, ket dagitay pingpinggan-kon, asinno ti agbayad? Dagiti ubbing ko maragsakanda nga iso daya ti pagbayadda, ket uray siak met; saan ko ida a kabkabilen, isuna la ti sagsaminsan a sintok wenno kuddot . . .

—¡Tuladekto! ¡Kastanto met ti aramidek! ¡Uray siak!—kinuna dagiti babbai.

—Wen a ngem no nagkaddua wenno nagkatlo laeng ti nakabuungan ti pinggan ngay? !bassit ti maalayo! —kinuna pay la ni natangken ti ulona a Rufa.

—¡Ni! —insungbat ni baket Sipa: paglualuek met ida; pagalaak ti nabuong ket awan mapukawmi.

Ni *ermana* Rufa awan naisungbatnan.

—Ipalubusyo man a yumanko ti maysa a duaduak, —kinuna a si-aalumiim ni pangub-ubingen pay a Juana. —Dakayo, appo, maawatanyo a nalaing dagitoy banbanag a maipapan iti Langit, Purgatorio ken Impierno... ipudnok nga awan ammok kadagita.

—¡Agsaukayo!

—Mamin-ado a masarsarakak kadagiti nobnobena ken daduma pay a pagpagbasaan toy a bilin: Tallo nga “*Ama mi*,” tallo nga “*Abe-María*” ken tallo a “*Gloria-Patri*.” . . .

—¿Ket wen?

—A ket kayatko kuma nga ammuen no kasano ti pananglualo kadakuada: no tallo nga *Ama-mi* nga agsasaranad, tallo nga *Abe-María* nga agsasaruno, ken tallo a *Gloria-Patri* nga agdadaraddan, wenko mamitlo a maysa nga *Ama-mi*, maysa nga *Abe-María* ken maysa a *Gloria-Patri*.

—Kasta, mamitlo daras a maysa nga *Ama-mi* . . .

¡Pammakawananyo, *ermana* Sipa! —insawang ni Rufa: — sabali ti rebbengna a pananglualo: dagiti lallaki, saan a ilalaok ida kadagiti babbai; dagiti *Ama-Mi*, lallakida, dagiti *Abe-María*, bababaida, ket dagiti *Gloria* isuda dagiti annakda.

—¡Ee! pammakawananyo, *ermana* Rufa; ti *Ama mi*, *Abe-María* ken *Gloria* kas da inapoy, sida ken digo, maysa a kammet dagiti sasanto . . .

—Marirukayo! ¡Kitaenyo laeng, dakayo, ta kasta ti panaglualoyo, kaano man saanyo a magun-od ti dawatenyo!

—Ket dakayo, ta kasta ti panaglualoyo, awan maal-alayo kadagiti nobnobena yo! —insungbat ni baket Sipa.

—¿Asinno? —kinuna ni Rufa a timmakder; —itay nabiit, ad-da napukaw a burias ko, naglualu-ak ken San Antonio, ket nasarakak, ket nalakok iti nangina, ni!

—¿Wen? ¡Iso met la ti pagkunaan tay karrubayo nga inlakuyo ti buriasna!

—¿Asinno? ¡Tay awan ti bain! ¿Apay, kas la-ak kadakayo . . . ?

Ti *maestro* napilit a bimiang a namagtalna: awan kadakuadan ti makalagip kadagiti *Ama-mi*; baboy la ti masasaudan.

¡Ala ison, isunan, dikay aggaapa gapo iti maysa la a burias! ¡*Ermanas!* Dagiti Santo a Sursurat ikkandatay iti pagulidan: dagiti ereje ken protestante saanda nga inapa ni Apo Tayo a Jesukristo a nangitapuak iti danum kadagiti sanga-arban a bababoy da, ket datayo a kristiano, ket *ermanos* na tay pay ti *Santisimo Rosario*, ¿intay ket paggaapa-anen ti maymaysa la a burias? ¿Anianto ti kunada kadatayo dagiti kasalsalisal tay nge *ermano tersero*?

Nagulimekda amin a inda dinayaw ti nauneg a kinasirib ti *maestro* ket inda met kinabuteng ti makuna dagiti *ermano tersero*. Daydi lalaki, ta nakaayat iti kasdi a tuddio, binaliwanna ti timek na ket intulunya ti nagsao:

—Ngannganinatay páayabanen ni apo kura. Intay ibaga ken kuana no asinno ti pilientayo nga agsermon kadagiti tallo nga inbagana idi kalman: no ni Padre Dámaso, wenno ni Padre Martín, wenno ti *koadjutor*. Diak ammo no pimmlin dagiti *tersero*; masapol a tinungentayo.

—Ti *koadjutor*... —indayamudom a sibubuteng ni Juana.

—¡Im! ¡Ti *koadjutor* dina ammo ti agsermon! —kinuna ni Sipa; —nalalaing ni Padre Martín.

—¿Ni Padre Martín? —kinuna ti maysa a silalais; —awan timekna, nalalaing ni Padre Dámaso.

—¡Dayta, iso dayta! —kinuna ni Rufa. —¡Ni Padre Dámaso, iso ti ammona ti agsermon, kasla agkomedia, iso!

—¡Ngem dimi maaw-awatan! —indayamudom ni Juana.

—¡Gapo ta nauneg unay! ket no la ket nalaing a sumermon...

Iti daydi, dimteng ni Sisa, a nagawit iti laga, nangted iti naimbag a bigat kadagiti babbai ket immuli iti agdan.

—¡Immuli ni daydiay! ¡umulitay met! —kinunada.

Ni Sisa nariknana a napigsa ti gutok-gutok ti pusona, idi ta umul-uli; saanna nga ammo no ania ti inna ibaga iti kura a pamedped iti pungtotna ken no ania ti inna pangikalintegan iti anakna. Iti daydi a bigat, idi damo nga agbettak ti lawag, immulugen iti minuyungan a napan nagala kadagiti kalalapsatan a natnateng, a inna inkabil iti laga a binaetbactan iti bulong ti saba ken sabsabong. Napan iti igid ti karayan a nagsapol iti pakó, nga ammuna a maay-ayatan unay ti kura no maensalada. Inyaruatna ti kasayaatan a pagan-anay na, inawitna ti laga na, a dina ket riniing ti anak na, ket napan iti ili.

Iti inna panangikagumaan a saan nga agarimpadek iti uray la no apagapaman, nagin-inayad a immuli iti agdan, a siaallingag a sipapasnek bareng adda inna mangngeg a timek nga am-ammuna, nasantak, timek ti ubing.

Ngem awan nangngegna ket awan met nasarakanna, ket nagtulong iti kosina.

Sadiay kimmita iti amin a suli: dagiti babaunen ken dagiti sakristan inawatda a silalamiis. Nagkabilaaw ket apaman la ta inda sinungbatan.

—¿Adinno ti mabalin a pangikabilak kadagitoy natnateng?— sinaludsudna a di ket nangrikna.

—¡Sadiay... uray sadinno! —insungbat ti kosinero, nga istay dina pay kinita, ta sipapasnek unay iti aramidna: agidutdudot iti kapón a manok.

Ni Sisa inna inkabil a inurnos iti rabaw ti lamisaan dagiti tartarong, parparia, kabkabatiti, sarsalida ken dagiti naganos a ug-uggot ti pakó. Sana inparabaw dagiti sabsabong, sa immisem bassit, ket sinaludsudna iti maysa nga ubing a inpagarupna a nalaing bassit ngem ti kosinero:

—¿Mabalin ngata a makasaok ni apo padi?

—Masakit, —kinuna toy iti nainayad.

—¿Ket ni Crispín? ¿Ammuyo no adda idiaiy sakristía?

Daydi ubing kinitana a nasdaawan.

—¿Ni Crispín? —sinaludsudna ket nagkuribetbet ti kiday na. ¿Awan idiaiy balay yo? ¿Kayatyo nga ilibak?

—Ni Basilio adda idiaiy balay; ngem ni Crispín nabati ditoy, —insungbat ni Sisa; —kayatko a kitaen...

—¡Ni! —kinuna daydi ubing; —nagbati, ngem kalpasan na... , kalpasanna... , nagtalaw, nga ado ti tinakawna. Ti kura binannak a nasapa itay bigat iti kuartel a napan nangibaga kadagiti sibil. Napanda ngata idiaiy balayyon a nangsapol kadagitay ubbing.

Ni Sisa inapputna dagiti laplapayagna, biningngina ti ngiwatna, ngem dagiti bibbigbigna nagbanbannugda la a nagtayegteg: awan rimuar nga aweng.

—Ania ket dagiti annakyon! —innayon ti kosinero. —Makita a naimbag kay nga asawa: ¡dagiti annakyo rimuarda a kas ken ama da! ¡Ket tay basbassit inna pay atiwen!

Ni Sisa nagsangit iti napait, ket naipatugaw iti rabaw ti maysa a bangko.

—¡Saan kay nga agsangsangit ditoy! —inpukkaw ti kosinero: —saanyo aya nga ammo a masakit ni apo padi? Inkay agsangit iti lansangan.

Daydi nakakaasi a babai, nga istay da la indurduron, immulog iti agdan, idi ta dagiti *ermana* agga-arasaas ket agsasaritada gapo iti sakit ti kura.

Daydi daksanggasatan a ina inabunganna ti rupana iti paniona ket inna inep-ep ti sangitna.

Idi nakadanon iti lansangan, kinitana ti lawlawna a kas la dina ammo ti aramidenna; idi kuan, a kas itay nakapanunot, imma-dayo a nagdardaras.

RIGRIGAT TI MAYSA A MANGISURSURO

Ti kaaduan, ang-ang, inna ngad bayadan, maipaay. A kasao iti inaang-ang tapno maayatan.

(Lope de Vega)

Ti danaw, a linawlaw dagiti banbantayna, matmaturog a sitatalna iti daytay kinamanaginkukua dagiti pigpigsa ti Nakaparsuaen, a kas la ket saanna a dinanggayanen ti dawel iti kallabes a rabii. Iti umuna nga anaraar ti lawag a mangriing kadagiti aganandap nga adda iti danum, addada makita a nakudrep iti adayo, idiyang nganngani pagpatinggaan ti makita; isuda dagiti barbarañgay dagiti agkalkalap a mangakas kadagiti ik-iketda, dagiti kaskasko kada parparaw a mangyukrad kadagiti laylayagda.

Dua a lallaki a nakapanes iti naiget, kitkitaenda a siu-ulimek ti danum manipod iti pantok ti maysa a turod; ti maysa kadakuada, iso ni Ibarra, ket ti maikadua, maysa nga agkabanuag a naaluma-may ti takderna ket naliday ti langana.

—¡Ditoy! —kinuna ti naudi; —ditoy ti nakaipuruakan ti bangkay daydi dakkelyo! Ditoy ti nangitunugan ti agitabtabon kadakami a dua ken teniente Guevara.

Ni Ibarra pinetpetanna a si-iyaman ti ima daydi agkabanuag.

—¡Awan panggapuanyo nga agyaman! —kinuna toy. —Ado ti utangko a naimbag a nakem iti daydi dakkelyo, ket ti kakaisuna a naaramidko iso ti innak panangyog keukuana iti tanem. Immayak ditoy nga awan am-ammok, awan nangisagot kaniak, awan nagan ko, awan kukuak, a kas ita. Daydi sinukatak binaybay-anna ti pagadalan ta napan naglaklako iti tabakó — Daydi dakkelyo iso ti nangaklulo kaniak, inikkannak iti balay ket intedna amin a nasapulko a pinangparang-ay iti panagsursuro; um-umay idi iti pagadalan ket bunbununganna iti kuarta dagiti ububbing a marigrigat ken nagaget, ikikkanna ida iti pagbasaan ken papel. ¡Ngem toy, a kas kadagiti amin a naimbag a banbanag, saan a nagbayag!

Ni Ibarra inikkatna ti kallugongna ket kas la naglualo iti nabayag. Idi kuan, sinanguna ti kinakuyogna ket kinunana:

—Kunayo itay a daydi ama tinultulunganna dagiti ububbing a marigrigat, ita?

—Ita, aramidenda ti mabalin ket agsuratda no mabalinda, — insungbat daydi agkabanuag.

—¿Ket, ania ti gapon?

—Ti gapon adda kadagiti pigispigis a badbadoda ken kadagiti managbabain a matmatada.

Ni Ibarra nagulimek.

—¿Mano da dagiti ka-ad-adalanyo ita? —sinaludsudna a sigagagar.

—Nasurok a dua gasot iti lista, ket dagiti sumsumbrek, dua pulo ket lima.

—¿Apay a kasta?

Ti mangisursuro immisem a sililiday.

—No saritaek kadakayo ti gapon, atiddag unay ket makauma a sarita, —kinunana.

—Saanyo nga atapen a ti innak panagsaludsod maysa la a parawpaw a gagar, —insungbat ni Ibarra a sidedeggang ket kinitana ti adayo a tangatang. —Pinanpanunutko a nalaing, ket kunak a ti panangpatuloy kadagiti panpanunot daydi ama, nasaysayat ngem ti panang-sangit kenkuana, nasaysayaat ngem ti panangibales kenkuana. Ti Nasantuan a Nakaparsuaan iso ti tanemna, ket ti ili ken maysa a padi isuda dagiti kabusorna; pakawanek ti Ili gapo iti kinakunengna, ket pagraemak ti maikadua gapo iti galadna ken gapo pay ta kayatko a mapagraeman ti Relijion a nanursuro kadagiti tattao. Kayatko a suruten ti kinayat daydi nangted iti biagko, ket iso ti gapon a kayat ko kuma a maammuan dagiti laplapped ti panagsursuro ditoy.

—|Ti Ili idaydayawnanto ti lagipyo, apo, no ipatuluyyo dagiti nasayaat a tartarigagay daydi natay a dakkell yo! —kinuna ti mangisursuro. —?Kayatyo nga ammuen no ania da dagiti laplapped ti panagsursuro? —Ala wen, babaen dagiti agdama a kas-kasasaad, iti panagsursuro uray inton kaano, awan pagangangayana, umuna, gapo ta awan makaay-ayo ken makaawis kadagiti ububbing, ket maikadua, gapo ta uray pay kuma no adda, inda patayen met la ida ti kaawan ti aramaten ken dagiti ado a sab-sabali a panpanunot nga adda iti ulo dagiti tattao. Kunada a sadi Alemanian, ti anak ti agtaltalon, walo a tawenna nga agad-

adal iti pagadalan ti ili; ¿asinno ti mayat nga agpaadal ditoy iti kagudua dayta a kabayag, no makitana a bassit met unay ti bunga a maapit? Aghasada, agsuratda, ket ipauluda dagiti ado a saáo ket pasaray pay nagbukbukel a pagpagbasaan a sao ti kastila, nga awan uray maysa la a saó nga inda maawatan: ania ti ma-al-alana iti pagadalan ti anak ti agtaltalon ditoy?

—Ket dakayo a makakita iti dakes ¿apay a diyo pinanunot a inpamuspusan?

—¡Ay! —insungbatna ket pinagkutina a sililiday ti ulona; -- maysa a nakakaasi a mangisursuro, a maymaysana, saanna a masaranget dagiti ado a sabsabali a panpanunot nga adda iti ulo dagiti tattao, saanna a masaranget ti pannakabalin dagiti dadduma. Ti umuna a masapulna, maysa a pagadalan, maysa a yan a pangisuruan, ket saan a kas ita, a mangisuru-ak iti abay ti lugan ti kura, iti sirok ti konbento. Sadiay, dagiti ububbing a kayatda nga ipigsa ti agbasa, danagenda a maipapilit ti kura, iso a no dadduma, umulog a sipupungtot, nangruna no sumro ti ulona, ikkisanna ida ket pasaraynak pagsasawan. Maawatanyo nga iti kasta, saan a mabalin ti mangisuro ken agsursuro; ti ubing saanna a pagraemanen ti mangisursuro manipod iti kanito a pannakakitana nga inda pagsasawan, a dina ket maipalawag met dagiti kalkalinteganna. Ti mangisursuro, tapno madengngeg, tapno saan a pagduaduaan iti turayna, masapulna ti bileg, naimbag a nagan, pigsa a sumnek iti puso, bassit a wayawaya, ket ipalubusyo a saritaek dagitoy naladingit a banbanag a babassit. Kinayatko ti nangipastrek iti baro a pamayan . . . ket indak kinatkatawa-an. Tapno maipamuspusak ti dakes a nasaritak kadakayo, pinadasko nga insuro ti saó ti kastila kadagiti ububbing, ta abos man pay ta iso ti bilin ti Turay, kinunak a maysa a saguday ti amin a tao ti inna pannaka-ammo. Inaramatko ti kalakaan a pamayan, insurok dagiti sasao ken nagnagan, a diak pay inlalaok dagiti an-annuruten ti naurnos a panagsao, ket ur-urayek idi a maisuro kadakuada ti gramátika no indan maawatan bassit ti pagsasao. Kalpasau dagiti sumagmamano a lawlawasna, dagidi kalalaingan nangrugidan a maka-awat ken makasao met bassiten.

Ti mangisursuro nagsardeng ket kasla nanggata; idi kuan, a kasna la naala ti nakemna, intuluyna:

—Saan ko a rebbeng a ibain ti pakasaritaan dagiti linaklak-

amko; uray siasino, iti yanko, kasta met kuma ti inna inaramid. Kas nasaok, nasayaat daydi rugí ngem, kalpasan dagiti sumagma-mano nga al-aldaw, ni Padre Dámaso, nga iso idi ti kababalinna ayabannak iti sakristan mayor. Agsipod ta ammok ti kababalinna ket nagbutengak a namaguray kenkuana, immuliak a dagos, kinablaawak ket nangtedak iti naimbag a bigat iti sao ti kastila. Iso nga awan ket sabali nga inna pinangkablaaw no di ti inna panangyawat iti imana tapno agkak, insanudna a dinak met sinungbatanen ket nagkatawa a nagpagpagaak, a innak met rinabrabaken. Diak ammo idi ti innak aramiden; adda a sisasango ti sakristan mayor. Saanko nga ammo ti sinaok kuma; kinitakitak, ngem intuluyña ti nagkatkatawa. Makapungtutak idin ket makitak a sabali ti innak aramiden, ta ti kinaimbag a kristiano ken ti kinatakneng saan da a mabalin nga di agkuyog. Pagsaludsudak kuman, idi ta pagammuakon, nagsardeng, a nagsardeng a nagkatawa, ket innak nagsasawanen, sana kinuna kaniak a síla-lais “buenos días aya, buenos días! naimbag! jammumon aya ti agsao iti kastila!” Ket sinublianna ti nagkatawa.

Ni Ibarra dina nagawidan ti di immisem.

—Agkatawakayo,—kinuna daydi mangisursuro a nagkatawa met: —ipudnok a idi, saanak a nakakatawa. Addaak a sitatakder; rariknak a umuli ti dara iti ulok, ket maysa a kimat ti nangul-laap iti isip ko. Ti kura nakitak iti adayo, adayo unay; immad-dangak a napan iti yanna, ta innak kuma sungbatan, a diak ket ammo ti innak sawen. Ti sakristan mayor sinangganak, ni Padre Dámaso timmakder ket kinunana kaniak a sidedeggang iti saó ti tagalog:—“Dika bumulbulod iti kukua ti sabali; yamánemon no makasauka iti pagsasaom ket dimo daddadaelen ti saó ti kastila a saan a maipaay kadakayo. ¿Am-ammom ni Maestro Ciruela? Ni Ciruela, maysa a mangisursuro a dina ammo ti agbasa ngem nangikabil iti eskuelana”. Kinayatko a ginammatan, ngem iso simbrek iti siledna ket inna rinipkan a sipipigsa ti ruangan. ¿Ania kad ti mabalinko nga aramiden, siak nga apaman la ta umanay a pagbiagko ti sueldok, sueldo a tapno innak masingir, masapulko ti *bisto bueno* ti kura ken mapan iti kabesera ti probinsia, ania kad ti mabalinko nga aramiden a pangsupiat kenkuana, iso, nga iso ti umuna nga agturay iti amin a banag iti uneg ti pagilian, iso a sarsaranayen ti Gimongda, iso a kabuteng ti Turay, iso a baknang, mannakabalin, pakiumawan, denggen, pa-

tien ken sursuruten a kanayon dagiti amin a tattao? No pagsasawannak, rebbengko ti agulimek; no sumungbatak, ikkatendak iti saadko, ket iti kasta, mapukaw iti inggana ti pagsapulak, ket saan met ngad a gapo iti dayta ti pakairangayan ti panagsursuro, ngeni amin dagiti tattao. indanto ayunan ti kura, indakto ilunod ket indakto panaganan napasaw, natangsit, napalangguad, dakes a kristiano, awan sursurona, ket no saan, kabusor dagiti kakastila ken pilibustero. Saan a urayen ti mangisursuro iti eskuela nga adda ammona, wenna adda gagetna; isuna la a dawaten kenkuana nga aganos, agpakumbaba, agmayeng ket, pakawanennak ti Apo, no inlunudko ti kararua ken panunot ko: ngem nayanakak ditoy a ili masapulko ti agbiag, adda inak, ket bay-akon ti bagik a yanod ni gasat a kas maysa a bangkay nga abalbalayen dagiti dadalluyon.

—?Ket gapo iti dayta a lapped, kimapoy a naminpinsanen ti nakem yo? ¿Ket kasta ti panagbiagyo iti kalpasannan?

—!Naimbag kuma no nabagbagaannak! insungbatna; —dag-dagitay la kuma ti nasaritak dagiti innak linaklak-am a rigrigat! Pudno a nanipod idin, ginurakon ti aramid ko; panpanunutek idin ti agsapol iti sabali a pagbiagak a kas ti daydi sinukatak, ta ti aramid, no di kaay-ayo sa ket ibain, maysa a pagtuukan, ken gapo pay ta ti pagadalan inaldaw a inna ipalagip kaniak ti innak pannakapabain, ket rimsua a napait unay dagiti kakanito a palabasek. Ngem, ?ania ngad ti innak aramiden? Saanko a mabalin a ipadlaw ken ina ti pannakaallilawna; masapol a ibagak ken kuana a dagiti tallo a tawtawen a panagrigrigatna a nangted kaniak itoy a pagsapulan, isuda ita ti mangted iti nam-ay ko; masapol a ipakitak kenkuana a toy a pagsapulan, nadayaw unay, ti aramid, nakaay-ayo, ti dalan, namulaan kadagiti sabsabong; ti panagtungpal ko iti annong ko, ado a gagayyem ti inna ited kaniak, ti Ili daydayawennak ket punnuennak iti panagraem; tano saan, a di met ngad mapanawan ti kinadaksanggasat, mamataudak manen iti sabali nga agtutuok, banag toy nga abos man pay ta awan maitedna a naimbag, maysa pay a basol. Nagtaginayunak, ngad, iti saad ko ket diak kinayat a pinakapoy ti nakem ko: pinanggepko ti nakidangadang.

Ti mangisursuro nagsardeng iti nabiit, sana man intuluyen:

—Nanipod iti daydi aldaw a panagsasao da kaniak iti nalabes, inamirisko ti biang ko ket nakitak nga agpayso ti napala-

lo pay la a kinakuneng ko. Adlaw ken rabii nga inadalko ti sao ti kastila ken amin a banag maipapan iti aramid ko; tay lakay a pilosopo iso ti nangpabpabulod kaniak kadagiti pagpagbasaan, basack amin a masarakak, ket amirisek amin a innak basacn. Gapo kadagiti babbaro a panpanunot a innak naad-adal, nagbaliw ti panagkitak, ket ado a banbanag ti innak nakita a sabali ngem iti panagkitak idi kua. Adda nakitak a riro ka dagiti pakakitaak idi iti bin-ig a pudno; ket adda met nakitak a pudno kadagiti pakakitaak idi iti bin-ig a riro. Dagiti babaot, kas pagarigan, a nanipod idi unana, isuda ti nangipalpalasin kadagiti pagad-adalan, ket isuda met ti kunak idi a kakaisuna a nabileg a pamuspu-san a pangisuro kasta ti inparuam da kadatao a pasien—inpagarupko iti kalpasanna a saanda nga iso ti makaited iti pannakarsuro dagiti ububbing, ngem isuda ket di ti mangdadael kada-kuada iti napalalo. Napnekak a saan a mabalin ti agpanunot no adda a kitkitaen ti *palmeta* wenna ti pagbaot; da buteng ken kigtot ulawenda ti tao a katatalnaan, maysa pay, ti isip ti ubing, nabibiag, nalaklaka a mangrikna. Ket agsipod ta masapol tapno dagiti panpanunot, inda maimaldit iti utek nga agari ti talina-ay iti ruar ken iti uneg, nga adda talingenngen iti kararua, talna ti bagi ken puso ken nasayaat a nakem, kinunak a umuna pay a rebbengko nga ipaslep kadagiti ububbing ti panagtalek, ti pananginanama ken ti panangipategda iti biangda met laeng. Nawatak pay a ti inaldaw a pannakakitkitak iti panagbaot, patayenna ti asi iti puso ket iddepenna ti apoy ni takneng, a iso ti mangted iti pigsa ti lubong, ket maikuykuyog met a mapukaw ni bain a narigaten nga agsubli. Napaliwko pay a ti mabaot maliwliwa no adda met sabali a mabaót, ket umisem a sirarag-o no inna mangngeg dagiti sangsangit dagiti sabsabali; ket ti agbaot, nupay narigat nga agtungpal no damona, iti kalpasanna, mairuam ket maragsakan no itungpalna ti naliday nga aramidna. Pinagpiger-gernak ti nalabes, kinayatko nga inispal ti agdama babaen ti innak panagbalaliw iti daan a kasasaad. Kinayatko a pinagbalin a rebbeng a maayat ken makaparagsak ti panagadal; kinayatko a pinagbalin ti *karilia* a saan a bassit a pagbasaan a nangisit ken nadigos kadagiti lulua dagiti ububbing, no di ket maysa a pagayam a mangipakita kadakuada kadagiti ado a nakaskasda-aw a barbaro a palpalimed; kinayatko a pinagbalin ti pagadalan a saan a disso da tutuok, no di ket yuyeng a pagay-ayaman ti isip. Ininutko, ngad, a inikkat dagiti babaot; inyawidko iti balay ko da-

giti pagsapsaplit ket sinukatak ida iti ayat a pumada ken sumallin ken iti panangipateg iti bagi met laeng. No adda saan a makaammo iti leksionna, kunak a gapo iti kurang ti pakinakem, saan a gapo iti kurang ti kabaclan; innak kadakuada inbagbaga a nalalaing ti uloda. ngem ti pudno a naited kadakuada. ket toy a pammati, inda ikagumaan a mapasingkedan ket iso ti pakapilitan da nga agadal, a kas met ti panagtalek iso ti mangted iti kinamaingel. Idi damona, inpagarupko a ti baro a pamayan saan a mabalin a maaramid: aduda dagiti nagsardeng nga agadal; ngem intuluyko ket innak nadlaw a nangin-inot a naitayag dagiti naknakem, immadu dagiti ububbing nga agserrek ket immadadda ti anep da nga umay agbasa; ket ti maidaydayaw maminsan iti sango da amin, iti sumaruno nga aldaw pagpiduaenna ti adalen na. Iti nabiiit, nagwaras iti ili a saanak nga agkabil; ti kura pinaayabannak, ket iti buteng ko a maulit daydi naaramid iti naminsan, kinablaawak a simamaga iti saó ti tagalog. Idi, nadeggang unay ti panakisao na kaniak. Kinunana a dadaelek dagiti ububbing, a dadadaelek ti kanito, a diak tungpalen ti annongko, inbagana a ti ama a saan nga agbaot, kagurana ti anakna, kas kuna kan ti Espiritu Santo, a ti *letra* maipastrek a maikuyog iti dara, ken no ania ania pay; inna inulit-ulit dagiti adu a sasaoda pay la kadagidi naranggas nga al-aldaw, a kas la ket no umanayen a ti inbaga dagiti in-inauna saan a mabalin a susikenen; no agpayso toy, rebbeng ngad a pasien nga agpayso a nagparangda dagidi nakabutbuteng a parparsua a pinataod dagidi in-inauna a tawtawen ket inda inladladawan kadagiti palpalasio ken simsimbaanda. Kamaudiananna, inbilinna ti innak panaggaget ken ti innak panagsubli iti daydi daan a pamayan, tano saan, ipulungnak iti Alkalde. Saan a nagsardeng ditoy dagiti rigrigat ko: kalpasan ti sumagmamano nga aldaw, immay dagiti amma dagiti ububbing iti sirok ti konbento. ket naipapilit a inangayko a nanaranay kaniak amin nga anosko ken panagitured. Rinugyanda ti nangipadpadayaw kaniak kadagidi un-unana nga al-aldaw, a dagidi mangisursuro idi addaanda iti galad ket ti inda panangisuro kas met la ti panangisuro dagidi ap-appoda a lallakay. “!Dagidi man ti mamasirib!” — kunkunada: — “dagidi agkabilda ket lintegenda ti kayo a killo. Dagidi saan da nga ububbing, lallakay da nga aduan padas, ub-ubanan ken naiget! Ni don Catalino, nga iso ti ari da amin ken iso ti namangon iti daydiay a pagadalan, saanna

a kurangan ti dua pulo ket lima no agbaot, iso ti gapona nga aduda dagiti annak a inna napagsirib ket aduda pay dagiti inna napagpadi. !A! dagidi lallakay nalalaingda ngem datao, wen apo, nalalaingda nga adayo ngem datao.” Dagiti dadduma saan da pay la a napnek kadagitoy nagubsang a paspasagid; inda kinuna kaniak a inlawlawag a no kanayunek ti pammayak, awanto ti maadal dagiti annakda ket mapilitdanto a mangikkat kadakuada iti pagadalan. Banbannog ti nangikalkalintegang kadakuada; gapo piman ta ubingak, didak kinayat a inbibiang. ¡Napalalo nga apalako idi nga adda kuma uban ko! —Inda kaniak inbaga ti turay ti kura, ni Pulano ken ni Sutano ket dagiti pay bagbagida ti inda innala a pangngarigan, a kunkunada, a no saan a gapo kadagiti babaot a inpalpalak-am dagidi nangisursuro kadakuada, awan kan kuma ti inda naadal. Ti ayat a inpakita kaniak dagiti dadduma iso ti namasam-it sangkabassit iti daydi dakes a kalak-amak.

—Gapo iti daytoy, napilitak a nangbaybay-a iti maysa a paman, a kalpasan ti ado a bannog, mangrugi idi nga agbungan. Gapo iti pannakarba ti inanamak, iti sumuno a bigat, inkuyugko dagiti pagsaplit ket inrugik ti naranggas nga aramidko. Ti tali-naay nagpukaw ket nagsubli a nagpakita ni liday kadagiti ruprupa dagiti ububbing a mangrugi idin a mangayat kaniak: isuda piman dagiti kakaisuna a kakabagyak, isuda dagiti kakaisuna a gagayyem ko. Nupay innak inkagkagumaan a di ipalpalalo ti agbaot, ket no innak agbaot, ikapkapuyko iti ingga ti mabalin dagiti ububbing, riknaenda unay ti inda pannakasugat, ti inda pannakaidadanes, ket agsangitda iti napait. Ti kasdi simken iti pusok ti kaasik, ket nupay iti unegko, sipupungtutak kadagiti angang a nagannak, saanko a mabalin a ibales kadagiti awanan basol a ububbing a maipatli gapo iti kinakuneng dagiti nagannak kadakuada. Dagiti lulua da kas dak la puuran; ti pusok kas la saan a umsek iti barukongko, ket iti daydi nga aldaw, pinanawak ti pagadalan a di pay dimteng ti kadawyan a kanito ket napanak iti balay ko a napan nagsangangit a maymaysa . . . Nalabit masdaaw-kayo iti lakak a maisnekan, ngem no dakay kuma ti adda iti yan-ko, inkay naawatan ti gapona. Ni lakay a don Anastacio kunkuanana kaniak: “¿Dawatenda ti baot dagiti nagannak? Apay a saan da nga iso ti bautem?” Ti banag toy, nagsakitak.

Ni Ibarra sidedengngeg a sipapanunot.

—Apaman la a naimbagannak, nagsubliak iti pagadalan, ket nasarakak a dagiti ububbing nga kaadalak bimmassitda iti maysa

nga apagkalima. Dagiti kalalaingan nagtalawda idi makitada a sumubli daydi daan a pamayan, ket kadagiti nabati, a sumagmamano, nga umay la iti pagadalan, tapno mailisida kadagiti ar-aramid iti uneg ti balay, awan nangipakita iti ragsakna, awan kimmablaaw kaniak gapo iti ilalaingko: kadakuada, padpadana no umimbagak wenna saan, nalabit a kinaykayatda ngata kuma pay no kankanayon a nagsakitak, ta ti nangisaop kaniak, nupay adadda ti panagbaotna, manmano a mapan iti pagadalan. Dagiti daduma nga kaad-adalak, dagiti mapilit dagiti nagannak kadakuada nga umay iti pagadalan, inda agbaybayanggudaw. Pabasulendak iti innak kadakuada panangdungdungngo ket indak idi punnuen kadagiti ado a pagsasao. Maysa ket di nga anak ti maysa a babai a taga talon, ti immay simmarsarungkar kaniak iti bayat ti panagsakit ko, no saan a nagsubli, gapo ta napan nagsakristan: ti sakristan mayor kunana a dagiti sakristan saan da a rebheng ti sumbrek iti pagadalan: maibabada kano.

—Ket, inan-anusanyo lattan dagiti barbaro nga kaad-adalan-
yo — sinaludsod ni Ibarra.

—Adda kad sabali a mabalinko nga aramiden?—simmungbat.—Nupay kasta, gapo ta iti bayat ti panagsakitko, aduda dagiti naar-aramid, nagsukat ti kura. Baro nga inanama ti immapay kaniak ket kinayatko ti nagpadas manen tapno dagiti ububbing saan da a madadael a maminpinsan ti kanito ket adda met mabalinda a maala kadagiti babaot: kinunak a bareng no adda ibungada a makapaimbag kadakuada dagidi a pannakaibabain. Kinayatko ti nagaramid, tangay ita saandak a mabalin nga ayatenen, uray sangkabassit kuma la ngarod ti maalada kaniak, tapno iti udina indakto malaglagip iti saan unay a napait. Ammuyon a kadagiti kaaduan dagiti pagad-adalan a sao ti kastila dagiti pagpagbasaan, malaksid ti *Katecismo* a sao ti tagalog, a sabsabali ti sasawenna, no sabali met ti Gimong wenna kita ti kura. Dagitoy a pagpagbasaan, adaddada a nobnobena, trisajio ti *Katecismo* ni Padre Astete, a makapasingpet kadakuada iti kas pannakapasingpetda kadagiti pagpagbasaan dagiti ereje. Gapu ta di met mabalin a isuro kadakuada ti sao ti kastila ken gapu ta di met mabalin a yulog ti kasta unay nagado a pagpagbasaan, inkagumaanko nga inin-inut a sinuksukatan ida kadagiti ababbaba a sasao, a nadlaw kadagiti nasayaat a pagpagbasaan a sao ti tagalog, kas ti "*Urbanidad de Hortensio ken Felisa*", sumagmamano a ba-

bassit a pagpagbasaan maipanggep iti Panagmulmula, kdmpy. Pasaray innak yulog dagiti babassit a pagpagbasaan a kas ti Pakasaritaan ti Pilipinas ni Padre Barranera, saak ibarbasa kadakuada tapno urnusenda nga ummongen, ket innak met naynayunan kadagiti bukudko a palpali-iw. Gapu ta awan met *mapa* a pangsuruak kadakuada iti *Jcografía*, inadawko ti maysa a nakitak idia y kabesera, ket babaen ti tulong toy ken dagiti balbaidosa ti datar a innak pagyugugedan, nagun-odko a naammuanda bassit ti panagyan ti Daga tayo. Itan, dagiti met babbai ti nagriri; dagiti lallaki isuna la ta immisemda, idi makitada daydi sabali manen a kinamauyongko. Ti baro a kura pinaayabannak, ket nupay dinak sinalangad, inbagana nga umuna pay a kitaek ti maipapan iti Relijion, ket kasangwanan ti innak panangisuro kadagidi a banbanag, rebbengna pay a umuna nga ipakita dagiti ububbing iti maysa nga *eksamen* nga ammuda a naipaulo dagiti *Misterio*, ti *Trisajio* ken ti *Katecismo* ti *Doktrina Kristiana*.

Ita, ngarud, agbanbannugak tapno dagiti ububbing agbalinda a *papagayo* ket maipauluda dagiti adu a banbanag a saan sa a maawatan uray la no maysa a sao. Adudan dagiti makaammo kadagiti Misterio ken *Trisajio*, ngem adda a mabutengak no madadael dagiti banbannog ko inton madanunan ti Katecismo ni Padre Astete ta dagiti ad-adu kadagiti ka-ad-adalak, dida pay la unay mapaglalasin dagiti salsaludsud kadagiti sungsubat ken ti kayatda a sawen. Ket kastanto ti inggana iti mataytayo, ket kastanto man ti aramidenen dagiti mayanak, ket sadi Europa masasaunto ti irarang-ay ditoy.

—iSaan tay a pukawen ti namnama! —insungbat ni Ibarra a timmakder. —Ti teniente mayor inawisnak a mapan agbuya iti purokda idia y tribunal . . . Ammo kadi no sadiay ti taudan ti sungbat dagiti salsaludsod yo?

Ti mangisursuro timmakder met, ngem pinagwingiwingna ti ulona a pinangipakitana iti duadua na, ket simmungbat.

—!Makitayunto a daytay gakat a nasauda kaniak mabatintoman a kas kadagiti gaggakat kon! !Ket no saan, kitaento!

TI PUROK ITI TRIBUNAL

Maysa a siled a sangapulo ket dua wenno sangapulo ket lima a metro ngata ti katiddagna ket ti subana, walo wenno sangapulo met a metro. Dagiti diddidingna a napapudawda iti apog, napunnuda kadagiti nayug-uged a uring, a nakalalaad ken nakaal-alas, ket adda pay surat da a mangilawlawag la ngarod iti kayat da a sawen. Iti maysa a suli ket naurnusda a nairaked iti diding, addada makita a sumagsangapulo a palpaltog a kadaanan iti babaet dagiti naglatlati a *sabsable, es-espadin* ken *taltalibong*: isuda dagiti ig-igam dagiti *kuadriliero*.

Iti maysa a murdong ti siled, a naramenan iti narugit a dalingding a nalabaga, adda nga aglemlemmeng a naibitin iti diding, ti ladawan ti Ari; iti babaen ti ladawan, a naiparabaw iti batay a kayo, maysa a daan a tugaw a dakkal ti mangiwayat kadagiti nadadaelen a im-imana; iti sango, adda maysa a dakkal a lamisaan a kayo, narugitan iti tinta, nategteg ket nakitkitikitan iti ado a kita, a kas kadagiti lamlamisaan dagiti ti-tianggi sadi Alemanian a masansan a pappapanan dagiti agad-adal. Bangbangko kada tugtugaw a daan ti mainayon kadagiti al-alikamen.

Iso daytoy ti siled a pagpurukan, pangukuman, pagdusaan, kdmpy. Dito iso ti pagsarsaritaan ita dagiti agturturay ti il-ili ken dagiti barbarrio: ti gunglo dagiti lallakay saan a makilaok iti gunglo dagiti agtutubo, ket maysan maysa kadakuada saan da a makapaggiinnanos isuda kuma ti *partido konserbador* ken *partido liberal*, isuna la a napalalo dagiti panagdadangadangda kadagiti il-ili.

—jDakes ti panagawat ko iti aramid ti gobernadorsilio! — kunkuna ni don Filipo, ti pangulo ti *partido liberal*, kadagiti gagayyemna; — adda nalpasda a kayat nga aramidenen iti daytay inda panangyud-udi iti pannakausig ti pagbusbusan. Kitaenyong ket apaman la ta adda pay sangapulo ket maysa nga aldaw.

—!Sa nagbati iti konbento a nakisarita iti kura a masakit!—
kinuna met ti maysa kadagiti agtutubo.

—!Awan ania man!—insungbat met ti maysa;—nasaganami
aminen. No di la ket rumsua nga ad-ado dagiti mainayon iti
gakat dagiti lallakay...

—!Saan ngata!—kinuna ni don Filipino;—siakto ti mangidatag
iti gakat dagiti lallakay . . .

—?Ania? Ania ti kunayo?—sinaludsod dagiti agdeng-deng-
ngeg a nasdaawan.

--Kunak sa no siak ti umuna nga agsao, idatagkunto ti gakat
dagiti kabusortayo.

—?Ket ti gakat tayo?

—Dakayto ti mangidatag,—insungbat ti teniente mayor, a
umis-istem ket inturungna ti saona iti maysa nga agtutubo a kabesa
de baranggay;—agsaukayto kalpasan ti innak pannakaabak.

—iSaan dakay a maawatan, apo! kinuna dagiti kasarsarita-
na ket inda kinita iti napnuan duadua.

—iDenggenyo! —kinuna ni don Filipino a siinayad kadagidi
dua wenno tallo a sidedengngeg kenkuana. —Itay bigat nasa-
rakak ni lakay Tasio.

—?Ket, ania?

—Tay lakay kinunana kaniak: “Dagiti kabusoryo adadda
a kagurada ti biangyo ngem dagiti panpanunoty. ?Kayatko a
saan a maaramid ti maysa a banag? Dakay ti mangidatag, ket
uray pay no napatpateg ngem maysa a *mitra*, saan danto nga an-
nugutan. Inton abakendakayon, aramidenyo a ti kayat yo a ma-
aramid, idatag met ti kanunumuan kadakay amin, ket dagiti ka-
busoryo, iti ayat da a mangimameg kadakayo, indanto annu-
guten.” Ngem annadanyo toy a palimed.

—Ngem . . .

—Iso ti gapona a siakto ti mangidatag iti gakat dagiti lalla-
kay a daytay innakto pay lawlaw-asan inggana iti nakakatkatawa.
Agtalnakayo. !Ni apo Ibarra ken ti mangisursuro!

Dagidi dua nga agkabanuag kinablaawanda amin ida a di da
ket rimmamraman kadagiti sarsaritada.

Di nabayag, simbrek ti gobernadorsilio, a rupana ti makaluk-luksaw: iso met la daydi nakitatay idi kalman a nagiggem iti sangaaroba a kandela. Idi simbrek, nagsardeng dagiti tantanabutob, tumunggal maysa timmugaw, ket nangin-inot a inda nagulimek.

Nagtugaw ti kapitan iti dakkal a tugaw a naikabil iti babaen ti ladawan ti Ari, simmay-a iti naminpat wenno naminlima, inyaprusna dagiti im-imana iti ulo ken rupana, insadagna dagiti siksikona iti rabaw ti lamisaan, inikkatna ida, nagsubli a nagsay-a, ket kasta a kasta.

—¡Appo!—kinunana idi agangay a timekna ti nakapoy unay, —nagturedak a nanga-ngay kadakay amin a tumabuno itoy a purok . . . ¡jejem! ¡jejem! . . . rambakantayo ti piesta ti patron tayo, San Diego, inton 12 toy a bulan . . . ¡jejem! ¡jejem! . . . Ita, addatay iti maikadua nga aldaw ti bulan . . . ¡jejem! ¡jejem!

Ket ditoy naguyek iti nabayag ken namaga, iso a namagulimek kenkuana.

Iti kasdi, timmakder iti yan dagiti lallakay ti maysa a baknang nga agtawen ngata iti uppat a pulo, natangsit ti langa na. Iso daydi ni nabaknang a kapitan Basilio, kabusor daydi natay a don Rafael, maysa a tao nga agkunkuna a nanipod idi natay ni Santo Tomás de Aquino, ti lubong di pay immaddang iti sango iti uray la no maysa, ket nanipod met idi pinanawanna iti San Juan de Letrán, dagiti tattao nangrugida a simmanod.

—Ipalubusyo kuma, *Senioras*, nga agsao-ak iti maipapan itoy banag a ingget pateg,—kinunana. —Siak ti umuna nga agsao, nupay addada sabsabali kadagiti adda ditoy a sisasaklang a nangnangruna ngem siak nga addaan iti kalintegang, ngem siak ti umuna nga agsao, ta kunak a kadagitoy a banbanag, ti umuna nga agsao, a ibaga nga iso ti umuna, a kas met ti maudi a sumao saanna kayat kuma nga iso ti maudi. Maysa pay, dagiti banbanag a innakto ipalawag napategda unay ket saanda a mainumo a mabaybay-an a maipaudi ket iso ti gapon a kayatko kuma ti umuna nga agsao tapno maited ti katutupanna. Ipalubusyo kuma, ngarod, *Seniorías*, a siak ti umuna nga agsao itoy a purok, iso a pakakitaak kadagiti ado a tattao a nalatak unay, kas ni apo kapitan nga agdama, ni kapitan pasado, ni idaddadumak a gayyem, don Valentin, ni kapitan pasado, ni kinaubingak a don Julio, ni agdindinamag a kapitan ti kuadriliero, don

Melchor, ken ado pay a Senioras a gapo iti ayat ko nga ababa ti sawek, saan ko nga inagananen, isuda a makitayo nga addada a si-sasaklang ditoy. Dawatek kadakayo, *Seniorias* a palubusandak a umun-una nga agsao ngem ti uray siasinno. ¿Maigasatak ngata a toy a gimong inna annuguten ti naalumamay a dawatko?

Ket daydi agbitbitla nagtamed a sidadayaw ken makais-isem.

—¡Mabalinyo ti agsao ta sigagagarkam a dumngeg! —kinuna dagiti gagayyemna a nainaganan ken dagiti pay sabsabali a tattao a mangipagarop kenkuana a naindaklan a bumibitla: dagiti lallakay naguyekda a siraragsak ket inda pinagrisrisiris dagiti imimada.

Ni Kapitan Basilio, kalpasan ti inna panangpunas iti lingetna iti paniona a seda, intuluyna ti nagsao:

—Tangay dakayo, *Seniorias*, napalalukay a nagimbag ken ngayat itoy nanumo a biang, babaen ti inkay panangipalubos a siak ti agsao nga umuna kadagiti amin nga adda ditoy a si-sasaklang, aramatekto toy a palubos, a intedyo, a si-aayat ket kunak. Pagpagarupek iti isip ko nga addaak iti let-ang daydi madaydayaw unay a Senado romano, senatus *populusque romanus* a kunami kadagidi nasayaat nga al-aldaw a, gapo iti dakes a gasat dagiti tattao, saan danto nga agsublin, ket dawatekto kadagiti *Patres Conscripti* a kuna kuma ni masirib a Cicerón, no iso ti adda iti yan ko, dawatekto, kunak, ta agkurangtayon iti kanito, ket ti kanito, balitok, kas kinuna ni Solomón, a iti daytoy napateg a banag, tunggal maysa inna yebkas ti pamanunutanna iti nalawag, ababa ken nalaka a maawatan. Nasaukon.

Ket sirarag-o iti biangna met laeng ken iti pay met panangipasnek dagiti agdengdengngeg, daydi bumibitla nagtugaw, ngem immuna pay la a kinitana, iti ikikita a mangibaga iti kinangatngatona, ni Ibarra nga adda a situtugaw iti maysa a sulit, ket kasta met a kinitana iti ado ti kayatna a sawen dagiti gagayyemna a kasna la itay kinuna kadakuada: “¡Ja! ¿Naimbag ti panag saok aya? ¡Ja!”

Dagiti gagayyemna sinublatda met dagidi nga ikikita, a daytay inturungda kadagiti agtutubo a kas la itay kayatda ida a patayen iti apal.

—Ita, ti mayat mabalinna ti sumao, ¡jem! —kinuna ti go-bernadorsilio, a dina ket natuloy ti saona . . . ti uyek ken dagiti as-asogna nagsublida manen.

No utuben ti ulimek da, awan mayat a mapanaganan iti *Patres Conscripti*, awan timmakder; iti kasta, ngarod timmakder ni don Filipino ket dinawatna nga agsao.

Dagiti konserbador nagkikinnidayda iti adda kayatna a sa-wen.

—¡ldatagko ti gakat ko a mabusbos iti daytoy a fiesta ¡appo!
—kinuna ni don Filipino.

—Saan mi a mabalin nga annamungan! —insungbat ti maysa a lakay nga agsarot, konserbador a di mabalusingsing.

¡Supiatenmi! —kinuna dagiti dadduma a kabusorna.

—!Appo!—kinuna ni don Filipino, a pinedpedna ti maysa nga isem;—saan ko pay a naidatag ti gakat a dakami, *nga agtutubo*, yegmi ditoy. Toy naindaklan a gakat, agtalekkami a kaykayat-yunto *dakay amin* ngem ti mapanunot wenno mabalin a panunuten dagiti kasupsupadi mi.

Toy natangsit a pangrugyan ti sarita iso nagd la ti namag-pungtot a naminpinsanen kadagiti konserbador, isuda a nangisapatan *in corde* (iti pusoda) a supiatenda iti nakaam-amak. Ni Don Filipino intulunya.

—Adda 3,500 a pisos a busbusen. Ala wen, itoy a pirak mabalintay ti mangrambak iti maysa a fiesta a mangulla-ap iti kinadakkal kadagiti amin a nakitkita agpapan ita ditoy a pangukuman ken kadagiti pay kapkaparangetna.

¡Hmjn! —kinuna dagiti saan a mamatpati; — iti ili nga A. 5,000 a pisos ti saganana, ti B. 4,000, ¡hmjn! kinajambog!

¡Denggendak, appo, ket mapnekkayto! —intuloy a di nagising ni don Filipino. —!Igakatko a mangibanguntay iti maysa a dakkal a pagbayaan iti tengnga ti plaza, nga agpateg iti 150 a pisos!

—¡Saan a umanay ti 150, ikabilyo ti 160! —insungbat ti maysa a napinget a konserbador.

—¡Ikabilyo, apo Direktor a 200 pisos a pagpabangon ti pagbayaan!—kinuna ni don Filipino. —Igakatko a maawis ti Komedia sadi Tondo tapno agipabuya iti uneg ti pito a rabii nga agdadaraddan. Pito a sagdudua gasot tunggal rabii, aganay a 1,400: ¡ikabilyo, apo Direktor, 1,400!

Dagiti lallakay ken dagiti agtutubo nagkikin nitada a si-sisid-da-aw; dagiti laeng makaammo iti palimed ti saan a naggaraw.

—Igakatko pay a mangisaganatay iti ado a dadakkel a kukuitis; ania met dagiti babassit a silsilaw kada *rurueda* a baballing a dagiti la ububbing kada babbalasang ti mangayat? awan dagita. Dakami kayatmi dagitay dadakkel a *bomba* ken dadakkel unay a kuitis. Igakatko, ngarod, nga adda dua gasot a dadakkel a bomba a dagitay sagdudua a pisos ti maysa ken 200 a kuitis a kasta met la ti pategda. Paaramidyonto kadagiti kastiliero a taga Malabon.

—¡Hmjn! —insengngat ti maysa a lakay:—ti bomba a sagdudua a pisos dinak makigtot ket dinak mapagtuleng; masapol a dagitay saggitlo a pisos.

—¡Ikabilyo ti 1,000 a maigatang iti 200 a bomba ken 200 a kuitis!

—Dagiti konserbador saanda a nakateppelen; dagiti dadduma timmakder ket napanda nagsasao.

—Maysa pay, tapno makita dagiti kabangibang tayo a nabaknang ket aglablabonantay iti pirak,—intuloy ni don Filipino nga inpigsana ti timekna ket kimmita iti apagbiit iti yan dagiti lallakay.—igakatko pay: umuna, nga adda uppat a *ermano mayor* kadagiti dua nga ka-aldawan ti piesta; ket maikadua, nga iti tunggal aldaw maipuruak iti danaw ti dua gasot a manok a napirito, 100 a kapón a narelieno ken 50 a lechón, kas aramid idi ni Sila, a kinaaldawan ni Cicerón a nasarita itay ni Kapitan Basilio.

¡Wen, dayta, kas ken Sila! —inulit ni Kapitan Basilio a napataray-ukan.

Ti siddaaw da rimmaba a rimmaba.

—Gapo ta aduda dagiti babaknang a umay ket tunggal maysa mangikuyog iti rinibribo a pisos, ket yegna pay dagiti kalalaingan a manmanokna, sa *pay* adda liampo ken inipis, igakatko ti sangapulo ket lima nga al-aldaw a pallót, wayawaya a manglukat ka dagiti amin a pagsusugalan . . .

Ngem dagiti agtutubo inda ginuped ti panagsaona ket timmakderda: inpagarupda no nagbalinen a mauyong ti teniente mayor. Dagiti lallakay, napinget ti panagsasaoda.

—Ket kamaudiananna, tapno saan a mabaybay-an dagiti pagragragsakan ti kararua . . .

Dagiti tantanabutob ken ik-ikkis a nagtaod kadagiti amin a sulsuli ti siled naminpinsan a linemmesda ti timekna; daydi, saan en a sabali no di maysa a kibor.

—¡Saan!—inpukkaw ti maysa a konserbador a di mabalusing-sing;—diak kayat a iso ti maidaydayaw a nangaramid iti piesta, saan! ¡Pagsawendak, pagsawendak!

—¡Inallilawnatay ni don Filipino! — kunkuna dagiti *liberal*. ¡Kaniwasentayto no intay agbutos! ¡Nakitipunen kadagiti lallakay! ¡Supiatentayo!

Ti gobernadorsilio, nga awan pay kasdi a pannakapulkok na, dina met urnusen ida a pagsardengen: ur-urayenna nga isuda met la ti mamagsardeng kadagiti bagbagida.

Ti Kapitan dagiti kuadriliero dinawatna a sumao; inpalubusda, ngem dina met biningngi ti ngiwatna ket nagtugaw man met langen a dina ammo ti kukuenna ket kasta unay a bainna.

Naimbag ket di ta timmakder ni Kapitan Valentin, daydi kainayadan kadagiti *konserbador*, ket kinunana:

--Dimi mabalin nga annuguten ti gakat ti teniente mayor, ta iti panangipapanmi, nalabes unay. Dagiti ado unay a palpaltog ken ado unay a rabrabii a komkomedia, dagiti la ububbing ti agayat, a kas ti teniente mayor, iso a makaibtor nga agpuyat iti ado a rabii ken dumngeg iti ado a paltog a saan nga agtuleng. Nakiu-manak kadagiti manakem a tattao, ket isuda amin dida kayat nga annamungan ti gakat ni don Filipino. ?Saan a kasta, appo?

¡Wen! ¡wen! —kinuna a naggigiddan dagiti agtutubo ken dagiti lallakay. Dagiti agtutubo, kasta unay a ragsak da a nakangngeg iti kasdi a panagsao ti maysa a lakay.

—¿An-anuentay ti uppat a *ermano mayor*? —intuloy daydi lakay —¿Ania ti kayat a sawen dagita manmanok, kapkapon kada inasar a burburias a intay itapuak iti danaw? !Kinajambog! kunanto dagiti kadmadarapat tayo, sa tayto di mangmangan iti bayat ti gudua ti tawen. ¿Ania ti bibiang tayo ken Sila ken kadagiti romano? Inawisdatay kadi aya iti naminsan kadagiti pipiestada? ¡Siak, awan inaw-awatko nga awis da ket lakayakon, wen!

—¡Dagiti romano addada sadi Roma a yan ti Papa! —inyarasaas ni Kapitan Basilio.

—¡Ita, maawatakon! —kinuna daydi lakay a saan a nagkir-ing. Nalabit a *bijilia* no agpiestada, ket iso ti gapona ngata a ti Papa

ibilinna nga ipuruakda iti taaw dagiti sagsaganada, tapno saan da a makabasol. Ngem, uray kasano, dayta gakat yo saan a mabalin a maannugot, saan a mabalin !maysa a kinamauyong!

Ni don Filipo, a kasta unay a pannakakanniwasna, napilit a nangibabawi iti gakatna.

Dagiti konserbador a kangrunaan a di mabalusingsing, iti ayat da iti pannakaabak ti kadaklan a kabusorda, nakitada, a dida ket nagdanag, a timmakder ti maysa nga agtutubo a kabesa de baranggay a dimmawat a pagsawenda.

—Dawatek kadakayo, *Seniorías* a pakawanendak, no iti kinaubingko, ta ubingak ket ngarod, innak maitured ti agsao iti saklang dagiti nagkaado nga agkakadayaw a tattao agkakadayaw gapo iti tawenda, gapo iti annad ken laingda nga umamiris kadagiti amin a banbanag, ngem tangay ni nalaing a bumibitla, ni Kapitan Basilio, inawisna amin datao ditoy a mangilatak iti mabalin a mapanunot, ti naturay a saona iso kuma ti agbalin a kasko pamunno iti kinanumo toy biang.

Dagiti konserbador pinagkutida a sirarag-o dagiti ul-ulo da.

¡Nasayaat ti panagsao toy a ubing! ¡Napakumbaba! —¡Nakaskasdaaw ti panangwarwarna iti panunotna!—kunkunada.

—Nakail-ilala, ta dina unay ammo ti agyablat iti imana,—kinuna ni Kapitan Basilio. —¡Ngem, makitan! saanna nga inadal ni Cicerón, ket ubing pay unay.

—No innak kadakay idatag, gapo, ti maysa a gakat, intuloy daydi agtutubo saanko nga aramiden a gapo ta namnamaek a inkayto makita a nasayaat, wenno tapno inkay ket annamungan; si-dadaanak a umannugot iti pagayatanyo amin a sangapada, ket kayatko met a ipakita kadagiti appo a lallakay a dukami nga agtutubo patinayon a pumadakam kadakuada iti panagpanpanunot, ta buyuganmi dagiti kasta unay nagsayaat ti pannakaisawangda a sasao a binalikas ni Kapitan Basilio.

—¡Naimbag! ¡naimbag! — kunkuna dagiti napataray-ukan a konserbador. Ni Kapitan Basilio inna patpatulduan daydi bumaro, ta insuruna no kasano ti pamayanna kadagiti im-imana ken panangikabilna kadagiti saksakana. Ti laeng saan a nagkir-ing iso ti gobernadorsilio: wenno sabali ti yan ti nakemna, wenno madanagan: kasla agpadpada dagitoy nga adda kenkuana. Daydi

madanagan: kas la agpadpada dagitoy nga adda ken kuana. Daydi bumaro intuluyña ti nagsao, a timmured:

—Ti gakat ko, appo, iso toy sumaganad: mangiparuar datao iti baro a buyaen a saan a dagitay kadjadawyan ken masansansan a makitkita iti tunggal aldaw, ket ikalikagom met a ti pirak a naurnong saan a rumuar ditoy ili tayo, wenno maibos nga awan pagpaayanna iti bin-ig a *pólhora*, ngem ipaay ket di iti maysa a banag nga adda pagpaayan kadatay amin.

—¡Dayta, dayta! —kinuna dagiti dadduma nga agtutubo;—iso dayta ti kayat mi.

—!Nasayaat unay!—innayon dagiti lallakay.

—¿Ania ti maal-ala tayo iti maysa a lawasna a komkomedia. kas dawaten ti teniente mayor? ¿Ania ti maadal tayo kadagiti ar-ari sadi Bohemia ken Granada, a mangpaputol kadagiti ul-ulo dagiti annak da a babbai, wenno inda ida iselsel iti ngiwat ti maysa a kanyon, santo ket agbalin ti kanyon a maysa a tugaw ti ari? Datayo saan tay nga ari, ket saan tay met a nanggas, awan met kanyon tayo, ket no agaramidtay iti sinanpal-tog, indatay bitayen sadi Bagumbayan. ¿Ania dagiti pi-prinsesa a makilaok kadagiti paggugubatan, tumagbatda nga uray da !a demmangen, makikabilda kadagiti pi-prinsipe ket inda agtawta-wataw nga agmaymaysa kadagiti banbantay ken tantanap, a kas da la itay kinayawan ti Kaibàan? Kadagiti kadjadawyan tayo ayatentay ti kinasam-it ken kinatarnaw ti maysa a babai, ket kabutengtay a iggaman ti ima ti maysa a balasang, a namulitan iti dara, uray no moro wenno jigante ti akindara; datayo, laaden ket ibilangtay a dakes ti lalaki a manglayat iti maysa a babai, uray no prinsipe, alperes wenno nagubal a taga talón. ¿Saan ngata a nagpenribo a nasaysayaat no intay ipabuya dagiti bukod tay a kadjadawyan, tapno inda madillaw dagiti dakes a kabkababalin ken galgalad tayo ket maidayaw dagiti nasayaat?

—¡Dayta, dayta! —inulit dagiti kakaduana.

—!Pudno ti saona!—indayamudom a sipapanunot dagiti dadduma a lallakay.

—¡Saanko a napanunutan dayta! —indayamudom ni Kapitan Basilio.

¿Ngem, kasano ti pamayanyo? —insupiat daydi saan a mabalusingsing a lakay.

—¡Nalaka unay! —insungbat daydi bumaro. —Adda nga inkuyugko ditoy ti dua a *komedia* a nalabit, ti nasayaat a panagrikna ken ti paggaammon a laingda nga umimatang dagiti agkadayaw nga appo a lallakay, a natiptipon ditoy, indanto makita a mabalin nga an-anuguten ken makaay-ayo met a buyaen. Ti maysa managanaan iti “*Ti Pannakapili ti Gobernadorsilio*”; maysa a *komedia* a saan a indaniw, lima kapaset, insurat ti maysa kadagiti adda ditoy a si-sasaklang. Ti maikadua siam a kapaset, mabalin a ipabuya iti dua a rabii, maysa a *drama* a nasayaat unay, uyawenna dagiti dakes a kadkadawyan, pinutar ti maysa kadagiti kalalaingan a dumadaniw ditoy a pangukuman, ket ti naganna, “*Ni María Makiling*.” Gapo ta makitami a maibayag ti pannakausig dagiti sagsagana itoy a piesta, ket gapo ta inbutengmi a makurangantay iti kanito, sinapulmi iti nalimed dagiti mangipabuya ket pinaadalmi kadakuadan ti bagi ti tunggal maysa nga iruar. Inanamaenmi nga iti bayat ti maysa a lawasna a panagsanay, magun-uddanto a di agkurang a nasayaat ti iruruar da. Daytoy, appo, abos man pay ta baro, adda pagpaayanna ket nasayaat unay, awan unay ti ibusenna a pirak; saan tay a masapol ti aruaten, dagiti ar-aruatan tay a kadawyan, mabalinda nga aramaten.

—¡Siak ti mangipatakder iti pagbuyaan!—kinuna a makaay-ayat unay ni Kapitan Basilio.

¡—No adda rumuar a kuadriliero, ipabuludko, dagiti kuadrilierok¡—kinuna ti Kapitan dagiti kuadriliero.

—Ket siak . . . ket siak . . . no masapol ti maysa a lakay . . . —kinuna met ti maysa a lakay, ket timmarder a kasta unay tangigna.

—¡Annugutentayo, annugutentayo! —inpukkaw dagiti ado a timtimek.

Ti teniente mayor uray la bimsag iti rag-o ti pusona; dagiti matmatana namsekda iti lua.

—¡Makasangit iti apasna! —nakuna iti unegna ti maysa a di mabalusingsing a kabusorna, ket inpukkawna:

—¡Maannugot! ¡Maannugot! saan a pagsasaritaanen!

Ket iti ayatna, ta nakabales, ken gapo pay iti naminpinsan a pannakaabak ti kabusorna, daydi tao rinugyanna nga inpadpadayaw ti gakat daydi bumaro. Toy intuluyna ti nagsao:

—Ti maysa nga apagkalima ti pirak a naurok mabalin a ipaay kadagiti gunggungguna a maiburayto kadagiti aglalaing, kas pagarigan, iti kalaingan a ubing nga agad-adal iti eskuela, iti kalaingan nga agtartaraken kadagiti ay-ayop, agtaltalon, agkalkalap, kdmpy. Mabalintayto ti mangurnos iti lumba dagiti barbarañgay iti karayan ken iti danaw, lumba dagiti kabkabayo; mangipatak-dertayto iti kawayan a napulipulan iti *sebo* ket mangiparuartayto pay kadagiti sabsabali nga ay-ayam a mabalin a pakiramanan dagiti taga talon. Gapo kadagiti kada-anan a kadkadawyan tayo, si-aannugutak nga adda *kukuitis*; dagiti *rurueda* kada *kaskastilio* nasayaat ket makapagrag sakda a buyaen ngem kunak a saan tay a masapol dagitay palpaltog a inggakát ti teniente mayor. Manayen ti dua a banda ti músika a pangparagsak iti piesta, iti kasta, intay malisian dagiti ap-apa kada binbinnusor a mamagbalin kadagiti nakakaasi a musiko nga umay mangparagsak, babaen ti inda panagbannog, iti piesta tayo, a pudpudno a manok a pagpapalluten, a inton agawidda, bassit ti naibayad kadakuada, dakes ti pannakasangaili da, nagdugdugol dagiti ruprupada ket pasaray pay masugsugatanda. Tinto pirak a matidda, mabalintayto a pangrugyan a pangpatakder iti maysa a bassit a balay a pagadalan, ta ditay rebbeng a urayen a umulog ni Apo Mugna nga umay matakder: nakaladladingit ta idinto ta adda pallutantayo nga umuna iti kinadakkell, dagiti annak tayo addada nga agad-adal iti yan dagiti kabkabayo ti kura. Addayta ti nakurapay a gakat ko; ti pannakapasayaatna isunto ti aramid tay amin.

Maysa a naragsak a tanabutob ti nangngeg iti siled: nganngani isuda amin timmimpuyugda iti bumaro, isuna la dagiti sumagmamano a nangidayamudom:

—¡Babbaro a banbanag! ¡babbaro a banbanag! ¡Idi dakam ti ububbing . . . !

—¡Annugutentay langen! — kunkuna met dagiti dadduma;— imamegtay ni daydiay nay.

Ket inda intudo ti teniente mayor.

Idi nagtalnadan, isuda amin si-aannugutdan. Agkurang langen ti anamóng ti gobernadorsilio.

Toy aglinglinget, di makatalna, yaprusna ti imana iti mungingna, ket idi agangayen, naidayamudumna a sibababa dagiti matmatana:

—Uray siak si-aannugutak met... ngem, ¡ejem!

Amin dagiti si-sasaklang si-aallingagda a siu-ulimek.

—Ngem?—sinaludsod ni Kapitan Basilio.

—¡Si-aannugutak unay! —inulit ti gobernadorsilio; kayatko a sawen . . . saanak a umannugot . . . wen, kunak, ngem . . .

Ket linidlidna dagiti matmatana iti bukot ti imana.

—Ngem ti kura,—intuloy daydi daksanggasat,—ti Padre kura sabali ti kayatna.

—¿Ti kura iso aya ti agbayad iti mabusbus iti piesta, wenno datayo? ¿Adda aya uray sangkatipping ti siping a intedna? — kinuna ti maysa a timek a natarumamis.

Isuda amin kimmitada iti disso a naggapuan dagidi a salsaludsod: adda sadiay ni pilósopo a Tasio.

Ti teniente mayor saan a nakakuti ket dagiti matmatana naisalasada iti gobernadorsilio.

—¿Ket, ania ti kayat ti kura? —sinaludsod ni Kapitan Basilio.

—Ni apo kura a ket, kayatna ti . . . innem a libot, tallo a sermon, tallo a misa a dadakkel . . . ket no adda matda a kuarta, ti komedia a taga Tondo, sa kanta iti ballaetna.

—¡No dakami, madikami!—kinuna dagiti agtutubo ken dagiti dadduma a lallakay.

—¡Iso ti kayat ti Padre kura! —inulit ti gobernadorsilio. — Ket inkarik iti kura a matungpalto ti kayatna.

—¡No kasta, ania pay la ti nagpapaayabanyo kadakami?

—!Wen, a ta . . . innak ibaga!

—Ket, apay a diyo inbaga nanipod pay idi damo?

—Kayatko itay a ibaga, appo, ngem ni Kapitan Basilio simmao met ket diak nakakanito . . . !Masapol a tungpalen ti kayat ti kura!

—!Masapol a tungpalen ti kayatna!—inulit dagiti dadduma a lallakay.

—!Masapol a tungpalen, ta no saan, ti Alkalde innatay amin ibalod!—innayon a sililiday dagiti sabsabali a lallakay.

—!Umannugutkay laeng, no kayatyo, ket dakay ngád ti agpiesta!—kinuna dagiti agtutubo ket timmakderda. —Dakami ibabawimi dagiti ar-arayatmi.

—!Nasingir aminen!—kinuna ti gobernadorsilio.

Inasitgan ni don Filipino ket kinunana kenkuana a sipapait:

—Binay-ak a naidadanes ti bukodko a rikna gapo la iti ayat ko nga agballigi ti maysa a naimbag a banag; dakayo inkay binay-an a naidadanes ti kinatakngengyo a tao gapo iti maysa a banag a dakes ket inkay dinadael amin . . .

Ni Ibarra kinunana ti mangisursuro.

—¿Adda bilinyo idiy kabesera? Ita met laeng innak nga agdagdagogs.

?Adda aramidyo sadiay?

—!Adda intay gun-gun-udeñ!—insungbat ni Ibarra iti nalimed.

Idi addada iti dalan, kinuna daydi lakay a pilósopo ken don Filipino, iso a mangilunlunod iti gasatna:

—!Datay ti akinbasol! !Dakayo, ta dikay nagriri idi inik-kandakay iti agturay nga adipen, ket, siak, mauyungak, ta innak nakalipat.

BIAG TI MAYSÁ NGA INA

.....
 Magmagna a dina ammo ti turungen na,
 Agtaytayab a dina ammo ti batayan na,
 Awan man piman inana na
 Nga uray apagbiit la kuina
 (Alaejos)

Ni Sisá nagtartaray a napan balayda a nakussukusso dagiti panpanunot iti ulona, a kas itay maaramid kadatao no daytay umapay ni dakes a gasat ket awan la ti inna kadatao manaranay ket ni pay inanama inna tay panawan. Iso tay kasla agsipnget amin iti lawlawtayo, ket no adda intay makita nga apagapaman a silaw a rumaniag iti adayo, tumaraytay nga agturong kenkuana, intay kamaten uray adda derra-as iti ngalay ti dalan.

Daydi ina kayatna nga ispalen dagiti annakna, kasano? Dagiti inna saanda a saludsuden dagiti pampamayan no dagiti annakda ti gapon.

Tumartaray a sipapardas, kamkamaten da buteng ken nakakigkigtot a parparikna. ?Binaludda ngatan ni anakna a Basilio? ?Adinno ngata ti nagtartarayan ti anakna a Crispín?

Iti asideg ti balayna, nasaripatpatanna dagiti *kapasete* ti dua a soldado iti ngatuen ti alad ti minuyunganna. Saan a masao ti napasamak iti uneg ti pusona: nalipatanna amin a di manganano. Iso dina piman pagduadua-an ti nalabes a kinatured dagidi a tattao, a dida pay pagraeman uray dagiti kababaknangan iti ili; ¿ania ngata ti maaramid ita kadakuada nga aggi-ina, ita ta naidarumda a nagtakaw? Dagiti sibil saan da a tao; sibil da laeng: saan da a dumngeg iti asug ket naruamda a makakitkita iti lua.

Ni Sisa, a dina ket napupuutan, intangadna dagiti matmata-na sadi langit, ket ti langit piman inna inisman iti kasta unay

a lawag: iti natarnaw a balbagna addada agkalkallutang a bassit a ul-ulep a napudaw. Nagsardeng tapno inna mapedped ti panagpigenger ti amin a bagina.

Dagidi sosoldado pinanawanda ti balay ket is-isuda laeng: awan sabali a tiniliwda no dila daydi kakaisuna a pamusian a palpalukmegen ni Sisa. Immanges ket tummured.

—¡Nagimbagdan ket nagsayaat ket ti panagpuspusodan! — indayamudumna nga uray la nakasangit iti ragsakna.

Uray kuman pinuuran dagiti soldado ti balayna, no pinalusutanda la ket dagiti annakna, inna pay la kuma ida pinaglablabon iti panagyaman.

Kinitana manen a si-iyaman ti langit, a nairana a linasat ti sangapangen a kannaway, dagitay nalag-an a ul-ulep ti langit sadi Pilipinas, ket intuluyna iti nagna, a rimmusing manen ni talek iti pusona.

Idi makaasideg kadagiti nakabutbuteng a tattao, ni Sisa nagingkita iti amin a di mangan-ano a kas la mailiwliwag, ket kas itay dina nakita daydi manokna, nga agkikiak a kas la dumawdawat iti saranay. Apaman a nakalabas iti yanda, kinayatna ti nagtaray, ngem ni annad iso ti nanerred kadagiti saksakana.

Saan pay unay a nakaadayo idi nangnegna nga ayabanda iti nakaturturay a timek. Nagkintayeg, ngem kas la itay dina nangneg ket intuluyna ti nagna. Sinublianda nga inawagan, ngem itan pinukkawanda ket pinasarunuanda iti dakes a saó. Nupay kasano a rigatna, timmaliaw a kasta unay a bessag ken tigerger-na. Daydi maysa a sibil inna paypayapayan.

Immasideg ni Sisa a kas la dina napuutan, ket nariknana a ti dilana saan a makagaraw iti kigtot ket ti karabukobna nagmaga.

—¡Ibagam kadakami ti pudno, tano saan, igalutdaka iti daydiay a kayo, sa daka paltugan ti mamindua!—kinuna ti maysa kadakuada, a timekna ti nakaam-ames.

Daydi babai kinitana daydi kayo.

—¿Sika ti ina dagitay agtaktakaw?, ¿sika? —sinaludsod daydi maysa.

—¡Ina dagiti agtaktakaw! —inulit ni Sisa a dina napuutan.

—¿Adinno ti yan ti pirak a inyeg kenka dagiti annakmo idi rabii?

¡A! ti pirak . . .

¡Saanmo nga iliblibak ta dakdakesto kenka! —innayon daydi maysa. —Immaykam a umay mangtiliw kadagiti annak mo ket tay inauna innakam intarayan; ?adinno ti nangilemmengam itay inaudi?

Idi nangngeg ni Sisa toy, immanges.

—¡Apo! —insungbatna, —nabayag a diak nakitan ni anakko a Crispín; ninamnamak a makita itay bigat idiay konbento, ngem sadiay, isuna la a nasauda kaniak a . . .

Dagidi dua a sosoldado nagkinnitada iti adda kayatna a sawen.

—¡Ala wen! —kinuna ti maysa kadakuada; —itedmo kadakam ti pirak ket baybay-andakanto.

—¡Apo! —inyasog daydi daksanggasat a babai; —dagiti annak ko saan da nga agtakaw uray no mabisinda: naruamkamin nga agiturtured iti bisin. Ni Basilio awan intedna kaniak a uray la no maysa a siping; sukainanyo amin ti balay mi ket no adda masarakanyo nga uray maymaysa a sikapat, aramidenyo ti kayat yo kadakami. ¡Dakam a marigrigat saan kam nga agtaktakaw amin!

—No kasta, —insungbat daydi soldado a sibabannayat ket inperrengna dagiti matmatana kadagiti matmata ni Sisa, —kumuyugka kadakami; dagiti annakmo makaammudanto a lunggak ken mangiruar iti pirak a tinakawda. !Sumurutka kadakami!

. ¿Siak?... ¿Sumurutak kadakayo? —indayamudom daydi babai, a simmanod ket kinitana a sikikigtot ti aruaten dagiti sosoldado.

—¿Ket apay a saan?

—¡A! ¡maasikay kad kaniak!—inyasugna kadakuada, nga istay la nagparintumeng. —Napanglawak unay, awan balitok wen no alajas a mabalinko kadakay a ited; ti kakaisuna nga adda kaniak innalayan: dayta manok a rantak kuma nga ilako . . . alanyo kad amin a makitayo iti abongko, ngem bay-andak kadi ditoy a sitatalna, bay-andak kad la a matay dituyen!

—¡Sulong! umayka, ket no dimo kayat ti sumurot, reppetendaka.

Ni Sisa nagsangit iti napait. Dagidi a tattao saan da a mapalukma.

—¡Paunaendak kad, ngarod, iti uray bassit laeng a! —inyasug na idi mariknana nga iggamanda ket idurunda a sigugubal.

Dagidi dua a sosoldado simnek ti asi da, ket nagsaritada a dua iti nainayad.

—¡Ala wen! —kinuna daydi maysa;—gapo ta manipod ditoy inggana iti ditay sumbrek iti ili, mabalinmo ti tumaray, pagtengngaandakanto. !Inton addatayon iti ili, mabalinmunto ti umuna iti maysa a dua pulo a ka-aksaw, ngem ¡agannadka! saanka a sumsumbrek iti uray adinno a tianggi, ket dika met agsarsardeng! Sulong ket kartingam!

Nagbanbannog la nga immas-asog, nagbanbannog la a nakika-kaasi, awan nagpapaayan dagiti karkarina. Dagiti sosoldado kunada a maisarsarakda unayen ket napalalo ti intedda kenkuanan.

Idi makitana nga adda iti nagbaetan dagiti dua a sosoldado. nariknana a kas la matayen iti bain. Agpayso nga awan tao iti dalan, ngem ti angin ngay, ken ti lawag ti aldaw? Ti pudpudno a bain adda la makitana a mata iti amin a di mangan-ano. Inabunganna ti rupana iti paniona, ket nagna a dina kitaen ti pag-naanna ket siuulimek a nangsangit iti inna pannakaidadanes. Ammuna ti kinakakaasina, ammuna nga awan ti di nangbay-bay-a kenkuana, pati pay ni asawana, ngem inggana idi, nag-talinaed a sitatakneng ken maay-ayat: inggana idi, inna kinita a si-aasi dagiti babbai, a kasta unay nagalas ti aruatda, a ti ili inna panpanaganan iti kamalala dagiti sosoldado. Ita, kas la nababbaba payen ngem dagidi a babbai iti maysa a pangal iti agdan ti biag.

Addada nangngeg a paddapaddak ti kabayo: isuda dagiti agipan iti ikan kadagiti il-ili iti uneg. Nagunglugungluda nga agbaniaga dagiti lallaki ken babbai, a nakasakay kadagiti nakuttong a kabkabayo a napasangaan ket adda awitda a dua a kurkuribot, maysa iti sagmental bangir. Ado kadakuada, no daytay lumabasda iti sango ti abongna dagiti dumawat iti danom a inumen ken mangted iti sumagmamano nga ik-ikan kenkuana. Ita, ta malabasanda, kas la itay inda dalapusen ken baddebaddeken, ket ti ikikitada, a si-aasi wenno silalais, sarutenna man ti paniona ket punasenna man ti rupana.

¡Di kuan, nakaadayo dagiti agbanbaniaga, ket ni Sisa im-manges. Inwalinna iti apagbiit ti panio nga abbong ti rupana inna kitaen no adayuda pay laeng iti ili. Addada pay sumagma-mano a tedteddek ti barot inggana iti dida dumanon iti *garreta*

wenno pagbantayan. Kaano man saanna nga inpagarop a kasdi ti kawatiwat daydi a dalan.

Iti igid ti dalan, adda narukbos a kinawayanan a ti linongna inna naging-inanaan no lumabas idi kua. Sadiay idi ti pakisar-saritaan kenkuana iti nakasamsam-it daydi mangas-asawa kenkuana; iso a mangtultulong kenkuana a mangavit kadagiti nailaga a bungbunga ken natnateng; !ay! daydi, limmabas a kas la taga-inep; daydi agara-rem kenkuana nagbalin nga asawana, ket daydi asawana inkabilda a kabesa de baranggay, ket iso di nangrugi nga immapayen kadakuada ni dakes a gasat.

Agsipod ta ti init mangrugi a pumuduten, sinaludsod dagiti sosoldado no kayatna ti uminana.

¡Yaman pay! —insungbatna a sikikigtot.

Ngem ti nakariknaanna iti pudno a kigtot, iso idi umasidegdan iti ili. !Sililiday, a kimmita iti lawlawna: nalawa a pinagayan, maysa a bassit a kali ti pasay-ak, kaykayo nga agpapatáy; jawan man la ti uray no maysa a derraas, wenno uray la no maysa a kadilian a pangisangduan iti bagi! Nagbabawi a kimmuyog kadagiti sosoldado inggana sadiay; nalagipna ti adalem a karayan nga agayos iti sibay ti abongna, a dagiti nangato a tepteppangna nga aduan kadagiti natirad a batbato, linda kuma inggayatan iti nakasamsam-it a ipapatay. Ngem ti pannakalagipna kadagiti anakna, ken anakna a Crispín, a ti gasatna dina pay ammo, iso ti nanilaw kenkuana iti daydi a rabii, ket nakunana iti naanos a panagitured.

—¡Kalpasanna . . . kalpasan toy, inkamto agyanen iti tengnga ti kabakiran!

Pinunasanna dagiti matmatana, inkagumaanna a pinagtalna ti riknana, ket kinunana a siinayad kadagidi nanguyog ken kuana:

—¡Addatay iti ilin!

Ti ayogna saan a mayebkas; maysa nga unnoy, maysa a pam-mabasol, maysa nga asug: maysa daydi a kararag, iso daydi ni tuok a nagbalin nga aweng.

Dagiti sosoldado, a sineknan ti asi, sinungbatanda iti maysa a garaw. Ni Sisa kinartinganna ti immuna ket inkagumaanna a pinagtalna ti gunayna.

Iti daydi a kanito nangrugi a naguni dagiti kamkampana ta

ipakdaarda a nalpasen ti maudi a misa. Ni Sisa kinartinganna ti nagna, tapno saan la kuma a masabat, no mabalin, dagiti tattao nga agruar. Ngem, !banbannog! awan pamuspusan a manglisi iti pannakasabatna kadakuada.

Kinablaawanna a siisem iti napait ti dua a babbai nga amammuna, nga inda nagintu-udan kadagiti matmatada, ket idi kuan, tapno malisianna dagidi a pagpagel, inna indumog ti ulona ket isuna la nga inna kinita ti daga, !ket nakaddidillaw! !matigkutigkol kadagiti batbato iti daian!

Dagiti tattao sumardengda iti apagbiit, no inda makita, agkikinnissimda a surutenda kadagiti matmatada: amin dagitoy inna piman makita, inna marikna, numan pay kanayon a sibababa dagiti matmatana.

Adda nangngegna a naawanan bain a timek ti maysa a babai a nagsaludsod iti likudanna, nga istayna pay inyuriag:

—¿Adinno ti nakatiliwanyo? ¿Ket tay pirak?

Maysa daydi a babai a saan a nagbidang, nakapandiling iti kiao ken naganos ket nakabado iti narasay a balbag; mabalin a mabigbig iti aruatna a babai ti soldado.

Ni Sisa nariknana a kas da la tinimam: daydi a babai inna man linabusan iti sangwanan dagiti adu a tattao. Intangadna iti apagbiit dagiti matmatana tapno marnek iti pannakalais ken pannakaibabainna: nakitana dagiti tattao iti adayo, adayo unay kenkuanan, nupay kasta, nariknana ti lamiis ti ikikitada ket nangngegna dagiti ar-arasaas da. Daydi nakakaasi a babai magmagna a dina man marikna ti daga a paypayatenna.

—¡E! ¡ditoy! —inpukkaw ti maysa a soldado nga agbantay.

Kas man maysa a sinantatao nadadael ti mamaggaraw kenkuana, naparpardas unay a nagbaliktad. Ket idi ta awan makitana, dina pinanunot, nagtaray a napan naglemmeng; adda nakitana a maysa a ruangan nga adda soldado nga agbanbantay, kinayatna ti simbrek sadiay, ngem sabali a timek, a naturturay manen, ti namaglisi kenkuana iti dalanna. Maibasingbasing, sinapulna ti turong daydi timek, nariknana nga idurunda ti bukotna, inki-demna dagiti matmatana, immaddang namindua ket piman ta naawanan iti pigsa, natuang iti daga, immuna a naiparintumeng, sa naipatugaw. Maysa a sangit nga awan luana, awan ikkisna, awan asogna ti namagpigenger kenkuana.

Iso daydi ti kuartel. Sadiay addada sosoldado, babbai, babba-boy, kada manmanok. Adda la ket agdadait iti aruatenna, idinto a ti babaina adda nga agid-idda iti rabaw ti bangko, a nagpungananna ti luppo ti lalaki, nakatabako ket kumitkita a makasursuron iti parsa. Dagiti dadduma a babbai tultulunganda dagiti lallaki a mangdaldalos kadagiti ar-aruaten da, ig-igam, kdmpy., nga aglallallay iti nainayad kadagiti naalas a daydayyeng.

—¿Nakalusot sa dagiti pipiek aya? ¡Dayta la upá ket ti insangpet yo!—kinuna ti maysa a babai kadagiti sangsangpet:—saan a napalutpot no ni Sisa wenno daydi manok nga agkikiak ti kunana.

—¡Wen, napatpateg met ket ti upa, ngem dagiti pipiek!—kasta ti sungbatna met laeng iti saona, idi makitana a nagulimek dagiti sosoldado.

¿Adinno ti yan ni sarjento? — sinaludsod ti maysa kadagiti sibil, a timekna ti makaluksaw. —?Inyammudan iti alperes?

Garaw ti abaga a maital-o ti insungbatda: awan maringgulan a mangpalutpot maipapan iti gasat daydi nakaay-ay-ay a babai.

Nagyan sadiay iti dua nga uras a kas la arinmauyungen, nakakukot iti maysa a suli, silelemmeng ti ulona kadagiti im-imana, nakussukusso dagiti bubuokna. Iti tumengnga ti aldaw, naammuan ti alperes, ket ti immuna nga inaramidna iso ti dina pammati iti darum ti kura.

—¡Ni! ¡aramid la ni naimot a kura dayta! —kinunana, ket inbilinna a palusutanda ti babai ket awan mangitaltaleken iti daydi a banag.

—¡No kayatna a sumubli ti napukaw,—innayunna,—inna dawat ken San Antonio, wenno mapan umasog iti Nuncio! ¡Ni!

Gapo iti kasta, ni Sisa pinapanawda iti kuartel, iti nganngani bin-ig a duron, ta iso dina kayat ti aggunay.

Idi addan iti tengnga ti lansangan, nagna a dina napupuu-tan ket kasta unay pardasna a nagturing iti balayna, awan ababong ti ulona, dagiti bubuokna nakussukussuda ket dagiti matmatana sikikitada iti adayo a tangatang. Ti init kapudutna unay, agmatuonen, ket awan man la ti uray maysa nga ulep a manglinged ti narangrang a rupana; ti angin inna pagkutien a sika-kapoy dagiti bulbulong dagiti kaykayo, ti dalan ngannganin nag-

maga; awan uray la kuma no maysa a tumaytayab ti makaitured a mangpanaw iti linóng dagiti sangsanga.

Ni Sisa dimmanon met la piman iti abongna. Simbrek a siu-ulimek, awan saona; inunurna, rimuar, pagna la a pagna a ti la naturturungna. Sa nagtaray a napan iti balay ni lakay Tasio, immayab, ngem daydi lakay awan idi. Daydi daksanggasat nagsubli iti balayna ket rinugyanna ti immayab a nagpukpukkaw: !Basilio! !Crispín! kunkunana a sumardeng no maisauna, sana yallingag a nalaing dagiti laplapayagna. Ti aweng ulitenna ti timekna: ti nasam-it a waneswes ti danum ti asideg a karayan, ti anasa-as dagiti bulbulong dagiti kawkawayan is-isudaman laeng ti mangngeg a timek iti let-ang daydi a kinamaymaysa. Sublianna ti umawag, sumang-at iti maysa a turod, sumalog iti maysa a derraas, mapan iti karayan: dagiti matmatana dida makatalna ket nakabutbuteng ti ikikitada, pasarayda sumileng iti nagpaiduma a raniag, sada sumipnget, a kas ti langit iti maysa a rabii, no agdul-luog, agkimat ken agsal-it: mabalin a kuna piman a ti silaw ti nakemna rumisrissik ket ngannganin maiddep.

Sinublianna ti immuli iti abongna, nagtugaw iti ikamen a nagiddaanda iti kallabes a rabii, intangadna dagiti matmatana, ket nakitana ti maysa a pigris ti bado ni Basilio iti murdong ti maysa a balatbat ti diding, a tumapuak iti asideg ti derraas. Timmakder, innalana ket inna inamiris a insiray iti lawag ti init: daydi pigris, adda darana. Ngem ni Sisa nalabit a dina makita, ta immulog man ket intuluyna nga inam-amiris iti let-ang dagiti makauram a sinsinamar, a daytay inna inngato a nalaing; ket gapo ta kas la itay mariknana nga agsipnget amin ket agkurang ti lawag, kinitana a pinerreng ti init a kasta unay panangimulagatna kadagiti matmatana.

Nagpagnapagna a nagtawtawataw pay laeng, nagpukpukkaw wenno nagung-ungor a sabalin ti aweng a paruarena; nagbuteng kuma ti inna kenkuana nangngeg: ti timekna sabali ti awengna, saan a ti masansan a patauden ti karabukob ti tao. Iti bayat ti rabii, no daytay umablat ti dawel ket ti angin tumayab a kasta unay pardasna nga inna pakupaken kadagiti di makita a paypayak-na dagiti pinangenpangen nga an-anniniwan a mangkamat kenkuana, ket mairanakay nga adda iti maysa a balay a kabiti a narban ken waywayas, adda inkay mangngeg a senna-ay, asug, a kunayo la no iso ti aweng a patauden ti ilalabas ti angin ka-

dagiti nangato a *tortorre* wenno narba a kabkabiti, ngem indakay, punnuen iti kigtot ket inda kay pagtiggergeren a diyo ket mabalin a tipden; ket, ala wen, ti aweng a patauden daydi nga ina, adadda pay a nakaal-aliaw ngem dagiti di am-ammo nga as-asog iti nasipngget a rabii, no daytay umablat ti kasta unay a dawel.

Kastana a nadapunan ti rabii. Nalabit ti langit pinalugudanna iti sumagmamano a kanito, nga inna pannakaridep ket iti kabayatanna, ti saan a makita a payak ti maysa nga anjel, a nangsa-gid ngata iti sibe-bessag a rupana, inna pinunas ti lagipna, a nagbalin a bin-ig amin a tuok; nalabit dagidi ado unay a pagpagei saan ngata a naba-lanen ti nakapoy a pigsa ti tao, ket iti kasta, bimmallaet ti Ina a Langit ket inbaunna kenkuana ti nasam-it a pammalag-an: ni lipat; uray no ania ti naaramid, ti pudno, iti sumuno nga aldaw, ni Sisa agtawtawatawen a umis-istem, agday-dayyeng, wenno makisarsarita kadagiti amin a parparsua.

LAWAG KEN SIPNGET

Tallo nga aldawen dagiti napalabas nanipod idi pannakaramid dagiti intay nasarsarita. Dagitoy tallo nga aldaw agraman rabii da, inpaay ti ili a San Diego a pinagsagana iti pasungaden a piesta, pinagsasarita ken pinagdadayamudom metten.

No madama nga inda nannanamen dagiti masangwanan a ramrambak, addada mangpabasol iti gobernadorsilio; addada mangpabasol iti teniente mayor; addada mangpabasol kadagiti agtutubo, ket di met agkurang dagiti mangpabasol kadakuada amin.

Inda pagsasaritaan ti idadateng ni María Clara, a kinuyog ni ikit Isabel. Maragsakanda iti kasdi, piman ta inda kaay-ayo, ket no daytay inda pagsiddaawan ti kinalapsatna, igiddanda met a pagsiddaawan ti panagbaliw ti kababalin ni Padre Salvi. —“Mamin-ado a mapamayeng no agmismisa; dina unay datao kasasaón ket kumutkuttong ken lumidliday” kunkuna dagiti babbai a managkonpesar kenkuana. Ti kosinero makitana a tunggal darikmat agkuttong, ket agasog iti bassit a pammadayawna kadagiti lutlutuenna a sidsida. Ngem ti adadda a tantanawtawen dagiti tattao iso ti makita a pannakasegged ti nasurok a dua a silsilaw iti konbento iti rabii, no daytay mapan ni Padre Salvi sumarungkar iti maysa a balay a naipadpaduma . . . !iti balay ni María Clara!! Dagiti mananglualo agugisda, ngem ituluyda it agtantanawtaw.

Ni Juan Crisóstomo Ibarra nagtelegrama nanipod iti kabesera ti probinsia a kinablaawanna ni ikit Isabel ken ti kaanakan-na, ngem dina inpalawag ti gapo ti kaawanna. Aduda dagiti agkuna a nabalod gapo iti daydi inaramidna ken Padre Salvi idi kammalman ti piesta dagiti amin a Sasanto. Ngem limmalo dagiti sarsarita idi nakitada iti malem ti maikatlo nga aldaw a dimsaag iti maysa a lugan iti sango ti balay ti as-asawaenna, ket inna kinablaawan a sidadayaw daydi padi, iso nga agturong met idi iti daydi a balay.

Ni Sisa ken dagiti annakna awanen nakasangsango.

No ita ta intay iti balay ni María Clara, maysa a nataraki nga umok iti nagbabaetan dagiti susua kada al-allangigan, madanuntay pay laeng dagiti dua nga agayan-ayat, a nakatamdag iti maysa a tawa a pakatannawagan iti danaw. Ti balay nasalinungan kadagiti sabsabong ken mulmula nga agkalkalatkan kadagiti kawkawayan ken barbarot nga adda apagapaman a banglo nga inda isaknap.

Dagiti bibbigda agtantanamitimda a mangibalikas kadagiti sasao a nain-inayad pay ngem ti anasa-as dagiti bulbulong ket nabangbanglo pay ngem ti nasayamusom a puyupoy nga agay-ayam iti minuyungan. Iso ti kanito nga, iti inda panaginana iti napardas ken apagapaman a raniag a ibakal ti init no lumnek iti malen inda panangitaod kadagiti badbaddi iti danaw kadagiti naragsak, babassit a ul-ulo da iti rabaw dagiti daldalluyon, ta inda siddaawen ken kablaawan kadagiti dandaniwda a ti init ngannganin matay. Kunada a dagiti matmata ken bubuokda, balbagda, nabalangatanda kadagiti mulmula nga agtubo iti danum a nagsabong iti puraw ken nalabaga; kunada a pasaray ipadlaw ti puraw a sibo ti danum dagiti kasla tinubtubay a bagbagida, a napudpudaw pay ngem ti sibo ket, no daytay nakapagtangepen a naminpinsan ti rabii, inda rugyan dagiti nadiusan nga ay-ayamda ket inda ipangngeg dagiti nakaim-imas nga aw-aweng a kasla aggapo kadagiti *arpa eólíka*; kunada pay... ngem subliantay dagiti dua nga agayan-ayat ket intay denggen ti paggibusan dagiti sarsaritada Ni Ibarra kunkunana ken María Clara:

—Inton bigat, kasakbayan ti panagbettak ti bannawag, matungpalto ti kalikagommo. Ita a rabii saganaek amin tapno awan agkurang.

—No kasta, suratak dagiti gagayyem ko tapno umayda. !Aramidem a daytay saan a makasurot ti kura!

—?Ket apay?

—Wen, ta kasnak la sisiimen. Ranggasandak dagiti matmata-na a nauneg ken nalidem; no iperregna ida kaniak, mabutengak. No kasaunak, ti timekna kasla... ti la adda nga inna ibagbaga kaniak a dagitay banbanag a paspasaray, saan a maawatan, naidumduma... sinaludsudna kaniak naminsan no awan tinagtagainep ko a sursurat daydi ina; atapek a pangmamauyungen. Ni gayyem ko a Sinang ken ni Andeng, kinaskasusok, kunada nga

arinbagtiten, ta saan kan a mangmangan ket di met agdigdigos ket nakasipsipngat la ti pagyanan na. !Aramidem a saan a maka-umay!

—Saan a mabalin a di awisen—insungbat ni Ibarra a sipapanunot. —Dagiti kadkadawyan ditoy ipapilitda; adda iti uneg ti balay mo; maysa pay, natakngeng ti inaramidna kaniak. Idi inyuman kenkuana ti Alkalde ti banag a nasaritak kenkan, awan sinauna no di bin-ig a pangidayaw kaniak ket dina pinanggep a inaramat ti uray bassit la a panubeng. Ngem makitak nga ag-talnaka; bay-am ta dina tayto makuyog iti bangka.

Adda mangngeg a nainayad nga ad-addang; iso ti kura nga umasideg a umis-istem iti mapilpilit dagiti bibbigina.

—Nalamiis ti angin!—kinunana;—no makapetna datao ti panateng, dina datao ibbatanen inggana iti dumteng dagiti al-aldaw a napudot ?Di kay mabuteng a malamkan?

Ti timekna mamigpigerger ket dagiti matmatana kumitkitada iti adayo a tangatang; saanna a kitkitaen dagidi dua nga agayan-ayat.

—Sabali met kadakami; !nasayaat unay kadakami ti rabii, ket ti angin, nakaim-imas!—insungbat ni Ibarra. —Kadagitoy a bulbulan adda *otonio* ken *primabera* mi; agregreg dagiti dadduma a bulbulong, ngem rumusing a patinayon dagiti sabsabong.

Ni Fray Salvi nagasog.

—Makitak a nasayaat unay ti panagkuyog dagitoy dua a kaskasasa-ad ti panawen, a di ket tumibok ti nalamek a *inbierno*,—intuloy ni Ibarra. --Inton Pebrero rumusingdanton dagiti bus-busel kadagiti sangsanga dagiti kayakayo nga agbunga, ket inton Marso ad-adunto ti naluom a bungbunga. Inton dumteng dagiti bulan a napudot, *inkamto* iti sabali a disso.

Ni Fray Salvi immisem. Idi kuan, ti la adda nga inda narsaritan: maipoun ti kanito, ti ili, ken ti piesta; ni María Clara simmapol iti maysa a pambar, ket immadayo.

—Ket tangay piesta ti intay masasao, ipalubusyo nga awisenkay iti inkamto rambakan no bigat. Maysa a rambak iti talon nga aramidenmi nga aggagayyem.

¿Ket, adinunto ti inna pakaaramidan?

—Dagiti babbalasang kayatda nga iti yan ti waig nga agayos

iti karruba a bakir, iti asideg ti baliti; gapon a sapaentayto ti agriing tapno dina tay makamakam ti init.

Daydi padi nagpanunot; kalpasan ti nabiiit a kanito, simmungbat:

—Ti awis, makasulisog unay ket awatek ta pangipakitaak kadakayo nga awan gurakon. Ngem maladladawakto nga umay, inton malpasko a masungpot dagiti an-annongko. ¡Nagasatkayo ta siwawayakayo, naminpinsan a siwawayaya!

Kalpasan ti sumagmamano a kanito, nagpakada ni Ibarra, ta inna sinagana ti rambak iti sumuno nga aldaw. Nasipngeten idi ti rabii.

Idi adda iti dalan, adda immasideg kenkuana a nagkabraaw a siraraem.

—¿Asinno kayo? —sinaludsod ni Ibarra.

—Saanyo nga ammo ti nagan ko, apo. —insungbat daydi di am-ammo a tao. —Dua nga aldaw a inur-uraykayo.

—¿Ket apay?

—Wen, apo, ta uray adinno awan nangngaasi kaniak, gapo ta kunada a maysaak a dakes a tao. !Ngem napukawko dagiti annak ko, ni asawak nagmauyong, ket amin dagiti tattao kunada a karkariak ti gasat ko!

Ni Ibarra inamirisna a nalaing daydi tao ket nagsaludsod:

—¿Ania ti kayat yo, ita?

¡Dawatek ti kaasiyo itoy asawak ken dagiti annakko!

—Diak mabalin ti agtaktak,—insungbat ni Ibarra. —No kayatyo ti sumurot, inton magmagnatayo, mabalinyunto nga ibaga kaniak ti naaramid kadakayo.

Daydi tao nagyaman, ket iti nabiiit, nagpukawda iti let-ang ti sipngget dagiti daldalan a dakes ti inda pannakasilaw.

TI PANAGKALAP

Dagiti bitbituen addada pay laeng a rumanraniag iti sapaw a balbag ket dagiti tumaytayab addada pay laeng nga agsusugel ka-dagiti sangsanga dagiti kaykayo, idi ta maysa a naragsak a pangen indan laslasaten dagiti lanlansangan ti ili nga agturong iti danaw, a silawan ida dagiti naragsak a silsilaw a biria.

Lima da a babbalasang a magmagna a sikakarting; nagkiki-binda wenno naggiinniggemda iti siket, sinaruno ida dagiti sumagmamáno a babbaket ken ado a babaunen a babbai, a nagawit a nakasaysyaat kadagiti laglaga a napunno kadagiti makmakan, pingpinggan, ken dadduma pay. No kitaen dagiti ruprupa a pagkatawaan ti kinabanuag ken pagraniagan ni inanama; no buyaen ti pannakayangin dagiti napuskol ken nangisit a bubuok da ken dagiti akaba a pilpillidis dagiti ar-aruatan da, kuna tay kuma nga isuda dagiti didios ti rabii nga inda itarayan ti aldaw, no ditay kuma ammo nga isuda da María Clara ken dagiti uppat a pagayamna; ni naragsak a Sinang, ni kasinsinna, ni naranga a Victoria, ni napintas a Iday ken ni napanunot a Neneng, imnas a napakumbaba ken managbutbuteng.

Agsarsaritada iti nabiag, agkakatawada, agkikinnuddutda, aggi-innarasaásda, sada agpapagáak.

—¡Mariingyo dagiti tattao a matmaturog pay laeng!—yanawa kadakuada ni ikit a Isabel;—idi dakam ti ububbing, saan kam unay a naringgor.

—¡Dikay ngata met managsapsapa nga agririing a kas kada-kami, ket dagiti lallakay dida met ngata unay mannurog!—insungbat ni bassit a Sinang.

Agulimekda iti mabiit, inda ikagumaan a inayaden ti timekda, ngem iti mabiit, malipatanda manen, agkakatawada ket punnuenda ti dalan kadagiti naubingan ken nalamiis a timtimekda.

—¡Aginpapauyuka; dimo kasasao—kinuna ni Sinang ken

María Clara;—apaem tapno saan a maruam iti dakes!

—¡Dika met unay agpalalo a!—kinuna ni Iday.

—¡Agpalaluka, dika agmamauyong!— ¡Ti mangas-asawa reb-bengna ti umannugot no mangas-asawa pay laeng, ta intono asawanan, aramidennanto metten ti kaykayatna!—imbalakad ni bassit a Sináng.

—¿Ania ti ammom kadagita, sika, ubing?—inyanawa ni kasinsinna a Victoria.

¡Sst! agtalnakayo, ta umaydan!

Adda agpayso pangen dagiti babbaro a dumateng, nakasilawda iti bunut, rineppet a kawkawayan a nagislagisla. Magmagnada a siraranga iti aweng ti maysa a gitarrá.

—¡Kas la gitarra ti agpalalama! —kinuna ni Sinang a nagkatawa.

Idi nakapagtipunen dagidi dua a gunggunglo, dagiti babbai nagulimek ket nagtalnada a kasla ket itay dida pay nasursuro ti agkatawa; ngem dagiti lallaki agsasaoda, kumablaawda, umisemda ket mamin-innem nga agsaludsod tapno makagun-udda iti kagudua ti maysa a sungbat.

—Nalinak ti danaw? ¿Nasayaat met la ngata ti kanito?—salsaludsuden dagiti babbaket.

¡—Dikay madanagan, appo a Dudunia nalaingak a lumangoy! —insungbat ti maysa a bumaro a nakuttong, natayag ken narpis.

—¡Nakimisatay kuma pay a immuna!—inyasog ni ikit Isabel a pinagakubna dagiti im-imana.

—Adda pay la kanito, apo; ni Albino, a nagseminarista idi, mabalinna ti agmisa iti bangsa,—insungbat ti maysa, nga intuduna daydi baro a nakuttong ken natayag.

—Toy, a rupana ti narabak, idi mangngegna nga iso ti nattoo, nagsinansingpet a tinuladna ti langa ni Padre Salvi.

Ni Ibarra, a dina ket binay-an ti kinadeggangna, rumamraman met kadagiti ragragsak dagiti kakaduana.

Idi nakadanunda iti igid ti danaw, saan a napupuutan dagiti babbai dagiti bibbibigda a nangisawang iti siddaaw ken ragsakda. Adda nakitada a dua a bangsa a dadakkel, nagdekket, nakaay-ayo unay ti pannakaramenda kadagiti nasipulsipol a sab-

sabong ken bulbulong ken luplupot a napilpillidis a nadumaduma a kita: adda agbibitin a babassit a parparol iti naikabil a sapaw a naibabaet kadagiti sabsabong a rosas ken klabel, bungbunga, kas pinia, kasoy, saba, bayawas, lansones, kdmpy. Ni Ibarra pinaipanna dagiti alpombra, daldalingding ken debujo a palangka iti balayna, tapno adda nagin-awa ken nasayaat a pagtugawan dagiti babbai. Dagiti tektekken ken gagaod kasta met a naramenanda. Iti daydi bangka a nasaysayaat ti pannakaramenna, adda maysa nga arpa, gitarra, kordion ken maysa a sara ti nuang; iti daydi maikadua, sumpsunged ti apoy kadagiti daldalikan; aglutlutuda iti itsá, kapé ken tajó nga agpaay iti pamigat.

—¡Ditoy dagiti babbai, ket sadiay met dagiti lallaki!—kinuna dagiti inna idi lumugunda. —¡Agtalnakayo! ¡Dikay unay aggaraw ket inton lumnedyayo.

—¡Agugiskay pay a umuna!—kinuna ni ikit Isabel, a nagugis.

—¿Ket dakdakam la ket dituyen?—sinaludsod ni Sisa a nagmusiig. —¿Dakdakam lattan...? ¡annay!

Toy nga annay!—pinataod ti kuddot a inggiddato ni inana nga inted kenkuana.

Dagiti bangka agin-inayadda nga umadayo iti igid ket dagiti silsilaw aganninawda dagiti parparol iti sarming ti danaw, a kasta unay talnana. Sadi Daya mangrugin a sumingsingising ti bannawag.

Siu-ulimekda; dagiti babbarro ken babbalasang, gapo iti panamagsisina kadakuada dagiti inna, kasda itay sipapanunot.

—¡Agan-annadka!—inpuklaw ni Albino, daydi seminarista iti maysa a baro; payatem a nalaing dayta sullát nga adda iti baba ta dapan mo.

—¿Apay?

—Mabalín a masukto ket sumbrek ti danom; ado dagiti ab-abot toy a bángka.

—¡Ay! ¡lumnedkamin!—inyikkis dagiti babbai a nakigtot.

¡Dikay agdandanag, appo!—ti pinamagtalna kadakuada daydi seminarista. —Dayta a bangka natalged, saan a maan-ano lim-lima laeng dagiti ab-abotna ket saanda unay a dadakkel.

—¡Lima nga ab-abot! ¡Jesús! ¿Apay, kayatdakam a ilemmes?—kinuna dagiti babbai a sibubuteng.

—¡Limlima laeng, appo, ket kakastoy ti kadadakkel da! —inpatalged daydi seminarista, nga inpakitana kadakuada ti bassit a nagbuklan ti tangan ken ti tammudona, nga inna pinagdenna dagiti murmurdongda. —¡Payatenyo a nalanig dagiti sulsulat, tapno saanda a lumsot!

—¡Dios ko! María Santísima! ¡Sumbrek ti danumen! —inyikis ti maysa a baket a kasna narikna a naslepan.

Nakiburda bassit; kadagiti babbai, adda agikkis, adda mayat a tumapuak iti danom.

—¡Payatenyo a nalaing dagiti sulsullat! ¡dita! —intuloy ni Albino, nga intuduna ti yan dagiti babbalasang.

—¿Adinno? ¿adinno? ¡Dios ko! ¡Dimi ammo! ¡Pangngaasiyo, umaykayo, ta dimi ammo!—indawat dagiti napabuteng a babbai.

Masapol a lima a babbaro ti umallatiw iti maysa a bangka tapno agtalna dagiti sikikigtot a inna. !Ania a pannakaipatangen! kas la ket adda peggaden ti abay ti tumunggal maysa kadagiti babbalasang; dagiti babbaket, uray agtitipunda amin, awan uray la no maysa nga abot a pagpeggadanda. Ket !adadda manen a naipatang! Ni Ibarra adda iti abay ni María Clara, ni Albino iti abay ni Victoria, ket tunggal baro adda iti abay ti maysa a babbalasang. Ti talna nagsubli iti yan dagiti naannad a inna, ngem saan a iti yan dagiti babbalasang.

Gapo ta ti danom nakatalna unay, dagiti paspasabing dida met adayo, ket nasapa pay met la unay, pinagsardengda dagiti ga-gaod tapno mamigatda pay amin. Naiddepen dagiti silsilaw —ta ti anaraar ti init raniagannan ti lubong.

—!Awan pumada iti tajó nga inumen iti agsapa, no daytay mapan datao makimisa!—kinuna ni Kapitana Tika, ti ina ni naragsak a Sináng; —uminumkay iti tajó ket mangankay iti puto, Albino, ket makitayunto no dikay pay ket kayát ti aglualo.

—Iso, ti aramidek,—insungbat toy;—rantak ti agkonpesar.

—Saan! —kinuna ni Sináng, —uminumkay iti kapé, ta paragsakenna dagiti panpanunot.

—Ita met laeng, ta malidlidayannak bassit.

—¡Dikay ar-aramiden dayta!—inbalakad met ni ikit Isabel; —uminumkay iti itsá ket mangan kay iti galietas; kunada a ti itsá pagtalnaenna ti panunot.

—¡Uminumakto met iti itsá ket manganak to pay iti galietas!
—insungbat daydi naannugot a seminarista;—naimbag a gasat ta awan romanista kadagito y a in-inumen.

—¡Ngem mabalinyo . . . ? —sinaludsod ni Victoria.

—!Ti agchocolate pay? !Wen la ket di a! No di la ket unay mabayag ti pamigat . . .

Ti bigat nakasaysayaat unay; ti danom mangrugi a ruma-niagen, ket ti silnag nga aggapo sadi langit ket ti aganninaw iti danom pataudenna ti maysa a lawag a mangraniag kadagiti nadumaduma nga adda, a nganngani awan sipnggetda, maysa a lawag a nasilnag ken nalamiis, napunno iti ado a buya, a kunatay nga adda kadagiti dadduma a fatáaw.

Istay isuda amin maragragsakanda; masaysay-upda ti apagapaman a pul-oy a mangrugrugi nga agriing: uray payen dagiti inna, a nakaung-unget ken nakaan-anawa laeng; agkakatawa ken agga-angawda metten.

—¿Malagipmo? —kinuna ti maysa ken kapitana Tika, —¿malagipmo daydi intay met panagdidigos idi iti karayan, idi babbalasangtay pay? Pagammuan la ta adda idi ikuyog ti ayos a ubbak ti saba a napunnó kadagiti bungbunga a nadumaduma a nailalalok kadagiti nabanglo a sabsabong. Tunggal maysa adda ikuyugna a bassit a paraypay a pakabasaántay idi kadagiti nagnagan tayo . . .

—?Ket no agawidtay idi kadagiti balbalay tayo?—innayon met ti maysa, a dina pay pinalpas ti sao ti immuna,—masarakan-tay idi a nadadael dagiti rangrangtay a kawayan, ket iso daydi intay mapilit a mangtukod kadagiti babassit a wawaig . . . !dagidi nasikap!

—¡Wen! —kinuna met ni kapitana Tika; —ngem siak idi kaykayatko nga ibabasa ti gayadan ti pandilingko ngem ti innak lukasan ti luppok: ammok idi nga iti likudan dagiti babassit a kaykayo iti igid, addada matmata nga agsipsipot.

Dagiti babbalasang a makangngeg kadagito y a sarsarita, agkinniddayda ket umis-isemda; dagiti dadduma adda met bukodda a sarsaritaen ket saanda a mangitaltalek.

Maysa laeng a lalaki, daydi mangyurit (piloto) ti adda a siu-ulimek ken di makiramraman iti daydi a ragsak. Maysa a bumaro a nabaneg ket ti langana makaawis ta naliday dagiti dadakkel a

matmatana ket nasayaat ti pannakayugis dagiti bibbibigna. Dagiti bubuokna a nangisit, atitiddag ken di masagsagaysay, agtin-nagda iti nabaneg a tengngedna; maysa a bado a nagubsang ken nalidem iso ti mangipadlaw, babaen dagiti nagriprianna, kadagiti nabaneg a pispiskelna a mangtulung kadagiti napigsa ken siu-uyos a taktakiagna a mangiggem a kasla dutdot, iti maysa nga akaba ken napalaos nagdakkell a tagwan, nga iso ti pangyurit (timon) mangiturong kadagidi dua a bangbangka.

Ni María Clara saan a naminpinsan a natakuan a kumit-kita kenkuana; iso, no kasta, dardarasenna nga iturong iti sabali dagiti matmatana ket kumita iti adayo, iti bantay, iti igid. Simnek ti asi daydi balasang iti kinamaymaysana, nangala iti galietas ket intedna kenkuana. Daydi mangyurit kinitana a kasla nasdaaw, ngem toy a ikikita nga apagdarikmat laeng ti panagbayagna; nangala iti maysa a galieta ket nagyaman iti baba a sao, nga apaman la a nangngeg ti timekna.

Ket awanen nakalaglagip kenkuana. Dagiti naragsak a katakawa ken ang-angaw dagiti babbaro ken babbalasang saanda man a pagkutien ti uray la no maysa nga urat ti rupana; saan a mapaisem ni naragsak a Sinang, a no kuddutenda, mapilit nga agmurareg iti apagdarikmat, sa man met la agsubli iti daan a ragsaknan.

Idi nalpasda a namigat, intuluyda ti napan iti yan dagiti pasasabing.

Dagito, duada, nagaddayuda bassit: kukua ida ni Kapitan Tiago. Manipod iti adayo, addada makita a tegga-ak a nagbatay kadagiti murmurdong dagiti kawkawayan a nayalad, a kasda agbuybuya, ket addada met sumagmamano a kankannaway, tumaytayab a puraw, a naganen dagiti tagalog iti *kalaway*, nga agtayabda a ti la adda a maturturungda, masagidda kadagiti paypayak da ti rabaw ti danaw ket inda punnuen ti tangatang iti makatitileng a unida.

Ni María Clara sinipsiputanna dagiti kankannaway nga idi ta umasideg dagiti bangbangka, nagtayabda a nagturong iti asideg ti bantay.

—?Idiay bantay ti yan ti umok dagita a tumaytayab?—sinaludsudna iti daydi mangyurit, nalabit saan a iti ayatna a makammo no di ket iti ayatna nga inna makasao.

—Nalabit ngata, seniora—insungbatna;—ngem awan pay nakakita inggana ita iti umok da.

—?Awan umok dagita a tumaytayab?

—Atapek nga adda met ngata, ta no awan, daksanggasatda kuma unay.

Ni María Clara dina nadlaw ti naliday a panagbalikas ti mangyurit kadagitoy a sasaó.

—?No kasta?

—Kunada, *seniora*,—insungbat daydi agkabanuag,—a saan a makita dagiti um-umok dagita a tumaytayab, ket adda pannakabalinda a saan a pannakakita iti bagi dagiti addaan kadakuada; ket, kas ti kararua nga isuna la a makita iti nasin-aw a sarming dagiti matmata, kasta met a iti laeng sarming ti danom ti pakakitaan kadagita nga um-umok.

Ni María Clara nagpanunot.

Idin, nakadanunda iti yan ti maysa a pasabing; daydi lakay nga agbangbangka inggalutna daydi bangka iti maysa a kawayan.

—!Agurayka!—kinuna ni ikit Isabel iti anak daydi lakay, iso nga agsagsaganan a umuli a siiggem iti sagap wenno kawayan nga adda iketna—masapol a masagana metten ti pagabrawan tapno dagiti ik-ikan, no maisang-at iti danom, agtartarusda iti tayab.

--!Nagimbag ket din ni ikit Isabel!—kinuna daydi seminarista;—dina kayat a ti ikan inna panawan ti danom iti uray la no apagapaman.

Ni Andeng, daydi kinakasuso ni María Clara, nupay nadalos ken naragsak ti rupana, agdindinamag ti laingna a lumuto. Nangisagana iti nagarasawan iti bagas, samatis ken pias, a daytay tultulungan wenno singsingaen dagiti sumagmamano, a nalabit agarem. Dagiti babbalasang agim-imaritda iti rangaw ti karabasa, sili, ken bunga ti utong (paayap) a putputdenda iti kas katitiddag ti sigarilio.

Tapno mailiwwiag ti ganat dagiti mayat a makakita iti iru-ruar dagiti ik-ikan iti nakaipupukanda, a sibibiag ken agkiwkiw-ikiw, ni nalibnos a Iday innalana ti *arpa!* Ni Iday saar la a nalaing a tumukar iti arpa, ngem nataraki pay unay dagiti ramramayna.

Dagiti babbaro ken babbalasang nagsisipatda. Ni María Clara inna inanggo: ti arpa iso ti adadda a pagtuktukuran da sadiay a probinsia ket iso ti mainumo kadagidi a kanito.

—¡Kansiunem, Victoria, ti “Daniw ti Agasawa”! —dinawat dagiti inna.

Dagiti lallaki nagririda, ket ni Victoria, a timekna ti nasayaat, nagpambar nga adda parawna. Ti “Daniw ti Agasawa”, maysa a nasam-it a daniw ti tagalog a pakaibuksilan anim dagiti tutuok ken ladladingit ti agasawa, nga awan ket inna ibaga kadagiti rag-ragsakna.

Idi ta kasta, dinawatda nga agkanta ni María Clara.

—Naladingit anim a kansionko.

—¡Awan ania man, awan ania man! —kinunada amin.

Saan a pinauy-uyutan, innalana ti arpa, *nagpasakalie* ket nag-daniw a timekna ti natbag, naimas ken napnuan iti liday.

Nasam-it ti kanito iti daga a kabukbukudan, iti sidong-na amin a raniagan ti init, pagayam,

¡Biag ti pul-oy nga aglasat kadagiti katalalunan,

Naimas ni patay ket ni Ayat, natartarnaw!

Nasged nga agek kadagiti bibibig ti agay-ayam,
No inka makariing iti saklot ni ina a namasngay,
Dagiti taktakiag sapulenda ti tengged a pagbitinan
Ket dagiti matmata umisemda, no inda mingmingan.

Nasam-it ni patay gapo iti daga a kabukbukudan,
Iti sidongna, amin a raniagan ti init, pagayam:
!Patay ti pul-oy piman kadagiti awanan
Ina, ay-ayaten ken daga a nakayanakan!

Nagpukaw ti timek, nagsardeng ti daniw, nagulimek ti *arpa*, ngem si-aallingagda pay laeng: awan nagsipat. Dagiti babbalasang nariknada a nalapunos dagiti matmatada iti lua. Ni Ibarra kas la di makaidna ket daydi bumaro a mangyurit kumitkita a di ket nagkismay iti adayo.

Pagammuanen, adda nangngeg nga aweng a makatitileng: dagiti babbai imkisda ket inapputda dagiti laplapayag da. Ni ngamin nagseminarista nga Albino pinuyutanna iti amin a pigsana ti tangguyob a sara ti nuang. Ti katawa ken ti ragsak nagsublida, dagiti matmata a nalapunos kadagiti lulua, rimmagsakda.

—¿Apay, kayatnakam a pagbalinen a tuleng, *ereje?*—inyikkis ni ikit Isabel.

—¡Apo! —simmungbat daydi nagseminarista, a sidedengeg: —nangngegko ti sarita a maysa kan a napanglaw nga agtangtangguyob, idia y igid ti karayan Rhin, gapo la iti inna panamaguni iti tangguyobna, nakaasawa iti maysa a balasang a nabaknang ken natakneng.

—¡Pudno! ti agtangtangguyob sadi Sackingen!—innayon ni Ibarra, a dina ket nabalin ti di rimmaman iti daydi baro a ragsakda.

—¿Nangngegyo! —intuloy ni Albino; —siak kayatko a padasen, bareng kasta met ti gasat ko.

Ket inna manen pinuyutan a napigpigma pay daydi naaweng a sara, nga inna inggagara nga inyasiddeg ti murdongna kadagiti laplapayag dagiti babbalasang nga adadda manen a inda nagliday. Kas kadawyan, adda bassit a kibor a pinataud toy; dagiti inna inda pinagtalna, a ginalpagalpak kadagiti sinsinelasda ken kinuddukdot.

—¡Annay! ¡annay! —kunkunana a pikpikpikenna dagiti tak-takiagna.—¡Daytoy man ti pakapnekan iti kaadáyo ti Pilipinas iti igid ti Rhin! *!Oh tempora! oh mores!* (O al-aldaw! o kadmawyan!) ¡Adda inda pabaknangen, ket adda met inda sinelassen!

Isuda aminen agkakatawada, pati payen ni Victoria, nupay kasta, ni Sinang, a naragsak ti panagmatmatana, inyarasaasna ken María Clara:

—¡Naggasatkan! ¡Ay, uray siak agdaniwak kuma met, no kabalina!

Ni Andeng inbagana a sidadaanen ti tayab a umawat kadagiti ik-ikan a sangailienna

Daydi bumaro, nga anak ti agkalkalap. immuli, ngarod, iti rabaw ti bubo, nga adda iti murdong a kailetan ti pasabing, iso a mabalin kuma a pangisuratan iti *Lasciate ogni speranza voi ch' entrate*,⁽¹⁾ no dagiti daksanggasat a ik-ikan ammuda kuma ti agbasa

¹ Awan inanamayon, dakayo a sumbrek ditoy.

iti sao ti italiano ket inda maawatan: ti ikan a sumbrek sadiay, saan a makaruaren, no saan a mapan matay. Ti bubo nganngani nagbukel, maysa a metro ngata ti kalawana, mabalin ti maysa a tao ti agtakder iti pantokna, tapno manipod sadiay, mabalinna a sagapen dagiti ik-ikan.

—¡Ditá ket ngatan ti diak pakaumaanen a manglawin! —kinuna ni Sinang a nagkintayeg pay iti rag-ó

Isuda amin sikikitada: adda payen nangipagarop a kitkitaenna dagiti ik-ikan nga agkiwkiwkiw ken agkulkulipagpag iti uneg ti sagap, sumilap dagiti nasileng a siksiksik da, kdmpy. Nupay kasta, idi intapog daydi bumaro ti sagap, awan ikan a limmagto.

—Napunno ngata,—kinuna ni Albino a siinayad;—nasurok a lima nga aldawen a saan pay a masangat.

Daydi agkalkalap insang-atna ti sagap . . . !ay! uray la kuma no maysa nga ikan ti innalana; ti danom, idi agtennag iti ado a tedted a rinaniagan ti init, kasla itay agkatkatawa iti naragsak a katawa. Maysa nga *lania me!* ni siddaaw, sakit ti nakem ken pannakaikulto ti nagruar kadagiti bibbibigda amin.

Daydi bumaro inulitna, ket kaskasdi laeng ti banagna.

—¡Dika ammo ti aramid mo!—kinuna ni Albino, nga immuli iti bubo, ket inagawna ti sagap iti ima ti agkalkalap. —¡Ita, kita-enyo! ¡Andeng, luktamon ta tayab!

Ngem ni Albino dina met ammo daydi nga aramid: ti sagap awan innalana. Isuda amin inda kinatawaán.

—¡Dikay agringringgor, ta mangngeg dakay dagiti ik-ikan ket dida kayat ti patiliw no kua!—kinunana. —Pigis sa ngamin daytoy ikeri

Ngem ti iket awan met uray sangkabassit a pigisna.

—Yegmo man, ta siak,—kinuna ni León, ti mangas-asawa ken Iday.

Toy pinennekna a nalaing ti kasasaad ti alad, inamirisna ti iket ket idi makitana a nasayaat, sinaludsudna a sirarag-o:

—¿Pudno a saan a nasangat iti lima nga aldaw?

—¡Wen! Ti naudi a pannakasangatna, iso idi aldaw a kasangwanan ti piesta dagiti amin a Sasánto.

—No kasta, ngarod, wenno adda datdatlagna daytoy danaw, wenno mangalaak itan iti ikan.

Ni León intapugna ti kawayan iti danom, ngem makita iti rupana ti kigtotna. Siuulimek a kimmita iti apagbiit iti asideg ti bantay ket intuluyna nga intukudtukod ti kawayan iti uneg ti danom: idi kuan, a dina ket inaon, kinunana iti nainayad:

—Adda buaya.

—¡Adda buaya! —inulitda amin.

Daydi sao naggiinnallawatanda iti let-ang ti kigtot ken bu teng da amin.

—¿Ania ti kunayo? —sinaludsudda.

—Kunak nga adda buaya a natiliw, kinuna ni León, ket intapugna ti murdong ti kawayan iti danom, sana intuloy.

—¿Mangngegyo dayta aweng ita? saan a darat dayta, iso ti natangkem a lalát, ti bukot ti buaya. ¿Makitayo ti panaggaraw dagiti kawkawayan? iso ti buaya ta agkulipagpag, ngem napikunpikon; aguraykayo . . . dakkem: ti bagina adda ngata nganngani sangadangan wenno nasurok ti kakabana.

—¿Ania ti aramiden? —iso ti saludsodda.

—¡Tiliwen! —adda nagkuna.

—¡Jesús! ¿ket asinno ti mangtiliw?

Awan mayat a tumapog iti yan ti peggad. Adalem ti danom.

—¡Igaluttay kuma iti bangka tayo aya, sa tay guyuden a siba-balligi!—kinuna ni Sinang;—napanna ket linamot dagiti ik-ikan a sida tay kuman!

—¡Inggana ita, diak pay nakakita iti buaya a sibibiag!—kinuna ni María Clara.

Ti mangyurit timmakder, nangala iti atiddag a tali ket imuli a nakakarkarting iti sinanbansag. Ni León naglisi.

Malaksid ni María Clara, awan pay kadakuada ti nangkita kenkuana inggana idi: ita, siddaawenda ti nabaked a takderna.

Iti dakkem a siddaawda, ket nupay inda amin nagikkis, ti mangyurit timmapog iti uneg ti bubo.

—¡Alaenyo toy imuko!—inpukkaw ni Crisóstomo nga inasutna ti maysa a buneng nga akaba nga aramidida sadi Toledó.

Ngem ti danom ngimmaton a nagwarsi iti kasta unay, ket ti adalem a danaw nagtangepen.

—¡Jesús, María y José! —kinuna dagiti babbai. —¡Addanto ngata dakes a mapasamak! ¡Jesús, María y José!

—Dikay agdanag, appo, —kinuna daydi lakay nga agbang-bangka;—no adda maysa ditoy a probinsiá a makabalin a mangaramid, *iso*, awan sabali.

—¿Ania ti nagan dayta a bumaro? —sinaludsudda.

—Naganenmi iti Mangyurit (Piloto): iso ti kalaingan a nakitak; isuna la a dina kaay-ayo toy a pagsapulan.

Ti danom agkuti, ti danom aggaraw: kasla adda gubal iti lansadna; ti alad magunggon. Isuda amin nagulimekda, dida pay umangesen. Ni Ibarra pinetpetanna, a sipipigerger ti putan ti nadawis a imukona.

Ti gubal kasla nalpasen. Idi kuan, timmaod ti ulo daydi bumaro, a kinablaawanda iti naragsak a dir-i: dagiti matmata dagiti babbai namsekda iti lua.

Ti mangyurit kimmalay-at a siiggem ti maysa nga imana iti murdong ti tali, ket idi adda iti sinanbansagen, inna inunos.

Timmaod ti buaya: ti tali naipulipol a kas la naibarakang iti tengngedna ken iti baba dagiti saksakana a pakauna. Dakkel, kas inpakdaar ni León; burikburikan, ket iti bukotna aduda dagiti nagtubo a lumlumot a naganos, a iso ti pannakauban dagiti buaya, no tattao da kuma. Agem-emmak a kasla nuang, inna yapli-aplit ti iposna iti alad a kawayan, pasaray kaptenna ida, ket inna iñgañga ti nangisit ken dakkel a ngiwatna, nga ipakitana dagiti atitiddag a sasaóngna.

Ti mangyurit, maymaysa a mangun-unos; awan makalagip a mangbadang kenkuana.

Idi naisang-at ti buaya ket naikabilen iti sinanbansag, ti mangyurit inna inpayat; iti napigsa nga imana inna pinagkaem dagiti dadakkel a sangsangina, ket kinayatna a rineppet ti sungona iti nalagda a galot. Ti buaya inpakatna ti maudi a pigšana, pinagbikkungna ti bagina, pinakpakna ti datar iti napigsa nga iposna, ket nagtapuak iti danaw, iti ruar ti pasabing, ket inuludna ti nangtiliw kenkuana. Ti mangyurit nalpas a natayen; maysa nga ikkis ni kigtot ti rimuar kadagiti amin a barbarukongda.

Napardas a kasla sal-it, nagtapuak ti sabali a bagi iti danom; apaman la a nailasinda nga iso ni Ibarra. Ni María Clara saan a nadasay, ta dagiti Filipina dida pay ammo ti maidasay.

Nakitada a limmabbaga dagiti daldalluyon, a nalaukanda iti dará. Ti ubing nga agkalkalap timmapóg iti danom a nagiggem iti buneng; ti amana simmaruno; ngem apaman la a nakatapuakda, nakitadan ni Crisóstomo ken ti mangyurit a timmaod a siiggemda iti bangkay daydi buaya. Toy naukríat a naminpinsan ti puraw a buksitna ket iti karabukobna adda a sibabagkong daydi imuko.

Saan a mabalin a ibuksilan ti ragsak: sangaribo a taktakiag ti naigayat a mangaón kadakuada iti danom. Dagiti babbaket kas da napamauyong ket agkakatawa ken aglulualuda. Ni Andeng nalipatanna a ti pagabrawan namitlo a nagluagen: naibelleng amin ti digo ket naiddep ti apoy. Ti laeng saan a makasao, iso ni María Clara.

Ni Ibarra saan a nasugatan; ti mangyurit adda bassit a garadgad iti takiag na.

—¡Utang ko kadakayo ti biagko! kinunana ken Ibarra a bungbungunenna ti bagina iti ules a *lana*.

Ti timek ti mangyurit kasla naliday.

—¡Napalalukay a nagtured! —insungbat ni Ibarra; —saanyunto a padpadasenen ni Apo Mugna.

—¡No dika kuma nagsublin! . . . —indayamudom ni María Clara a sibe bessag ket agpiggigerger pay laeng.

—¡No kuman diak nagsubli ket sinurutnak,—insungbat ti bumaro, a tinuluy na ti kayat a sawen ni María,—“*iti uneg ti danaw kuma ti yantayon a sangabubungan!*”

Ni Ibarra dina malipatan a iti uneg ti danaw iso ti nakaipuruakan ti bangkay daydi amana.

Dagiti babbaket dida kayat ti mapanen iti maikadua a pasabing, kayatda ti agawiden, ta kunada a dakes ti panangrugi daydi nga aldaw ket mabalin nga ado ti mapagteng a dakes.

—¡Amin toy, maaramid, gapo ngamin ta saan tay a nakimisa! —kinuna ti maysa.

—¿Ngem, ania kad a dakes ti napasamak tayo? appo? —sinulud sod ni Ibarra. —Ti buaya is-iso laeng ti nakapasamak iti dakes!

—Iso a mangipamatmat,—intuloy daydi nagseminarista,—nga iti bayat ti managbasol a panagbiagna, saan a makimisa toy daksanggasat a buaya. Kaano man, diak pay nakakita kadagiti buaya a mapan iti simbaán.

Dagiti bangbangka nagturungda, ngarod, iti maikadua a pasabing ket naipapilit a nangisaang manen ni Andeng iti sabali a pagabrawan.

Umal-aldawen; pumugson ti pul-oy; agriingen dagiti daldaluyon nga agkutikutida iti lawlaw ti bangkay ti buaya, a daytay inda parasuken *dagiti sibsibo a banbantay a pagraniagan, ti lawag ti init*, a naramenan kadagiti amin a buybuya, a kuna ni dumdaniw a P. A. Paterno.

Ti musika nagsubli nga immaweng. Ni Iday agtuktukar iti arpa; dagiti lallaki agtuktukarda met kadagiti korkordion kada gitgitarra a pasaray inda agsusurot, pasaray saan, ngem ti nasaysayaat ti panagtokarna iso ni Albino, ta kuradrad a kuradrad, saanna a maisurot ket pasarayna mapukaw ti kumpas, wenno saan, mayallatiwna iti sabali a tuno.

Napanda iti maikadua a pasabing a napukawen ti talekda; aduda dagiti manginanama a sadiay inda masarakan ti asawa ti buaya; ngem ti Nakaparsuaan narabak, ket kanayon a mapunno ti sagap, no itaudda.

Ni ikit Isabel agbilbilin:

—Ti ayungin, naimas a masigang; ilasinyo dagiti bukbuktó, ta maeskabetseda, dagiti daldalag ken bulan-bulan, mapesada: ti dalág napaot ti biagna. Ikabilyo ida iti iket, tapno agyanda pay la iti danom. Dagiti paspasayan itartarusyo ida iti pariok! Dagiti purpurong maitunuda, a mabungon iti bulong ti saba ket maselselanda iti samatis.

—Bay-anyo dagiti dadduma tapno agawisda: saan a naimbag a paminpinsanen nga alaen amin dagiti adda iti pasabing, — sana innayon.

Idi kuan, kinayatda ti simmang-aten a mapan iti daydi bakir a napunno kadagiti lallakay a kaykayo a kukua ni Ibarra. Sadiay, iti linong, ken iti igid ti kasla sarming a waig, isunto ti inda panganan iti babaet dagiti sabsabong wenno iti linong dagiti naramid a sapsapaw.

Ti musika umaw-aweng iti tangatang; ti asok dagiti daldalikan agpangato a siraragsak nga narasay nga alipugpug, ti danom agkankanta iti uneg ti tayab a bumarbara, nalabit dandaniwanna iti makaliwliwa dagiti natay a ik-ikan, nalabit pangum-umsi ken pangrabrabak; ti bangkay ti buaya mabalbaliktad, no kuan, ipa-

kitana ti puraw ken nasugat a buksitna, no kuan, ti burikburikan ken gumanos a bukotna, ket ti tao, nga ipangpangruna a dungdungwen ti Nakaparsuaan, diman la agkismay iti kaado dagiti kakabsatna nga inna pinappapatay, kas kuna dagiti *bramines* ken dagiti *bejetariano*, dagiti agkuna a natnateng ken bungbunga laeng ti rebbeng a kanen ti tao.

IDIAY BAKIR

Nasapa, nasapa unay a nagmisa ni Padre Salvi ken nangdalos iti bayat ti sumagmamano a kanito iti sangapulo ket dua a karkarua a narugit, iso a saanna a kadawyan.

Ti inna panagbasa kadagiti nagsangpet a sursurat a kasta unay nagsayaat ti pannakarikep ken lakre ison sa ti nakapukawan toy maikari a kura iti imas ti pannangaanna, ta inna man binay-an a bimmaaw a naminpinsan ti chokolate.

—Masakit ni apo padi,—kunkuna ti aglutluto idi madama a mangisagsagana iti sabali a nabayag a saan a makapangpanganen: kadagiti idasarko nga innem a kakita a sidsida, dina pay sagiden ti dua.

—Saan ngamin a nasayaat ti pannaturogna,—insungbat ti ubingna;—managdarepdep nanipod idi immalis iti siled a pagiddaanna. Dagiti matmatana immadaddada a limnek, inaldaw nga agkuttong, ket nabessag unay.

Agpayso, maasi pay ti makakita ken Padre Salvi. Dina kinayat a sinagid toy maikadua a tasá a chokolate, ket dina pay rinamanan dagiti *ojaldres* a naggapo sadi Sebu: sipapanunot nga agpagnapagna iti nalawa a kadaklan (salas), a pinetpetanna kadagiti natulang a im-imana dagiti sursurat a pasarayna basabasaen. Idi kuan, pinaipakatna ti luganna, nagaruat ket inbilinna nga inda itulod iti bakir a yan daydi nakabutbuteng a kayo nga iti asidegna iso ti pakaaramidan ti rambak.

Idi nakadanon iti daydi a disso, ni Padre Salvi pinagawidna ti luganna, ket maymaysa a simbrek iti bakir.

Maysa a nalinong a dána a nganngani kinebbet a naminpinsan dagiti ruruot iso ti pagnaan ket agturong iti maysa a waig a binukel dagiti ado nga ub-ubbog a napudot, nga adda iti sidiran ti bantay Makiling. Dagiti ig-igidna rinamenan dagiti agtubtubo latta a sabsabong, nga ado kadakuada ti awan pay naganda a sao ti latín,

ngem awan duadua nga am-ammo idan dagiti agtaytayab a babassit a kas balitok ti kitada, dagiti kulkulibangbang a nadumaduma ti kadakkel ken buyada, adda balbag ken balitok, adda puraw ken nangisit, adda naturikturikan, adda naraniag, adda balbag a ngumisit, a kasla adda *rubi* ken *esmeralda* a naikapet kadagiti paypayakda, ken dagiti rinibribo a kalkalamot a sumilapsilap, kas da nawarsian iti mukumok. Ti aweng ti panagtayabda, ti iri ti kundidit nga agriririari iti aldaw ken rabii, ti sagawisiw ti tumaytayab, wenno ti namaga a reppaák ti nagango a sanga nga agtinnag nga awan la ti dina pakaisalsalatan, isuda laeng ti mangriritok iti ulimek daydi nalmeng a disso.

Nabayag bassit a nagnagna iti yan dagiti nasamek a ruruot nga agkalkalatkat, gapu ta inna lisian dagiti sisiit a maisabit iti abitona a ginggon a kasda itay igawid, ken dagiti ramramot dagiti kaykayo nga agrungrungarong iti daga, isuda a no manen inna pakaitigkulan daydi saan a narnaruam a magmagna. Pagammuan, nagsardeng a dagos: naragsak a pagpagaak ken nasantak a timtimek ti dimmanon kadagiti laplapayagna, ket dagidi timtimek ken pagpagaak aggapuda iti waig ket umas-asidegda nga umas-asideg kenkuana.

—Kitaek man no makasarakak iti umok,—kinuna ti maysa a timek a naimnas ken nasam-it nga am-ammo ti kura;—kayatko kuma a kitaen *ni* . . . a daytay iso dinak makita, kayatko kuma a sursuruten iti amin a yan.

Ni Padre Salvi naglemmeng iti likudan ti maysa a dakkel a puon ti kayo ket immallingag.

—Kayatmo a sawen a kayatmo nga aramiden kenkuana ti ar-aramiden kenka ti kura, nga iti amin a yan innaka sisi-imen?—insungbat ti maysa a timek a naragsak. —!Agan-annadka, ta ti imon mamagkuttong ket lumnek dagiti matmata!

—iSaan, saan a imon, gagar laeng!—insungbat daydi timek a naimnas, kasla aweng ti pirak, ket daydi naragsak inna met ululitan:

—iWen, imon, imon!—ket nagkatawa a nagpagaák.

—No kuman agimunak, saan a siak ti di agpakita kenkuana, no di ket iso ti innak ilemmeng, tapno awan makakitkita kenkuana a sabali.

—Ngem no kasta, uray sika dika met makitan, ket dayta, saan a nasayaat. Ti ket naimbag, no makasaraktay iti umok, ited-tay iti kura, iti kasta, mabalinnatay a sisi-imen a saan a masapol a intay makita, ?ania ti kunam?

—Diak patpatien dagita nga um-umok ti kannaway, —insungbat met ti maysa a timek, —ngem no kas ta innakto agimon, ammukto ti agsiim ket ammukto met ti pamayan tapno didak makitkita...

—¿Ket, kasano? kasano? ¿Kas ti pamayan ni *Sor Eskucha*?—
Naragsak a pagpagaak ti pinarnuay toy naipalagip kadakuada a biag ti kolejiala.

—¡Ammom metten no kasano ti panangallilaw ken *Sor Eskucha*!

Ni Padre Salvi nakitana nanipod iti naglemmenganna da María Clara, Victoria ken Sináng a mangun-unor iti waig. Isuda a tallo magmagnada nga inda kitkitaen ti nalit-naw a danom nga kas sarming nga agsapsapol iti nalmeng a umok ti kannaway: sibabasada inggana iti tumeng, ket naglamma kadagiti akakaba a nagripropian dagiti panpandilingda a pagdigos ti nalibnos a panagimmos dagiti butbutoyda. Nakawakrayda ken silalamulamo; dagiti taktakiagda ken dagiti bagbagida naabungan iti bado nga akakaba dagiti un-unsoyna ket naragsak dagiti ur-uritna. Dagidi tallo a babbalasang igiddanda iti panagsapol da iti awan, ti agala kadagiti sabsabong ken natnateng nga agtubtubo iti igid ti waig.

Daydi *Acteón* a padi inna buybuyaen a sibelessag ken di makakuti daydi nadarisay a *Diana*; dagiti matmatana a sumilsileng kadagiti nangisit nga ab-abot ta dida man la mauma a mangbuybuya kadagiti napudaw ken nasayaat ti panagbukbukel da a taktakiag, ti nalapsat a tengged agraman ti puon ti barukong; dagiti babassit ken lumablabbasit a saksaka nga agay-ayam iti danom, inda man riingen iti napakapsutan a isipna dagiti di marmarna a rikrikna ket inda man pagtagainepen ti narayray a utekna kadagiti baro a panpanunot.

Iti labes ti maysa a nagsikkuan ti waig, iti babaet dagiti nasamek a kawkawayan, nagpukawda dagidi nasam-it a langlanga ket saan a nangngegen dagiti nadawel a paspasagidda. Ni Padre Salvi, a naulaw, maibasingbasing ket nadigos iti linget, rimuar iti nag-

lemmenganna ket kimmita iti lawlawna a kas la nayaw-awan dagiti matmatana. Nagsardeng a di nakakuti, sa immaddang iti sumagmamano a kas ket itay kayatna a suruten dagidi bab-lalasang, ngem idi kuan, nagsubli, ket namaraigid iti waig a nang-sapol kadagiti dadduma a napan nakirambak.

Iti saan unay nga adayo iti yanna, adda nakitana iti tengnga ti waig a kas la pagdigdigusan, nasayaat ti pannakalakobna, ket ti pannakaatepna, maysa a kinawayanan a narukbos: iti daydi nga abong adda manggeg a naragsak a timek ti babai. Naramenan kadagiti bulbulong dagiti bubua ken niniog, sabsabong ken par-paraypay. Iti ad-adayo, adda nakitana a maysa a rangtay a kawayan, ket iti ad-adayo pay nakitana dagiti lallaki nga agdidigos, ket dagiti met sangaarban a babaunen, lallaki ken babbai, addada a kumaribuso iti lawlaw dagiti naaramid a pagdalikanaan, adda agidutdutdot iti manok, adda agar-arasaw iti bagas, adda agas-asar iti letson, ken no ania pay. Ket sadiay, iti baliw a igid, iti maysa a disso a nagat-ikan, iso ti yan dagiti ado a lallaki ken babbai iti linong ti maysa a sapaw a lupot, a naibitin kadagiti sangsanga dagiti lallakay a kaykayo ken kaikkabkabil a paspasok. Sadiay addadan a naum-ummong dagiti alperes, koadjutor, gobernadorsilio, ti teniente-mayor, ti mangisursuro ken ado a ka-kapitan kada te-teniente pasado, pati pay ni Kapitan Basilio, nga ama ni Sinang, daan a kasubang daydi nagawan a Don Rafael iti maysa a nabayagen a ringgor. Kinuna ni Ibarra: "Pagsusikantayo ti maysa a kalintegan, ket ti panagsusik saanna a kayat a sawen ti panagbusor." Ket daydi agdindinamag a bumibitla dagiti konserbador inannugutna a sirarag-o ti awis ni Ibarra, ket nagpaipan pay iti tallo a pabó ket inbaunna pay dagiti ubbingna a mapan tumulong.

Isuda amin, pati pay ti alperes, inawatda a sidadayaw ken sirarag-o ti kura.

--Ngem ¿adinno ti naggapuanyo, *Reberensia?* —sinaludsod ti alperes idi makitana ti rupa ti kura a napunno kadagiti gargaradgad ken ti abitona a napunno kadagiti nagango a bulbulong ken murmurdong dagiti sangsanga. —?Natnagkayo?

—jSaan, nayaw-awanak! —insungbat ni Padre Salvi, nga inbana dagiti matmatana a nangamiris iti aruatenna.

Aglukatda kadagiti botbotelia ti *limonada*, agpisida iti bunga ti niog a naganos, tapno dagiti sumang-at a nalpas a nagdigos inda

inumen ti nalamiis a digo ken kanen ti nalukneng a bagasna, a napudpudaw pay ngem ti gatas; dagiti babbalasang adda pay awatenda nga ukkor a sampaga, a nalaukan kadagiti sabsabong ken al-allangigan, a mangpabanglo iti siwawakray a buokda. Agtutugaw wenno aggi-iladda kadagiti in-indayon a naibitin kadagiti sangsanga, wenno aggaayamda iti lawlaw ti maysa a bato nga akaba, nga iti rabawna adda makita nga nipis, pagay-ayaman iti ajedres, pagbasaan a babassit, alimbukay ken babassit a batbato.

Inpakitada iti kura daydi buaya, ngem kasna la saan a naibibiang ket isuna la a nangipangag idi nasauda a ti akaba a sugatna, ni Ibarra ti akinggapuan. Maysa pay, awanen a makita daydi agdindinamag ken awan makaam-ammo a mangyurit; nagpukaw idi saan pay a simmangpet ti alperes.

Idi kuan, simmang-at ni María Clara iti pagdigusanna kinuyog dagiti gagayyemna; nasalsalibukag laeng a kas maysa a sabong nga apagukrad iti agsapa no daytay rumaniag ti ayat a kas la begganga a diamante, kadagiti nadiusan a bulbulongna. Ti immuna nga isemna naipaay ken Crisóstomo, ket ti immuna nga ulep iti musingna naigapo ken Padre Salvi. Toy nadlawna ket saan a immasog.

Dimteng ti kanito ti pannangan. Ti kura, ti koadjutor, ti alperes, ti gobernadorsilio ken dadduma a ka-kapitan ken ti teniente mayor nagtugawda iti lawlaw ti lamisaan a inpanguluan ni Ibarra. Dagiti inna dida inalubos nga adda mailaok a lallaki iti lamisaan dagiti babbalasang.

—Albino, ita saanka nga agputar iti abot a kas idiyay bangsa!— kinuna ni León iti daydi nagseminarista.

—¿Ania? ?ania dayta?—sinaludsod dagiti babbaket.

—Dagitay bangbangka, appo, sibubukelda a kas ti daytoy a pinggan,—inlawlawag ni León.

—¡Jesús! !saramulio!—kinuna ni ikit Isabel a immisem.

—Apo alperes, ?adda damag yon iti daydi dakes a tao a nangkabil ken Padre Dámaso?—sinaludsod ni Fray Salvi iti alperes idi madamada a mangmangan.

—¿Asinno a dakes a tao, padre kura! —sinaludsod ti alperes a siniripna ti praile iti uneg ti baso ti arak a in-inumenna.

—¿Asinno pay met? ¡Daydi nangkabil ken Padre Dámaso iti dalan idi kasangamalem!

—¿Kinabilna ni Padre Dámaso?—sinaludsod dagiti dadduma.
Ti koadjutor kas la immisem.

—¡Wen!, ket ita, ni Padre Dámaso, masakit! Maatap a iso met
la daydi Elías a nangitublak kadakayo iti pilaw, Apo Alperes.

Ti alperes limmabbaga gapo iti bain wenna gapo iti arak a
nainumna.

—Kunak la ket din,—intuloy ni Padre Salvi a silalais,—nga
ammuyo dayta a banag, kunkunak, a ti alperes ti Guardia
Sibil . . .

Daydi soldado kinagatna ti bibigna ket dimmayamudom iti
ang-ang a pambar.

Iti daydi, adda nagparang a maysa a babai a nabessag, nakut-
tong, rutayrutay ti aruatna; awan nakakita iti isusungadna, ta
siuulimek ket awan tagtagarina, ket no rabii kuma, inpagarupda
a maysa nga araria.

—¡Pakanenyo dayta nakakaasi a babai!—kinuna dagiti bab-
baket:—!oy!, !umaykay ditoy!

Ngem iso tinuluy na ti nagna ket immasiddeg iti lamisaan a yan
ti kura; toy intaliawna ti rupana, nabigbigna ket naibbatanna ti
kutsilio nga igiggamanna.

—¡Pakanenyo daytoy a babai!—inbilin ni Ibarra.

—¡Nasipnget ti rabii ket agpukaw dagiti ububbing!—indaya-
mudom daydi babai.

Ngem idi nasirpatna ti alperes a nakisao kenkuana, daydi
babai nakigtot ket nagtaray a nagpukaw iti nagbabaetan dagiti
kaykayo.

—¿Asinno dayta? —sinaludsudna.

—¡Maysa a daksanggasat a nagmauyong gapo kadagiti kig-
kigtot ken tutuok! —insungbat ni don Filipino; —uppat nga aldaw-
na a kastan.

—¿Iso kad dayta ti kunada a Sisa?—sinaludsod a sigagagar ni
Ibarra.

—Binalod dagiti sosoldadoyo—intuloy ti teniente mayor, a
timekna ti sipapait; insursurda iti ili a gapo iti diak ammo no
ania't naaramid dagiti annakna, a . . . di nabalina a nalawlawagan.

—¿Ania?—sinaludsod ti alperes a tinaliawna ti kura:—iso kad
dayta ti ina dagiti dua a sakristanyo?

Ti kura intangedna ti ulo na.

—¡A nagpukawda nga awan ket ti damag kadakuadan! —innayon a sidedeggang ni don Filipino, a kinitana ti gobernadorsilio, iso a nangibaba kadagiti panagkitana.

—¡Sapulenyoy dayta a babai! —inbilin ni Crisóstomo kadagiti babaunen. —Inkarik a pasapol dagiti annakna . . .

—¿Nagpukawda, kunayo?—sinaludsod ti alperes. —¿Nagpukawdagiti sakristan yo, padre kura?

Toy intangadna ti sangabaso nga arak nga adda iti sangona ket intangedna ti ulona a pinagwen.

—¡Karambas! ¡padre kura!—kinuna ti alperes a nagkatawa iti narabak, ket siraragsak, ta makabales;—adda mapukaw a sumagmamano a pirak yo, Reberensia, ket masapa unay a mariing ti sarjentok, tapno inna pasapol; agpukaw ti dua a sakristanyo, ket awan saoyo, ket dakayo, apo kapitan . . . pudno met dakayo . . .

Ket dina tinuloy ti saona, ngem nagkatawa ket di nga inna inlumlom ti idos ti kutsarana iti nalabaga a laság ti papaya.

Ti kura, a dina ammo ti sasawenna ket kasna napukaw ti ulona, simmungbat:

—Wen, a ta sungbatak ti pirak . . .

—¡Naimbag a sungbat, *reberendo pastor* dagiti karkararua!—insengngat ti alperes a simemelmel ti ngiwatna. —!Naimbag a sungbat, santo a lalaki!

Ni Ibarra kinayatna ti simngát, ngem ni Padre Salvi, nga inna inangay amin a pigsana, insungbatna nga immisem iti kasla napililit.

—¿Ket ammuyo, apo alperes, ti masasao maipapan iti panagpukaw dagita nga ububbing? ¿Saan? ¡A, ket, saludsudenyo man kadagiti sosoldadoyo!

—¿Ania?—kinuna ti alperes, a napukawna ti ragsakna.

—¡Kunada nga idi karabiyon ti panagpukawda, addada nangngeg a un-uni ti paltog!

—¿Un-uni ti paltog?—inulit ti alperes, a kinitana dagiti sisasaklang.

Dagitoy intangedda dagiti ul-uloda a pinagwen.

Ni Padre Salvi, iti kasta, kinunana a siinayad ken silalais iti napagel:

—Ala, makitak kadakayo a diyo matiliw dagiti dakes a tattao, diyo met ammo ti ar-aramiden dagiti kabbalayyo, ket kayatyo a

kasabaan ken isuro dagiti sabsabali iti annong da. Dakayo ammuyo ngata ti kuna ti mannanao nga “adda ammo ti agmauyong iti uneg ti balayna . . .”

—¡Appo!—insamáng ni Crisóstomo idi makitana a bimsag ti alperes;—tangay dayta ti masarsarita, kayatko kuma nga ammuen no ania ti kunayo iti maysa a gakatko. Rantak a italek daydiay babai nga agmauyong iti maysa a nalaiing a mangngagagas, ket, babaen ti tulong ken pammalakadyo, pasapol dagiti annakna.

Ti panagsubli dagiti babaunen, a dida nasarakan daydi agmauyong, iso ti namagkappia kadagidi dua nga agkabusor, ket sabali ti tinurungen dagiti sarsarita.

Idi nalpasen ti pannangan ket idi ta umin-inumda iti itsá ken kapé, nagbuburay dagiti agtutubo ken lallakay kadagiti nadumaduma a gunglo-gunglo. Adda nangala iti pagay-ayaman iti ajedres, adda nangata iti nipsis, ngem dagiti babbaiasang, a sigagagar a mangammo iti kasakbayanda, kinaykayatda ti nagsaludsod iti *Ligay ni Gasat*.

—¡Umaykayo, apo Ibarra!—inpukkaw ni kapitan Basilio a nagsak bassit. —Adda ringgor tayo nga agsangapulo ket lima a tawenen, ket awan Ukom ti Audiensia a makaibanag: ala man ket di, kitaen tay man no toy ajedres ti mangiringpas?

—¡Wen, umayakon, ket sisayaa-tak unay!—insungbat daydi bumaro. —!Apagbiit laeng, ta agpakada-ak pay iti alperes!

Idi naammuanda daydi nga awis, amin dagiti lallakay a makaawat iti ajedres, linawlawda ti pagay-ayaman; riingenna ti gagar daydi nga ay-ayam ket awisenna uray pay dagiti saan a makaawat. Ngem dagiti babbaket inda linawlaw ti kura nga napan kinasarsarita kadagiti banbanag maipapan iti kararuá, ngem ni Fray Salvi, nalabit kunana ngata a saan a mainumo daydi a disso ken daydi a kanito, ta sabasabali dagiti inna isungungbat ket dagiti matmatana a naliday ken makaung-unget bassit, awan la ti dida kitaen, malaksid dagiti kasasaona.

Ti ay-ayam nangrugi a nadeggáng unay.

—¡No agtablatayo, kaawatan a ditay itultuluyen ti ringgor tayo!—kinuna ni Ibarra.

Idi magudua ti ay-ayam, adda *telegrama* nga inawat ni Ibarra a nangparaniag kadagiti matmatana ken nangpabessag kenkuana. Dina ginargaraw ket indulinna iti upitna, ngem immuna pay la a

timmaldiap iti yan dagiti babbaro ken babbalasang, nga adda la nga agkakatawa ken agriri a mangun-nton iti gasat da.

—¡*Jake al Rey!*—kinuna daydi bumaro.

Ni Kapitan Basilio awan sabali a namuspusanna, no di ti inna-panangisalinged iti likudan ti Reina.

—¡*Jake á La Reina!*—sinublianna a kinuna ket inbatugna ti torrena a salsalakniban ti maysa a *peón*.

Gapo ta dina mabalin a salingdan ti *Reina* ket dina met mabalin a ikkaten gapo iti Rey, nga adda iti likudanna, ni Kapitan Basilio, dimmawat iti kanitona nga agpanunot.

—¡Si-aayatak unay!—insungbat ni Ibarra.—Adda pay ket inak ibaga kadagiti adda iti daydiay a gunglo.

Ket timmakder a inikkanna ti kaay-ayamna iti apagkapat ti maysa nga uras.

Ni Iday igiggamanna ti karton a nakaisuratan dagiti uppat a pulo ket walo a salsaludsod; ni Albino igiggamanna met ti pag-sungbatan.

—¡Ulbod! ¡saan, nga agpayso! ¡ulbod! —ipukpukkaw a makasangsangit ni Sinang.

—¿Ania ti simru kenka? —sinaludsod ni María Clara.

—Kitaem ta, saludsudek: “¿Kaanunto ti panagnakemko?” timmugkelak, ket ni dayta, ni dayta kura a napuypuyatan, kastoy ket ti inna inbasan: “Inton agbuok ti tukak,” ¿Patiem?

Ket ni Sinang inna minusiigan daydi nagseminarista, iso nga intuluyna ti nagkatkatawa.

—¿Asinno ngamin ti agkuna a saludsudem ti kasta? —kinuna ni kasinsinna a Victoria. —¡Ti la panagsaludsod umanayen a pa-kaikarian iti kasta a sungbat!

—¡Sumaludsudkay met!—kinunada ken Ibarra ket insanguda kenkuana ti pagtugkelan. —Nagnunumuanmi a ti makagun-od iti kasayaatan a sungbat adda awatenna a gungguna nga ipaaymi a dadduma. Nagsaludsudkam aminen.

—¿Ket, asinno ti nakagun-od iti kasayaatan a sungbat?

—¡María Clara, ni María Clara!—insungbat ni Sinang. —Pinilitmi a sinaludsudna: ¿“Napudpudno ket a di mamaliw ti ayatna”? ket ti pagbasaan insungbatna . . .

Ngem ni María Clara, a limmabbaga a naminpinsan, inna inapopot ti ngiwat ni Sinang kadagiti im-imana ket dina inalubos a tuluyenna.

—No kasta, yegyo kaniak ti pagtugkelan, —kinuna ni Crisóstomo nga immisem.

—Saludsudek: ?“Naimbagto ngata ti banagen ti agdama nga ipagpagnak?”

—¡Naglaad a saludsod daytan! —kinuna ni Sinang.

Ni Ibarra timmugkel, ket kas ti bilang a natuduna, inda kinita ti sungbat na:

—“¡Dagiti tagtagainep, tagtagainep da”, inbasa ni Albino.

Ni Ibarra innalana ti *telegráma*, ket linukatanna a sipipigerger.

—¡Ita ket di, nagulbod ti pagbasaan yo!—kinunana a sipupunno iti ragsak. —!Basaenyo!

Ti gakat ti pagadalan naannamongan; ti ringgor inabakmo.

—¿Ania ti kayulugan daytoy?—sinaludsudda kenkuana.

—¿Dikay met kuna itay a magunggunaan ti maka-gun-od iti kasayaatan a sungbat?—sinaludsudna, a timekna ti namigerger iti rag-o, ket inna pinaggudua a si-annad ti papel.

—!Wen!, !wen!

—!Ala wen, iso daytoy ti bagik a ited, —kinunana ket intedna ken María Clara ti kagudua ti papel; —mangipatakderak iti uneg ti ili iti maysa a pagadalan dagiti ububbing a lallaki ken babbai; daytoy a pagadalan iso ti ipaayko a gungguna!

—Ket dayta maysa a kagudua, ¿ania ti kayatna a sawen?

—¡Toy ipaayko met iti makaala iti kadaksan a sungbat!

—¡Siak! !no kasta, kukuak!—inpukkaw ni Sinang.

Ni Ibarra intedna ti papel ket nagdardaras a immadayo.

—Ket toy, ¿ania ti kayatna a sawen?

Ngem daydi nagasat a bumaro nakaadayon ket inna manen sinublian ti ay-ayam da nga ajedres.

Ni Fray Salvi immasideg a kasla sabali ti yan ti riknana iti naragsak a tallaóng dagiti babbaro ken babbalasang. Ni María Clara punpunasenna ti maysa a lua a limbuak kadagiti matmata-na a gapo iti ragsakna.

Simnardeng ti kat-katawa ket nagumel dagiti sarsarita. Ti kura kitkitaenna dagiti babbaro ken babbalasang a dina man ket ammo ti inna ibaga; dagitoy ur-urayenda met nga agsao ket nagulimekda.

—¿Ania daytoy?—nabalinna idi agangay a nasaludsod, ket innalana ti pagbasaan a inna linukiblukib.

—Ti *Ligay ni Gasat*, maysa a pagbasaan a pagay-ayaman,—insungbat ni León.

—¿Dikay ammo a basol ti mamatpati kadagitoy a bambanag?—kinunana, ket pinigispigisna a sipupungtot dagiti binbinulong ti pagbasaan.

Ikkis da siddaaw ken rurod ti nagruar kadagiti amin a bibibig.

—¡Dakdakkell pay a basol ti mangituray iti saanna a kukua, no awan palubos ti akinkukua!—insungbat ni Albino a timmakder. —Padre kura, dayta nga aramid managanan panagtakaw, ket ti Dios ken dagiti tattao inda iparit.

Ni María Clara pinagakubna dagiti im-imana ket kinitana, a matana ti makasangsangit, dagiti pirpirgis daydi pagbasaan a iti la nabiit inda pinagasat unay.

Ni Fray Salvi, nupay sabali ti ur-urayen idi dagiti si-sasaklang, saanna a sinungbatan ni Albino: nagmayeng a nangsipsipot iti pannakaipalais dagiti napigpigis a binbinulong, nga adda naipan iti bakir, adda nagtungpal iti danom; idi kuan, immadayo a nainbasingbasing a sikakapet dagiti dua nga im-imana iti ulo na Nakisarita iti nabiit ken Ibarra, iso a nangitulnog kenkuana iti maysa kadagiti lugluga a sisasagana nga agitulod kadagiti naawis a napan nakirambak.

—¡Naimbag ta pumanaw ni dayta a bugaw ni ragsak! —indayamudom ni Sináng. —Ti rupana kasna la kuna: “*Dika agkatawata ammok dagiti basbasolmo!*”

Kalpasan ti panangted ni Ibarra iti inpaayna iti as-asawa-enna, napalalo unay a rag-o na, a dina pay panunutenen ti panna-ki-áy-ayamna ket di pay agsardengen a mangkita a si-aannad iti panagyan dagiti pagay-ayamanda.

Iso ti gapon a numan pay napalalo ti rigat ni Kapitan Basilio a nagsarsarapa, nagtablada, yaman pay kadagiti adu unay a nagririruan daydi bumaro iti kalpasanna.

—¡Ditay patpatuluyenen! ¡ditay patpatuluyenen!—kunkuna ni Kapitan Basilio a siraragsak.

—¡Ditay patpatuluyenen!—inulit daydi bumaro,—uray ania ti nabalin a inkeddeng dagiti uk-ukom.

Naginnawatda a dua iti ima ket nagpinnetpetda a si-aayat.

Idi ta ragsagsaken dagiti si-sasaklang ti naaramid a mamagsardengen iti maysa a ringgor a nañguman kadagiti dua a bangbangir, ti di napakpakadaan a isasangpet ti uppatt a sibil ken maysa a sar-

jento a nakaigam ket dagiti baybayoneta da adda a sikakabil iti murdong dagiti palpaltog da, ginupedna ti ragsak ket simken ni buteng-iti yan dagiti babbai.

—¡Awan aggaraw!—inpukkaw ti sarjento!—Paltugan ti agkuti!

Numan pay naisawang daydi ninu-nuang a kinahambog, ni Ibarra timmakder ket inasitganna.

—¿Ania ti kayatyo?—sinaludsudna.

—Kayatko nga ita met laeng yawatyo ti maysa a dakes a tao nga agnagan iti Elías, a nangyurit kadakayo itay bigat, —insungbatna a si-aámes.

—¿Maysa a dakes a tao? . . . ¿Ti mangyurit? ¡Maallilawkaysa!—insungbat ni Ibarra.

—Saan, apo; dayta Elías ita naidarom manen a kimmabil iti maysa a padi . . .

—¡A! ¿Ket iso daytay mangyurit?

—Iso met laeng, kas kunada kadakami; dakayo, apo Ibarra, awatenyo nga umay makiramrambak kadakayo dagiti tattao a dakes ti damagda.

Ni Ibarra kinitana manipod saka inggana ulo ket sinungbatanna a silalais unay:

¡Awan pambarak a mangibagbaga kadakayo dagiti araramidko! Kadagiti ramrambakmi, amin a tattao maawat a nasayaat, ket uray kuma pay dakayo, no immaykayo, adda kuma met tugaw a naited kadakayo iti pañganan, a kas ti alperes yo nga itay laeng maikadua nga uras adda ditoy a kaduami.

Ket idi nasauna tuyen, inna linikudan.

Ti sarjento inammilanna ti imingna ket gapo ta pinanunutna a nakapkapoy ti biangna, inbilinna a sapulenda iti amin a di mangan-ano ken iti nagbabaetan dagiti kaykayo daydi mangyurit a ti pakailasinanna naisurat iti sangkapirgis a papel. Ni don Filipino kinunana kenkuana:

—¡Kitaenyo dagita a pagilaslasi ket maitutupda kadagiti siam nga apagkasangapulo dagiti taga ditoy; ania ta agrirukayo!

Idi kuan, nagsubli dagiti sosoldado ket kinunada nga awan nakitada a bangsa wenno tao a naka-áatap; ti sarjento nagtanamitim iti sumagmamano a sao ket timmalaw a kas met la ti idadatenagna a sinisibil.

Ti ragsak nangin-inot met la a nagsubli, nagtudo dagiti sal-saludsod ket immado dagiti sarsarita.

—¡Iso gayam daytay ti Elías a nangitublak iti alperes iti pilaw!—kinuna ni León a sipapanunot.

—¿Ket, kasano ti pannakaaramid dayta? ¿kasano?—sinaludsod dagiti naunton.

—Kunada nga itay bulan ti Septiembre, maysa nga aldaw a natutudo unay, nakasabat ti alperes iti maysa a taó a nagbaklay iti kayó a pagtungo. Ti dalan napalalo kan a naglutlot ket isuna la nga adda nailet a pagnaan iti igid, a maymaysa a tao ti makalasad. Kunada a ti alperes dina inggawid di kabayona, ngem inabugna kan ket di a pinukkawanna daydi tao tapno agsubli: toy, a nalabit dina kinayat ti nagsubli gapo iti binaklayna, wenno nalabit dina kinayat ti mailumlom iti lutlot, intuluyna ti nagna. Ti alperes, a nakapungtot, kinayatna a kinabil, ngem daydi tao nangala iti sangkaguped a kayo, minaluna ti ulo ti kabayo a kasta unay pigsá, ta uray la naitublak ket ti nagsakay nairamraman a natnag iti kalutlutan. Kunada pay a daydi tao intuluyna ti nagna a sitatalna a dina ket ingginggina dagiti lima a balbala nga inpaturong kenkuana ti alperes, a nabulsekan iti pungtot ken pitak, nanipod iti kalutlutan a nakailabsunganna. Gapo ta naminpinsan a saanna nga am-ammo daydi tao, inatapna nga iso daydi agdindinamag a Elías, a manó la a bulan a dimteng ditoy a probinsia, a di ket ammo ti naggapuanna, iso nga am-ammo unay dagiti sibil kadagiti sabsabali nga il-ili gapo kadagiti ar-aramidna a kakasta.

—¿No kasta a ket, tulisan?—sinaludsod ni Victoria a nagkintayeg.

—Diak patien, ta kunada a sinarangetna met dagiti tutulisan iti naminsan nga aldaw nga adda inarangda a balay.

—¡Awan rupana nga agar-arang! —innayon ni Sinang.

—Awan, isuna la a ti panagkitkitana naliday unay; diak nakita nga immisem iti bayat ti nagbigat,—kinuna met a sipapanunot ni María Clara.

Kasta ti panagpalabasda iti daydi a malem, ket idi kuan, nandanunanen ti kanito a panagawidda iti ili.

Babaen dagiti maudi a sinsinamar ti arinpapatayen a init, pimmanawda iti bakir ket limmabasda a siuulimek iti asideg ti nalmeng a nakaitabunan daydi ápo ni Ibarra. Idi kuan, dagiti naragsak a sarsarita nagsublida a nabiag, napunnuda iti pudot, babaen

dagiti sangsanga a di unay marmaruam a makangkangngeg kadagiti kakasdi a timtimek. Dagiti kayakoy kas da la naliday; dagiti mulmula a kumalkalakat pumaypayapayda man a kas da kunkuna: *"Dios ti kumuyog, kinabanuag! ¡Dios ti kumuyog, tagainep ti maysa nga aldaw!"*

Ket ita, babaen ti lumabaga a lawag, dagiti dadakkel a bunnut a pagsilsilaw a ginislagisla a kawkawayan ken iti aweng dagiti gitgitarra, bay-antay ida iti dalan da nga agturong iti ili.

Dagiti gunggunglo bumabassitda, dagiti silsilaw maid-iddepeda, sumardeng dagiti daydayyeng, ti gitarra agulimek, idi ta umasasidegda iti yan dagiti balbalay a taeng dagiti tattao. !Abbunganyo dagiti ruprupayo, ta addakay manen iti yan dagiti kakabsatyoy!

ITI BALAY TI PILOSOPO

Iti agsapa ti sumuno nga aldaw, ni Juan Crisóstomo Ibarra, kalpasan ti inna panangsarungkar kadagiti dagdagana, napan iti balay ni lakay Tasio.

Iti minuyungan, agari ti napalalo a talna; ngem, dagiti pipios nga agtaytayab iti lawlaw ti sagumaymay, apaman la ta agunida ket makaringgurda. Tinubuan ti lumot daydi daan a kabiti, a kinaptan ti kas la kanunong iso a mangramen kadagiti tawtawa. Daydi bassit a balay kasla iso ti yuyeng ni ulimek.

Ni Ibarra inggalutna a si-aannad ti kabayona iti maysa a teddek, ket linasatna nga istay nagtiltil-ay ti minuyungan a nadalos ket nasayaat unay ti pannakataripatona; immuli iti agdan, ket gapo ta silulukat ti ruangan, simbrek.

Ti immuna a nakita dagiti matmatana iso daydi lakay, a nakadumog iti maysa a pagbasaan a kasna itay sursuratan. Kadagiti diddiding adda makita a napagango a babassit nga agtaytayab ken bulbulong, iti babaet dagiti *mapmapa* ken lallakay a *es-estante*, a napunno kadagiti pagpagbasaan kada sinsinurat.

Daydi lakay napalalo a panangipasnekna iti aramidna, ta dina nadlaw ti idadateng daydi bumaro, no di la idi ta kinayatna ti nagawiden, gapo ta dina kayat a singsingaen.

—¿Apay? ¿addakay gayam dita?—sinaludsudna, a kinitana ni Ibarra a kas la nasdaawan.

—Pammakawananyo,—insungbat toy,—makitak nga ado unay ti aramid yo . . .

—Pudno, adda bassit sursuratak, ngem saan a maganát, ket kayatko met ti aginana. ¿Adda mabalinko a pagpaayan kadakayo?

—¡Ado! —insungbat ni Ibarra, nga immadani, —ngem . . .

Ket kinitana ti pagbasaan nga adda iti rabaw ti lamisaan.

—¿Apay?—kinunana a nasdaawan;—¿agitartaruskay iti *jero-glipiko*?

—¡Saan!—insungbat daydi lakay a inggayatanna iti maysa a tugaw; —saanko a maawatan ti sao ti ejipcio wenno uray ti sao ti kopto la kuma, ngem maawatak bassit ti pamayan da nga agsurat, ket *jeroglipiko* ti aramatek a pagsurat.

—¿*Jeroglipiko* ti inkay pagsurat? ¿Ket apay?—sinaludsod daydi bumaro, a nagduadua iti makita ken mangngegna.

—¡Tapno didak mabalin a basaen ita!

Ni Ibarra inna kinita a nalaing, a panpanunutenna no agpayso ket di nga agmauyong daydi a lakay. Inamirisna iti nadaras ti pagbasaan, ta pinennekna no saan nga agul-ulbod, ket nakitana a nasayaat unay ti pannakayugis dagiti ay-ayop, dagiti ug-ugis a nagbukel, dagiti saan a nagtuloy a nagbukel, dagiti sabsabong, sak-saka, im-ima, taktakiag, ken dadduma pay.

--¿Ket, ania ngad ti gapona nga agsurat kayo, no diyo met kayat a indakay basaen?

--Gapo ta saan a toy agdama a kapututan ti pangirantaak kadagiti sursuratak; agsuratak a irantak kadagiti sabsabali a taw-tawen. No dagiti tattao nga adda ita mabalindak kuma a basaen, puurak amin a pagpagbasaak, amin ti aramid ko iti bayat ti panagbiagko, ngem ti kapututan a into makaawat kadagitoy sursuratak, maysanto a kapututan a nasaririt, maawatannakto ket kunananto: —“¡Saan da pay met la ket a naturog amin idi rabii dagidi apappomi! Ti nalmeng, wenno dagitoy di maaw-awatan a innak yug-ugis indanto ispalen ti aramidko iti kinakuneng dagiti tattao, kas naaramid a ti nalmeng ken dagiti di maaw-awatan a ramitramit ti panagkararag inda inispal dagiti ado a pudpudno kadagiti panangdaddadael dagiti papadi.

—¿Ket, ania a pagsasao ti pagsuratanyo?—sinaludsod ni Ibarra, kalpasan ti nabiit a panagsardeng.

—Iti pagsasao tayo, iti sao ti tagalog.

—¿Ket mabalin dagiti ar-aramaten ti *Jeroglipiko*?

—No saan kuma a gapo iti rigat ti agyugis, a masapulna ti ado a kanito ken anos, nganngani kunak a nasaysayaat da nga aramaten ngem ti *a b c* dagiti latino. Daydi daan nga *a b c* ti ejipcio addaan kadagiti *bokal* tayo; addaan iti “O” tayo, nga isuna laeng a maaramat iti paggibusan ti saó, ket saan a kas ti “O” dagiti kaskastila, no di ket maysa a bokal, a ti awengna nagbaetan ti “O”

ken “U”; kas ti pagsasao tayo, ti sao ti ejipcio awanan iti pudno nga aweng ti “E”; adda kenkuana ti “HA” ken ti “KHA” tayo, nga awan iti *a b c* a Latin, kas aramatentay iti sao ti Kastila. Kas pagarigan: itoy sao a “MUKHA”,—innayunna nga inna inpatuldo iti pagbasaan—ikabilko ti balikas a “HA” a nasaysayaat no aramatek ti sinan-ikan ngem no aramatek ti “H” a Latin, a sadi Europa sabasabali ti pannakabalikas na. No kadagiti nakapkapoy bassit a pannakaisawang, kas pagarigan, itoy sao a “HAIN”, iso a ti “H” na nakapkapoy, aramatek ti ulo ken barukong ti león wenno dagitoy tallo a sabsabong ti *sukaw*, no kasano ti kapigsa ti *bokal*. Sabali pay, adda aramatek a pangisurat iti aweng a kas la rumuar iti agong, a kaskasdi met nga awan iti *a b c* a Latin nga aramaten iti Kastila. Ulitak a no saan kuma a gapo iti rigat ti agyugis, a masapol a sayaaten nga aramiden, nganngani mabalín nga aramaten ti *jeroglipiko*; ngem toy a rigat iso met ti mangpilit kaniak a mangikababa ken di mangisursurat no di laeng iti maitutop ken masapol; toy nga aramid iso pay ti mangadkadua kaniak, no daytay adda dagiti sangsangailik a taga China ken Japon, inda tumalaw.

—Ania?

—¿Dikay ida mangeg? Dagiti sangsangailik isuda dagiti pipios; iti daytoy a tawen, adda maysa nga agkurang; maysa ngata a dakes a ubing a sanglay wenno japon ti nangala.

—¿Ania ti pakaammuanyo nga aggapuda kadagidiay a dagdaga?

—Nalaka unay; nabayag bassit a tawenen, kasangwanan ti ita-talaw da, siningdanak dagiti saksaka da iti bassit a papel a nangisuratak iti nagan ti Pilipinas iti saó ti Ingles, ta inpagarupko a di-da unay makaadayo, ken gapo ta ti Ingles inda maawatan kadagiti nganngani amin kadagitoy a dagdaga. Ado a tawtawen ti napa-labas, ket daydi sinuratak a papel awan sungbatna, inggana iti pinaisuratko iti sao ti Sanggalay, ket iso idi ti sumuno a Nobiembren nagsublida a sabali a papel ti inkuyugdan, isuda a pinaitarusko: daydi maysa, naisurat iti sao ti insik, ket maysa a kabla-aw a nag-gapo iti igid ti Hoáng-ho; ket daydi maikadua, atapen daydi insik a nangyumanak a naggapo sadi Japon. Ngem inkay ket ibaybayag kadagitoy a banbanagen, ket diak met saludsudenen no ania ti mabalinko a pagpaayan kadakayo.

—Adda kuma maysa a banag a nasken a umayko isarita kadakayo, —insungbat daydi bumaro; —idi malem kalman . . .

—Natiliwdan tay daksanggasat?—kinuna daydi lakay a sigagagar.

—¿Ni Elías ti kunayo? ¿Ania ti nakaammuanyo?

—Nakitak ti *Musa ti Guardia Sibil*.

—¿Ti *Musa ti Guardia Sibil*? ¿ket asinno dayta a *Musa*?

—Ti asawa ti alperes, a saanyo nga inawis iti rambak a inaramidyo. Idi bigat kalman, nagwaras iti ili ti naaramid iti buaya. Ti *Musa ti Guardia Sibil*, nalaing unay nga agipato ket managdak-dakes pay, ket inpagarupna a ti mangyurit iso daydi natured a nangitublak ken asawana iti kalutlutan ken nangpang-or ken Padre Dámaso; ket gapo ta iso inna basaen dagiti sursurat a maiturong iti asawana, apaman a dimteng toy iti baláyna a sibabartek ket naawanan ti nakem, inbaunna, tapno mabalesnakayo, ti sarsento ken dagiti sosoldado, tapno inda riribuken ti ragsak ti rambak. ¡Agan-annadkayo! Ni Eba, naimbag a babai, nagtaód kadagiti im-ima ni Apo Mugna. . . !Ni *dunia* Consolación kunada a dakes ket saan nga ammo no asinno ti nggapuanna nga ina! Ti babai, tapno agbalin a naimbag, masapol, uray naminpinsan laeng, a di natulawan ti kinabalasangna wenna nagbalin a iná.

Ni Ibarra immisem iti apagdillaw ket kinunana, nga inaunna dagiti sumagmamano a pappapel iti upitna:

—Daydi nagawan a dakkal ko masansan a dakay ti umayna pakium-umanan kadagiti dadduma a banbanag ket malagipko a nagyaman unay iti panangsuotna kadagiti patpatigmaányo. Adda igakgakatko a sangkabassit a banag a ti nasayaat a tungpalna masapulko a patalgedan.

Ket ni Ibarra inna sinarita iti bassit a saó ti gakatna a mangibangon iti maysa a pagadalan, iso nga inna inggayat iti sa-sawenna, ket inna inukrad iti sango daydi napamulengleng a pilosopo dagiti *palplano* a naggapo sadi Manila.

—Kayatko kuma a patigmaanandak no asinno da dagiti tattao nga umuna nga innak gayyemen ditoy a ili, tapno magun-od ti naimbag a banagen toy a gakat. Am-ammuyo a nalaing dagiti agindek; siak kadatdatengko ket nganngani maysaak, a ganggan-naet ditoy a ilik.

Ni lakay Tasio inna inam-amiris kadagiti matmatana a namsek iti lua dagiti *palplano* nga adda iti sangwananna.

—Ti aramidenyo ita iso idi ti tinagtagainepko, ¡tinagtagainep ti maysa a nakakaasi a mauyong!—kinunana a nasnaayan;—!ket ita, ti umuna nga innak kadakay ipatigmaan, iso ti saanyo a yaayen uray kaano a pabalakadan kaniak!

Daydi bumaro kinitana a nasdaawan.

Ta dagiti tattao nga addaan nakem,—intuluyna a sipapait,—kunadanto nga agmauyungkay met. Dagiti tattao kunada nga agmauyong dagiti saan a kas kadakuada ti panagpanpanunot, gapo-na nga agmauyong, kunada kaniak, ket yamanek unay, ¡ta, asiak pay! iti aldaw a inda panangisubli kaniak iti nakemko; itinto dayta nga aldaw innakto makakitan iti sangkabassit a wayawayak a ginatangko iti pateg ti dayaw ko a maysa a parsua nga addaan panunot. Ket, ammo kadi no isuda ket ti makapudno? Saannak nga agpanunot ken agbiag a kas ituyang dagiti lin!ntegda; dagiti paghatbatayak, dagiti tartarigagayko, sabalida Nalaing, kunada, ti gobernadorsilio, ta idinto ta awan sabali nga inadalna no di la ti mangidasar iti chokolate ken mangan-anos iti dakes a kababalin ni Padre Dámaso, ita, baknang, iso ti mangtengngel kadagiti babassit a gasgasat dagiti kakailianna, ket pasaray met agsao iti maipapan iti linteg. “Iso dayta ti tao a nasaririt”, kuna dagiti kaaduan: “¡Makitayo, awan nagpupuunanna ket ita, dakkelen!” Ngem siak, siak, nga adda tinawidko a kukua, dayaw, nagadalak, ket ita, napanglawak, awan intalekda kaniak a uray maysa la a saad a nakakatkatawa, ket isuda amin kunada: “¡Agmauyong ni dayta; saanna a maawatan ti biag!” Ti kura naganennak iti pilósopo a panglalisna, ket kayatna a sawen a maysaak a mannanao a mangipasasindayag iti inadal ko iti Unibersidad, idinto ta ti inadal ko sadiay, iso ti nangruna nga awan pagpaayanna kaniak. Nalabit nga agpayso a siak ti agmauyong ket isuda ti addaan nakem? asinno ti makaibaga?

Ket daydi lakay pinagkutina ti ulona a kasla adda maysa a panunot a kinayatna a pinaadayo, sana intuloy:

—Ti maikadua a mabalinko nga ipatigmaan kadakayo, iso ti inkay pannakiuman iti kura, iti gobernadorsilio, kadagiti amin a tattao nga adda saadna: isuda indakayto ikkan iti dakes, ang-áng wenno awan pagpaayanna a patigmaan, ngem ti pannakiuman saanna a kayat a sawen ti panagtungal, ipakitayo a kasyo ida sursuruten iti ingga ti mabalin ket ipapatiyo met a ti aramido maisurot iti kayatda.

Ni Ibarra nabayag bassit a nagpanunot, sana insungbat:

—“Ti patigmaanyo, naimbag, ngem narigat a suruten.” ¿Diak ngata mabalin a ipatuloy ti aramid ko nga awan ket ti mangkumot kenkuana a sipnget? ¿Saan a mabalin aya a ti imbag ti lumusot iti uray sadinno, tangay ti pudno dina met masapol ti bumulod iti kawes iti ulbod?

—¡Awan mañgayat iti pudno a sibabatad a gapo iti kasta! -- insungbat daydi lakay. —Dayta, nasayaat, no sasao laeng, mabalin a maaramid iti lubong a tagtagainepen dagiti agtutubo. Addayta ti maestro ti eskuela a nagbanbannog iti ur-uray; nagpuso iti puso ti ubing a kinayatna ti imbag ket awan sabali nga inna inapit no di panagang-angaw ken pagpagaak. Kinunayo kaniak a kas kay ganggannaet ditoy iliyo, patiek. Nanipod idi immuna nga aldaw ti sangpetyo, rinugyanyon a sinugat iti tangsit ti maysa a padi nga adda damagna a nasingpet kadagiti tattao, ken masirib kadagiti kakaduana. Sapay kuma ken Apo Mugna ta toy a inaramidyo saan a iso ti nangeddeng iti gasatyo iti kasakbayan. Saanyo a pagarupen a gapo ta dagiti dominiko ken agustino inda uy-uyawen ti abito a ginggón, ti barikes ken ti nalaad a sapatos; saanyo a pagarupen a gapo ta inpalagip naminsan ti maysa a doktor sadi Santo Tomás a ni Papa Inocencio III inna kinuna a dagiti al-alagaden dagiti pransiskano adadda a mainumuda kadagiti babbaboy ngem kadagiti tattao, isuda saanda nga agtitipon amin a mangpaneknek iti sinao ti maysa a prokurador (manarawidwid iti sanikua dagiti praile): “¡Ti kanumuan a *lego* adadda ti mabalinna ngem ti Turay agraman amin a sosoldadona.” *!Cave ne cadas!* (Agannadka ania ta matnagka!) Ti balitok, mannakabalin unay; daydi baka a balitok namin-ado nga inna tinippuog ni Apo Mugna kadagiti al-altar, ket nanipod pay kadagidi al-aldaw da Moisés.

—Saan unay a nasipnget ti panagkitkitak ket diak met pasien a napeggad unay ti panagbiag ditoy ilik,—insungbat ni Ibarra nga immisem. —Kunak a dagita a butbuteng napalausda bassit, ket inanamaek a matungpal amin dagiti tartarigagay ko, a di ket dakkel ti tubeng iti dayta a bangir.

Wen, no igayatda ti imada; saan, no ilisida. Amin dagiti pigpigsayo a mangikalkalikagom indanto maidungpar kadagiti diddiding ti konbento, apaman a wagwagen ti praile ti barikesna wenno ti abitona; ti Alkalde, a ti la inna maipampambar, dinanto

ited kadakayo inton bigat ti nalpasnan a inted ita nga aldaw; awanto ti iná a mangipalubos iti anakna nga umay iti pagadalan, ket itinto kasta, amin a banbannogyo sabalinto ti inda ibuñga; indanto pakapsuten ti nakem dagiti sumarsaruno a mayat nga agaramid kadagiti naimbag a banbanag.

Nupay kasta, —kinuna daydi bumaro, —saanko a mabalin a pasien dayta bileg a kunayo, ket uray pay no adda, uray pay no annuguten, addanto pay la iti abay ko ti ili a manakem, ti Turay a naimbag unay dagiti kalkalikagomna, nalawa ti makitana ket pudpudno a kayatna ti pagimbagan ti Pilipinas.

—¡Ti Turay! ¡Ti Turay!—indayamudom daydi lakay, a ingngatuna dagiti matmatana a kimmita iti bubungan—Numan pay kasano ti kalikagomna a mangpadakkel iti Ili, iti pagimbagan met la ti Ili ken ti Ina nga Espania; numan pay daydi naayat a tari-gagay dagidi Ar-ari a Katólíko, inna pay la malaglagip ti sumagma-maysa kadagiti agturturay, ket inna balbaliksen, no adda a maymaysa, ti Turay awan makitana, awan mangngegna, awan ipatona no di ti ipakita, ipangngeg ken kayat ta paipato ti kurá wenno ti Probinsial; sipepennek a isuda laeng ti pagtalgedanna, a no adda a sitatakder, gapo ta isuda inda saranayen, a no adda biagna, gapo ta isuda kayatda nga agbiag, ket iti aldaw nga awan da, into matuang a kas maysa a sinantatao a napukawna ti manengngel kenkuana. Inda butbutngen ti Turay iti itatakder ti Ili ket inda met butbutngen ti Ili iti pigsá ti Turay: iso daytoy ti taudan ti nalaka unay nga ay-ayam a maipadpada iti maaramid kadagiti managbutbuteng, no adda papananda a disso a nakaal-aliaw; pagbalinenda nga araria dagiti an-anniniwanda met laeng, ket sabali a timek, ti aweng met la ti saoda. Inggana iti saan a makiinnawat ti Turay iti Ili, saanto a pumanaw iti dayta a kasasaadna; agbiagto a kas kadagiti ang-ang a ububbing nga agpigengerda, no agtimek ti mangay-aywan kadakuada, iso nga inda pakikakaasian tapno itedna ti kayatda. Ti Turay saanna a tagtagainepen ti nabaneg a kasakbayan, maysa laeng a takiag, ti ulo iso ti konbento, ket gapo iti daytoy a kinakapsot, inpaulod a paitapuak iti mangliwengliweng a deraas, ket agbalin a maysa nga anniniwan, agpukaw ti kinaisona, ket gapo iti kinakapoy ken kinaawan ti mabalinna, inna italek amin kadagiti sabsabali nga im-ima, im-ima a náagom. No saan, idiligyo ti kasasaad ti Turay ditoy kadagiti il-ili a napnapanyo . . .

—¡O!—insengngat ni Ibarra; —napalalo unay a dawat dayta; agyamantay laengen ta makitatayo a ti Ili tayo saan nga agasog, ket di met agrigat a kas kadagiti tattao kadagiti sabsabali a dagdaga, ket dayta, yaman pay iti Relijion ken iti kinaasi dagiti agturturay.

—Ti Ili saan nga agasog, ta awan timekna, saan nga agkuti, ta naidasay, ket kunayo a saan nga agrigat, a ta dikay nakita ti panagpusuak ti dará iti pusona. Ngem addanto aldaw a inkay pannakakita ken pannakangngeg, ket ¡ay! asi pay dagiti mangibangon iti pigsada iti kinakuneng ken iti pannakakullaap ti isip fanatismo! asi pay dagiti agim-imas iti inda panañgal-allilaw ken dagiti agar-aramid iti bayat ti rabii a pagarupenda a matmaturog amin a tattao! Inton ti lawag ti aldaw inna raniagan ti dakes a pa-taod ti sipngget, umayto ti nakakigkigtot a panaggaraw, ti pigsa a nabaybayag a tawen a nateptepelan, ti sabidong a sagunggal tedted a naur-urnong, dagiti as-asog a nalemmes rumuardanto ket indanto agbettak...? Asinnunto, ngarod, ti agbiyad kadagita nga ut-utang a dagiti il-ili inda singiren sagpaminsan, ket ti Pakasari-taan inna tinaginayon kadagiti dumardara a pinpinanidna?

—¡Ti Dios, ti Turay ken ti Relijion saan danto nga ipalubos a dumanon dayta nga aldaw!—insungbat ni Crisóstomo, a nakigtot, nupay kasano a panagkedked ti nakemna. —Ti Pilipinas mamatí iti Relijion ket ayatenna ti Espania; ti Pilipinas maammuannanto amin nga ar-aramiden ti Espania gapo kenkuana. Addada lablabes, wen; adda dakes, saanko a libaken, ngem ti Espania inna ikalkalikagum ti mangted iti sabali a linteg a mamukaw iti dakes, inna ad-adalen dagiti nasayaat a gaggakat, saan la a ti biangna ti inna kitkitaen, saan a managbubukod.

—Ammok, ket iso dayta ti adadda a dakes. Dagiti linlinteg a mangpasayaat kadagiti agdama, nga aggapo sadi ngato, awan pagpapaayanda no dumanonda kadagiti nababbaba a tuktukad, gapo iti kinadakes tay amin, kas pagarigan, ti nalabes nga agom nga agbaknang iti apagdarikmat, ken ti kinakuneng ti Ili nga inna annuguten amin. Dagiti lablabes saan ida a matarimaan ti maysa a bilin ti Ari, tano awan maysa nga agturay a naregta a kumita iti pannakaipatungpalna, no saan a maipalubos ti wayawaya nga agsao a sumupiat kadagiti palpalalo ken lablabes dagiti nadangkók: dagiti gaggakat mabatida a gakat, dagiti lablabes agtaginayunda, ket ti *ministro*, a sipepennek, maturugto a nataltalna manen, nupay

kasta. Saan la a dayta, no adda umay a maysa a nangato nga agturay a naindaklan ket nasayaat unay dagiti panpanunotna, iti mabiit mangruginto a dumngeg, idinto ta iti likudanna inda pagbalinen nga agmauyong: Ni *Ekselensia* saanna nga ammo ti Ili, ni *Ekselensia* saanna nga ammo ti kababalin dagiti indio, ni *Ekselensia* inna ida dadaelen, ni *Ekselensia* nalaing kuma, no ag-talek kada Pulano, ken Sutano, *kdmpy.*”, ket gapo ta ni *Ekselensia*, pudno met a dina ammo toy a Dagá, nga agpapan ita, kunana la no adda sadi Amerika, ket maysa pay, addaan met iti kinadakes ken kinakapoy, a kas amin a tao, pagangayanna ti mayat a masaritaan. Ni *Ekselensia* malagipna met a naglinget iti napigket a nanggun-od iti saadna ket ado pay dagiti linaklak-amna a rigrigat, malagipna a taltallo laeng a tawen ti inna panagsaad, ket aglakayen ken masapol a saanen a dagiti tagtagainep ti inna panpanunoten, no di ket ti kasakbayanna: maysa a bassit a *otel* sadi Madrid, maysa a balay iti katalalunan a mapan pagin-inanaán, ken maysa a nasayaat a pamataudan iti pirak a busbusen iti naparammag a panagbiag iti *Corte*, isuda dagita ti rebbengna a sapulen sadi Pilipinas. Saan tay a dumawat iti milagro, saan tay a dawaten a inna ikalikagom ti pagimbagan ti Pilipinas ti maysa a taó nga umay ditoy a kas ganggannaet a umay agsapol iti kinabaknang, sa agtalaw iti kalpasanna. ¿Ania kad kenkuana ti panagyaman wenno ti panangilunod ti maysa nga Ili a dina am-ammo, a saan a iso ti yan dagiti laglagipna, a saan a iso ti yan dagiti ay-ayatna? Ti dayaw, tapno naimas, masapol a umaweng kadagiti laplapayag dagiti ay-ayaten tayo, iti uneg ti balay tayo, wenno iti sidong ti daga a nakayanakan, a isunto ti mangidulin kadagiti dapdapoy; kayattayo a ti dayaw maisaad iti rabaw ti tanem tayo tapno inna papuduten kadagiti rangrangna ti lamiis ni patay, tapno saan tay a maminpinsan a mapukaw, no di ket adda sangkabassit a mabati kadatayo. Awan mabalintay a ikari a kasta kadagiti umay ditoy a mangsaluad iti gasattayo. Ket ti makadakes unay, inda tumalaw no daytay mangrugida a maawatan ti annóng da. Ngem umadayutayon iti intay sarsaritaen.

—Saan, kasangwanan ti intay panagsubli iti intay sarsaritaen itay, masapulko a lawlawagan dagiti sumagmamano a banbanag.— kinuna daydi bumaro a sipapardas. —Mabalinko nga annuguteri a ti Turay saanna nga am-ammo ti Ili, ngem kunak a ti Ili adadda a dina am-ammo ti Turay. Addada agan-annóng iti Turay nga

awan pagpapaayan, dakes, no kayatyo, ngem addada met naimbag, ket no awan maaramid dagitoy, gapo ta awan met rikna ti bagi nga inda masarakan: ti Ili a bassit la ti panangibiangna kadagiti banbanag a maipapan kenkuana. Ngem saannak a immay a makisusik kadakayo maipapan itoy a banag: immayak a umay dumawat iti patigmaanyo, ket kunayo nga innak itamed ti ulok kadagiti nakalalaad a sinan-didios . . .

—Wen, ket ulitak, ta ditoy, wenno itamed ti ulo, wenno baybay-an a mapuglay.

—¿Wenno itamed ti uló, wenno baybay-an a mapuglay?— inulit ni Ibarra a sipapanunot. —!Natangken a pagpilian! Ngem, apay? Saan kad a mabalin a pagtipunen ti ayat ko iti Dagá a nakayanakak ken ti ayat ko iti Espania? Masapol kad ti aguyas iti daga tapno agbalin datáo a naimbag a kristiano, dadaelen ti bukod a kararua tapno maitungpal ti maysa a naimbag a gakat? Ayatek ti Dagá a nakayanakak, ayatek ti Pilipinas, piman ta iso ti nakautangak iti biagko ken nam-ay, ken gapo ta amin a tao rebbengna nga ayaten ti Daga a nakayanakanna; ayatek ti Espania, Daga a nakayanakan dagidi ap-appok, ta uray no kasano, ti Pilipinas, utangna, ket utang nanto kenkuana ti gasat, nam-ay ken kasakbayanna; katoliko-ak, adda a tagtaginayunek a sitatarnaw ti pammati dagidi nagan-annak kaniak, ket diak makita ti gapona nga inna itamed ti ulok, idinto ta mabalinko nga itangad, innak yawat kadagiti kabusorko, idinto ta mabalinko ida a payatpayaten.

—Wen, ta ti daga a kayatyo a pagmulaan adda iti ikot dagiti kabusoryo, ket awan pigsayo a makibakal kadakuada... Masapol nga agepenyo nga umuna dayta ima nga...

Ngem daydi bumaro dina pinatuloy ket kinunana a nakau-nget:

—¡Umagep! ¿Ngem, malipatanyo nga isuda ti nangpapatay daydi ama, malipatanyo nga isuda inda pinakutkot iti tanemna...? Ngem siak, siak nga anakna, diak malipatan, ket no diak ibales, gapo ta panpanunutek ti naimbag a nagan ti Relijion.

Daydi lakay a pilósopo indumugna ti ulona.

—Apo Ibarra, —kinunana a siinayad; —no tagimayunenyo dagita a laglagip, laglagip a ti pananglipatyo diak mabalin a ipatigmaan, bay-anyo dayta gakat a inkay ikalkalikagom ket inkay sapulen iti sabali a disso ti pagimbagan dagiti kakailianyo. Ti gakat

yo sapulenna ti sabali a tao, ta saan la a pirak ken ayat ti masapol a pangitungpal; ditoy ili tayo, masapol pay ti napigsa nga anos, tangken ti nakem ken pammati, ta ti daga a pagmulaan saan a nasagana; bin-ig a dakes a ruot ti adda a nagtubo.

Ni Ibarra maawatanna ti pateg dagitoy a sasao, ngem dina reb-beng a pakapuyen ti nakemna; ti lagip ni María Clara iso ti adda iti panunotna: masapol a tungpalenna ti inggayatna.

—¿Awan sabalin a maipatigmaan dagiti padpadasyo no di la dayta narigat unay a pamuspusan? —sinaludsudna, a timekna ti na-inayad.

Daydi lakay iniggamanna ti takiagna ket inpanna iti tawa. Maysa nga angin a nalamiis, pakdaar ti dagudog, ti pumuypuyuy-poy; kadagiti matmatada adda a nayukrad ti minuyungan, a nag-patingga iti nalawa a bakir a kas payen minulmulaan.

—¿Apay a ditay tuladen daydiay nakapoy a mula, daydiay nagulgulan kadagiti sabsabong ken busbusel?—kinuna daydi piló-sopo, nga intuduna ti maysa a nalasbang a rosál. Ti angin pumug-aw, wagwagenna, ket iso, agdumog a kasna itay ilemmeng ti na-pateg nga awitna. No sititibker la kuma, matukkol a di sumama, ti angin inna kuma iwarsiwarsi dagiti sabsabong, ket dagiti busbusel inda kuma manasan. Ti angin lumabas ket ti muia agsubli nga aglinteg, sitatangsit iti ik-ikutanna a gameng, ¿siasinno ti mang-babalaw kenkuana iti inna panagdumog no maipapilit? Sadiay, kitaenyo daydiay dakkal a kupang, a kasta unay a panangitangsitna kadagiti nangato a sangsangana a pagumukan ti *agila*. Innalak iti bakir idi nakapoy pay la a mula; iti bayat ti mano a bulbulan a innak pinaspasanggiran iti nalap-it a kawayan. No kuman innalak idi dakkelen ken sipupunno iti biag, awan duadua a ditoy saan a nagbiag; ti angin inna kuma winagwag kasangwanan ti panna-kaikapetna kadagiti ramramotna iti dagá, kasangwanan ti panna-kasedsed ti daga iti lawlawna ken kasangwanan ti pannakabalinna a mangala iti taraonna a mainumo iti kadakkal ken katayagna. Kastanto ti pagbanaganyo, mula naggapo sadi Europa ket nayeg ditoy daga a kabatbatuan, no di kay sumapol iti pagsanggiran yo ken no dikay agpakumbaba. Dakes dagiti mailawlaw kadakayo a kaskasa-saad, maymaysa a kayo, sa kay ket nangato: ti daga ag-gunggon, ti langit ipakdaarna ti yaay ti dawel ken angin ket ti pantok dagiti kaykayo ti nakapututanyo, nakitan nga awidenna ti sal-it. Saan a kinamaingel, no di ket dakes a saan a panagannad,

ti pannakibakal a maymaysa kadagiti amin nga adda; awan mangbabalaw iti mangyurit a mapan sumalinong iti maysa a kualala no umay ti bagyo. Ti panagdumog, no umay ti bala, saan a kinataktrot; ti dakes iso ti panangsaranget tapno matuang ket saan danto a bumangunen.

—¿Ket toy a panagrigat innanto ngata ited dagiti ur-urayek a bungbunga?—sinaludsod ni Ibarra;—¿patiennak ngata ti padi ket malipatanna ngata ti inaramidko kenkuana? ¿Tulungandak to ngata a pudpudno iti pagimbagan ti panagsursuro, panagsursuro nga iso ti kainnagaw dagiti praile kadagiti kinkinabaknang toy a daga? ¿Saan da a mabalin aya ti kasla mangipakita iti panakipagayamda, kasla mangipamatmat iti isasaranayda, ngem iti pasukib, iti sipngget, inda gubaten, dadaelen, sugaten iti mukod, tapno matuang a nalaklaka, ngem no inda sarangten a kasango? !Kadagiti kunayo a naar-aramiden, mabalin amin a urayen ti kasta!

Daydi lakay nagulimek ket saan a nakasungbat. Nagpanunot iti nabiit, sana kinuna:

—No kasta ti maaramid, no di agbalin ti gakat, liwliwaenna kayto ti pannakalaglagip a inpaayyó iti amin a kabaelanyo, ket uray pay no kasta, addanto la sangkabassit a maala: iti panangkabil iti umuna a bato, iti panagmula kalpasan ti bagyo, nalabit nga adda maysa a bukel a tumubo, saan nga anuden ti layos, ket iso ti mangispal iti pannakapukaw a maminpinsan ti bukel ket isunto ti paggapuan ti bin-i nga innanto imula kadagiti annak ti natay nga mula. Ti aramidyo, mabalin a isunto ti mangpapigsa iti nakem dagiti dadduma nga isuna la a kabutengda ti mangirugi.

Ni Ibarra, pinanunutna dagitoy a sasao, nakitana ti kasasaadna ket naawatanna a, numan pay kasdi a nalidem ti panagkita daydi lakay, pudno unay dagiti sasaona.

—¡Patienkayo!—kinunana ket pinetpetanna ti ima daydi lakay. —Saan a barengbareng ti innak panaguray iti naimbag a patigmaan. Ita met laeng, innak kasarita ti kura, nga iti kamaudiananna, awan met inaramidna kaniak a dakes ket nalabit a naimbag met, ta saan da met amin a kas ti nangidadanes idi ama. Innak pay kasarita maipanggep iti daytay daksanggasat nga agmauyong ken dagiti annakna: !agtalekak iti Apo ken kadagiti tattao!

Nagpakada iti lakay sa simmakay iti kabayona, ket pimmanaw.

—¡Kitaen man!—indayamudom daydi nalidem ti panagkitkitina a pilósopo, nga inna sinipsiputan kadagiti matmatana,—paliiwen a naimbag no kasano ti panangwarwar ni Gasat iti *komedia* a nangrugi idiyay kampo-santo.

Idi ket pudno a naallilaw: ta ti *komedia* nabayagen a narugyan.

ITI BISPERA TI PIESTA

Addatay iti maikasangapulo nga aldao ti Nobiembre, bíspera ti piesta.

Ti ili, panawanna ti nakairuamanna a talna; kasta unay ti garaw a ipakitana, garaw nga awan pumada, iti uneg ti balay, iti lansangan, iti simbaan, iti pallutan ken iti away: dagiti tawtawa maikkanda kadagiti parparaypay kada daldalingding a nadumaduma a buya; ti tangatang mapunno kadagiti palpaltog kada tugtugtog; ti angin nga angsen malaukan ket mapunno iti sayamu-som dagiti ramrambak.

Nadumaduma a sinsinamit a bungbunga dagiti mulmula sadiay a naikabil kadagiti pagsinsinamitan a sarming a naragsak ti kitada dagiti ur-urnusen ti balasang iti maysa a lamisaán a bassit a naarpawan iti lupot a puraw a naburdaan. Iti paranga-an agkikiak dagiti manmanok, agkakak dagiti up-upa, agraóng dagiti babbaboy, a makigtot iti kasdi a ragsak dagiti tattao. Dagiti babaunen umuli, umulugda a nakaiggem kadagiti sumilsilap nga ar-aramaten iti panganan, kubkubiertos a pirak; ditoy, adda riri, ta adda nabuong a pinggan, sadiay, inda katkatawaan ti muttaleng a babai a taga talon: iti amin a diso adda agbilin, agga-arasásda, aggi-ikkisda, ag-sasaritada, agipatpatuda, agbibinnilegda iti nakem, ket bin-ig amin a kuso-kuso, ringgor ken arimbangaw ti adda. Ket amin toy a gagar ken amin toy a bannog, gapo laeng iti sangaili nga am-ammo wenna di am-ammo; gapo laeng iti panangsañgaili iti maysa a tao a nalabit di pay nakitkita uray kaano man, ket dinto met ñgata agpakitan iti kalpasanna; gapo laeng tapno inna maparag-oken mabussog ti taga sabali nga ili, ti ganggannaet, ti gayyem, ti kabusor, ti pilipino, ti kastila, ti napanglaw, ti baknang: awan dawaten kadakuada, uray ti la kuma inda panagyaman, wenna ti saan da a panangranggas kadagiti naayat a sangakabbalayan, no daytay madamada wenna malpasda nga agpalpa! Dagiti babaknang, dagiti nakapanen sadi Manila iti naminsan ket ad-ado dagiti inda nakitkita ngem dagiti dadduma, gimmatangda iti serbesa, tsam-

pagne, likor, arak ken makmakan a naggapo sadi Europa, nga apamanto la ta inda maramanan iti uray la no sangkakammet weno sangkatilmon. Ti lamisaan da a panganan nangayed unay ti pannakaisaganana.

Iti tengnga toy a lamisaan, adda maysa a sinan-pinia a dakkell, aramid ti ima, nasayaat unay ti pannakatuladna, iso a nakaikabilan dagiti paging-iñgat, a inaramid a kasta unay sayaat dagiti balbalod, no inda agin-inana. Adda sinan-paypay, adda kas la nareppet a sabsabong, adda sinan-tumaytayab, sinan-sabong, sinan-bulong ti niog, ana-aw weno bua, weno sinan-kawar, maymaysa a gupugop a kayo ti nakaaramidanda: ti nagaramid, maysa nga *artista* a napilpilit, ti pinagaramidna, maysa nga imuko a dakes, ket ti paltiingna, ti timek ti *bastonero*. Iti abay toy a sinan-pinia a nagunenda iti *paliliera*, addada a nabunton iti nakabaybayog kadagiti pagikabkabilan a sarsarming, dagiti bungbunga, kas sua, lansones, atis, chiko ken mangga, numan pay bulan ti Nobiembren. Sa, kadagiti dadakkell a patpatilambo a naarpawan iti papel a naabutabutan ken napintaan iti narimat a kolor adda naikabil a *jamón* sadi Europa, sadi China, maysa a dakkell a *pastel* a nagsinan-*Agnus Dei* weno nagsinan-kalapati, ti Espiritu Santo nalabit, *relieno* a pabo, kdmpy, ket naibabaet kadagitoy, addada dagiti pangawis iti naimas a pannangan, a pinarasko nga *achara*, a nakatartaraki ti pannakaur-nosda, a sabong ti bua ken sabsabali pay a natnateng ken bungbunga, a nakasaysayaat ti pannakagalipda ket naidekktoda iti *almibar* kadagiti gargarrapon.

Dagiti *golglobo* a sarming a nagtawintawidan dagiti am-amma kada an-annak, inda madalusan; mapasilap dagiti basbasikawda a gambang; maikkat dagiti nalabaga a supsupot dagiti pagsilsilawan a *petróleo* ti segden da, supsupot a mangigaga kadakuada kadagiti ñgilñgilaw ken lamlamok iti bayat ti tawen ken mamagbalin kadakuada nga awanan pagpapa-ayan dagiti al-almendras kada bitin-bitin a sarming nga ado ti rupada maipalpallayugda, agtutpada nga agkilli-ing iti nakaim-imas, agdaniwda, kasda la ruman met iti rumbak, maragsakanda ket inda man warawaraen ti silaw a daytay inda yandap kadagiti puraw a diddiding amin dagiti marmaris ti bullalayaw. Dagiti ububbing aggaayamda, agraragsakda, inda kamaten a tiliwen dagiti makitada nga agandap ken sumileng, agsasangduda, makabuungda, iti *tubo*, ngem toy saan a

lapped tapno matuloy laeng ti ragsak ti rambak: no sabali kuma nga aldaw ti tawen, sabali kuma ti panaritaan dagiti lulua da a lumbuak kadagiti nabukel a matmatada.

Kas kadagitoy pagdaydayawan a pagpagsaingan, mairuarda met kadagiti inda naglemlemmengan dagiti ar-aramid ti balasang: dagiti ab-abbong a *ginansilio*, dagiti ap-aplag a babassit, dagiti sab-sabong nga aramid ti ima; agruar dagiti daan a *banbandeja* a sarming, a iti lansadda adda makita a sinan-danaw a yan dagiti babassit a sinan-ikan, sinan-buaya, sinan-lumot, sinan-kappo, sinan-koral ken sinan-dili a sarming a naraniag ti buyada. Dagitoy a *banbandeja* mapunnuda iti tabako, sigarrilio ken babassit a mamá, a siniglot dagiti nalinis a ram-ramay dagiti babbalasang. Ti datar ti balay sumilap a kas la sarming; daldalingding a jusi wenno pinia ti naikabil kadagiti ruruangan; kadagiti tawtawa, adda naibitin a parol a sarming wenno papel a lumabaga, balbag, naganos wenno nalabbasit: ti balay mapunno kadagiti sabsabong ken *masmasetas* a naiparabaw kadagiti damdamili a *losa* nga aggapo sadi China; pati pay dagiti sasanto maaruatanda, dagiti ladladawan kada *rel-relikia* agpiestada met, masaplidanda tapno maikkat ti tapokda, madalusan dagiti sar-sarmingda ket dagiti basbasikawda mabiti-nanda kadagiti rineppet a sabsabong.

Kadagiti lanlansangan, iti sagmental anet, aduda dagiti napatakder a nakaay-ayo a bakhakkuko (arko) a kawayan a sabasabali ti pannakaaramidda, napalawlawanda a nakuskusan, a ti la pannakakita kadakuada paragsakennan ti puso dagiti ububbing. Naipalawlaw iti paranga-an ti simbaan adda naaramid a dakkel ken nangina a palapala a nasapawan kawayan dagiti tedteddekna, iso a pagnaan ti libot. Iti linong toy a palapala agga-ayam dagiti ububbing, agtatarayda, kumaladkadda, lumagtuda nga inda pigisen dagiti babbaro a badbadoda a rebbengda kuma nga ikapet iti aldao ti piesta.

Iti plasa iso ti nakaipatakderan ti *entablado*, pagbuyaan a kawayan, nipa ken kayo: sadiay ti pangipakitaandanto iti laingda dagiti kumkumedia a taga Tondo ken pakisinnaitandanto kadagiti didios iti panagaramid iti *milagro* a di mabalin a maaramid; sadiay ti pagdayyengan ken pagsalaanto da Marianito, Chananay, Balbino, Ratia, Carvajal, Yeyeng, Liceria, kdmpy. Ti pilipino naayat kadagiti buybuya ket tumabuno a si-aayat kadagiti komkumedia; denggenna a siuulimek ti dayyeng, pagsiddaawanna ti sala

ken ti garaw, saan nga agsagawisiw, ngem di met agsipat. ¿Saan-na a maayatan, kas pagarigan, ti maipabuya? Agmáma wenna pumanaw a dina ket singsingaen dagiti dadduma a nalabit maayatanda ti buyaen. Isuna la ti saggpaminsan a panagdayamudom dagiti kaaduan, no daytay mapan dagiti lallaki angawen wenna arakupen dagiti babbai nga agipabuya, ngem dayta lattan. Idi unana nga aldaw, komedia laeng ti maipabuya; ti taga ili a dumadaniw pumutar iti maysa, a maipapilit nga adda gubatna iti saggtunggal dua a minuto, maysa a bullagaw ken nakakigkigtot a panagbalbaliw ti langa. Ngem nanipod idi dagiti taga Tondo nga agkomkomedia aggugubatda iti saggtunggal sangapulo, ket lima a *segundo*, dua dagiti bu!bullagawda ket nagipabuyada iti adadda pay a nakakaskasdaaw a di mabalin a maaramid, ison, natayen dagiti kakaduada a taga probinsia. Ti Gobernadorsilio, kaay-ayuna unay daydi ket inna pinili, a nagtulaganda iti kura, ti komedia managan “Ni Príncipe Viliardo, wenna dagiti lanlansa a napatot iti dakes a rukib”, komedia nga adda *enkantado* ken kukuitisna.

No manen, agrepiké a siraragsak dagiti kamkampana, dagidi met la kamkampana nga idi la maikasangapulo nga aldaw kasangwanan ti piesta, napalalo a nagliday ti inda panagtimek. Ado a palpaltog ti agun-uni: ti agar-aramid iti kuitis a pilipino, nga inadalna ti ammona nga awan nangisursuro kenkuana, inna ipakat amin a laingna, a mangaramid iti sinan-torre, kastilio nga apoy a *luces de Bengala*, *globo* a papel a mapabussog iti napudot nga angin, naranag a ru-rueda, bombomba, kukuitis, kdmpy.

¿Adda mangngeg a tugtog ti musiko iti adayo? A ket adda nga agtataray dagiti ububbingen nga agturong iti ruar ti ili a mapan sumabat kadagiti musiko. Lima dagiti *banbanda* a naupaan, sabali pay ti tallo nga orkesta. Ti banda sadi Pagsanjan a kukua ti Eskribano, saanna a rebbeng nga agkurang, kasta met ti banda ti ili a S. P. de T. nga agdindinamag idi ta iturturong ni maestro Austria, daydi bayanggudaw a *kabo Mariano* a kunada idi a nadayaw ken naimas nga aweng addada iti murdong ti *batutana*. Dagiti musiko idaydayawda ti aramidna a *Marcha Fúnebres*, “El Sause”, ket ladingitenda ti kaawan ti nagsursuruanna iti músika, ta inpadayawna kan kuma ti ilina a gapo iti laingna.

Dagiti músiko sumbrekda iti ili nga agtuktukar iti naragsak, a sarsarunuen dagiti ububbing a rutayrutayan wenna nagistay silabos: adda la ket nangyusong iti bado ti kakana, adda nangikur-

song iti sapin ti amana, Apaman nga agsardeng ti tukar, ammu-
dan, lallayendan, sagawisiwenda metten iti saan a marmarna a kina-
sayaat, ket ibagada payen ti pamanunutanda.

Agdadatengda met a nakasakay iti karromata, kalesa, wenno
karruaje dagiti kakabagyan, dagiti gagayyem, dagiti di am-ammo,
dagiti tajúr a inkuyugda dagiti kalalaingan a manmanokda, ken
sinupot a balitok, a sisasaganada a mangidaan kadagiti kukkukua-
da iti rabaw ti lamisaan a pagsusugalan wenno iti uneg ti rueda ti
pallutan.

—¡Ti alperes adda lima pulo a pisosna tunggal rabii! — in-
yarasaas ti maysa a tao a balabassit ken nalukmeg kadagiti sang-
sangpet; —Ni Kapitán Joaquín Tiago umay ket mangikabilto kan
iti bangka; ni Kapitán Joaquín nangikuyog iti sangapulo ket walo
ribo a pisos. Addanto "*liam-po*": ni insik Carlos iso ti mangikabil
ket sangapulo ribo a pisos ti puunanna. Aduda dagiti dadakkel a
mannugal a naggapo sadi Tanawan, Lipa ken Batangas, kasta met
nga aduda dagiti taga Santa Cruz. Naindaklan! Naindaklan!
¡Ngem agtsokolatekay pay! Iti daytoy a tawen, dinatay makis-
kisan ni Kapitán Tiago a kas itay napan a tawen; taltallo laeng a
misa de gracia ti binayadanna, ket siak adda babato ti kakaw ka-
niak. Ket, ¿kasano dagiti kabbalayyo?

—¡Naimbagda, naimbagda laeng! ¡Yaman pay!—insungbat
met dagiti sangsangaili:—¿ket ni Padre Dámaso?

—Ni Padre Dámaso agsermunto iti bigat, ket iti rabii, kadua
tayto iti pagsusugalan.

—¡Naimbag unay, naimbag unay! ¡No kasta, awan peggad!

—¡Wen, natalged, natalgedtayo, awan pakaan-anuan! ¡ni in-
sik Carlos mangitaya pay!

Ket daydi tao nalukmeg inna pinagkutikuti dagiti ramramay-
na a kasla agbilang iti pirak.

Iti ruar ti pagilian, dagiti taga banbantay, dagiti kat-katalu-
nan ikapetda dagiti kasayaatan nga ar-aruatenda a mapan mangi-
pan iti balay dagiti appoda iti manok a nalukmeg, alingo, ugsa,
tumaytayab; adda agpaguyod kadagiti nadagsen a karkarison iti
kayo a pagtungo, adda mangipan kadagiti bungbunga, mulmula
a maibitbitin, dagiti paspasaray a tumubtubo kadagiti bakbakir;
adda mangikuyog iti *biga*, mula nga akakaba ti bulongna, adda
mangipan iti tartaraok a ti sabongna, nalabaga a kasla apoy, mai-
kabil a pangramen kadagiti ruruangan dagiti balbalay.

Ngem ti yan ti adadda a garaw, a nganngani pay agbalin a maysa a kibor, iso ti nalawa a tanap iti tuktok ti maysa a turod a di unay adayo iti balay ni Ibarra. Agranitrit dagiti mut-muton, adda mangngeg a iri, uni nga umad-adas iti killi-ing ti pirak, iso ti uni ti bato a matagaán, ti malo nga agipalok iti lansa, ti wasay a mangtaga iti awanan. Aduda dagiti agkalkali iti maysa a nalawa ken nauneg nga abot; dagiti dadduma inda ur-urnusen dagiti bat-bato a naala iti bantay a bato nga adda iti sakop met la daydi nga ili, adda agidissaag kadagiti naikarison, adda agibunton iti darát, adda agisagana iti *torno*, kabrestante.

—¡Ditoy! sadiay dayta! ¡Kartinganyo!—ipukpukkaw ti maysa a panglakayenen a nabrag ket nasaririt ti langana, nagiggem, a kasna sarukod, iti maysa a “*metro*” a napaikingan iti gambang a iso ti nakaipulipulan ti lubid ti “*plomada*”. Iso ti *maestro de obras*, ni Nior Juan, arkitekto, agkabkabiti, allawagi, agpalpalitada, agkabkabil iti tutulbegan, agpinpinta, agtagtaga iti bato, ket pasaray pay eskultor.

—¡Masapol a leppasen ita met laeng! ¡Inton bigat saan a mabalin ti agaramid, ket inton kasangabigat, iso ti rambak! ¡Kartinganyo!

—¡Mangaramid iti maysa nga abot a pakaitutupan toy nagbukel itoy!—kinunana kadagiti agtagtaga iti bato a linlinisenda ti maysa a bato a dakkal a uppat ti rupana;—!iti uneg daytoy intono maikabil dagiti nagnagan tayo!

Ket inna ulit-ulitan iti tunggal sangaili nga umasideg ti nameribo nga inna sinasaon.

¿Ammuyo ti inkam patakderen? ¡A ket, maysa a pagadalan, pagtuladanto dagiti dadduma, kas kadagiti pagad-adalan sadi Alemaniam, nasaysayaat pay! !Ti *plano* inyugis ni arkitekto, apo R., ket siak, siak ti mangiturong iti pannakaaramidna! Wen, apo; makitayo, daytoy, maysanto a palasio a dua ti payakna; ti maysa isunto ti pagyanan dagiti lallaki ket ti maikadua isunto ti pagyanan dagiti babbai. Ditoy tengnga, addanto nalawa a minuyungan a pakaikabilanto ti tallo a pagpusuakan ti danom; sadiay, kadagiti bakbakrang, addanto kaykayo, babassit a pagmulmulaan, tapno dagiti ububbing indanto agitukit ken agtaripato kadagiti mulmula, no madamada nga agin-inana ken agay-ayam, ket masursuruda nga ilalaen ken di daddadaelen ti kanito nga aglabas. ¡Kitaenyo ti kaadalem dagiti simento! ¡Tallo a metro ken pito

pulo ket lima a sentimetro! Toy balay a patpatakderenmi addanto *bodegana* a pagidulinan, addanto silsiledna iti uneg ti daga, addanto pakaipupukan dagiti nasadot, ket iti asideg, iti asideg unay iti yan a pagay-ayaman ken pagwatwatan, tapno dagiti madusa inda mangngeg ti panagraragsak dagiti nagaget. ?Makitayo dayta dakkell a lungang? Isunto dayta ti pagtatarayan ken paglalagtuang iti ruar. Dagiti babbai addanto minuyunganda nga adda bangbangkona, pagpalpallayugan, daldalan a napaigidan kadagiti inda pagay-ayaman, addanto pagpuspusuakan ti danom, addanto tangtangkal dagiti tumaytayab, kdmpy. !Nakasaysayaatto daytoy!

Ket ni Nior Juan inna pagririsirisen dagiti im-imana, a panpanunutenna ti inna pannakaidayaw. Mapanto dagiti taga sabali a daga a kumita ket indanto saludsuden: — ?Asinno ti naindaklan nga arkitekto a namatakder iti daytoy? — ¿Saanyo nga ammo? !Kasla di agpayso a diyo am-ammo ni Nior Juan! ¡Awan duadua nga adayo unay ti naggapuanyo! kastanto ti isungbat dagiti amin a tattao.

Dagitoy a panpanunot ti adda kenkuana no inna sursursuren amin a di mañgan-ano, inna kitaen amin, inna amirisen amin.

—¡Ado unay dayta a kayo nga aramidem a tag-ay (kabria)!— kinunana iti maysa a lalaki a nakusnig a mangiturturong iti aramid dagiti sumagmamano a tattao;—!no siak, umanayen ti tallo nga atitiddag pagsasangalaen ken tallo pay a panuray kadakuada!

—¡Ni!—insungbat daydi lalaki a nakusnig, ket immisem iti naipadpaduma;—no ad-ado ti intay ikabil, ad-ado met la ti pamuya. Ti pakabuklanna nasaysayaatto ti buyana, napatpategto, ket indanto kuna: “!aya unay nagado a naaramiddan!” !Kitaenyunto, kitaenyunto no kasano daytoy tag-ay (kabria) nga aramid! Saakto ikkan kadagiti parparaypay, bulbulong kada sabsabong . . . makunayunto iti kalpasanna a napudnuanyo ti nangawat kaniak a kas maysa kadagiti tattao, ket ni apo Ibarra awanto ti sapulennan!

Ket daydi tao agkatawa ket umisem; ni Nior Juan umisem met ket inna pagkutien ti ulona.

Iti di unay adayo, adda makita a dua nga abong-abong, a pinagtipon ti maysa a palapala a nasapawan iti bulong ti saba.

Ti mangisursuro iti pagadalan ken tallo pulo ngata nga ububing agar-aramidda kadagiti balbalangat, ikikkanda iti paraypay

dagiti tedteddek a kinayasan a kawayan a naputiputan iti lupot a puraw a napilpillidis.

—¡Ikagumaanyo a nasayaat ti pannakaisurat dagiti let-letra!
—kunkunana kadagiti agyug-ugis; umay ti Alkalde, ado a kukura ti tumabuno, ket nalabit pay a umay ti Kapitan Jeneral, iso nga adda ita ditoy probinsia tayo! No makitada a nalaingkay nga agyugis, nalabit a indakay idayaw.

¿Ket ikkandakam iti maysa a *pisarra* . . . ?

—¡Ammo kadi! ngem ni apo Ibarra dimmawaten iti maysa sadi Manila. Inton bigat addadanto maisangpet a nadumaduma a banbanag a maiburayto kadakayo a kasyo gungguna Ngem, inkay yuper dagita sabsabóng iti danom, inton bigat ti intay panamaggu-urnos kadakuada; agyegkayto pay kadagiti sabsabong, ta masapol a makumutan ti lamisaan kadakuada; dagiti sabsabong paragsakenda dagiti matmata.

—Ni ama mangyegto no bigat kadagiti sabsabong ti sukaw ken sangalaga a sampaga.

—Ni ama nangyeg iti tallo karison a darat ket saanna a pina-bayadan.

—¡Ni uliteg ko inkarina a bayadan ti maysa a mangisuro!--
innayon ti maysa a kaanakan ni Kapitan Basilio.

Pudno, ti gakat riniingna ti gagar dagiti istay amin a tattao. Ti kura dinawatna nga iso ti mánganak ken mamendision iti pannakaikabil ti umuna a bato, rambak a maaramidto iti maudi nga aldaw ti piesta, ket iso ti maysa kadagiti kadaklan a rambak. Ti pay koadjutor si-aalikaka nga immasideg ken Ibarra a nañgi-gayat kadagiti amin a mismisa nga ited dagiti tattao kenkuana inggana ti di malpas ti pagadalan. Saan la a dayta, ni *ermana* Rufa, daydi nabaknang ken naimot a babai, kinunana a no agkurang ti pirak, iso inna sursuren dagiti sabsabali nga il-ili a mapan agdawat iti limos, nga awan sabali a dawatenna no di ti pannakabayad ti luganna, ti kanenna, kdmpy. Ni Ibarra nagyaman ket simmungbat:

—Awanto ti kasano a maalatayo, ta siak diak met baknang, ket ti intay patakderen, di met simbaán. Maysa pay, saanko nga inkari a patakderen a bayadan dagiti sabsabali a tattao.

Dagiti agtutubo, dagiti agad-adal nga aggapo sadi Manila a napan nakipiesta, inda pagsidsiddaawan ni Ibarra ket inda tultuladen; ngem, kas nganngani kanayon a maaramid, no kayat a tuladen

dagiti nalatak a tattao, isuna la nga inda tuladen dagiti awan pat-pategna nga ar-aramidda, no saan pay ket di a dagiti pagkur-kuranganda, ta saan tay a kabaelan ti sabali a banag. Ado kadagidi mangdaydayaw kenkuana ti awan sabali a kitaenda iti daydi bumaro no saan a ti pannakasiglot ti korbatana, dagiti dadduma, no kasano ti tengnged ti badona, ket saan a bassit dagiti nangbil-bilang no mano dagiti butbutunis ti amerikanana ken ti salekona.

Dagidi nakaap-aprang a parparikna ni lakay Tasio kas da man nagpukaw a inggana iti inggana. Kasta ti inbaga ni Ibarra iti naminsan nga aldaw, ngem daydi lakay a nalidem iti panagkitkitana, inna insungbat:

—Laglagipenyo ti sao ni Baltasar:

*“No ti isun̄gadda no in̄ka dumteng,
Naragsak a rupa ken nasam-it a isem,
Adadda nga annadam, ta kabusor a nalmeng”*

Ni Baltasar nalaing a dumaniw ket nalaing met a pumanunot.

Dagitoy ken sabsabali pay isuda dagiti maar-aramid iti aldaw a kasangwanan ti piesta, idi saan pay a limnek ti init.

ITI SUMIPNGET

Iti balay ni Kapitan Tiágo kasta met a nagsaganada iti napalalo. Am-ammutayon ti akinbalay; ti ayatna iti parammag ken ti tangsitna a taga Manila rebbengda nga atiwen iti kinasayaat ken kinaado ti sagana dagiti taga probinsia. Adda pay sabali a gapo ti pakaipapilitanna a mangikagumaan a mangatiw kadagiti daduma: adda sadiay ni anak na a María Clara ket adda pay sadiay ti manmanugañgenna, nga awan la ti di mangidayaw kenkuana.

Pudno; maysa kadagiti kadeggangan a pagiwarnak sadi Manila inpaayanna iti maysa a sinurat a nailanad iti umuna a panidna, a napauluan iti !TULADENYO!, nga inna pinunno iti pammagbaga ket inikkanna met iti sumagmamano a pangidayaw. Inna ninagan iti "*nasaririt a bumaro ken nabaknang nga aduan kukua*", iti maikadua a batog, ninaganna manen iti "*naipadpaduma a managayat kadagiti padana a tatto*"; iti sumaruno a gunglo, ninaganna iti "*inadalan ni Minerba a napan sadi Ina nga Espania, ta inna kina-blaawan ti pudpudno a daga da "arte" ken sirib*" ket iti babana bassit, kinunana manen: "*ti kastila a pilipino*", kdmpy. Ni Kapitan Tiágo sumsumged iti naayat a itutulad ket inna panpanunutenen no agpatakder met ket di iti maysa a konbento.

Sumagmamano nga aldaw kasangwanan daydi, adda simmangpet iti balay a yan da María Clara ken ikit Isabel, nga ado a kakkajón dagiti makmakan ken ar-arak sadi Europa, dadakkel a sarsarming, kukuadro ken ti pay piano ti balasang.

Ni Kapitan Tiago dimteng iti kaaldawan ti bíspera: idi inagkan ti anakna ti imana, pinasarabuanna iti maysa a nataraki a *relikario* a balitok nga adda briliante ken esmeraldana, adda linaunna a sangkatipping iti daydi barañgay ni San Pedro a nagtugawan kan ni Apo Tayo a Jesukristo idi napanda nagkalap.

Ti panagsarsaritada iti manmanugangenna napusuan unay; Kadawyan, inda nasarsarita ti pagadalan. Ni Kapitan Tiágo kayatna a mapanaganaan iti *Eskuela ni San Francisco*.

—¡Patiendak,— kinunana;—ni San Francisco, naimbag a katelek! No panagananyo iti *Escuela de Instrucción Primaria*, awan maalayo. ¿Asinno kad dayta *Instrucción Primaria*?

Dimteng dagiti dadduma a gagayyem ni María Clara ket inawisda a mapan agpagpagna.

—Ngem agsublika daras,—kinuna ni Kapitan Tiago iti anak na, idi napan dimmawat iti palubosna;—ammumon a umay mangrabii ditoy ni Padre Dámaso, iso a sangsangpetna.

Sana tinaliaw ni Ibarra, iso a sipapanunot, ket innayunna:

—Mangrabiikay met ditoy; idia y balayyo, maymaysakayo.

—Si-aayatak kuma unay, ngem rebbengko ti agyan idia y balay ania ta adda umay sangaili,—insungbat ti bumaro a kasla narigat ti panagbalikasna, ket inna linisian ti ikikita ni María Clara.

—Yegyo ditoy dagiti gagayyemko.—kinuna ni Kapitan Tiago a silalamiis;—ditoy balay adda sagana nga umanay . . . Kayatko pay nga agkaawatankay ken Padre Dámaso . . .

—¡Addanto kanito iti dayta!—insungbat ni Ibarra nga immisem iti isem a napilpilit ket naggaraw a napan manguyog kadagiti babbalasang.

Immulugda.

Ni María Clara nagtengngaán da Victoria ken Iday, ni ikit Isabel adda iti udi.

Dagiti tattao aglisida a siraraem a mangted iti pagnaanda. Ni María Clara nakaskasdaaw ti libnosna: daydi bessagna nagpukawen, ket no dagiti matmatana sipapanunotda pay laeng, dagiti bibibigna kas la awan sabali nga ammoda no di umisem. Sipupunno iti ayat, daytay ayat ti maysa a balasang a sigagasat, innalugayan dagiti daan nga am-ammona idi ubing pay, a ita inda man pag-siddaawan ti nagasat a kinabalasangna. Iti uneg ti awan pay sangapulo ket lima nga aldaw, napasublinan daydi natarnaw a panagtalek, daydi naubingan a pannakisarsarita a kas da man itay nailibay kenkuana iti uneg dagiti nailet a kabkabiti ti Beaterio: makuna piman a ti kulibangbang, idi ta napanawanna ti nañgebbet kenkuana, inna nabigbig amin dagiti sabsabong; immanay kenkuana ti inna itatayab iti apagbiit ken ti inna panagpapudot kadagiti naraniag a sinsinamar ti init, tapno inna napukaw ti kinatibkerna idi ta di pay agtayab. Ti baro a biag maipadlaw man iti amin a di mangan-ano ti balasang: iso inna masarakan amin a naimbag ken nasayaat; inna ipaduyakyak ti ayatna iti daytay nataraki unay a pamayan ti maysa a balasang a di pay natulawan, a

piman ta awan pay sabali nga inna makita no di bin-ig a nadarisay a panpanunot, saanna nga ammo ti gapo dagiti saan a pudpudno a panagbabain. Nupay kasta, inna lingdan ti rupana iti paypayna, no daytay inda angawen iti naragsak, ngem iso met tay umisem dagiti matmatana ket kas la agbibineg iti apagbassit ti amin a bagina.

Mangrugi a masilawanen dagiti balbalay, ket kadagiti lanlansangan a sursursuren dagiti musmusiko inda met maseggedan, dagiti ar-aranja, kawayan ken kayo, a natulad kadagiti adda iti simbaan.

Manipod iti lansangan, makita kadagiti silulukat a tawtawa dagiti balbalay, dagiti tattao a napalalo ti pannakaparinggorda, iti let-ang ti kasta unay a silaw ken sayamusom dagiti sabsabong, a danggayan dagiti timtimek ti piano, arpa wenno orkesta. Kadagiti lanlansangan, makita nga agdadaliasat dagiti sasanglay, kakastila, pilipino, ket kadagitoy, addada nakaaruat iti kawes ti europeo, addada met nakaaruat iti kawes da met laeng a bukod. Magmagnada nga aglalaok, agsisinnikil ken agdidinnuron dagiti babaunen a nakaawit iti karne kada manmanok, agad-adal a nakaaruat iti puraw, lallaki kada babbai. nga istay la ida madalapos dagiti luglugan ken kalkalesa, nga uray kasano a panagpatpatabi dagiti agpaguyod, narigat unay ti ilulusotda.

Iti sañgo ti balay ni Kapitan Basilio, addada sumagmamano a babbaro ken babbalasang a kimmablawa kadagiti am-ammo tayon ket inawisda ida nga umuli. Ti naragsak a timek ni Sinang a nagtartaray a immulog iso ti nangguped kadagiti amin a pampambar-da.

—Umulikay biit tapno makaayak a makikuyog kadakayo,—kinunana.—Maumaakon iti kasta unay a tao a diak am-ammo, nga zwan la ti sabali a sasawenda no di manok kada nipis.

Immulida.

Ti kadaklan napunno iti tao. Dagiti dadduma inda kinabla-waan ni Ibarra, a ti naganna am-ammo ti amin a taon; inda mingmingmingan a nakamulengleng iti kinalibnos ni María Clara, ket dagiti babbaket indayamudumda idi madamada nga agmammama: *"Kas man la ni Apo Santa María."*

Sadiay nagsokolateda. Ni Kapitan Basilio nagbalin a kaingunot a gayyem ken mangisaksakit ken Ibarra nanipod iti daydi aldaw a panagrambakda iti bakir. Naarmuanna gapo iti daydi tele-

grama a naited ken anakna a Sinang a ni Ibarra ammunan a inabakna ti ringgorda, ket gapo ta dina met kayat ti paatiw iti kina-imbag ti nakem, inna ipappapilit a saan a matultuloy ti nagnumuanda idi nagay-ayamda iti ajedres. Ngem gapo ta madi met ni Ibarra, ni Kapitan Basilio inna inggayat a ti pirak a pagbayadna kuma iti kostas, maibayad iti maysa a mangisuro iti mapatpatakder a pagadalan. Kas banag toy, daydi bumibitla inna aramaten ti laingna a summo tapno dagiti sabsabali a karingringgorna inda met baybay-an dagiti ringringgorda, ket kunkunana kadakuada:

—¡Patiendak; kadagiti ringringgor, ti mangabak mabati nga awan badona!

Ngem awan maparukmana, nupay inna ibagabaga dagidi romano.

Idi nalpasda a nagsokolate, dagiti agtutubo inda dinengngeg ti piano a tinugtog ti *organista* ti simbaán.

—No mangngegko nga agtugtog iti simbaan,—kinuna ni Sinang, a intuduna,—makasalsalaak; ita, ta agtugtog ta piano, kayatko ti aglualo. Iso ti gapona nga umayak kumuyog kadakayo.

—¿Kayatyo ti umay makikuyog kadakami no rabii?—sinaludsod ni Kapitan Basilio nga inyarasaas ken Ibarra idi agpakada; ni Padre Dámaso mangikabil iti bassit a *bangka*.

Ni Ibarra immisem ket ti sungbatna, inna pinagkuti ti ulona a kasla wen, kas la saan, ti kinayatna nga inbaga.

—¿Asinno dayta?—sinaludsod ni María Clara ken Victoria, nga inturungna iti napardas dagiti matmatana ti maysa a bumaro a sumursurot kadakuada.

—Ni dayta . . . ni dayta, kasinsin ko,—insungbatna a kas la immalikaka.

—¿Ket dayta maysa?

—Dayta, saan ko a kasinsin,—insungbat a sidadaras ni Sinang—anak ni ikit ko.

Limmabasda iti sango ti konbento, a pudno a di met maatiw iti garaw. Ni Sinang dina nagawidan ti siddaawna idi nakitana a sumsumged dagiti pagsilsilawan, dagidi pagsilsilawan a daan unay ti kita dan, a ni Padre Salvi dina pasesgedan kaano man tapno di pay iso a pagibusanna iti segden. Addada mangngeg a pukpukaw ken naaweng a pagpagaak, addada makita a praile nga agpagnapagna iti nainayad a ikumkumpasda a pagkutikutien dagiti ul-ulo da ken dagiti dadakkel a tabtabako nga ang-angngabanda. Dagiti saan a papadi nga adda sadiay, inda met ikalkalikagom a

tultuladen amin nga ar-aramiden dagiti naimbag a papadi. Gapo iti aruaten da nga ineuropeo, nalabit nga agan-annong wenno ag-turturay da iti probinsia.

Ni María Clara nailasinna ti nagbukbukel a bagi ni Padre Dámaso iti abay ti nataer a takder ni Padre Sibyla. Ni Padre Salvi, a di maaw-awatan ken sililiday, adda a di makagaraw iti yanna.

—¡Naliday!—kinuna ni Sinang;—panpanunutenna ti inna maibos gapo kadagiti ado a sangsañgailina. Ngem kitaenyonto ta saan a iso ti agbayad no diket dagiti sakristan. Kanayon la a dagiti sangsañgailina, manganda iti sabali a balay.

—¡Sinang!—inyanawa ni Victoria.

—Diak maan-anusan nanipod idi pinigispigisna ti *Ligay ni Gasat*; saanak nga agkonpesar kenkuanan.

Kadagiti amin a balbalay, adda maysa a naisalsalumina, awan silawna ket siririkep pay dagiti tawtawana: iso ti balay ti alperes. Nasdaawan iti kasta ni María Clara.

—¡Ni *bruja*!—ti *Musa Guardia Sibil*, kas kuna tay lakay!—kinuna ni nakabutbuteng a Sinang. —¿Ania ngamin bibiangna kadagiti ragragsak tayo? Makapungpungtot ngata! Bay-an ta umay ti bayangubong ket makitamto no di agpadayá.

—¡Ngem, Sinang!—sinublian a inyanawa ni kasinsinna.

—Uray kaano man, diak maan-anusan, ket nangruna la ngaruden nanipod idi inna siningsiñga daydi rambak tayo kadagiti sibilna: No Arsobispóak la kuma, yasawak ken Padre Salvi... ¡Makitam kuma no ania ti anakda! Kitaem langen ta inna ket patiliw daydi nakakaasi a mangyurit a nagtapuak iti danom, tapno maparagsak la ni . . .

Dina natuloy ti saona: iti nagsulian ti lansangan a yan ti maysa a bulsek a mangidaydayyeng, a danggayanna iti maysa a gitarra, ti “Daniw dagiti Ik-ikan,” adda naaramid a nakaddidillaw.

Maysa daydi a tao a nakakallugong iti dakkal a bulong ti labig ket nakaaruat iti nakurapay unay. Ti aruatna, maysa a *supa* a napsapsapsayen ken maysa a sapin a nalawa a kas la sapin ti sanglay, pigis-pigis iti ado a pasetna. Nakurapay a palluka ti sarapa dagiti dapdapanna. Ti rupana naminpinsan a naabungan iti kallugongna, ngem iti daydi a sipngget adda sagpaminsan rumaniag a dua a silaw a madagdagos met la a maiddep. Natayag, ket kadagiti gargarawna, makita nga agkabanuag, pay laeng. Idissuna ti alatna iti daga, sa umadayo nga aguni iti nakaddidillaw, saan a maaw-

awatan; agtatakdér, maymaysana latta, a kasla ket itay iso ken dagiti tattao inda aggiinnadayo. Iso tay addada sumagmamano a babbai nga umasideg iti alatna, ikkanda kadagiti bungbuñga, ik-ikan, bagas, kdmpy. No awan umasidegen, adda rumuar kadagidi a sipsipnget a uni a nalidliday manen ngem nakapkapoy ket di ti senna-ayna, nalabit pagyamanna; alaenna ti alatna, ket umadayo a mapan manen mangulit iti kasdin iti sabali a disso.

Nagparikna ken María Clara nga adda pagpaglan a inna napa-samak, ket sinaludsudna a sipupunno iti gagar no asinno daydi naitasabali a nabia.

—Iso dayta ti agkukutel,—insungbat ni Iday. —Uppat a tawen itan a naalana dayta a sakit; adda agkuna a naakaran idi tinarakenna daydi inna, adda met agkuna a naalana gapo ta naipastrek iti maysa a pagbaludan a kanayon a siba-basa. Agyan iti away, idia y asideg ti pagitabunan dagiti in-insik; awan kasarsaritana, amin dagiti tattao inda adaywan, iti butengda a maalisan. !No makitam kuma ti kalapawna! Iso ti balay ni Giringgiring: ti angin, ti tudo, ti init sumbrek ket rumuarda a kasla dagom iti lupot. Inparitda kenkuana nga umiggem iti uray ania a kukua dagiti tattao. Naminsan nga aldaw, adda natnag a ubing iti kali, ti kali di met ket nauneg, ngem iso, a lumabas idi iti asideg, tinulunganna daydi ubing a immaon. Naammuan ti ama ti ubing, nagdarom iti gobernadorsilio, ket toy inna pinabaot iti innem iti tengnga ti lansangan, sa da pinuuran ti pagbaot. ¡nakaam-amak daydi! ti agkukutel agtartaray a umadayo, daydi agbaot inna kamaten ket ti gobernadorsilio inna ipukpukaw: “*Aga-dalkal naim-imbag a malmes ti tao ngem ti agsakit iti kas ti sakitmo.*”

¡Pudno!—indayamudom ni María Clara.

Ket dina napupuutan ti aramidna, immasideg a nagdardaras iti yan ti alat daydi awanan gasat ket inna inkabil ti *relikario* a kait-ited kenkuana ni amana.

—¿Ania ti inaramidmo?—sinaludsod dagiti gagayyemna.

—¡Awan sabali a mabalinko nga ited!—insungbatna ket nagkatawa a pinanglingedna kadagiti luluana a limbuak kadagiti matmatana.

—¿Ket, an-annuenna ti relikariom?—kinuna ni Victoria.—Naminsan nga aldaw, inikkanda iti pirak, ngem sinukitna nga inyadayo iti maysa a bislak: ta an-anuenna ngamin no awan met mayat

a umawat iti uray ania nga aggapo kenkuana? !No mabalin kuma a makan ti *reliqario!*

Ni María Clara kinitana a si-aapal dagidi babbai nga aglaklako kadagiti makmakan ket intal-una ti abagana.

Ngem daydi agkukutel immasiddeg iti alat, innalana daydi gameng a simmilap kadagiti im-imana, nagparintumeng, inagkanna, sana inikkat ti kallugongna, ket inlumlumna ti muggingna iti tapok a pinayat daydi balasang.

Ni María Clara liningdanna ti rupana iti paypayna ket inpu-nasna ti paniona kadagiti matmatana.

Iti daydi, adda maysa a babai nga immasiddeg iti daydi awanan gasat a kas la itay madama nga aglulualo. Siwawakray ket nakuso-kuso dagiti atitiddag a bubuokna, ket iti lawag dagiti parparol, nakita ti langa a napalalo ti kuttong ni agmauyong a Sisa.

Idi mariknana a sagidenna, daydi agkukutel imkis ket lim-magto a timmakder. Ngem daydi agmauyong pinetpetanna dagiti taktakiagna, a kasta unay nga aligagget dagiti tattao, ket kun-kunana:

—¡Aglualuta, aglualuta! ¡Ita iso ti aldaw dagiti natnatay!
¡Dagita silsilaw ita isuda dagiti karkararua dagiti tattao; ilualuanta dagidi annakko!

—Isinayo, pagsinaenyo ida! ¡Ma-akaran dayta agmauyong!—
ipukupkukaw dagiti tattao, ngem awan met makaitured a umasiddeg.

—¿Makitam daydiay silaw idia pagkampanaan? ¡Iso daydiay ni anakko a Basilio a bumaba nga agalus-os iti maysa a tali! ¿Ma-kitam daydiay adda idia kobento? Iso daydiay ni anakko a Crispín, ngem diak mapan ida kitaen, ta ti kura masakit ket ado ti onsana ket dagiti onsana mapukawda. ¡Aglualuta, ilualuanta ti kararua ti kura! Innak idi inikkan iti paria ken sarsalida; ti minuyungak napunno idi kadagiti sabsabong, ket adda dua nga annakko. ¡Siak idi, adda minuyungak, agmulmulaak kadagiti sabsabong, ket adda dua nga annakko!

Sana inibbatan daydi agkukutel ket immadayo nga inna idan-daniw:

—¡Siak idi, adda minuyungak ken sabsabongko, addaannak minuyungan ken sabsabong.!

—¿Ania ti nabalimo nga inaramid iti dayta nakakaasi a babai?—sinaludsod ni María Clara ken Ibarra.

—¡Awan! ¡kadagitoy nga al-adlaw nagpukaw iti ili ket saan da a nasarakan!—insungbat daydi bumaro a kas la dina ammo ti sasawenna. —Ado pay unay ti inaramid ko, ngem dika aglad-ladingit; ti kura inkarina a badangannak, ket inpatigmaanna ti ado nga annad ken limed, ta kas la adda biang ti Guardia Sibil. !Napgisa ti panangikalikagom ti kura kenkuana!

—¿Di met kinuna idi ti alperes a pasapulna dagiti ububbing?

—¡Wen, a ngem idi na . . . kaimon bassit!

Apaman a nasauna toy idi nakitada daydi agmauyong a guy-guyuden, saan a tinengngel, ti maysa a soldado: ni Sisa sumkad piman.

—¿Sayo pay met tiliwen? ¿Ania ti inaramidna?—sinaludsod ni Ibarra.

—¿Ania? ¿Diyo nakita ti panagririna?—insungbat daydi saluad ti talna ti sapa sap.

Daydi agkukutel innalana a dinardaras ti alatna ket imma-dayo.

Ni María Clara kinayatna ti nagawid, piman ta inna napukaw ti ragsak ken sayaat ti ulona.

—¡Addada met gayam tattao a saan a nagsat!—kinunana.

Idi nakadanon iti ruangan ti balayna, nariknana a nanayunan ti ladingitna idi makitana a ti mangas-asawa kenkuana madi nga umuli ket agpakada:

—¡Masapol!—kinuna daydi bumaro.

Ni María Clara immuli iti agdan a mangpanpanunut iti suron kadagiti al-aldaw ti piesta, no daytay agdadateng dagiti sangsangaili.

XXVIII

SURSURAT

Tunggal maysa saritaenna
ti rambak, kas panagriknana.

Gapo ta awan nasken a naaramid kadagiti intay sarsaritaen a tattao, uray iti rabii ti bispera, uray iti sumuno nga aldaw, siayatkam kuma a mangbaktawen a manarita iti naaramid iti maudi nga aldaw, no dikam kuma pagarupen a nalabit ti ganggannaet a makabasa itoy inna tarigagayan a maammuan no kasano ti panangrambak dagiti pilipino kadagiti pipiestada. Iti kasta, ngarod, inkam ilanad, nga awan surok ken kurangna, dagiti nadumaduma a sursurat, maysa kadakuada, surat ti pannakabagi ti maysa a nadedgang ken naipadpaduma a pagiwarnak sadi Manila, a pagraeman gapo iti nasayaat ken nangato a kinaigetna. Dagiti agbasabasa inda kuma tarimaanen dagiti sumagmamano a saan a nasken ken kadawyan a riririona.

Ti maikari a pannakabagi ti natakneng a pagiwarnak kastoy ti inna insurat:

“Apo Mangiturong . . .

“Idaddadumak a gayyem: Uray kaano man diak pay nakai-matang, ket diak met urayen a makakitaak pay kadagiti prob-probinsia iti rambak ti simbaan a napalalo nagngayed, nagsayaat ken makatignay iti puso a kas ti rambakan iti daytoy nga aldaw dagiti M.M.R.R. ken nasisingpet a P.P. Pransiskanos.¹

“Ado unay dagiti timmabuno: ditoy ti nakaigasatak a nang-kablaaw kadagiti istay iso amin dagiti kakastila, nga agindeg ditoy a probinsia, tallo a R.R. P.P. Agustinos a kukura sadi Batangas, dua a R.R. P.P. Dominikos, maysa kadakuada a ni M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla nga immayna pinadayawan toy a ili iti ka-addana, iso nga uray inton kaano saan a rebbeng a lipaten dagiti

¹ MM. RR. PP. — basaen a *Muy Reberendos Padres* (Pagraeman unay a papadi.) Iti sabali a paset ti pagbasaan ni Dr. Rizal, kunana a dagita a let-letra (M.R.P.) mabalinda a yulog a *Muy Rico Propietario* (Nabaknang Unay nga Agtaguikua.)

maikari nga agindeg ditoy. Aduda met dagiti nakitak a *principales* a taga Kabite, Pampanga, ado a babaknang a taga Manila ken ado a *banda* ti musika, maysa kadakuada ti nalaing unay a *banda* ti Pagsanhan, kukua ni apo Eskribano, Don Miguel Guevara, ken nakaad-ado a sasanglay kada indio, isuda a siuuray a sikakarayo, dagiti immuna iti pakaidumdumaanda ket dagiti naudi iti kinasingpetda, iti aldaw a pannakarambak ti nañgayed a piesta, tapno inda buyaen ti maiparuar a *cómico-mímico-lirico-coreográfico-dramático*, iso a nakairantaan ti nabangon a maysa a dakkel ken nalawa a pagbuyaan iti tengnga ti plasa.

“Iti maikasiam a uras ti rabii ti aldaw a 10, *bispera* ti piesta, kalpasan ti kasta unay nagado ken nagimas a pangrabii nga inggayat kadakami ti *Ermano Mayor*, dagop mi amin a kakastila ken praile nga adda iti konbento nangngegmi ti tugtog ti dua a *banda* ti musika a pasaray mapakuyugan kadagiti kukuitis ken palpaltog, kinuyog dagiti sañgareprep a tattao, nga indauluan dagiti *principales* ti ili, ta umaydakam alaen a mapan itulnog iti disso a naisagana ken naipudi kadakami nga inkam pagbuyaan.

“Naipapilit a pinatganmi toy makaawis a gayat, numan pay kinaykayatko kuma ti naginana kadagiti taktakiag ni Morfeo ken namagtalna kadagiti nasaktan a kamkameng, gapo iti pannakawagwag ti lugan a inted kadakami ti gobernadorsilio ti ili a B.

“Immulgkam, ngarod, ket napanmi dinagas dagiti kakadua-mi a napan nangrabii iti balayna ditoy ni nasingpet ken nabaknang a Don Santiago de los Santos. Ti kura ti ili, ni M. R. P. Fr. Bernardo Salvi, ken ni M. R. P. Fr. Dámaso Verdolagas, iso nga iti nagpaiduma nga asi ti Kangatuan nga Apo, naimbaganen iti sakit a sinagabana, gapuanan ti maysa a dakes a ima, ni M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla, ken ti nasingpet a kura ti Tanawan, ken sabsabali pay a kakastila, isuda ti naawis iti balay toy Creso a pili-pino. Sadiay naigasatanmi a nagsiddaawan saan la a ti kinabaknang ken ti nasayaat a panagtaripato dagiti akinbalay, banag a saan a sapasap kadagiti taga ditoy, no di pay met ti napateg, nalibnos unay ken nabaknang nga anakna, iso a nangipakita nga iso, maysa a nalaing unay a inadalan ni Santa Cecilia, ta inna tinugtog iti ingget taraki a pianona, a kasta unay naglaing, ta inna man inpalagip kadakami ni Gálvez, dagiti kasasayaatan a tuktukar nga aleman ken italiano. Nakail-ilala toy ingget laingna a balasang, napalalo a nagpakumbaba ket inna man ilemmeng dagiti gung-

gundawayna kadagiti tattao, isuda nga mangidaydayaw kenkuana. Saan ko a rebbeng a baybay-an a di ibaga nga iti daydiay nabaknang a balay pinainum dakam iti *champain* ken nakaim-imas a *liklikor* a kasta unay nagado, ta iso ngad ti pakaidumdumaan toy nalatak a baknang ti ayatna nga agsangaili.

“Napankam nagbuya. Am-ammuyon dagiti *artista* tayo, da Ratia, Carvajal ken Fernandez; dakam laeng ti nakaawat iti kinalaingda, ta dagiti kadduan awan uray bassit a inda naawatan. Da Chananay ken Balbino, naimbagda, nupay adda bassit paraw da: ti naudi nakaibbet iti maysa a *kiak*, ngem ti nakapupukanna, nakaskasdaaw, kasta met ti ayat ti nakemna. Dagiti indio, nangruna ti gobernadorsilio, naayatanda unay ti komedia a tagalog; ti naudi uray na la pinagrisisiris dagiti im-imana ket kunkunana kadakami a nakail-ilala ta saan da a pinakigubat ti *princesa* iti *jigante* a nagitalaw kenkuana, iso nga adadda a nakaskasdaaw kan man kuman iti panagkunana, ket nangruna man la ngaruden no ti *jigante* saan a kapten ti sugat ti bagina, malaksid ti pusegna, a kas ken *Ferragus* a saritaen ti Biag dagiti “*Dose Pares.*” Ni M. R. P. Fr. Dámaso, iti daytay imbag ti puso a mañgipalpalasin kenkuana, kasta met ti kunana, sana inayon a iti kasta, ti *princesa* kano makaammunto a mangsapol iti puseg ti *jigante* ken mangu-dor kenkuana iti ipatayna.

“Saan a masapol a sawek a iti bayat ti panagbuya, awan nagkurang a pinagayat ti Rothschild a pilipino: *sorbete*, *limonada*, pagpalamiis, sinamit, arak, kdmpy., ti kasta unay a naipaay kadakami nga adda sadiay. Dinillawmi unay nga agpayso ti kaawan ti nalatak ken naimbag ti sursurona a bumaro, ni don Juan Crisóstomo Ibarra, a kas ammuyon, isunto ti mangidaulo no bigat iti panna-kabendision ti umuna a bato ti naindaklan a pakalaglagipan a inna ipatakder a síayat unay. Toy maikari a kapututan dagiti Pelayo ken Elcano (ta, kas naammuak, maysa kadagiti appona a lakay iti ama naggapo kadagiti maingel ken natakneng a probinsia tayo iti Amianan, nalabit maysa kadagiti kinadua ni Magalianes wenno ni Legaspi), kaskasdi met a saan a nagpakita iti amin ti nagmalem gapo iti sangkabassit a sagubanitna. Ti naganna paggiinnallawatan dagiti bibbibig ket isuna la nga inda baliksen a ipadpadayaw, iso a maipapilit a pakaidayawan met ti Espania ken dagiti pud-pudno a kakastila a kas kadatayo nga uray kaano saan tay a paglikudan ti dara, nupay kasano nga inna pannakailalaok.

“Ita, bigat ti 11 namatmatanmi ti maysa a banag a pudpudno unay a mangtignay iti nakaladladingit wenno nakasensen-na-ay. Iti daytoy nga aldaw, kas napatak ken nalawag, iso ti piesta ti Birjen de la Paz; ket rambakan dagiti *Ermanos ti Santísimo Rosario*. Inton bigat, iso ti piesta ti *patrón*, San Diego, ket dagiti nangruna a mangrambak isuda dagiti *Ermanos ti V. O. T.* Kadagitoy dua a gimgimong adda maysa a nasingpetan a panagsalisal nga agpaay iti Dios, ket toy a kinasingpet agbalin pay no dadduma a pakaigapuan ti nasantuan a guranggura kadakuada a dua, kas naaramid itay nabiit gapo iti inda panaginnagaw ken naindaklan a mangasaba, a damagna ti naisaknap, ni maul-ulit a M. R. P. Fr. Dámaso, nga intono bigat, isunto ti agyan iti *Kátedra ti Espiritu Santo* a mangikasaba iti maysa a sermon, a kuna dagiti amin a tattao indanto siddaawan ti Relijion ken ti nasayaat a panagsao.

“Ket, kas sasawek itay, namatmatanmi ti maysa a banag a pudpudno a makapasingpet ken makatignay iti puso. Innem nga agkabanuag a papadi, tallo nga isuda ti agmisa, ken tallo nga agsakristan ti rimuar iti sakristía, ket idi ta nakaparintumengda amin iti sango ti altar, inyayog ti agmisa, nga iso ni M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla, ti “*Surge Domine*,” iso a pangrugyan ti libot iti lawlaw ti simbaan, iti daytoy timekna a nagpaiduma iti sayaat ken makaawis iti panagsingpet, a bigbigen amin a tattao ken inda pangdayawan kenkuanan. Idi nalpas ti “*Surge Domine*,” ti Gobernadorsilio, a nakaprak, siiggem iti “*guion*” ket sinaruno met ti uppat a sakristan a nagiggem iti incensario, a indauluna ti libot. Iti likudanda, simmaruno dagiti *circuales* a pirak, dagiti agturturay iti ili, dagiti napateg a ladladawan a naaruatan iti *raso* ken *balitok* isuda Santo Domingo, San Diego ken ti Birjen de la Paz a nakapandong iti nakasaysayaat a balbag a napattupattukan iti pirak a dinorado, inpaay ni nasingpet a nag-gobernadorsilio, ni maikari unay a tuladen ken di met mabenbenan a idaydayaw, Don Santiago de los Santos. Amin dagitoy a ladladawan naikarruda iti pirak. Iti likudan ti Ina ti Dios, iso ti nagyananmi a kakastila ken dagiti dadduma a papadi: ti agmisa sinalinungan ti maysa a *palio* nga iniggaman dagiti kabesas de baranggay, ket ti nanglitop iti libot, iso ti ado unay ti kaikarianna a Guardia Sibil. Kunak a saan a masapol a sawek a sangareprep a indio ti nagyan kadagiti dua a bangbangir ti libot, a siiggemda a si-sisingpet iti sumsumged a kandela. Dagiti músiko agtugtugda iti narelijionan a marcha;

maul-ulit met dagiti palpaltog kada kukuitis. Nakaskasdaaw nga agpayso ti pannakakita iti pakumbába ken rayray a ited iti puso dagiti inammati kadagitoy nga ar-aramid, ti nadalos ken naindaklan a pammati iti Birjen de la Paz, ti naranga ken narayray a kinasingpet a intay ipakita kadagitoy a ramrambak datay a nakaigasat a nayanak iti salinóng ti napateg ken di namulitan a wagayway ti Espania.

“Idi nalpas ti libot, nairugi ti misa a dinanggayan dagiti *orkesta* ken *artista* ti pagbuyaan. Kalpásan ti Ebanjélio, immuli iti *pulpito* ni M. R. P. Fr. Manuel Martín, Agustino a naggapo sadi probinsia ti Batangas, iso a nangpamaycng ken namagbalin a kasla agbibitin kadagiti sasaona dagiti amin a nagdengngeg, nangruna kadakam a kakastila iti pangrugyan ti *sermonna* a kinakastila, a kasta unay nagbileg ken naglaka dagiti sasao nga inaramatna ket kasta met unay a nagsayaat ti pannakayablatda, iso a namunno kadagiti puspusomi iti rayray ken rag-o. Toy a sao iso ti maiparbeng a maaramat a pangisawang iti marikna wenno rikriknaen mi, no ti Birjen de la Paz ken ti ay-ayaten a Espania ti pakaipuunanna, ket nangruna no mabalin a ibaethaet, ta maikanatad unay, dagiti panpanunot ti maysa a *prinsipe* ti Simbaan, ni *senior Monescillo*, nga isuda awan duadua, dagiti panpanunot met dagiti amin a kakastila.

“Idi nalpas ti misa, dakam amin, agraman dagiti *principales* ti ili ken sabsabali pay a napateg a tattao, immulikam iti konbento iso a nakasangailianmi iti kinaimbag, panangipateg ken naglabunan a panagayat a pakaidumdumaan ni M. R. P. Fr. Salvi, a nangigayat kadakami kadagiti tabtabako ken nabuslon a *tente-en-pic* a pinasagana ti *Ermano Mayor* iti sirok ti konbento, tapno adda pamedped kadagiti amin a makarikna iti sara-aw.

“Iti bayat ti aldaw awan nagkurang a panagraragsak iti rambak ken pinangtaginayon iti biag dagiti sarsarita, iso a pakaidumdumaan dagiti kakastila, a kadagiti kakasta a kanito dida mabalin ti agteppel, ket inda ipaduyakyak kadagiti kankanta ken salsalada, wenno kadagiti nalaka ken naragsak nga ay-ayamda, a natakngeng ken nabileg dagiti puspusoda, a saan a maparmek dagiti rigrigat ket umanayen nga agtitipon ti tallo a kakastila iti uray adinno a disso, tapno da liday ken ladingit inda pumanaw. Nagsasalada, ngarod, ket inda nagrukab ken Terpsíocore, kadagiti ado a balbalay, ngem naipangruna iti balay ni addaan sursuro

a *milionario* pilipino, iso a nakaawisanmi amin a napan nangaldawan. Saanko a masapol a ibaga kadakayo a ti dayá a kasta unay nagbuslon ken nagraniag ti pannakasaganana, iso ti maikadua a pannakaaramid daydi dayá sadi Cana wenno daydi dayá ni Camacho, a natarimaan ket nanayunan pay. Idi, ta inkam nan-namen dagiti naimas a sidsida a linuto ti maysa a kosinero ti "*La Campana*," ti orkesta nagtugtugtog iti nakaim-imas. Ti nalibnos unay a balasang nga anak ti akinbalay nagaruat iti kawes ti *mestisa* ket nañgikapet iti adda a brillante a kasla danom nga agay-ayos, ket kas kanayon, iso ti *reina* ti rambak. Iti tukok ti kararuami inkam amin nagleddaang, ta ti sangkabassit a pannakatiritir ti sakana a nakaliblibnos, inna pinaritan kadagiti ragsak a ited ti sala, tano panpanunuten ti ingget sayaat a ipakpakitana iti iso amin, ni balasang a De los Santos kasla ngata "sílvide" nga agsalsala.

"Ti Alkalde ti probinsia simmangpet ita a malem, ta umayna paragsaken iti kaaddana iti rambak no bigat. Lineddaangna ti sagubernet ni naipadpaduma a baknang, apo Ibarra, a kaasi ti Dios, umim-imbag met langgen, kas nasaúda kadakami.

"Ita a rabii, naglibot iti nadeggang, ngem toy saritaekto iti suratko no bigat, ta abos man pay ta indak pináang-áng ken nganngani pinagtuleng dagiti palpaltog, napalalo a bannog ko ket urayak la maidardaramudom iti sugel. Ita, ta innak sublian a sapulen dagiti pigpigsak kadagiti taktakiag ni Morfeo, kayatko a sawen, iti katre ti konbento, tarigagayak, kadakayo, idaddadumak a gayyem, ti naimbag a rabiiyo, ket inggana no bigat, isunto ti naindaklan nga aldaw.

"Toy siaáyat unay a gayyemyo nga u. i. i.

San Diego 11 ti Nobiembre ——— TI PANNAKABAGI"

Kasta ti insurat ti naimbag a pannakabagi ti pagiwarnak. Ki-taentay met ita ti insurat ni Kapitan Martín ken gayyemna a Luis Chiquito.

"Ay-ayatek a Choy: Umayka nga agtartaray, no mabalinam, ta naragsak unay ti piesta; ni Kapitán Joaquín ngannganina nai-paabak amin a balonnan; ni Kapitán Tiago namitlo a dinubiasanna ket kadagita a namitlo, *nagpuerta*, iso a ni Kapitán Manuel, ti akinbalay, bumassit a bumassit iti ragsak. Ni Padre Dámaso sinulungna ti maysa a pagsaingan a uray la natumtumek, gapo ta inggana ita di pay nangabak uray namisan; ti konsul

naipaabakna kadagiti manmanokna ken iti bangka, amin ti inabakna kadatayo idi piesta sadi Biniang, ken idi piesta ti Birjen del Pilar sadi Santa Cruz.

“Ur-urayenmi a ni Kapitan Tiágo ikuyugna ti manmanugangenna, ti nabaknang nga agtawid iti daydi Don Rafael, ngem kas nan sa ket kayat a tuladen daydi amana, ta di pay nagpakita. ¡llala pay! ¡Saan ton sa ket a paglak-aman daydiay a bumaro!

“Ni insik Carlos bumaknang gapo iti *liam-po*”; atapek nga adda ilelemmengna, nalabit maysa a batumbalani; kanayon nga asugenna ti sakit ti ulona a nakabarabad ket no daytoy tebtib (cubo) ti *liam-po* agsardeng a mangin-inot, iso tay agdumog a istay na la masagid, a kas na itay kayat a paliwen a nalaing. Napabutengakon, ta adda ammok a naaramid a kastan.

“Ala, kastan, Choy; dagiti manmanok ko naimbag da laeng ket ni baket ko, naragsak ket agay-ayam met.”

“Toy gayyemmo.

MARTIN ARISTORENAS.”

Ni Ibarra adda met inawatna nga ababa a surat a nabangbangluan, a inted kenkuana iti karabiyon ti umuna nga aldaw ti piesta, ni Andeng, daydi kinakasuso ni María Clara. Ti surat kastoy ti saona:

“Crisóstomo: Nasurok a maysa nga aldaw a saanka nga agpakitan; nangegko nga adda bassit sagubanitmo, inlualuanka ket naneggedak iti dua a kandela, nupay inbaga ni ama a saan a nadagsen ti sakit mo. Idi rabii ken ita, inumadak a pinagtugtugtog iti piano ken inaw-awis a makisala. !Diak ammo a kastoy ti kaado dagiti manursuron ditoy daga! No saan kuma a gapo ken Padre Dámaso a mangikagkagumaan iti panagragsakko, a kasta unay nagado a sasao ken sarsaritana, napanak kuma naglemmeng iti siled ko a naturog. Isuratmo kaniak no ania ti sakitmo, ta ibagakto ken ama nga umaynaka kitaen. Ita, ibaunko kenka ni Andeng, tapno ilutuannaka iti itsá: iso ammuna a saganaen a nalain ket nalabit a nalalaing ngem dagita ubbing mo.

MARIA CLARA.”

“Pakamakam. No dika umay no bigat, saanakto nga umay iti maaramid a rambak.”

TI BIGAT

Dagiti músiko *nagdianada* idi damuen ti init ti daya ti agbannawag, ket inda riniing kadagiti naragsak a tugtugtogda dagiti nabannugan nga agindeg iti ili. Ti biag ken ti garaw nagsublida a rimmangen; dagiti kamkampana nagrepikeda manen ket nangrugi met dagiti palpaltog.

Iso ti maudi nga aldaw ti piesta, iso ti pudpuno a piesta. Manamnama nga ado dagiti makitkita, ad-ado ngem idi kalman. Dagiti *Ermanos ti V. O. T.* ad-aduda ngem dagiti *Ermanos ti Santísimo Rosario*, ket dagiti *kofradesna* inda umis-istem iti nasingpetan a isem, ta namnamaenda nga inda imameg dagiti kasalisalda. Ad-ado a kandela dagiti ginatangda: dagiti in-insik nga agararamid iti kandela kasda la nagapit, ket iti pangipaduyakyakda iti inda panagyaman, panpanunutendan ti inda panagbuniag, nupay dagiti dadduma ipapatida a saan da nga agbunyang gapo iti pammatida iti kinakatólíko, no di ket gapo iti ayat da a maki-asawa. Ngem iti daytoy, kastoy ti isungbat dagiti nasingpet a babbai:

—Uray pay kasta, ti panagasawa nga aggigiddan dagiti ado a sasanglay, sasáan, a di milagro, ket makaammudanton dagiti asawada a mamagbalbaliw kadakuada.

Dagiti tattao inkapetda dagiti kasayaatan a pagan-anayda; rimuarda kadagiti babassit a pagiduldulinan dagiti amin a balbalitok. Dagiti *tajur* ken mannugal nagiparammagda kadagiti badbadoda a naburdaan ken nabutunisan kadagiti dadakkel a brillante, nabantot a singdan ti relas a balitok ken napudaw a kalugong a *jipijapa*. Daydi laeng lakay a pilósopo ti saan a namalaliw; nagaruat iti kas patinayon; bado a sinamay a nagun-unsoy ti kulina a nalidem, naibutunis inggana iti tengged, sapatos a nalawa ken kallugong a pieltro a kita ti dapu nga akaba ti bulongna.

—¡Naladladingitkay ita ngem kadagiti sabsabali nga al-aldaw! —kinuna kenkuana ti teniente mayor; —?diyo kayat aya

nga agragsak met datao sagpaminsan, tangay ado unay dagiti intay sangsangitan?

—¡Ti agragsak saanna a kayat a sawen nga agaramid datao iti minamauyong! —insungbat daydi lakay. —Iso dayta ti angang a panagbarbartek iti kanayon a tawen! ¿Ket, ania ti gapo amin dayta? ¡Daddadaelen ti pirak, idinto ta kasta unay nagado a pakarigatan ken pakasapulan! ¡Wen! ¡maawatakon, iso ti panagbartek, panagbussog iti nalabes, tapno malmes dagiti un-unnoy dagiti amin a tattao!

—Ammuyon a mayatak ita kunayo, —insungbat ni Don Filipino, a kas la nadeggang, kasla immisem. —Insakitko, ¿ngem, ania kad ti mabalinko a panangsupiat iti gobernadorsilio ken iti kura?

—¡Agikkat!—insungbat daydi pilósopo, ket immadayo.

Ni don Felipe napamayeng a dina ammo ti inna aramiden, ket inna sinipsiputan daydi lakay.

—¡Agikkat! — indaydayamudumna a nagturong iti simbaan, —¡agikkat! ¡Wen! no kuman toy a saad maysa a pakaitan-ukan ket saan a maysa nga kansion, wen, ¡agikkatak kuma!

Ti paraangan (patio) ti simbaan napunno kadagiti tattao: lallaki kada babbai, ububbing kada lallakay, a nakaaruat kadagiti kasayaatan a pagan-anay da, a kasta unay a panaglalaunka, sumbrek, rumuarda kadagiti nailet a ruruangan. Adda angot ti paltog kada kukuitis inda pagtarayen ken pagikkisen dagiti babbai, inda met pagkatawaen dagiti ububbing. Maysa a banda ti músika ti agtugtugtog iti sango ti konbento, adda nanguyog kadagiti agturturay iti ili, nga mangsursursor kadagiti lanlansangan, a yan ti kasta unay ruay a wagwagayway nga agkayabkayab ken agparparaypay. Lawag ken ado a buya ti mangay-ayam kadagiti matmata; naimas nga aweng ken danarudor ti mangngeg dagiti laplapayag. Dagiti kamkampana dida agsardeng nga agruprupikar; agsasabat dagiti luglugan ken kalkalesa a pasaray agkigtot dagiti kabkabayo a nagguyod, lumagtuda agsintada, iso a numan pay saan a nainaig iti, pagannurutan dagiti ramrambak, mainayon pay a buyaen, nga awan bayadna, ket maysa kadagiti kangrunaan.

Ti *Ermano Mayor* iti daytoy nga aldaw inbaunna dagiti ubbingna kadagiti lanlansangan nga agsapol kadagiti naawis a makidaya a kas ti daydi nagpadayá a saritaen ti Ebanjelio. Pili-

tenda ti agayab iti mapan makidaya, agsokolate, uminom iti kapé, itsá, mangan iti sinamit, kdmpy. Saan a bassit daytay agbalin pay a ringguren ti inda panagawis.

Maaramiden ti *misa mayor*, ti misa a naganenda iti “*de dalmátika*”, kas ti daydi naaramid idi kalman a sinarita ti maikari a pannakabagi ti pagiwarnak, isuna la nga ita, ti agmisa, iso ni Padre Salvi, ket kadagiti mapan makimisa, addanto ti Alkalde ti probinsia ken ado pay a kakastila ken tattao nga addaan sursuro a mapan dumñeg ken Padre Dámaso, iso a nalaós unay ti damagna iti amin ti probinsia. Ti pay alperes, a kasta unay a pannakagagaranan kadagiti sersermon ni Padre Salvi, mapan met tapno inna ipaduyakyak ti naimbag a panagnaknakemna ken agsubbot no mabalin kadagiti pampamayan kenkuana ti kura. Kasta unay nga agpayso ti damag ni Padre Dámaso, ta ti pannakabagi ti pagiwarnak inpaunanan nga insurat iti pagiwarnak na toy sumaridat:

“Kas inpakpakaunak kadakayon kadagiti nakusukuso a binbinatog ko idi kalman, kasta ti naaramid. Naipadpaduma a gasat ti nalak-amanmi ta inkam nangñegangan ni M. R. P. Fr. Dámaso Verdolagas, daan a kura ditoy a ili, a nayalis iti sabali nga ili a dakdakkal kas supapak dagiti ado a naimbag nga ar-aramidna. Toy nagpaiduma iti laing a nangasaba iso ti nagyan iti *katedra ti Espiritu Santo*, ket nagsermon iti nagpaiduma’t sayaat ken nangpamayeng kadagiti amin a tattao a siuray ken sigagar a mangdenggeg kadagiti nalamiis a sermonna a makaited salun-at ken ubbog ti biag nga agnanayon. Nauneg dagiti panpanunotna, natured ti pannakaurnosda, baro ti pannakaisao da, nataraki ti pannakaibbetda, nalukay ti panaggarawna, naragsak ti panagbalikasma, nabaneg dagiti palpalawag na, dagitoy isuda man dagiti gunggundaway toy Bossuet a kastila, a pudno unay ti inna pannakagun-od iti panangidaydayaw kenkuana saan la a dagiti addaan sursuro a kakastila, no di pay ket dagiti nakuneng a indio ken dagiti nasikap a sasanglay.”

Nupay kasta, toy managtalek a pannakabagi, bassit la bassit ti saanna a nañgibabawyan iti nalpasna nga insurat. Ni Padre Dámaso inasugna ti bassit a panateng a naalana iti kasangwanan a rabii: kalpasan ngamin ti inna panagkanta iti naragsak a *peteneras*, nangan iti tallo baso a sorbete ket napan pay nagbuya iti nabiiit. Gapo itoy, kinayatna kuma a saanen a iso ti mangipagteng iti sao ti Dios kadagiti tattao, ngem agsipod ta awan met masarakan a

sabali a nakaadal iti biag ken milmilagro ni San Diego, — ti kura, pudno nga ammunna, ngem iso met ti agmisa, — amin dagiti daduma a papadi nasarakanda a ti timek ni Padre Dámaso awan mañgatiw iti kinasayaat ket nakail-ilala unay a saan a maibitla ti ingget nagsayaat a sermon kas ti nalpasna a naisurat ken naadal. Gapona a daydi daan a *despensera* insaganaanna iti limonada, sinapsapuanna ti barukong ken tengngedna iti unguwento ken lana, binungunna iti lupot a napudot inilutna, kdmpy., kdmpy. Ni Padre Dámaso imminom iti iplog a di naluto a nailaok iti arak, ket iti bayat daydi a bigat, saan a nagsao ket saan met a nangan; isuna la nga imminom iti sanga baso a gatas, sangatagyan a sokolate ken nangan iti sangapulo ket dua a biskocho, ket simamingel a di nangsigid iti manok a pinirito ken kagudua ti maysa a keso nga aramid sadi Laguna a kanayon a pamigatna, ta, kas kuna ti *despensería*, ti manok ken ti keso adda asin ken tabada ket mabalin a paguyekenda.

—¡Amin dagita, tapno la no intay magun-od ti langit ket innatay mapagbabawi!—kunkuna a sisasainnek dagiti *Ermanas ti V. O. T.* idi naammuanda dagitoy a rigrigatna.

—!Dusaen ni Apo Birjen de la Paz!—indayamudom met dagiti *Ermanas ti Santísimo Rosario*, a dida mapakawan ti yaabay ni Padre Dámaso kadagiti kabusorda.

Iti uras a maikawallo ket gudua rimuar ti libot iti linong ti palapala. Kas met la ti daydi libot idi kalman, ngem adda baro a nainayon: dagiti *Ermanas ti V. O. T.* Lallakay, babbaket ken sumagmamano a babbai a bumabbaketen siaaruatda iti atiddag nga *abito*, a ginggon; dagiti marigrigat, lupot a nagubsang, dagiti nabaknang, seda, wenno ti naganenda iti ginggon pransiskano, gapo ta iso ti adadda nga ar-aruaten dagiti Reberendos Prailles a Pransiskano. Amin dagidi sagrado nga *ab-abito*, napaypaysuda, aggapuda iti konbento sadi Manila, iso a mapan panglimusan dagiti tattao, a sukatanda iti pirak *prix fixe* (saan a matawaran), no mabalin a tuladen ti pagsasaoda iti maysa a paglakuan. Ti pateg a naitudingen mabalin a manayunan, ngem saan a mabalin a mak-sayan. Kas kadagitoy nga *ab-abito*, addada pay sabsabali a lako da idiaiy met la a konbento ken idiaiy *Monasterio ni Santa Clara, ab-abito* nga addaan saan la nga iti naisagsaguday a gracia a mangted iti ado nga induljencia kadagiti natnatay a maaruatan kadakuada, no di pay ket ti adadda manen a naisagudayan a gracia ti nalabes

a kinanginada, adadda a nalablaves, no adadda ti kinadaanda, ad-ado, dagiti pigpigisda ket nganngani saanda a mabalin a yusungen. Isuratmi daytoy ania ta adda nasingpet nga agbasa a makasapol kadagita *sagrada a rebrelika*, wenno adda maysa a nasikap nga agririgis sadi Europa a kayatna ti bumaknang, ta mangipan sadi Pilipinas iti sangasakayan nga *abito* a napunno kadagiti sarsarait ket nakamurmureng, ta sadiay madanunda ti pateg ti sangapulo ket innem a pisos wenno nasurok pay, kas ti adadda wenno nakurkurang a kinarigisda.

Ni San Diego de Alcalá nailugan iti maysa a karro a nakalupkupan iti napitpit a pirak. Ti Santo, nakuttong, nadeggang ket nangayed ti rupana a marpil, numan pay napuskol ti naipalawlaw iti ulona a buok a kulot, kasla buok ti pugot. Ti aruatna, raso a naburdaan iti balitok.

Ni pagdaydayawan nga Ama tayo a San Francisco iso ti simmaruno, sa ni Apo Birjen, a kas met la idi kalman, isuna la a ti padi nga adda iti salinong ti palio ita, iso ni Padre Salvi ket saan a ni nataer a Padre Sibyla a naipadpaduma unay dagiti gunggunayna. Ngem no ni Padre Salvi agkurang iti kinataer ti takder, napalalo ket di ti kinasingpet ti gunayna; nagakob dagiti imimana nakaal-alumamay laeng, dagiti matmatana sikikitada iti baba ket kasla agkubbo bassit a magna. Dagiti nagiggem iti palio isuda met la dagiti *kabesas* nga aglinglinget iti rag-o, a ta abos man pay ta kas da sakristan, agsingsingirda pay iti buis, isuda ti mannubbot kadagiti tattao a bayanggudaw ken napanglaw, ket iti kasta, maysa da met a Krísto a mangted iti dara da gapo kadagiti basbasol dagiti sabsabali. Ti koadjutor, a nakasobrepelyis, agalla-allatiw kadagiti karkarro a siiggem iti insensario, a pasaray inna paasukan ti agong ti kura, nga iso met tay yadadda toy ti inna panangpatalna ken panangpadeggang iti takderna.

Kasta ti pannagna ti libot a nabannayat ken nainayad a mapakuyugar kadagiti palpaltog, kankanta ken tugtug a sinisimbaan dagiti musiko nga adda iti likudan ti tunggal karro. Ti met *Ermano Mayor* kasta unay a gagarna nga agibunong iti kandela, ta ado dagiti nakilibot a nakayawid kadagiti balbalayda iti kandela a umanay a pagsilawda iti uppat a rabii, no inda agsugul. Dagiti agbuybuya, agparintumengda a sisisingpet no lumabas ti karro ti Ina ti Dios ket aglualuda a si-isnek iti *Mamatiak* ken *Salbe-Ari*.

Iti sangwanan ti maysa a balay a kadagiti tawtawana a naramenan kadagiti nabuya a bitinbitin, iso ti yanda nga agtatamdag, ti Alkalde, (ni Kapitan Tiago), ni María Clara, ni Ibarra, naruay a kakastila ken babbalasang, nagsardeng ti karro; ni Padre Salvi nairana nga ingngatuna dagiti matmatana, ngem awan uray apagbassit a tignayna a kasla kumablaaw wenko kasna kadakuada pannakailasin: isuna la nga inlintegna ti bagina ket ti kapana nagtinnag kadagiti ab-abagana a nakaay-ayo ken nakatartaraki unay.

Iti lansangan, iti babaen ti tawa, adda maysa nga agkabanuag a babai a nalibnos ti rupana, nabaknang ti aruatna, nagubba iti maysa nga ubing a bassit. Nalabit nga agpaspasuso wenko agayaywan iti ubing, ta toy, napudaw ket nalabbasit, ket daydi babai, kayumanggi, ket dagiti bubuokna nangisgisitda pay ngem ti askabeche.

Idi makitana ti kura, daydi ubing inwayatna dagiti babassit a im-imana, nagkatawa iti daytay katawa ti ubing nga awan pataudenna a sakit ket di met patauden ni sakit, ket inpukkawna iti let-ang ti apagbiit a ulimek: Pa...pá! Papá! papá!

Daydi babai nagkintayeg, dinardarasna nga inyappot ti imana iti ngiwat ti ubing ket nagtaray a immadayo a nabainan. Daydi ubing nagsangit.

Dagiti managdakdakes nagkikinnigmatda, ket dagiti kakastila a nakakita iti daydi apagbiit a naaramid immisemda. Ti gangay a bessag ni Padre Salvi nagbalin a kas la *amapola* iti labaga.

Nupay kasta, dagiti tattao nariruda: ti kura dina pay ammo daydi a babai, iso a tága sabali nga ili.

ITI UNEG TI SIMBAAN

Iti pungto ken pungto napunno daydi kamalig, a ipaay dagiti tattao a balay ti Namarsua kadagiti amin nga adda.

Agdidinnurunda, agdidinnippitda, agpipinnisitda, nga agay-ayay dagiti bassit a rumuar ken dagiti ado a sumbrek. Uray adayo pay unay, adda mañgigaw-aten iti imana tapno mabasá iti danom a bendita dagiti ramramayna, ngem pagammuanen, umay ti daluyon dagiti tattao ket mayadayo manen ti ima: iso adda mangngeg a uñgor, maysa a babai nga inda napayat, agiri, ngem naituloy ti inda panagdidinnuron. Dagiti sumagmamano a lallakay a maka-ibabasá kadagiti ramramay da iti daydi danom, a kitana ti pitáken, iso a nagbugwan ti sangkaili, sabali pay dagiti sangsañgaili, inda sapsapuan a sipapasnek, nupay kasano a rigat da. ti teltel, ti ulo, ti musing, ti agóng, ti timid, ti barukong ken ti puseg da, iti pammati da nga iti kasdi, mapasanto amin dagidi a kamkameng ti bagi, ket saan nga agsaksakit ti tengngedda, ti uloda, saan da nga agsakit iti sarot, ket saan met nga agsaksakit ti buksit da. Dagiti agtutubo, nalabit gapo ta saan da unay a managsaksakit, wenna gapo ta saan da a mamati iti daydi nasantuan a salaknib kadagiti saksakit, apaman la ta inda basaén ti murdong ti ramay da — tapno awan la ti masao dagiti tattao a mananglualo — ket agin-sasagidda met iti musing da a dida met idanon, kas mabalin nga atapen. “Bendita ngata ken amin a kayatda”, kuna ngata ti maysa a balasang, “ngem ti kitana...!”

Nakarigrigat ti umanges; napudot ket agadirangot ti angot ti tao; ngem ti agsermon napatpateg ngem amin dagidi a rigrigat: ti sermonna, bayadan ti ili iti dua gasot ket lima pulo a pisos. Ni lakay Tasio kinunana:

—¡Dua gasot ket lima pulo a pisos iti dayta maysa a sermon!
¡Maymaysa a tao ket maminpinsan! ¡Apagkatlo ti tangdan dagiti amin nga agkomedia a tallo a rabii da nga agbannog...! ¡Mairapilit la nga agbakkangkayo!

—!Ania ti bibiang dayta iti komedia? —insungbat a naka-
unget ti napungtot a *maestro* dagiti *Ermanos ti V. O. T.*; —!gapo
iti komedia, maipan dagiti karkararua sadi inpierno, ket gapo iti
sermón, maipanda sadi Langit! No sangaribo kuma ti dinawatna,
bayadanmi, ket inkam kuma pay la agyaman . . .

—!Iti kamaudianan, pudno ti sao yo! —insungbat iti kasta
daydi pilósopo;—no kaniak laeng, adadda a paragsakennak ti
sermon ngem ti komedia.

—!No siak, uray ti komedia! —inpukkaw a nakapungtot day-
di maysa.

—!Patiek! ¡uray ania kadakuada, awan met ngamin inkay
maawatan!

Ket daydi saan a mamatpati pimmanaw a dina ket inbibiang
dagiti pammagsasao ken nakabutbuteng a padpadto daydi maka-
pungpungtot a *maestro* maipapan iti kasakbayan a biag daydi lakay.

Idi ta ur-urayenda ti Alkalde, dagiti tattao aglinget ket agsu-
yaabda: maipaypayda dagiti ab-abanikos, kalkallugong kada pan-
panio; dagiti ububbing aggiikkis ket agsasangitda, iso a dakkal
nga aramid dagiti sakristan ti inda kadakuada pammagtalaw iti
simbaan. Ti kasta iso ti mamagpanunot iti daydi na-annad ken
naa-nat a *maestro ti Kofradia ti Santisimo Rosario*:

—“Bay-anyo nga umasideg kaniak dagiti ububbing”—kinu-
na idi ni Apo tayo a Jesukristo, pudno, ngem ditoy rebbeng nga
awaten a ububbing a saan nga agsangit!

Maysa a baket a nakaaruat iti ginggon, ni *Ermana Pute*,
kinunana iti apukona, maysa nga ubing a babai nga agtawen
ngata iti innem, iso a nakaparintumeng iti abayna:

—!Nagunggan! ¡agtalnaka, ta inka dumngeg iti sermon a kas
ti daydi nangngegmo idi Biernes Santo!

Ket inna kinuddot a pinangriingna iti kinasingpet ti apuko-
na, iso a nagmisugsog, indusngina dagiti bibibigna ket pinagku-
ribetbetna dagiti kidkidayna.

Dadduma kadagiti lallaki nga nakatangad, addada ma-
katurturug iti asideg dagiti konpensonario. Maysa a lakay nga
agsusugel inna ipakpakita iti daydi baket, a kasla aglulualo ket
inna darasdasasen a yalla-allatiw dagiti ramramayna kadagiti bin-
binukel ti kuentasna, nga iso daydi ti kasayaatan a panagtungpal
kadagiti bilbilin ti langit, ket nain-inot a inna tinulad.

Ni Ibarra adda iti maysa a sulí; ni María Clara adda a siparintumeng iti asideg ti altar mayor, iti maysa a disso a gapo ti ayat ti kura inna pinawayaan kadagiti sakristan. Ni Kapitan Tiago, a nakaprak, nagtugaw kadagidi bangbangko a naipudi kadagiti agturturay, a iso ti gapon a dagiti ububbing a saan a ma-kaam-ammo kenkuana, kunada la no maysa met a gobernadorsilio, ket dida maitured nga asitgan.

Idi kuan, dimteng ti apo Alkalde ken dagiti nanguyog kenkuana, a naggapuda iti sakristía, ket nagtugaw iti maysa kadagidi nakasaysayaat a palangka a naikabil iti rabaw ti alpombra. Ti Alkalde inkapctna ti kawesna kadagiti dadakkel a ramrambak ket inkabilna pay ti *banda* ni Carlos III ken uppat wenno lima a krus.

Dagiti tattao saan da a nailasin.

—¡Ni! —kinuna ti maysa a taga talon; —¡maysa a sibil a nagkawes iti aruat ti agkomeidia!

—¡Ang-ang! —insungbat ti kinadennana ket inna kinidag; —iso dayta ni Príncipe Viliardo a nakitatayo idi rabii idia pagbuyaan!

Ti Alkalde ngimmato ti galadna kadagiti tattao, ket nagbalin a maysa a *prinsipe* nga *enkantado* a mamarparmek kadagiti jigjigante.

Nangrugi ti misa. Dagiti situtugaw timmakderda, dagiti maturog nagriingda gapo iti kil-li-ing dagiti kamkampanilia ken iti natbag a timek dagiti kantures. Ni Padre Salvi, nupay nadeggang, kas la sirarag-o unay, a ta ti diákono ken ti subdiákono, duada nga agustino.

Tumunggal maysa nagkanta, idi nadanon ti batangna, iti nasayaat, iti daytay timek a rumuar iti agong ket saan a nalawag ti pannakabalikasna, malaksid ti agmisa, ta ti timekna mamigerger bassit, ket namin-ado a nagdesentonado, a napalalo a siddaaw dagiti makaam-ammo kenkuana. Nupay kasta, nasayaat ket nataraki ti panaggunayna; no *agdominus bobiskum*, ti pamayanna makaawis iti panaglualo, itingigna bassit ti ulona ket kumita sadi ngato. No makita a maasukan ti insienso, mabalin a kunaen a ni Galeno pudno ti pagaropna a ti asok magna kadagiti ab-abot ti agong a inapan iti ulo ket labasanna ti etmoides, ta aglintegman, iliadna ulona, sa magna a mapan iti tengnga ti altar a kasta unay a kinadeggangna, ta ni Kapitan Tiago inna nakita a nadeggang pay ngem daydi insik a nagkomeidia iti kasangwanan

a rabii, a nakaaruat iti kawes ti emperador, napintapintaan ket ado a parparaypay a babassit ti adda iti bukotna, nagiming iti buok ti kabayo ket nakasapatos iti nangato ti suelasna.

— Awan duadua, — kunkunana, — maysa la a kurami ti nageddeggang nga adayo ngem amin dagiti em-perador.

Idi kuan, dimtenng ti ur-urayen a kanito a panangdenggeg ken Padre Dámaso. Dagiti tallo a papadi nagtugawda kadagiti dadakkel a palpalangka a makaawis iti singpet ti namayan da, kas kuna kuma ti nadayaw a pannakabagi ti pagiwarnak a ti Alkalde ken dagiti sabsabali pay a tattao a nakabaras ken nakabaston inda ida tinulad; ti músika nagsardeng.

Daydi bal-layat ti ringgor ken ulimek iso ti nangriing ken *Ermana* Puté nga adda nga agur-uruken gapo iti músika. Kas ken Segismundo wenno daydi aglutluto a saritaen ni Dornroschen, ti immuna nga aramidna idi nakariing, iso ti inna panangpatel-tel iti apukona, a kas met kenkuana a nakaturug. Daydi ubing nagiri, ngem iti nabiiit nailiwiwagna idi adda nakitana a maysa a babai a dandanugenna ti barukongna a sipapasnek ken sipapati.

Amin dagiti tattao inkalikagumda ti nasayaat a panagyanda; dagiti awan pagtugawanda a bangko, nagmarikadkadda, dagiti babbai nagtugawda iti datar wenno kadagiti saksakada met laeng.

Ni Padre Dámaso linabasanna dagiti ado a tattao, adda dua a sakristan a sinarununa, sa met sinaruno ti maysa a praile a nagig-gem iti maysa a kuaderno a dakkel. Nagpukaw idi umul-uli iti agdan a sinanbisukol ngem iti nabiiit, nagparang ti nabukel a ulona, sa idi kuan, ti nalukmeg a teltelna a sinaruno a dagos ti bagi na, Sitatalek a nangiwaras kadagiti matmatana, a kas la nagsay-a; nakitana ni Ibarra; maysa a kiray a naipadpaduma ti nangipaawat a saannanto a malipatan kadagiti karkararagna; sana kinita a sirarag-o ni Padre Sibyla, kalpasanna, kinitana met iti nalais ni Padre Manuel Martín, daydi nagsermon idi kalman. Idi nalpas toy a panangamiris, tinaliawna iti saan a nadnadlaw, ti kaduana, ket kinunana: “!Kitaem a nalaing, *ermanol!*” Ti kaduana linu-katanna ti kuaderno.

Ngem ti sermon maikari iti sabali a paset. Maysa nga agtu-tubo nga agad-adal idi iti takigrapia ket napalalo nga ayatna ka-dagiti nalaing a bumibitla, inna inkur-it; yaman pay iti daytoy mabalintay ita nga ilanad ditoy ti maysa kadagiti ser-sermon ka-dagidiay a dagdaga.

TI SERMON

Ni Fray Dámaso inrugina a siinayad, ket tinanimitimna nga inbalikas:

"Et spiritum tuum bonum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti."
 "¡Ket intedmo kadakuada ti naimbag a espíritum tapno inna ida isuro, ket saanmo nga inikkat ti "man" iti ngiwat da, ket inikkam ida iti danom idi na wawda!"

"Sao nga inbalikas ti Apo iti ngiwat ni Exdras, lib. II, cap. IX, vers. 20."

Ni Padre Sibyla kinitana a nasdaawan ti mangasaba; ni Padre Manuel Martín bimsag ket tinilmunna ti katayna: daydi, nasaysayaat gayam ngem daydi inbitlana.

Di ammo no nadlaw ni Padre Dámaso wenna agpaparaw pay laeng, ta namin-ado a nagsay-a, ket inna inpatay dagiti dua nga im-imana iti rabaw ti púlpito. Ti Espíritu Santo adda iti ngatuen ti ulona, kappipinta: napudaw, nadalos, ket ti sipit ken dagiti saksakana napintaanda iti nalabbassit.

"¡Excelentísimo Señor (iti Alkalde), nasingpet unay a padi, kristianos, kakabsat ko ken Jesukristo!"

Ditoy nagsardeng a sidedeggang, ket inwarasna manen dagiti mat-matana kadagiti agdengdengngeg, a ti panangipasnek ken ulimek da inda pinarag-o.

Ti umuna a paset ti sermon, sao ti kastila, ket ti maudi, sao ti tagalog: *loquebantur omnes linguas* (agsaudanto kadagiti amin a pagsasao.)

Kalpasan dagiti panagkabkabilaaw ken ti panagsardengna, inwayatna a sidedeggang ti kanawan a imana iti altar, ket inna kinita ti Alkalde; sa nagdalikepkep a siinayad nga awan ket inna binalikas a uray la no maysa a sao, ngem binay-anna toy a talna ket naggaraw, inliadna ti ulona, intuduna ti dakkal a ruangan a ginupedna ti angin iti iking ti imana a kasta unay nagpardas, ta

dagiti sakristan inawatda ti garawna a maysa a bilin ket inda rinipkan dagiti ruruangan; ti alperes nagdanag ket nagnyata no rumuar wenna agbati met laeng, ngem ti agsermon rinugyannan ti nagbitla iti napigsa, namsek ken natbag a timek: awan duadua a daydi daan a despensera, nalaing a mangagas.

“Naraniag ket makapurar ti altar, nalawa ti ruangan a dakkal, ti angin iso ti luganan ti santo a sao ti Dios nga agruarta iti ngiwatko, dumngegkay, ngarod, dakayo kadagiti laplapayag ti kararua ken puso, tapno dagiti balbalikas ti Apo saan da a matnag iti daga a kabatbatuan, tuktuken dagiti tumaytayab ti Inpierno, ngem rumusing ket dumakkelda ket di, kas nasantuan a bin-i, iti daga ni daydayawen ken naserapinan nga Ama tay a San Francisco! Dakayo, dadakkal a managbasol, kinayawan dagiti tirtirong ti kararua, a nagsaknap nga agranggas kadagiti tataaw ti biag nga agnanayon, a silulugan kadagiti nalagda a sasakyan da lasag ken lubong, dakayo a napaamitan kadagiti kawkawar da gartem ken rugit ket aggagaudkay kadagiti barbarangay ni Satan a nainpierrezuan, kitaenyo sadiay a sidadayaw ken sibababawi dayta mangaon kadagiti karkararua iti pannakaadipenda iti sairo, dayta natured a Gedeon, dayta maingal a David, dayta nagballigi a Roldán ti Kakristianuan, dayta nailangitan a guardia sibil, a mamaingal nga adayo ngem amin amin dagiti sibil a natiptipon, nga adda ita ken addanto iti kasakbayan” — (Ti alperes pinagkuribetbetna ti nagbaetan dagiti kidkidayna)—“wen, apo alperes, mamaingal ken mannakabalin, a idinto ta awan sabali a paltogna no dila maysa a krus a kayo, pinarmekna a simamaingal ti agnanayon a tulisan dagiti amin a sipsipngat ken amin dagiti buybuyot ni Luzbel ket inna kuma ida pinukaw amin no saan a gapo ta dagiti espiritu saan da a matay! Toy pagsiddaawan a pinarsua ti Dios, toy nakaskasdaaw a di mabalin a panunuten, iso ni nainggasatan a Diego de Alcalá, iso, a no idilig, ta ti panamagdidilig tumulong a nalaing iti pannakaawat dagiti banbanag a saan a maaw-awatan, kas kinuna ti maysa, kunak, ngarod, a toy naindaklan a santo, maysa laeng a maudi a soldado, wenna rancharo kuma iti mannakabalin unay a gimong mi, a manipod sadi langit ipanguluan ni naserapinan nga Ama tayo a San Francisco, gimong a pakaidayawak a pakikappunan a kas kabo wenna sarjento, babaen ti gracia ti Dios.”

Dagiti nanengneng a indio, a kuna ti pannakabagi ti pagiwarnak, awan naawatanda no saan a dagiti sasao a “*guardia sibil*, tu-

lisan, San Diegon ken San Francisco"; napaliwda ti panagdakes ti rupa ti alperes, ti kasla nakigubat a garaw ti agsermon ket in-pagarupda a toy inna ung-ungtan ti alperes gapo ta dina mapan kamaten dagiti tutulisan. Da San Diego ken San Francisco isudanto ti mapan agkamat, ket nalalaingto ti pamayanda, kas paneknekan ti maysa a naipinta nga adda iti konbento sadi Manila, iso a pakakitaan ken San Francisco, nga awan sabali nga igamna no di laeng ti barikesna, inna pinassia dagiti sasanglay a nangraot iti Pilipinas idi nabiiit pay a nasarakan dagiti kakastila. Nakarag-ragsakda, ngarod, iti saan a bassit dagiti mananglualo, nagyamananda iti Apo daydi a tulong, ta dida agduadua nga inton mapukaw dagiti tutulisan, ni San Francisco innanto met pukawen dagiti sibil. Ninayunanda, ngarod, ti panangipasnek da ket inda isursurot dagiti matmata da ken Padre Dámaso, iso a tinuluyna ti nagbitla:

"Excelentísimo Senior: dagiti dadakkel a banbanag kanayon a dadakkel da uray mayabayda kadagiti babassit, ket dagiti babassit, babassit danto laeng uray mayabayda kadagiti dadakkel. Daytoy kuma ti Pakasaritaan, ngem gapo ta ti Pakasaritaan maminsan a pumudno ket maminggasot nga agriro, ta aramid met ti tao, ket dagiti tattao agriruda, *"errarle es hominum,"* (gagangay ti tao ti agriro), kas kuna ni Ciceron, ti adda ngiwatna agriro, kas kunada sadi ilik, rumsua nga ad-ado dagiti nauneg a pudpudno a saan a ilanad ti Pakasaritaan. Dagitoy a pudpudno, *Excelentísimo Senior,* kinuna ti Espíritu a nadiusan iti nangato a sirib Na, a saan a naawatan kaano man ti panunot ti tao nanipod pay kadagidi al-aldaw da Séneca ken Aristóteles, dagidi mamasirib a papadi idi unana, agingga kadagitoy managbasol nga al-aldaw tayo, ket dagitoy a pudpudno isuda dagitoy: a saan a kanayon a dagiti babassit a banbanag babassit da, ngem dadakkel da ket di, saan a iti abay dagiti babassit no di ket iti abay dagiti kadadaklan ditoy daga ken sadi langit, ken iti angin ken kadagiti ul-ulep ken kadagiti dandanom ken iti tangatang ken iti biag ken iti patay!"

—¡Amen! —insungbat ti *maestro ti V.O.T.* ket nagugis.

Ni Padre Dámaso kinayatna a pinagsiddaaw dagiti agdeng-dengngeg kenkuana itoy a kita ti retórica, nga inadalna iti maysa a nalaing a mangasaba sadi Manila, ket pudno, ta daydi *espíritu santo* na napaáng-áng iti kasta unay kaado a pud-pudno, ket nasapol a inna sinagid iti sakana tapno malagipna ti annongna.

—¡Adda a sididiaya patente kadagiti matmata yo! —kinuna daydi *espíritu* na nanipod iti baba.

—¡“Adda a sididiaya patente kadagiti matmata yo ti pama-neknek a nabileg ken napigsa itoy agnanayon a pudno ti Pílosopía! ¡Adda a sididiaya patente dayta init ti kinasingpet, ket kunak init ket saan a bulan, ta awan unay gundawayna ti panagraniag ti bulan iti bayat ti rabii: iti daga dagiti bulbulsek, ti busa iso ti ari; iti rabii mabalinna ti rumaniag ti maysa a silaw, ti maysa a bituen a bassit: ti kadaklan a gundaway iso ti pannakabalin nga agraniag uray iti tengnga ti aldaw, kas ti init: kasta ti panagraniag ni kabsat a Diego uray iti yan dagiti kadadaklan a sasanto! ¡Addayta a sididiaya (*patente*) kadagiti matmatayo, iti dakes a diyo pam-matpati ta naipangruna nga aramid ti Kangatuan, tapno makulkol dagiti dadakkel ditoy daga, wen, kakabsat ko, sididiaya, *patente*, *patent* kadakay amin, *patente*.”

Maysa a lalaki ti timmakder a sibebeessag ken sipipigerger ket napan naglemmeng iti uneg ti maysa a konpesonario. Maysa gayam nga aglakkalo iti arak, nga agsusugel ket inna pinarparmata a dagiti karabinero sapulenda ti *patente*¹ nga awan kenkuana. Ipaneknekda a saan a rimuar iti naglemmenganna inggana iti di nalpas ti sermon.

—“Napakumbaba ken naulimek a santo, ti krus mo a kayo” — (pirak ti krus a igiggaman ti ladawan), — “ti nakurapay nga abitom idaydayawda ni naindaklan a Francisco nga akin-anak ka-datayo ken intay pagtuladan! Dakami inkam iwaras ti santo a kapututan iti amin ti lubong, kadagiti amin a sulsuli, kadagiti pagpagilian a dadakkel, kadagiti il-ili, a dikam ket paggigidiaten ti puraw ken ti pugot” — (ti Alkalde insardengna ti immanges) — “nga aglakkal-am ti bisin ken rigat, ti santo a kapututan iti pam-mati ken iti relijion a siigam” (!A! inyanges ti Alkalde) — “a mangam-ampayag iti lubong ken mangtengtengngel kenkuana tapno saan a matnag iti derraas a inna pakapukawan.”

Dagiti agdengdenggeg, pati pay ni Kapitan Tiago, agsuysu-yaabda sagbabassiten. Ni María Clara saanna a dengdenggen ti sermon; ammuna a ni Ibarra adda iti asidegna ket iso ti inna pan-panunuten, idi ta inna met kitkitaen, nga agpaypaypay, ti *toro* ti

¹Idi agturay dagiti kakastila, *patente* kunada iti pakakitaan iti panna-kabayad ti buis a rebbeng a bayadan ti aglako iti arak, wenna sabali.

maysa kadagiti ebanjelista, a kas la naminpinsan latta a maysa a nuang a bassit.

— “Datay amin rebbengtay kuma nga ammuen a nalaing dagiti Santo a Sursurat, ti biag dagiti sasanto, tapno iti kasta, saan kuma a masapulen a inkay kaskasabaan, dakayo, managbasol; reb-bengyo kuma nga ammuen dagiti banbanag a nasken ken masapol, kas ti *Ama-mi*, nupay ado kadakayon ti nakalipat, nga agbibbiag a kas la protestante wenno ereje, a saan da a pagraeman dagiti ministro ti Dios, kas dagiti sasanglay, ngem mainpiernukayto, dak-dakes man kadakayon, nagunggan!”

— *Aba! kose ese pare Damaso, ese!*² indayamudom ni insik Carlos a kinitana a sipupungtot ti agsersermon, a kasta unay a panagilunlunod ken panagsau-saona, a dina met surutenen ti nairsurat a sermon na.

—“¡Mataykayto a di makapagbabawi, kapututan ti ereje! ¡Ti Dios dusaenakayon manipod pay ditoy daga iti inkay pannakabal-balod! ¡Dagiti tattao, dagiti babbai rebbengda kuma ti umadayo kadakayo, dagiti agturturay rebbengdakay kuma a bitayen amin, tapno saan nga agsaknap ti kapututan ni Satanás iti minuyungan ti Apo! . . . Ni Jesukristo kinunana: !No adda maysa a dakes a kameng ti bagiyo a mangitebbang kadakayo nga agbasol, gupdenyo, ipuruakyo iti apoy. . . !”

Ni Fray Dámaso sipupungtot, nalipatanna ti sermon ken ti retórikana.

—¿Mangngegmo? -- sinaludsod ti maysa nga agad-adal a taga Manila iti kaduana:—¿gupden no kua?

—¡Ni! ¡iso pay ti umuna a mangguped a! — insungbat daydi maysa ket intuduna ti agsersermon.

Ni Ibarra saan a makatalna; kimmita iti lawlawna ta sumapol iti maysa a suli, ngem napunno met amin ti simbaan. Ni María Clara awan mangngegna, awan makitana, ta inna am-amisiren ti nakaipintaan dagiti bendita a karkararua sadi Purgatorio, karkararua a dagiti langlangada, lallaki ken babbaida a si-uuyos, adda simimitra, adda nakaaruat iti kawes ti kardenal, adda nakadalungdong iti dalungdong ti monja, nga addada a makmakset iti apoy ket siiggemda iti barikes ni San Francisco, a di met mapugsat, nupay kasano ti kadagsen dagiti sikakapet.

² Ni! Ania metten ni dayta padi Dámaso!

Ti *espíritu santo* a prailé, iti daydi a paset ti sermon a saan a naisurat, napukawna ti ibarbasana ket nakabaktaw iti tallo a gunggunglo nga atitiddag idi pasurutanna ni Padre Dámaso, iso a bumangesbanges nga agin-inana.

—“¿Siasinno kadakayo, managbasol nga agdengdengngeg kaniak, ti makaitured a mangdilpat kadagiti sugsugat ti maysa a nakakaasi ken rutayrutayen nga agpalpalama? ¿Asino? ¡Sumungbat ket ingatuna man ti imana! ¡Awan! Ammukon nga awan: isuna laeng ti maysa a santo, a kas ken ni Diego de Alcalá, ti makabalín a mangaramid iti kasta; iso inna dinilpatan amin ti rugit ti sakit ket kinunana iti maysa a nasdaawan a kabsat: “Kastoy ti panangagas iti daytoy a sakit!” ¡O, ayat a nakristianuan! O, asi nga awan pumada! ¡O, naiparungbuan a kinasingpet! ¡O, pagwadan a di matulad! O, galad nga awanan tulaw! . . .”

Ket intuluyna ti kasta unay nagatiddag a panangaw-awag, a pasarayna ideppa dagiti taktakiagna, pasarayna ingato ken ibaba a kas la kayatna ti tumayab, wenna kas la agbugaw kadagiti tumaytayab.

“Kasangwanan ti ipapatayna, nagsao iti sao ti latín, a dina ket ammo ti latín! ¡Agsiddaawkayo, managbasol! ¡Dakayo, nupay inkay ad-adalen, ket indakay babauten gapo iti latín, saan kayto a makapagsao iti latín, mataykayto a di makapagsao! ¡Ti panagsao iti latín, maysa a gracia ti Dios, iso ti gapona a ti Simbaan agsao ti latín! ¡Siak! agsaoak met ti latín! ¿Apay? ¿Ti Dios mabalínna nga ipawil toy a liwliwa ken ay-ayatenna a Diego? ¿Nabalínna kuma ti natay, nabalínna kuma a binaybay-an a natay a di nakapagsao iti latín? ¡Saan a mabalín! ¡Ti Dios saan kuma a nalin-teg, saan kuma a Dios! ¡Nagsao, ngad, iti latín, ket ti kasta paneknekan dagiti nagsursurat iti pagbasaan kadagidi nga al-aldaw!” Ket inleppasna ti umuna a paset ti sermonna itoy sumaruno a gunglo nga iso ti nagrigatanna unay a insurat ket inna inadaw iti maysa a naindaklan a sumusurat, ni apo Sinibaldo de Mas.

“¡Kablaawanka, ngarod, naslag a Diego, dayaw ti Gimongmi! ¡Sika ti pagtuladan iti kinasingpet, naalumamay nga addaan dayaw; napakumbaba nga addaan takneng; natudio nga addaan tured; nateppel nga addaan agom; kabusor nga addaan nadalos a puso; naasi nga addaan pammakawan; padi a managtungpal; pasurot a napnuan pasnek; nalaka a mamati nga addaan tarnaw;

nadalos nga addaan ayat; naulimek nga addaan palimed; natured iti rigat nga addaan anos; maingel nga addaan buteng; naparbeng nga addaan pakinakem; natured nga awanan kitakit; natulok nga addaan tudio; managbabain nga addaan dayaw; naannad kadagiti kukkukuana, ngem managparabor; naalibtak nga addaan kabaelan; nadayaw nga addaan nalinis a kababalin; nasikap nga addaan laing; naasi nga addaan ayat; naannad nga addaan bain; managibales nga addaan ingel; napanglaw gapo iti kinagaget nga addaan annugot; managparabor a nainot, naalibtak a naliway; nasalimetmet a managayat; kas la ubing nga awanan pay ammo ken kulit, ngem nasaririt; managbalbaliw a di lumngi; di mangikankano, nga addaan iti gagar nga agsursuro; ti Dios pinarsuanaka a mangidaniw iti kinadakkell mo ken iti nagan mo a nangatngato ngem dagiti bitbituen ket nasnaslag ngem ti init nga agpuspusipos iti babaen dagiti saksakam! !Tulungandak, dakayo, dawatenyo iti Dios iti umanay a paltiing, babaen ti inkay panaglualo iti *Abe-María!*”

Amin dagiti tattao nagparintumengda, ket adda rimmasok a waneswes a kas la aweng ti panagtayab ti rinibo nga alimbubuyog. Ti Alkalde narigatan a nangiparintumeng iti maysa a sakana, ket pinagkutina ti ulona a nakaluksaw; ti alperes, sibebessag ket sibababawi.

— Alaen kuma ti sairo dayta a kura! — indayamudom ti maysa kadagidi dua a babbaro a naggapo sadi Manila.

— Dika agtagtagari! — insungbat ti maysa, — ania ta mangngegnata ti babai na...

Ni Padre Dámaso di met naglualo iti *Abe-María*, ngem inna ket inapa ti *espíritu santona*, gapo ta nabaktawanna ti tallo kadagiti kasayaatan a gunggunglo ti sermonna, nangan iti dua a *merengue* ket imminom iti sangabaso nga arak a Málaga, ta adda panagtalekna a nalalaing dagidi nga inna pagsapulan iti paltiing ngem dagiti amin a *espíritu santo*, uray sinan-kalapati a kayo, uray praile a di mangipasnek iti aramidna. Inna rugyan ti sermonna a sao ti tagalog.

Daydi baket a mananglualo pinateltelanna manen ti apukona, iso a nakariing a makapungpungtot ket inna sinaludsod:

—¿Agsangit kad dataon?

—¡Saan pay, ngem dika matmaturog, nagunggan! — insungbat daydi naimbag nga apo baket.

Awan naadawmi no di la sangkabassit iti daydi maikadua a paset ti sermon, wenna daydi sao ti tagalog. Ni Padre Dámaso di na isagsagana ti sermonna iti daytoy a pagsasao, saan a gapo ta adadda nga ammuna, no diket gapo ta ipatuna a dagiti pilipino a taga probinsia awan ammo da maipapan iti retórica, ket iti kasta, saan a mabuteng nga agsalsalawasaw iti saklangda. Kadagiti kakastila, sabalin: nangngegna nga addada an-annuruten iti nasa-yaat a panagbitla ket kadagiti agdengdenggeg kenkuana, mabalin nga adda maysa a nagadal, nalabit ti apo Alkalde Mayor; gapo-na nga isuratna ti sermonna, tarimaanenna, linisenna a nalaing sana adalen a ipaulo ket inna sanayen iti bayat ti dua nga aldaw.

Damag nga awan kadagiti sisasaklang ti nakaawat iti nag-pukpukan ti sermonna; napalalo ngamin kinakuriteng ti isip da, ket ti mangasaba, nauneg unay, kas kuna ni *Ermana Rufa*, ket iti kasta, dagiti agdengdenggeg nagbanbannugda laeng a nangur-uray iti kanito nga inda panagsangit, ket daydi nagunggan nga apuko daydi baket a mananglualo nakaturong manen.

Nupay kasta, toy a paset ti sermon, ad-ado ti pinataod ngem ti immuna, no saan a kadagiti amin a tattao, kadagiti sumagma-mano a nagdengnggeg, kas makitatayto no madamdama.

Nairugi iti sao a "*Mana kapatir kon kristiano*"¹ a sinaruno dagiti ado a sasao a saan a mabalin a yulog; nasasauna ti kararua, ti inpierno, ti "*majal na santo pintakasi*", (napateg a santo a katalek-patron), dagiti managbasol a indio ken dagiti nasingpet a papadi a pransiskano.

—*Menehe!*—kinuna ti maysa kadagiti dua a saan a manag-raem a taga Manila iti kaduana;—sao ti griego dayta kaniak; innakon.

Ket gapo ta nakitana a siririkep dagiti ruruangan, rimuar iti sakristía a kasta unay a pannakariribok dagiti tattao ken ti agserser-mon, iso a bimsag, ket dina natuloy ti saona; addada immuray iti maysa a sao a naunget, ngem ni Padre Dámaso isuna la nga inna sinipsiputan ket intuluyna ti sermonna.

Ado a lunod ti rimuar a naipaay kadagidi nga al-aldaw, iti kurang ti panagraem, iti sumingsingising a saan a pammati iti relijion. Daytoy kas la iso ti paglaingan ni Padre Dámaso, ta inpakitana a napaltiingan, ket napigsa ken nalawag ti inna panag-

¹ *Manga kapatid kong kristiano*, iti nalinteg a panagsao iti tagalog; *Kakabsatko a Kristiano*, iti sao't Iloko.

sao. Natagamtamna dagiti managbasol a saan nga agkonkonpesar, a matay iti pagbaludan a saan a mapulutan, dagiti nailunod a sangakabbalay, dagiti *mestisilio* natangsit ken *suplado*, dagiti agkakabanuag nga aginsisirib, dagiti *pilosopilio*, *abogadilio*, *estudiantilio*, kdmpy. Paggaammon ti kadawyan dagiti ado a tattao no kayatda a laisen dagiti kabusorda: *ilio* amin ti paggibusan ti ipanaganda, ngamin ta ti utek da awan sa ti sabali a mabalinna a patauden ket iti kasta, maragsakanda unayen.

Ni Ibarra nangngegna amin ket naawatanna dagiti paspasagid. Tinaginayunna ti talnana, ket kadagiti matmatana sinapulna ti Dios ken dagiti agturturay, ngem sadiay, awan sabali nga adda no di bin-ig a laddawan dagiti sasanto, ket ti Alkalde, agdungdungsa.

Iti kasdi, rumasrasok a rumasrasok ti rayray ti panagbitla ti agsermon. Inna natagamtam dagiti un-unana nga al-aldaw idi ta dagiti amin a pilipino, no makasabatda iti maysa a padi, ikkatenda ti kallugongda, iparintumengda iti daga ti maysa a tuodda ket agependa ti imana. — “¡Ngem, itan,” — innayunna, — “isuna la nga ikkatenyoy ti kallugong wenno ti *sombrero* yo a *kastorilio*, nga inkay ikabil a patingigen iti ulo yo tapno saan a makuso ti buokyo a nabisngay! Isuna la a kanayon: “¡Naimbag a bigat yo, among!” ket addada pay natangsit a *estudiantilio de poko latin*, a gapo ta nagadalda sadi Manila wenno sadi Europa, pagarupenda nga adda kalintengan da a makipinnetpet kada-kami iti ima, idinto a rebbengda kuma nga agepen . . . ¡A! ti kani-busanan ti lubong dandani dumtengen, ti lubong aggibusen, ado a sasanto dagiti nangipadto, agtudo iti apoy, bato ken dapo, a dusa ti tangsit yo!”

Ket inna binagbagaan ti Ili tapno saanna a tultuladen dagidiay a *salbaje*, ngem inna ket ida adaywan ken guraen, ta *eskomulgado* da.

— “¡Denggenyo ti kuna dagiti santo a *konsilio*!” — kinunana. — “No ti indio makasabat iti lansangan iti maysa a kura, itamednanto ti ulona ket igayatnanto ti tengngedna, tapno ti *among* adda pagsadaganna; no ti kura ken ti indio nakakabayuda a dua, ti indio agsardengto, ikkatennanto ti kallugong wenno ti *sombrerona* a sipapakumbaba; kamaudiananna, no ti indio nakakabayoy ket ti kura magmagna, ti indio dumsaagto ket dinanto reb-beng a sublian a sakayan ti kabayona inggana iti di kuna ken-

kuana ti kura: “*¡sulong!*”, wenna adayo unayen”. Kastoy ti sao dagiti santo a *konsilio* ket ti saan nga agtungpal, maeskomulgado.”

¿Ket no nuang ti pagsakayan? —sinaludsod ti maysa a managngata a taga talon, iti kinadennana.

—¡A ket...! saan nga agsardeng a! —insungbat toy, ta *kasuista* (nalaing iti Teolohía Moral a sirib ti praile).

Ngem, numan pay kasano nga iki-ikkis ken gargaraw ti agsermon, aduda dagiti nakaturug wenna agaleng-aleng, ta daydi a sermon kankanayon met la nga iso: banbannog la dagiti mananglualo ti nangpadpadas a nagingnaasog ken naginsasangit gapo kadagiti bashasol dagiti dakes a tattao, ngem naipapilit a dida intuloy ti panggep da a ta awan met kaduada. Ni pay *Ermana Pute* sabali la ngad ti panunotnan. Maysa a lalaki a nagtugaw iti abayna nakaturug a nalaing ket natuang a napandaganna nga uray la nagelgel ti abitona: daydi naimbag a baket innalana ti bakiana, rinugyanna a riniing iti bin-ig a pang-or ket inyikkisna:

—¡Ay! ¡pumanawka, *salbaje*, *animal*, sairo, nuang, aso, nangunggan!

Kasta unay a riri a pinataod ti kasdi, kas kadawyan. Nagsardeng ti agsermon, ingngatuna ti kidayna, a nasdaawan iti kasdi a riri. Ti rurodna linemmesna ti sao iti karabukobna ket isuna la a nagun-udna ti nagungor, ket inna dinanog ti púpito. Ti kasdi adda binanagna: daydi baket inibbatanna a ngumerngerger ti bakiana, namin-ado a nagugis-ugis, ket nagparintumeng a si-sisingpet.

—“¡Aaa! ¡aaa!” —nakuna idi agangay daydi nakapungtot a praile a pinagdalikepkepna dagiti taktakiagna ket inwingiwingna ti ulona;—“iso dayta ti gapona nga inkay kaskasabaan iti kanayon a bigat, *salbaje!* ¡Ditoy, iti balay ti Dios aggaapa ket agsásaukay iti dakes awanan bain! ¡Aaa! ¡Awan dayawenyon...! ¡Iso daytoy ti gapuanan ti kinagartem ken kinarugit dagiti taw-tawen! ¡Kunakon ket!, ¡aaa!”

Ket toy a banag iso intuluyna nga insermon iti bayat ti gudua ti uras. Ti Alkalde agur-urok, ni María Clara maidungdunga: daydi nakakakaasi dina magawidan ti turogna, ta awan metten pinta wenna ladawan a inna amisiren ken inna pakalinglingayan. Ni Ibarra dina riknaenen dagiti sasao ken dagiti paspa-

sagid; ita panpanunutenna ti maysa a balay a bassit iti tuktok ti maysa a bantay ket kas la inna makitkita ni María Clara iti minuyungan. ¡Iti tanap agyan kad laeng nga aguy-uyas dagiti tattao kadagiti nakaay-ay-ay a pagpagilian da!

Ni Padre Salvi namindua a pinakilli-ingna ti kampanilia, ngem ti kasdi arunanna ti apoy: ni Fray Dámaso natangken ti panagul-ulona ket inyadaddana nga inkatiddag ti sermon. Ni Fray Sibyla kagkagatenna dagiti bibbibigna, ket no manen, inna tarimaanen ti antiukosna a ti sarmingna naala iti dili ket napalawlawan da iti balitok: ni Fray Manuel Martín is-iso laeng ti kas la maragsakan nga agdengdenggeg, ta umis-istem.

Kamaudiananna, isunan, kinuna met la ni Apo Mugna: ti agsermon nabannog ket immulog iti púlpito.

Nagparintumengda amin nga nagyaman ken Apo Mugna. Ti Alkalde linidlidna dagiti matmatana, inyunnatna ti maysa a takiagna, ket jaa! a nauneg ti naibbatanna ket nagsuyaab.

Naituloy ti misa.

Idi ta kankantaen da Balbino ken Chananay ti *"Incarnatus est,"* ket nagparintumeng amin dagiti tattao ket dagiti papadi indumugda dagiti ul-uloda, maysa a lalaki ti nangyarasaas ken Ibarra: *"Inton maaramid dagiti ramrambak ti pannakabendision, saan kay a umad-udayo iti kura, saan kay a umul-ulog itay bubon, saan kay a umad-adani itay bato, ta pakatayan!"*

Ni Ibarra nakitana ni Elías, a idi nasauna toy, nagpukaw iti yan dagiti tattao.

TI TAG-AY

Daydi lalaki a nakusnig tinungpalna ti saona: saan a dagitay kadawyan a tag-ay (kabria) ti inna inaramid iti ngatuen daydi silulukat a bubon, a pangibaba iti dakkell a bato; saan a dagidi tallo a kayakoy nga agsasanggala nga inbaga ni *Nior Juan*, a pakaitinan ti moton, (kararit) nasursurok ngem daydi; saan la a maysa a mákina, maysa pay a pangramen, ngem naindaklan ken nakarangraña a pangramen.

Walo a *metro* ti kangato daydi narikot a palapala: uppat a dadakkell a kayakoy ti kasna teddek, a tinengngel dagiti dadakkell met nga aw-awanan a nagsasanggala ken nailana kadagiti sabsabali pay a kayakoy, dagiti lanlansa da a dadakkell gudgudua da laeng ti naipalok, nalabit tapno nalakada a masukto, gapo ta di met agtaginayon ti palapala. Dadakkell a taltali nga agbibitin iti amin a bangir ti mangipakita a kas la napigsa ken naindaklan ti pantokna nabalangatan kadagiti parparaypay a nadumaduma a kita ken nakaad-ado a sabsabong ken bulbulong, a nakasaysayaat ti pannakaur-urnos da.

Sadi ngato, iti yan ti linong dagiti kayakoy, bulbulong, sabsabong ken parparaypay, adda naibitin kadagiti taltali ken kawkawit a landok a maysa a nagduma ti dadakkell a kararit a tallo ti ligayna, a kadagiti sumilsilap a ik-ikingda, iso ti nakayusukan dagiti tallo a taltali a dadakkell man ngem dagiti dadduman, ket isuda ti nakaibitin ti dakkell unay a bato a nabutan ti tengngana, iso a kakalubto ti sabali a bato a kasdi met a nabutan ket adda a naikabilen iti bubon, ket isunto ti pakaidulinan ti pakasaritaan daydi nga aldaw, kas pagpagiwarnak, sinsinurat, pipirak, *medmeda'ia* kdmpy., a isudanto nalabit ti manarita iti daydi a maaramid kadagiti maudi a kapkaputusan. Dagitoy a taltali nayuyauyda, naikamangda iti sabali a kararit a saan a basbassit ngem ti immuna, a naireppet iti saka ti tag-ay (kabria), ket naipulipulda iti ligay ti maysa a *torno* a naikabil iti daga, yaman pay kadagiti dadakkell a kayakoy. Toy

a *torno*, a mabalin a paggunayen ti dua a palitek, nayunan-na iti agsañgagasot ti pigsa ti maysa a tao, gapo kadagiti ligligay a nanggipen, ngem ti alaenna a pigsa, mapukawna iti pardas.

—Kitaenyo, kunkuna daydi lalaki a nakusnig, ket pinuligusna ti palitek; —kitaenyo, *Nior* Juan, ta uray si-siak a maymaysa mañgato ket maibabak daydiay dakkel a bato... Nasayaat unay ti pannakaaramidna, ta mabalin a rukuden ti nainayad a i-nga-ngato wenno ibababana, ket iti kasta, mabalin ti maymaysa a tao ti mamagakob manipod iti bubon a nasayaat kadagiti dua a batbato, no madama met a tengtenggelek ditoy.

Ni *Nior* Juan dina nabalin a di nagsiddaawan daydi lalaki nga umis-istem iti naipadpaduma unay. Dagiti agbuybuya agsasauda met ket inda ipadpadayaw daydi lalaki a nakusnig.

—¿Asinno ti nagsursuruan yo iti maipapan kadagiti makmakina? —sinaludsod ni *Nior* Juan.

—¡Daydi ama, daydi nagawan nga amak! —insungbatna a pinakuyuganna iti napalpalasin a isem na.

¿Ket, daydi amayo . . . ?

—Daydi Don Saturnino, daydi apo ni Don Crisóstomo.

Diak ammo a daydi Don Saturnino . . .

—¡O! ¡ado ti ammona! Saan la a nalaing nga agkabil, ket inna pay ipalag dagiti pagbannugenna; ammuna pay a riingen dagiti nakaturug ken paturugen dagiti siririing. ¡Makitayunto inton dumanon ti kanito ti insuro kaniak daydi ama, makitayunto!

Ket daydi lalaki a nakusnig immisem, ngem naipadpaduma unay.

Iti rabaw ti maysa a lamisaan, a naarpawan iti lupot a naggapo sadi Persia, iso ti yan ti buli a nagbukel ken dagiti dadduma pay a inda maidulin iti daydi kas la tanem: maysa a lakasa a sarming a napuskol ti manglaunto iti daydi a pakakitaan iti maysa a tawen ket isunto ti mangidulin kadagiti pakalaglagipan iti nalabes a innanto ited kadagiti masakbayan a kapkapututan. Ni pilósopo Tasio nga agpallailang sadiay a sipapanunot, kunkunana:

—Nalabit addanto aldaw, inton toy aramid a mairugi ita, malakayanen kalpasan dagiti ado a mapaspasamak inton marba gapo iti pigsa ti Nakaparsuañ wenno gapo iti managdadael a ima ti tao, ket kadagiti nakarkarbaanna inton tumubo ti kanunong ken ti lumot; ket into man no mapukawdan ti lumot, ti kanunong ken

dagiti nakarkarbaan, ket inton maiwaraswaras dagiti dapdapoda it: angin, ket inton mapunas kadagiti pinpinanid ti Pakasaritaan ti lagipna ken ti lagip dagiti namangon kenkuana, a nabayag-a napunas iti lagip dagiti tattao; nalabit, inton dagiti tattao, agraman ti rabaw ti daga, indan maitabon wenno mapukaw, ba-baen ti maysa a paspasantak, ti gabion ti maysa nga agminminas a mamagrissik iti natangken a bato, isunto laeng ti makabalin a mañgaon iti uneg dayta a bato kadagiti nalmeng ken di maaw-awatan. Nalabit dagitinto mamasirib ti pagarian nga agindegto kadagitoy a yuyuyeng, indanto adalen, kas panangadal ita dagiti ejiptólogo kadagiti natnatda ti maysa a sursuro a naindaklan nga awan sabali a pinanunutna no di kinaagnanayon ket dina piman inatap a bumaba a mangebbet kenkuana ti maysa a rabii a napalalo a nagunday. Nalabit, maysanto a masirib a mangisursuro innanto kuna kadagiti ka-ad-adalanna nga agtawen iti lima wenno pito iti maysa a pagsasao a ganap kadagiti amin a tattao: “iAppo! kalpasan ti pannakaadal ken naanat a pannakaamiris dagiti natumtumpungan iti uneg toy daga tayo, kalpasan ti pan-nakataros dagiti sumagmamano a tantanda ket kasta met dagiti sumagmaniano a sasao, mabalintay a kunaen, a di ket agbuteng iti uray apagapaman, a dagitoy a natumtumpungan, kukua ida dagi-di naranggas a tawtawen dagiti tattao, dagidi nasipnget nga al-aldaw a nagnaganentay iti kas la parparbo a sarsarita. Ket pudno, appo; tapno adda inkay pakakitaan iti pannakaudi dagidi ap-appo tayo, umanayen ti panangibagak kadakayo a dagidi nagingdeg di-toy saan la nga addada binigbigda nga ar-ari, ngem iti pay pan-nakataripato dagiti banbanag maipapan iti uneg ti pagilianda, nasapulda pay laeng ti napan iti sabali a pungto ti lubong, a kas kuma no kunatayo a maysa a bagi tapno aggaraw masapulna ti makiuman iti ulona nga adda iti sabali a disso toy Daga, nalabit kadagiti yuyuyeng a ita addadan a kinaluban dagiti dal-dalluyon. Toy di nakappapati a kasasaad, nupay kas la di naba-lin a naaramid, iti panangipagaropyo, saan a kasta, no intay panu-nuten ti kasasaad dagidi a nabia, nga apaman la ta maituredko ida a naganen tao! Kadagidi nga al-aldaw, a un-unana dagidi a nabia addada pay laeng (kasta idi ti panangipagaropda) a ma-kisasao iti Namarsua kadakuada, ta toy addada panpannakabagina, nabia a nailanglangitan kadagiti dadduma, ket kanayunda a ma-

panpanaganan kadagiti di maaw-awatan a tantanda a “M. R. P. Fr.” a dagiti mamasirib tayo saanda nga agsusurot iti pangitarusan. Ti panglaingen bassit a mangisursuro kadagiti pagsasao, ta sangsañgagasot laeng dagiti ammona kadagiti saan a nasayaat a pagsasaoda idi ugma, kunana a dagiti tantanda a “M.R.P.” kayatda ngata a sawen MUY RICO PROPIETARIO (Baknang unay nga aduan kukua), ta dagitoy a panpannakabagi (minministro) kas da la Dios a babassit, nasingpetda unay, nalingda unay a bumitla, masiribda unay, ket numan pay kasano ti naindaklan a bileg ken pannakabalinda, uray kaano man dida nagaramid iti kabassitan a biddot, iso a mangpapiaksa iti pammatik no pagatapek ida a sabali da a parparsua a naiduma ti gangayda kadagiti sabsabali a nabiag. Ket no kas ta toy di pay la umanay a mangpaneknek iti saok, adda pay maysa a mabalinko nga inayon, nga awan siasinno man a makabalin a mangsalungasing, ket tunggal aldaw adadda a mapaneknekan, a dagidi nalmeng a nabiag inda paulugen ti Dios ditoy rabaw ti daga babaen laeng ti inda panangbalikas kadagiti sumagmamano a sasao; a ti Dios dina mabalin ti agsao no saan a babaen ti ngiwatda; ket inda pay kanen ti Dios, ket inumenda pay ti dara Na; ket saan met a bassit dagiti dardara a inda inpakan daya ti Dios kadagiti tattao a kaaduan . . .”

Dagitoy ken sabsabali pay ti inda paisasao daydi di mamatpati a pilósopo iti ngiwat dagiti dakes a tattao iti kasakbayan. Nalabit agriro ni lakay Tasio, iso a nalaka unay, ngem subliantay ti sarita tayo.

Kadagiti abong-abong a nakitatay idi kasanga-aldaw a yan ti mangisursuro ken dagidi ka-ad-adalan a, iso ita ti pakaisagsaganaan ti pangaldaw, a kasta unay nagado ken nagbuslon. Nupay kasta, iti lamisaan a naipudi kadagiti ububbing nga agad-adal, awan uray la no maysa a botelia ti arak, ngem ket di ad-ado dagiti bungbunga. —Iti palapala a namagtipon kadakuada iso ti nakaikabilan dagiti tugtugaw a naisagana kadagiti músiko ken maysa a lamisaan a napunno kadagiti sinsinamit ken nadumaduma a makmakan, pinarparasko a danom, a nabalangatan da kadagiti bulbulong ken sabsabong, naisaganada kadagiti mawawan sa mapan agbuya.

Ti mangisursuro nagpaipatakder iti kawayan a napulupulan iti sebo, nga iti tuktokna adda naikabil a pirak a naisupot;

nagpaaramid kadagiti paglalagtuang; nagpaibitin kadagiti parpariok ken bangbanga, tapno adda naragsak a paggaayaman.

Dagiti kaaduan nakaaruatda iti naragsak, ti buyada, agguummungda nga umadayo iti pudot ti naraniag a init, ket inda aglinong iti sirok dagiti kaykayo wenno ti palapala. Dagiti ububbing umulida kadagiti sangsanga, iti rabaw dagiti batbato, a pangnayunda iti kabassitda, tapno nasaysayaat ti panagbuyada iti rambak; kitkitaen da a sia-apal dagiti ububbing nga agbasa a nadalos ket nasayaat ti aruatda, ket addada iti yan a naipudi kadakuada. Dagiti amammada napalalo a ragragsakda: isuda ngamin, nakakaasi nga agtaltalon, inda makita dagiti annakda a mangan iti lamisaan a naarpawan iti napudaw a lupot, nganngani kas ti kura ken ti Alkalde. Umanay ti panangpanunot iti kasdi, tapno mapukaw ti bisin, ket daydi a maaramid innanto sarsaritaen dagiti am-amma kadagiti an-annak da.

Di nabayag, nangngeg dagiti adayo pay la nga aw-aweng ti músika: kinuyog a immuna ti kasta unay a tattao, lallakay kada ububbing, a nakaaruat iti adda amin a kita. Daydi lalaki a nakusnig di makaidna ket inna inamiris a kinita ti inaramidna. Maysa a taga taltalon nga agbuybuya inna sipsiputan ti ikikita-na ket inna palpaliwen amin a gunayna: iso ni Elías, nga adda met sadiay a mapan agbuya iti rambak; gapo iti kallugongna ken iti aruatna, istay saan a mailasin. Innalana ti kasayaatan a yan, iti nganngani abay ti torno, iti rang-at daydi nakali a bubon.

Dagiti músiko kinuyugda ti Alkalde, dagiti agturturay iti ili, dagiti praile (malaksid ni Padre Dámaso), ken dagiti agturturay a kakastila. Ni Ibarra makisasao iti Alkalde, iso a nagbalin a gayyemna unay nanipod idi inna dinayaw, iti nalinis a pamayan, gapo kadagiti krus ken bandana: ni *Ekselensia* naayat unay a maibilang a nangato a dara. Ni Kapitan Tiágo, ti alperes ken sabsabali pay a babaknang naikuyugda iti naraniag a pangen dagiti babbalasang a nakapayungda iti seda. Ni Padre Salvi, kas kanayon, adda a siuulimek ken sipapanunot.

—Namnamaenyo ti bádangko, no la ket maipapan iti namibag nga aramid, —kunkuna ti Alkalde ken Ibarra; —itedkunto amin a masapulyo, ket no saan, aramidekto a dagiti sabsabali isuda ti mangted.

Idi ta umad-adanida, daydi bumaro mariknana nga aggutuk-gutok ti pusona. Dina napupuutan, inna kinita daydi naipad-paduma a palapala a napatakder sadiay; nakitana daydi lalaki a nakusnig a nanglugay kenkuana a sidadayaw ken nangkita kenkuana iti apagbiit. Nasdaaw ta nakitana met ni Elías, iso a nangkidday kenkuana a pinangipalagipna a dina liplipatan ti inbaganan kenkuana iti uneg ti simbaan.

Ti kura inyusungna dagiti ar-aruatan ti mangannóng ket nairugi ti rambak: ti busá a sakristan mayor igiggamanna ti pagbasanan, ket maysa a sakristan a ubing igiggamanna met ti pagwaris ken ti yan ti danom a bendita. Dagiti dadduma, iti lawlaw, sitatakderda ket inikkatda dagiti kalkallugongda, napalalo ti ulimek, ta nupay nainayad ti inna panagbasa, nadlaw nga agpi-gerger ti timek ni Padre Salvi.

Naisagana metten a naikabil iti lakasa a sarming dagiti amin a rumbeng a maidulin, kas sinsinurat, pagpagiwarnak, medmedalia, pirpirak, kdmpy., sa daman naikabil aminen iti maysa a nagbukel a buli a nasayaat unay ti pannakarikepna.

—Apo Ibarra, kayatyo a mapan ikabil ti lakasa iti pagyanaan na? ¡Ti kura agur-uray! —inyarasás ti Alkalde iti bumaro.

—¡Siaayatak unay, —insungbat toy, —ngem agawekon no kasta dayta nadayaw nga annóng iti apo Eskribano; ni apo Eskribano iso ti rumbeng a mamaneknek iti daytoy nga aramid!

Ti Eskribano innalana a sidedeggang ti lakasa, immulog iti naaplagan nga agdan a mapan iti uneg daydi nakali a bubon, ket inna inkabil daydi bato iti abot, a inaramatna ti mainumo a kinaranga. Iti kasdi, ti kura innalana ti pagwaris ket winarisanna iti danom a bendita dagiti batbato.

Dimteng ti kanito a panangikabil ti tumunggal maysa iti sangkabassit a darat ken apóg iti rabaw daydi bato, nga adda iti uneg ti nakali a bubon, tapno nasayaat ti pannakayakkob ti kaguduana ket agdekketda a nalaing.

Ni Ibarra inyawatna iti Alkalde ti maysa nga idos (kuchara) ti agkabkabiti, a naikitikit iti akaba a bulongna a pirak ti bilang daydi nga aldaw; ngem ni *Ekselensia* nagbitla pay la nga immuna iti sao ti kastila.

“Agindeg ditoy San Diego”! —kinunana, a timekna ti sidedeggang: —“Mapadayawankami a mangidaulo iti maysa a ram-

bak a ti pategna inkay maawatan a di ket masapol a inkam ibagbaga kadakayo. Maysa a Pagadalan ti maibangon; ti Pagadalan iso ti batay ti pagilian, ti Pagadalan iso ti pagbasaan a nakailanadan ti kasakbayan dagiti il-ili! Ipakitayo kadakami ti Pagadalan ti maysa nga ili ket inkamto ibaga kadakayo no ania dayta nga ili.

“Agindeg ditoy San Diego!” Dayawenyo ti Dios a nangted kadakayo kadagiti nasingpet a papadi, ken ti Turay ti Espania a di mabannog a mañgisaksaknap iti sursuro kadagitoy nadameg a purpuro, nga am-ampayagenna babaen ti nagloriaán a dalungdongna! Dayawenyo ti Dios a nangngaasi kadakayo, ta inbaunna kadakayo dagitoy napakumbaba a papadi a manilaw ken mangisuro kadakayo iti nadiusan a sao! Dayawenyo ti Turay a kasta unay a rigrigat a linaklak-amna, laklak-amen ket lak-amennanto iti kasakbayan gapo kadakayo ken gapo kadagiti annak yo!

“Ket ita ta mabendisiunan ti umuna a bato toy napateg unay a balay, Dakami, Alkalde Mayor toy a probinsia, iti napan ti Natan-ok nga Ari, a saluadan ti Dios, ti Ari dagiti Espania, iti nagan ti naslag a Turay a kastila ken babaen ti pannalaknib ti wagaywayna a di namulitan ket kankanayon nga agbalballigi, Dakami idatunmi toy nga aramid ket rugyanmi ti panakabangon toy a Pagadalan!

“Agindeg ditoy San Diego! ¡Agbiag ti Ari! ¡Agbiag ti Espania! ¡Agbiag dagiti papadi! Agbiag ti Relijión a Katólíka!”

¡Agbiag! ¡Agbiag! —insungbat ti ado a timek, —¡Agbiag ni apo Alkalde!

Toy immulog iti kalpasanna a sidedeggang a tinugtugan ti músiko; nangikabil iti mano kaidos a darat ken apog iti rabaw daydi bato, ket kas met la ti deggangna nga immulog, kasta met ti deggangna nga immuli.

Dagiti agan-annong nagsisipatda.

Ni Ibarra nangigayat iti sabali nga idos a pirak iti kura, iso, a kalpasan ti apagbiit a panangkitana kenkuana kadagiti matmatana, immulog a si-inayad. Idi maguduana ti agdan, timmangad, ta kinitana daydi báto a sibibitin ket tinengngel dagiti dadakkel a taltali, ngem toy apagbiit laeng ket intuluy-na ti bimmaba. Tinuladna ti inaramid ti Alkalde, ngem ita, ad-

ado dagiti nagsipat: kadagiti agan-annong timmipon dagiti praile a dadduma ken ni Kapitan Tiago.

Ni Padre Salvi kasla itay sumapsapol iti pangtedanna iti idos; kinitana a kas la agduduadua ni María Clara, ngem sim-mabali ti panunotna, ket inggayatan ti Eskribano. Toy, iti ayatna a mamadayaw kadagiti babbai, immasiddeg ken María Clara, iso a nagmadi, ket immisem. Dagiti praile, dagiti agan-annong ken ti alperes immulugda amin a nagsasaruno. Ni Kapitan Tiago saanda a nalipatan.

Agkurang ni Ibarra, ket ibilinda kuman a daydi lalaki a nakusnig inna ipababa daydi bato, idi ta ti kura nalagipna ti bumaro, ket kinunana kenkuana, a timekna ti kas la nara-bak ken kasla na-inggayyeman unay:

¿Dikay mapan mangikabil ti bagiyo, apo Ibarra?

¡Agbalinakto a Juan Palomo; siak ti agluto, siak met la ti mangan! —insungbat toy iti kasdi met la a timek.

—¡Inkayon! —kinuna ti Alkalde ket indurunna iti nainayad; no saan, ibilinko a saan da nga ibabbaba ti bato ket agyantay ditoy inggana iti aldaw a pannakaukom ti lubong.

Iti daydi nakabutbuteng nga ames, ni Ibarra nagtungpal. Insukatna ti bassit a idos a pirak iti maysa a dakkal a landok, iso a nangpaisem kadagiti dadduma a tattao, ket bimmaba a sitatalna. Ni Elías inna sipsiputan a di maibuksilan ti danagna no inna kuma nakita, mabalin a kuna nga amin ti biagna adda kadagiti matmatana. Daydi lalaki a nakusnig kitkitaenna ti abot nga adda iti baba dagiti saksakana.

Ni Ibarra, kalpasan ti panangkitana iti apagdarikmat iti daydi bato nga adda nga agbibitin iti ngatuen ti ulona, kasta met ken Elías ken daydi lalaki a nakusnig, kinunana ken *Nior* Juan, a sipipigerger bassit ti timekna:

¡Ikkandak iti tawing ket isapulandak iti sabali nga idos, idiay ngato!

Ti bumaro nabati a maymaysa. Ni Elías saan a iso ti kitkitaenna: dagiti matmatana addada a nailansa iti ima daydi lalaki a nakusnig, iso a sitatammidaw iti abot, ket sursurutenna ti gunay ti bumaro.

Nangnggeg ti uni ti idos a namaglaok iti darat ken apog iti let-ang ti nakapoy nga anasa-as dagiti agan-annong a nangkablaaw iti Alkalde gapo iti bitlana.

Pagammuanen, nagdanarudor iti napigsa: ti moton a n-igalot iti puon ti tag-ay (kabria), limmagto ket sinaruno ti tor-
no a naipang-or kadagiti kaykayo: nagpallayog dagiti tedted-
dek, naitayab dagiti namagkakamang, ket amin amin narpuog
iti apagdarikmat a napalalo a nakabutbuteng ti danarudorna.
Rimmasok ti kasta unay a tapok; ti tangatang napunno iti na-
kakigkigtot a ikkis a nagtitipunan ti rinibo a timek. Nganngani
amin dagiti tattao agtatalaw ket agtatarayda, bassit unay dagiti
nagdardaras a napan iti yan ti bubon. Da laeng María Clara
ken Padre Salvi ti saan a nakagaraw a immalis kadagiti yanda;
sibebessagda ket dida makasao.

Idi nagwaknit bassit ti tapok, nakitada ni Ibarra a sitatak-
der, iti babaet dagiti aw-awanan, kawkawayan, taltali, iti nagba-
etan daydi torno ken daydi dakkal a bato, nga idi ta bimmaba a
nakaparpardas, inna winagwag ken rinebba amin a di mangan-
ano. Daydi bumaro igiggamanna pay laeng ti idos ket kitkitaenna,
a sikikigtot dagiti matmatana, ti bangkay ti maysa a tao, nga
adda a naidalit iti sakaananna, a ngangani nagaburan kadagiti
kaykayo.

—¿Saan kay a natay? ¿Sibibiagkay pay? —¡Ipagapuyo iti
Dios, agsaukayo! —kunkuna dagiti dadduma nga agan-annóng
a sipupunno iti kigtot ken gagar.

—¡Milagro! ¡milagro! —inpukkaw dagiti dadduma.

—¡Umaykayo, ta umayyo a-unen ti bangkay toy daksanggasat!
—kinuna ni Ibarra a kas la karriri-ing.

Idi nangngegna ti timekna, ni María Clara nariknana a
pinanawan ti pigsana, ket naituang a kas la naidasay kada-
giti taktakiag dagiti gagayyemna.

Kasta unay a kibor: agsasauda amin, pagkutikutienda dagiti
imimada, agtatarayda a dida ammo ti pappapananda, umulugda
iti bubon, umulida, isuda amin sikikigtot ket sidadanagda.

—¿Asinno dayta natay? Sibibiag pay laeng? —sinaludsod ti
alperes.

Nabigbigda ti bangkay a iso daydi lalaki nga adda a sita-
takder iti abay ti torno.

¡Mabalod ti *maestro de obras!* —iso ti immuna a mabalin a
nasao ti Alkalde.

Inamirisda ti bangkay, inpatayda dagiti im-imada iti barukongna, ngem ti pusona saanen nga agpitik. Ti ulo na iso ti naimalo ket agruar ti dara iti agong, ngiwat ken lapayagna. Adda nakitada iti tengngedna a lamma a nakaddidillaw: uppat a nauneg iti maysa a bangir ket iti sabali adda manen maysa, nupay dadakkel: no inna ida makita, makuna a maysa nga ima a paslep ti nangtengngel kenkuana a kas la sipit.

Dagiti papadi kinablaawanda ti bumaro, pinetpetanda ti imana. Daydi pransiskano a langana ti napakumbaba, iso a *nagespíritu* santo ken Padre Dámaso, kunkunana a matana ti makasangsangit:

—¡Ti Dios nalinteg, ti Dios naimbag!

¡No panunutek a itay laeng, addaak sadiay! —kunkuna ti maysa kadagiti agan-annong ken Ibarra, —kunak! no siak ngata ti naudi, Jesús!

—¡Sumsungar ti dutdot ko! —kinuna met ti maysa a pangalkalbuen.

—¡Naimbag ket di ta dakayo ti nakaaramidanna a di ket siak! —indayamudon met a mamigpigerger pay laeng ti maysa a lakay.

—¡Don Pascual! —kinuna dagiti dadduma a kakastila.

—Appo, kinunak daytay ta toy bumaro saan a natay: siak, no diak napsit, natayak kuma iti kalpasanna gapo la iti innak panangpanunot.

Ngem ni Ibarra nakaadayon a napan nangamad iti kasasaad ni María Clara.

—¡Saan a daytoy ti pakaigapuan ti saan a pakaituluyan ti rambak, apo Ibarra! —kinuna ti Alkalde; —¡jagyamantay iti Dios! ¡Ti natay saan a padi, saan met a kastila! ¡Rambakan-tay ti pannakaispalyo! ¡Kitaenyo tano maalanakay ti bato idiyay baba!

!Adda agparparikna, adda agparparikna! —kunkuna met ti Eskribano; —kunak itayen: Ni apo Ibarra madi itay a bumba. ¡Nakitak itayen!

—¡Indio laeng ti natay!

¡Matuloy ti rambak! ¡Musika! ¡saan a pagungaren ni liday ti nalpas a natay! ¡Kapitan, maaramidto ditoy ti maiparbeng a

pangpalutpot . . . ! ¡Umay ditoy ti direktorsilio! . . . ¡Mabalod ti *maestro de obras*.

—¡Ikabilyo iti pangaw (cepo)!

—¡Ipangaw! ¡E! ¡músika! músika! likabilyo iti pangaw ti *maestrillio!*

—Apo Alkalde, —kinuna ni Ibarra a sidedeggang: —no ni liday dina mapagungar ti nalpas a natay, adadda a saan a mapagungar ti pannakabalod ti maysa a tao a di pay met la ammo no adda basolna wenno awan. Siak ti agsungbat kenkuana ket dawatek ti wayawayana uray kadagitoy la nga aldaw.

—¡Ala wen, ala wen! ¡ngem saanna nga ulitanen!

Adda amin a kita dagiti sasao nga agwarwaras. Ti *milagro* nalpas a naannuguten. Ni Fray Salvi, nupay kasta, kas la di maragsakan iti daydi a milagro, nga ipaaramidda iti maysa a santo a kagimunganna ken patron ti ili a pagkura-anna.

Di met nagkurang ti nanginayon a nakakita idi manarimaan a marpuog amin a di mangan-ano, nga immulog iti bubon ti maysa a bagi a nakaaruat iti nalidem, a kas la aruaten ti pransiskano. Awan duadua; iso daydi, saan a sabali, ni San Diego. Naammuanda met a ni Ibarra nakimisa, ket daydi lalaki a nakusnig saan; nalawag a kas ti lawag ti init.

¿Makitam? sika dimo kayat itay ti mapan makimisa, — kinuna ti maysa nga iná iti anakna — no dika kinabil a pinangpilitko kenka a napan, ita inkə kuma idia y *tribunal* a kas ti dayta, naikarison.

Pudno, ta daydi lalaki a nakusnig wenno ti bangkayna, a nabungon iti ikamen, ipanda idi iti *tribunal*.

Ni Ibarra nagtartaray a napan iti balayna a napan nagsukat.

—¡Dakes a rugi, jm! —kinuna ni lakay Tasio nga immadayo.

NAWAYA A PANAGPANUNOT

Ringringpasen ni Ibarra ti agsukat idi inpakdaar kenkuana ti maysa nga ubingna nga adda maysa nga agtaltalon nga agsaludsod kenkuana.

Gapo ta inpagarupna a maysa kadagiti katalunanna, inbilinna a pastrekenda iti siled a pagad-adalan, biblioteka ken laboratorio kímikona metten.

Ngem nasdaawan iti napalalo ta daydi met nadeggang ken di ma-aw-awatan a laña ni Elías ti nagparang kadagiti matmatana.

—Inispalyo ti biagko, —kinuna ni Elías iti sao ti tagalog, ta naawatanna ti gunay ni Ibarra; —binayadak ti utang ko, nupay saan pay a iso amin, ket awan pambaranyo nga agyaman kaniak. Immayak ta umayak dumawat iti maysa a kaasi . . .

—¡Agsaukayo! —insungbat daydi bumaro iti sao ti tagalog met, a nasdaawan ti kinadeggang daydi agtaltalon.

Ni Elías inperrengna iti apagbiit dagiti matmatana kadagiti matmata ni Ibarra, ket kinunana:

—Inton ti linteg dagiti tattao kayatna a lawlawagan toy a palimed. dawatek kadakayo nga awanto kuma ti inkay pang-ibisbisikan iti inbagak kadakayo idiy simbaan.

—Saan kay a madanagan, —insungbat daydi bumaro, a kas la nakaluksaw bassit; —ammok a sapsapulendakayo, ngem siak saannak nga agisupsuplong.

—¡O! ¡saan a gapo kaniak, saan a gapo kaniak! —kinuna iti napardas ken panangsiten ni Elías; —gapo kadakayo: awan kabutengko kadagiti tattao.

Ti siddaaw daydi bumaro nanayunan: ti panagsasao daydi a taga taltalon, a idi kua, mangyurit, baro ket kas la saan a mai-bagay iti kasasaad ken iti kinapanglawna.

—¿Ania ti kayatyo a sawen? —sinaludsudna, ket inna miningmingan a kas la umunton dagiti matmatana daydi di maawa-watan a tao.

—Saan a burburtia dagiti sasaok, ikagumaanko ti nalawag a panangibaga iti kayat ko a sawen. Iti talged yo a nangruna, masapol a dagiti kabusoryo inda pagarupen nga awan ti ammoyo ker. kas la sitatalekkay laeng.

Ni Ibarra simmanod.

—¿Dagiti kabusor ko? ¿Adda aya kabusor ko?

—¡Datay amin addaantayo, apo, manipod iti kabassitan a igges agingga iti tao, manipod iti kapanglawan agingga iti kabaknangan ken mannakabalin unay! ¡Ti panagbubusor iso ti linteg ti biag!

Ni Ibarra kinitana a siulimek ni Elías.

—¡Saan kay a mangyurit (piloto), saan kay met a taga talalon! . . . —kinunana.

—Addada kabusoryo kadagiti nangato ken nababa a tat-tao, —intuloy ni Elías a dina ket inbibiang dagiti sasao daydi bumaro; —sigpenyo ti mangaramid iti maysa a dakkell a banag, adda nalabesyo, daydi dakkelyo, daydi apoyo a lakay ad-da met kabusorda, a ta naaddaanda met iti rikna, ket ditoy a biag, saan a dagiti dakes a tattao ti adadda a magurgura no di ket dagiti natakneng.

—¿Am-ammuyo dagiti kabusor ko?

Ni Elías saan a simmungbat a dagus ket nagpanunot.

—Naam-ammok ti maysa, daytay natay, —insungbatna. — Idi rabii *nadagtaak* nga adda panggepna nga aramiden a dakes kadakayo, gapo kadagiti sumagmamano a sasaona iti maysa diak amammo, iso a nagpukaw a nakilaok kadagiti ado a tattao. “*Ni daytoy saanto a sida dagiti ik-ikan a kas ti daydi amana, makitayunto no bigat.*” —kinunana. Dagitoy a sasao inawisda ti imatang ko saan la a gapo iti kayulugan da, no di ket gapo iti daydi tao a nagkuna, a iso a sumagmamano la nga al-aldaw nagparang iti *maestro de obras*, nga awan sabali a kinayatna no di ti inna panangiturong iti pannakaikabil ti umuna a bato, saan nga ado ti tangdan a dinawatna, ket kasta unay a inna panangipaspasindayaw iti kaado ti ammona. Siak awan umanay a panggapuak a mangatap iti kinadakes ti panggepna, ngem iti

uneg ko adda nagkuna a ti atapko, agpaypayso, ket iso ti gapo na a pinilik ti innak panangibaga kadakayo, ti maysa a kanito a maikanatad tapno didak mabalin a pagsaludsudan. Ti dadduma nakitayon.

Nabayagen a nagsardeng ni Elías ket saan pay a simmungbat wenno nagsao iti uray la no maysa a balikas ni Ibarra. Si-papanunot piman.

—¡Ladingitek ta natay daytay a tao! —nakunana idi agangay; —¡nabalin kuma a napalutpot kenkuana dagiti sabsabali pay!

—No kuman nagbiag, inna kuma nailisi iti agtigtigerger a ima ti bulsek a linteg dagiti tattao. Ni Apo Mugna iso ti nangukom kenkuana, ti Apo iso ti nangpatay kenkuana, ni laeng Apo Mugna kuma ti kakaisuna nga Ukom!

Ni Crisóstomo kinitana iti apagbiit daydi tao a kasdi man ti inna panagsasao sana linukaisan dagiti nabaneg a taktakiagna, a napunno kadagiti gargaradgad ken dondonor.

—¿Mamatikay met iti *milagro*? —kinunana nga immisem; —¡kitaenyo man ti *milagro* a kuna ti ili!

—No kuman mamatiak iti *milagro*, saannak kuma a mamati iti Dios: mamatiak kuma iti maysa a tao a nagbalin a Dios, mamati-ak kuma a pudno a ti tao isu ti namarsua iti Dios a ladawan ken ka-aspingna, —insungbatna a sidedeggang: —ngem siak mamatiak kenkuana; saan a naminpinsan a innak narikna ti ima Na. Itay ta narsuod amin a kasna kayat a rebbaen amin nga adda iti daydiay a disso, siak, siak tinengngelko tay dakes a tao, nagnanak iti abayna: iso, nasugat, ket siak, si-sasalun-atak ket naispalak.

—¿Dakayo? ¿no kasta, dakayo...?

—¡Wen! tinengngelko itay kayatna ti tumaray, itay ta nalpaskan a narugyan ti dakes nga aramidna: nakitak ti biddotna.

Kunak kadakayo: ¡ni laeng Apo Mugna ti kakaisuna nga Ukom dagiti tattao. Is-iso laeng a maymaysa ti addaan kalintengan iti biag; ti tao uray kaano man dina sigpen a sukatan!

—Ket nupay kasta, dakay ita . . .

—¡Saan! —ingguped ni Elías a naawatanna ti kayat a sawen ni Ibarra, —saanna a pada. No ti tao ikeddengna a matay dagiti sabsabali a tattao wenno dadaelenna nga inggana iti ingga-

na ti kasakbayanda, aramidenna nga awan ket pagpeggadanna, ket pigsá ti sabali a tao ti aramatenna a mangitungpal iti inkeddengna, keddeng, a iti kamaudiananna, mabalin a killo wenno riro. Ngem siak, itay innak indiyaya tay dakes a tao iti peggad a inna sinagana kadagiti sabsabali, indiyayak met iti bagik iti daydiay met la a peggad. Saan ko a pinapatay, binay-ak a ti ima ti Apo iso ti nangpatay kenkuana.

—¿Saan kay a mamati iti maipatpatang?

—Ti pammati iti maipatpatang kapada met la ti pammati iti *milagro*: dagita dua a banbanag pagarupenda a ti Apo saanna nga ammo ti kasakbayan. ¿Ania kad ti kuna a maipatpatang? Maysa nga aramid nga awan uray siasinno ti nangipagarop a maaramid. ¿Ania ti *milagro*? Maysa a pannakanniwas, maysa a pannakadadael dagiti linlinteg a naikasigod kadagiti naparsua. Ti saan a pannakaammo iti di pay maaramid ken ti pannakanniwas dagiti linlinteg a tungtungpalen dagiti nabiag, nga atapen nga adda iti dayta sirib a mangiturturong iti lubong, kayuluganda ti dua a banag a mangipakita iti dakkell a pagkurangan.

¿—Siasinno kayo? —sinubli a sinaludsod ni Ibarra a nagbuteng bassit; —¿nagadalkayo?

—Namatiak unay iti Apo gapo ta napukawko ti pammatik kadagiti tattao; —insungbat daydi mangyurit a linisianna ti saludsod.

Ni Ibarra kasna naawatan daydi makamkamat a bumaro: saan a mamatpati iti linteg dagiti tattao, saanna a bigbigen ti kalintegan ti tao a mañgukom kadagiti padana a tattao, supiatenna ti pigsá ken kinangatngato dagiti dadduma a tattao kadagiti sabsabali.

—Ngem masapol nga annugutenyo a masapol ti kaadda ti linteg dagiti tattao, nupay kasano a pagkuranganna, —insungbatna. —Ti Apo, nupay kasano a kaado dagiti panpannakabagina ditoy dága, saanna a mabalin, kayatko a sawen, saanna nga ilawlawag a isao ti pangngeddeng Na tapno maringpas dagiti riniwriw a supsupiat a patauden dagiti kinkinadakes tayo. ¡Nasken, masapol, nalinteg a ti tao inna met ukumen sagpaminsan dagiti padana a tattao!

—Wen, no pagaramidna iti imbag; saan, no pagaramidna iti dakes; wenna pangtarimaan ken pangpasayaatna, saan, no pangdadaelna, tano agriro iti pangngeddengna, iso awanan iti panakabalin a mangipamuspusan iti dakes a inaramidna. Ngem, —innayunna a simmabali ti timekna, —toy pagsarsaritaan tayo nabilbileg ngem ti pigsak, ket inkay ket taktaktakenen ita ta adda agur-uray kadakayo. Saanyo a lilipatan ti kalkalpasko nga inbaga: addada kabusoryo; agan-annadkayo a patinayon gapo iti pagimbagan ti ili yo.

Ket nagpakada.

—¿Kaanunto manen ti pannakakitak kadakayon? —sinalud-sod ni Ibarra.

—Iti uray ania a kanito a kayatyo, ken no la ket adda mabalinko a pagpaayan kadakayo. ¡Adda pay la utang ko ka dakayo!

TI PANANGALDAW

Sadiay, iti linong daydi naramenan nga abong-abong, iso ti yanda a mangmañgan dagiti dadakkel a tattao ti pangukuman.

Ti Alkalde nagtugaw iti maysa a murdong ti lamisaan; ni Ibarra nagtugaw met iti sabali a murdong. Iti makanawan ti bumaro, iso ti nagtugawan ni María Clara, ket iti makatigidna, ti Eskribano. Ni Kapitan Tiago, ti alperes, ti gobernadorsilio, dagiti praille, dagiti agan-annong ken dagiti sumagmamano a babalasang a nagbati, nagtugawda met, ngem saan a naannurot ti galad ti tumunggal maysa, no di la ti kinaykayat da a nagtugugawan.

Nabiag ket naragsak ti pannangan, ngem idi maguduan, adada babaunen ti Telégrafo a nangsapol ken Kapitan Tiago, ta adda intedna a telegrama. Ni Kapitan Tiago, kas kadawyan, dimmawat iti palubos tapno mabalinna a basaen, ket amin dagiti sisasaklang inda dinawat a basaenna.

Daydi maikari a Kapitan immuna a pinagkuribetbetna dagiti kidkidayna, sana ida inpangato: ti rupana bimsag, sa rimmaniag, idi kuan, dinardarasna a kinupin daydi papel ket timmakder:

—¡Appo! —kinunana a sidadanag, —ni *Ekselensia*, ti *Kapitan Jeneral* umayna padayawan no malem ti balay ko!

Ket nagtaray a inkuyugna daydi papel ken ti pagpunas, ngem awan kallugongna, a kinamakam dagiti ado a salsaludsod.

Saan kuma a napalpalalo ti pinataod ti damag nga adda simbrek a tulisan.

—¡Ngem, denggenyo! —¿Kaano ti yaayna? —¡Ibagayo man a kadakami! —¡Ni *Ekselensial*!

Ni Kapitan Tiago nakaadayon.

—¡Umay ni *Ekselensia* ket agdagus iti balay ni Kapitan Tia-

go! —kinuna dagiti dadduma, a dida la nalagip nga addada a sisasango ti anak ken ti manmanugangenna.

—¡Awan kasayaatan a inna napili! —insungbat toy.

Dagiti praile nagkikinnitada; dagiti matmatada kayatda a sawen: “*Ti Kapitan Jeneral aramidenna manen ti maysa a কিন-
mauyongna, pabainannatayo, rebbengna koma nga agdagus iti
kõnbento.*” ngem gapo ta kasta amin ti pamanunutanda, agu-
limekda ket awan mangisawang iti adda iti nakemda.

—Nasauda kaniak dayta idi kalmanen, —kinuna ti Alkalde,
—ngem idi, saan pay a nagduyos ti nakem ni *Ekselensia*.

—¿Ammuyo kadi, Apo Alkalde, no kasano ti kabayagna
nga agyan ditoy ti Kapitan Jeneral? —sinaludsod a di makaidna
ti alperes.

—Iti kinapudnona, diak ammo; ni *Ekselensia* kaay-ayuna
unay ti mangkelkellaat.

—¡Addada manen nagsangpet a teltelegrama!

Naiturungda iti Alkalde, iti alperes ken iti gobernardor-
silio, ket kasdi met laeng ti ipakdaarda: dagiti praile madlaw-
da a nalaing nga awan naiturong iti kura.

—¡Ni *Ekselensia* sumangpetto no maikapat a uras no malem,
appo! —kinuna ti Alkalde a sidedeggang; —mabalintay ti man-
ngan a sitatalna!

Ni Leónidas saan kuma a nasaysayaat ti inna panangipak-
daar idi adda sadi Termópilas: “*¡Inton rabii makisangutayto a
mangan ken Pluton!*”

Ti panagsasaritada simmubli a kas kadawyan.

—¡Madlawko nga awan tay nalaing a sumermon! —kinu-
na a sibubuteng ti maysa kadagiti agan-annong, a langana ti
saan a makaan-ano, iso a nanipod pay idi simmanguda a nangan,
dina pay biningngi dagiti bibbibigna, ket idi, iso ti umuna unay
a panagsaona iti daydi a bigat.

Amin dagiti makaammo iti naaramid iti daydi ama ni Cri-
sóstomo naggaraw ket kimmiddayda iti kasla kastoy ti kayat-
na a sawen: “*¡Inka man dital ¡Di pay ket adda maaramiden!*”
ngem dagiti dadduma a naay-ayat ti rikna da insungbatda:

—Nabannog ngata bassit...

—¿Ania a bassit? —kinuna ti alperes; —nasdo ngata, ket, kas kunada dita, kas la namalmalo. ¡Ania ket tay *sermon* nan!

—¡Maysa a sermon a *naiparungbuan*, naindaklan! —kinuna ti Eskribano.

¡Nakasaysaya-at, nauneg! —innayon ti pannakabagi ti pagiwarnak.

—Tapno mabalin ti agsao iti kastoy, masapol ti kaadda ti bará a kas ti barána, —kinuna met ni Padre Manuel Martín

Daydi agustino, bará laeng ti ipalubusna a paglaingan ni Padre Dámaso.

—Ken ti lakana a mangisawang kadagiti panpanunotna, —innayon ni Padre Salvi.

—¿Ammuyo, appo, a ti paglutlutuen ni apo Ibarra iso ti kalaingan ditoy a pangukuman? —kinuna ti Alkalde, a ginupedna dagiti sarsarita.

—Iso ti kunak, ngem ti nalibnos a balasang nga adda iti abayna dina kayat a padayawan ti lamisaan, ta apaman la no ramananna dagiti sidsida, —insungbat ti maysa kadagiti agan-ánong.

Ni María Clara limmabbaga.

—Agyamanak unay ken apo baknang... napalalo a panangigigirna itoy numok, —intanamitimna a si-aalumiim, —ngem . . .

—Ngem dakkel a pammadayaw yon ti kaaddayo a siasango, —intuloy ti managpadayaw nga Alkalde, sana tinaliaw ni Padre Salvi.

Padre Kura, —innayunna iti napigsa a timek! —madlawko a si-u-ulimek ket sipapanunutkayo iti amin toy nga aldaw . . .

—¡Ni Apo Alkalde, nakabutbuteng nga agpali-iw! —kinuna ni Padre Sibyla, iti naipadpaduma a timek.

—Iso dayta ti kadawyak, intanamitim daydi pransiskano, —kaykayatko ti agdengdenggeg ngem ti agsao.

—¡Kaykayat ngamin ni *Reberensia* ti mañgabak ngem ti paabak! —kinuna a nangangaw ti alperes.

Ni Padre Salvi nadi a nakirabak: dagiti matmatana rimmaniagda iti apagbiit ket simmungbat:

—¡Ammo a naimbag ni apo alperes a kadagitoy nga alaldaw saan a siak ti mangabak wenno paabak!

Ti alperes napilit a nagkatawa a pinanglingedna kadagidi a sasao ni Padre Salví ket kas la saanna a narikna.

—Ngem, appo, saan ko a maawatan no ania ti gapona a dagiti panagab-abak kada pannaka-ab-abak pay met ket di ti inna masarsarita. —insamang ti Alkalde; —¿aniaito ti kuna kadayo dagita naayat ken manakem a babbabalasang a mangpadayaw kadayo iti kaaddada? Kaniak, dagiti babbabalasang kas da kadayo *arpa eólíka* nga umaweng iti kaltaang ti rabii; masapol a inna ida imdengan ken timuden, tapno ti di maibuksilan a kinasam-it dagiti aw-awengda a mangitayag iti kararua kadayo nailangitan a yuyuyeng ti awan inggana ken kankanayon a essem...

¡Agdaniw ni *Ekselensia!* —kinuna a siraragsak ti Eskribano, ket isuda a dua intangadda dagiti tagtagayan da.

—Diak mabalin ti di agdaniw, —kinuna ti Alkalde ket pinunasanna dagiti bibbigbigna; —ti kanito, no saan a kanayon a paburirawanna ti agtaktakaw, pataudenna ti agdandaniw. Idi agkabanuagak, nagputarak iti daniw a pudno met ket di a saan da a dakes.

—¡No kasta, *Ekselensia*, linikudam dagiti *Musa* gapo iti isurotyo ken *Themis!* —kinuna nga inkaros ti pannakabagi ti pagiwarnak, a mannakaammo iti maipapan kadagiti *mito* ken *mitolohia*.

—¡Psch! ¿ania ti kayat yo? Ti panangunor kadagiti amin a pangpangal ti biag iso ti kankanayon a tinagtagainepko. Idi kalman, nagpurpurusak kadagiti sabsabong ket nagdandaniwak, ita, igiggamak ti *baras* ti Linteg ket ipapaayko ti bagik kadayo tattao, inton bigat...

—Inton bigat Ekselensia ipuruakyunto ti baras iti apoy tapno adda inkay paginuduan inton umapay ti lamiis ti kinalakay ket mangalakayto iti maysa a *kartera ti Ministro*, —innayon ni Padre Sibyla.

¡Phs! wen, ... saan ... ti agministro saan a iso ti nangruna a tartarigagayak: uray asinno a kassalog mabalinna ti agministro. Maysa a talon sadi Amianan, a mapan pagpalalamiisan no dumanon dagiti napudot nga al-aldaw, maysa a balay sadi Madrid ken sabali pay a balay sadi Andalucía a pagyanan, no nalamek ... Agbiagto datao a manglaglagip iti ay-ayaten a Pilipi-

nas . . . Kaniak, saanto a makuna ni Voltaire: "*Nous n'avons jamais été chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier.*"¹

Dagiti agan-annong inpagarupda a nakakatkatawa ti insao ni *Ekselensia*, ket nagkatawada a siraragsak; dagiti praille timmuladda met, ta dida ammo a ni Voltaire iso ti Voltaire a nameneribo nga inda inlunlunod ken intaptapuak sadi inpierno. Nupay kasta, ni Padre Sibyla ammuna, ket nagtalna, ta kunana la no maysa a pangilkillo iti pammati wenno dakes a sao dagiti binalikas ti Alkalde.

Iti sabali nga abong-abong iso ti pangpanganan dagiti ububbing, a inpanguluan ida ti mangisursuro. No panpanunuten a pilipino da, napalalo unay a ringgor da, ta kadawyan a dagiti ububbing a pilipino, iti panganan ken iti sango dagiti sabsabali a tattao, adadda a makabasulda gapo iti kinamanagbabainda ngem iti kinaalikutegda. Ti agriro a mangiggem iti kubiertos tingaren ti kaabayna; iso tay adda rumsua a riri ket makasarkada met nga agpadpada iti mangayon kadakuada: adda agkuna a ti idos (kuchara), adda met agkuna a ti pagtudok (tinedor), wenno ti imuko (kuchillo), ket gapo ta awan met inda ibilang a kas da patpatien, rumsua ti nalaos a kibor kas ti daydi riri maipanggep ken Kristo, Dios, wenno saan, nalawlawag a pannaos kas dala agsusubang a papadi (teólogo).

Dagiti am-ammada agkikinnidayda, agkikinnidagda agtinnududa ket kadagiti is-isem da mabasa a nagasatda.

—¡Ni! —kunkuna ti maysa a babai a taga talon iti maysa a lakay nga agleblebbek iti mamá iti kalikot na; uray madi ni asawak, ni Andoy ko agpadinto. Napanglawkam nga agpayso, ngem agbannugkamto, ket no masapol, inkamto makipalpalama. Saan nga agkurang ti mangted iti pirak tapno makapagpadi dagiti marigrigat. Di met kuna ni *Ermano Mateo*, tao a saan nga agul-ulbod, a ni Apo Siàto, maysa kan nga agpapaarab iti nuang sadi Batangas? ¡Ket ni, kitaenyo ni Andoy ko, kitaenyo ket agkarkarupada ken San Vicente!!

Ket daydi naimbag a ina uray la makakatkatay a mangkitkita iti anakna nga iniggamanna a dinemmang ti pagtudok (tinedor).

¹ Kaano man saan tay nagbiag iti yan dagitoy a tattao a saan a ti nangpabaknang kadatayo ken namadpadakes kadakuada ti intay inaramid.

—¡No ipalubos ti Apo! —innayon met daydi lakay a galgalgalenna ti sapa ti mamána; —inton makapagpadi ni Andoy, inkamto sadi Roma, ¡jeje! Makapagnaak pay la a nalaing. Ket no matayak... ¡jeje!

—¡Dikay madanagan, lolo! ni Andoy dinanto malipatan a insuruyo a naglaga iti kuribot ken sagapa.

—Pudno ti saom, Petra; uray siak patiek met a dayta anakmo agbalinto a dakkell... ti kababaan a magaw-atna, *patriarka* ngata —¡Diak nakakita iti sabali a uabiit unay a nangadal iti daydiay nga aramid! Wen, innakto malaglagip inton makapagpapa wenna makapagobispo ket pagay-ayamannanto ti agaramid iti laga ti kosinerana. Wen, imisananto ti kararuak, ¡jeje!

Ket daydi naimbag a lakay, itoy a inarnama, inna manen pinisukan ti kalikot na iti ado a mamá.

—No ni Apo Mugna denggenna dagiti karkararag ko ket matungpal ti inanamak, kunakto ken Andoy: "*Anakko, ikkatem kad amin a basbasol mi ket ipannakam sadi Langit.*" Saanminto a masapsapulan ti aglulualo, agay-ayuno wenna gumatang iti *bula*. ¡Ti adda anakna a Santo Papa, mabalinna la ti agbasulen!

—¡Ibaunmunto no bigat, idiyay balay Petra,—kinuna a sirarag-o daydi lakay;—ta isurok nga aglaga iti nito!

—¡Mjn! ¡ni! ¿Ania ti panagkunayo aya lolo? ¿Ipagarupyo aya a dagiti Pappapa pagkutienda pay ti ima da? Ti kura, idinto ta kura laeng, sa la agbannog no agmisa... no agpulpuligos! Ti arsobispo saan nga agpuligusen, agtutugaw nga agmisa; tinta ket Papan... ti Papa agid-idda ngata nga agmisa, nga agpaypaypay! ¿Ania ti panangipagaropyo aya?

—Saan a dakes, Petra nga isc ammuna ket no kasano ti panaglaga iti nito. Naimbag no makalakunto iti kallugong ken upit, tapno saan a makipalpalama, kas kanayon a tawen nga aramid ditoy ti kura, iti nagan ti Papa. Ma-asiak pay met ket di a makakita iti maysa a santo a napanglaw, ket kanayon a itedko ti urnong ko.

Immasideg ti sabali a taga talon a nagkuna:

—Nalpasen, kumare, ti anakko agdokter; ¡awan kas ti agdokter!

—¡Dokter! di kay man agsasao, *kumare*, —insungbat ni Petra;—¡awan kas ti agkura!

—¡Kura! ¡prrr! ¿kura? Ti doktor ado ti mapirakna; dagiti adda sakit da inda pagraeman, *kumarel*

—¡Ipaayyo man nga ayat! Ti kura, no makapagpuligos iti mamitlo wenno mamimpat ket “*deminos pabiskum*” makunana, makanna ni Apo Dios, umawat man iti piraken. ¡Amin a tattao, pati pay dagiti babbai, inda ibaga kenkuana dagiti palpalimedda!

—¿Ket, ti doktor? ¿Ania aya ti pangipagarupan yo iti doktor? Ti doktor makitana amin nga adda kadakayo a babbai, ipulsuanna dagiti babbalasang... ¡No siak, kayatko kuma ti agdoktor iti uray maymaysa laeng a lawasna!

—¿Ket, ti kura? ¿apay, ti kura dina aya makita ti makita ti doktor yo? ¡Ket nalalaing pay a! ammuayo tay pagsasaon: “¡manok a nalungpo ken nabukel a luppo, kukua ti kura, apo!”

—¿Ket, ania? ¿agsidsida kad dagiti dodoktor iti tuyó? ¿madanar kad ti ramay da nga agsida iti asin?

—¿Marugitan aya ti ima ti kura a kas kadagiti dodoktor yo? ¡Iso ti gapona a ti kura adda asyendada a dagdaga a nalawa, ket no agbannog, mamusikuan ket tulungan pay dagiti sakristan!

—¿Ket ti panangonpesar, *kumare?* ¿Saan nga aramid?

—¡Ania met nga aramid! ¡Dakayo kayatyo kuma no kunpesarenyo amin ti lubong! ¡Mabannog ket aglingettay kadi a mangunton no ania ti ar-aramiden dagiti lallaki kada babaai, no ania ti kukuen dagiti karkarruba tayo! ¡Ti kura awan sabali nga aramidna no di agtugaw, ket dagiti tattao inda saritaen amin kenkuana; no dadduma, maturog, ngem mamendision iti mamindua wenno mamitlo, ket iso, annaknatay manen ti Dios! ¡Kayatko man kuma ti agkura iti maysa a malem ti kuaresma!

—¿Ket ti... ti agsermon? dayta ket di, saan yo a mabalin a kuna a saan nga aramid. ¡Kitaenyo no saan, no kasano ti panaglingetna itay bigat ti kura dakkell! —kinuna daydi lalaki a nganngani maabaken.

—¿Ti agsermon? ¿Aramid kad met ti agsermon? ¿Adinno ti yan ti nakem yo? ¡Kayatko man kuma ti agsaosao iti gudua ti aldaw, manipod iti *pulpito*, a mangung-unget ken mangap-apa kadagiti amin a tattao, nga awan makaitured a sumungbat, sadak pay bayadan! ¡Kayatko man kuma ti agkura iti maysa la

a bigat, no daytay mapan makimisa dagiti nakautang kaniak!
¡Kitaenyo, kitaenyo langen ni Padre Dámaso no kasano ti panag-
lukmegna iti bin-ig a panagung-unget ken panagkabbabil!

Agpayso ta idi, sumungad ni Padre Dámaso, a ti pagnana
kas ti kadawyan dagiti nalukmeg, kasla makais-isem ngem
dakes unay a isem, ta ni Ibarra apaman a inna nakita, dinan
nasurutan ti saona.

Ni Padre Dámaso kinablaawanda a siraragsak, isuda amin,
nupay nasdaawanda: ni laeng Ibarra ti saan a kimmaablaaw. Ngan-
nganida malpas idi a manganen, ket ti *champáin* agsibsibon ka-
dagiti tagtagayan.

Ti isem ni Padre Dámaso nagbalin a pungtot idi nakitana
ni María Clara a nakatugaw iti makanawan, ni Crisóstomo; ngem
timmugaw iti abay ti Alkalde, ket sinaludsudna iti let-ang ti
maysa nga ulimek a nabagas:

—¿Adda masarsarita, appo?—¡ituluyyo!

—Agbibrindiskam man itay—insungbat ti Alkalde,—Ni apo
Ibarra ibagbagana itay dagiti amin a timmultulong kenkuana
itoy naayat nga aramidna, ket sasawenna, itay dimtengkayo, ti
arkitekto . . .

—Siak a ket diak maawatan ti arkitektura,—kinuna ni Padre
Dámaso, — ngem katawa-ak dagiti arkitekto ken dagiti ang-ang a
mapmapan kadakuada. Addayta, siak ti nangyugis iti *plano*
dayta simbaan ket nasayaat ti pannakabangonna: kasta ti kinuna
kaniak ti maysa nga ingles nga agtagtagilako iti balitokna nag-
dagos iti naminsan nga aldaw iti konbento. ¡Umanayen ti ka-
adda ti dua ramayan a mugging, tapno makayugis datao iti plano!

—Nupáy kasta,—insungbat ti Alkalde, idi makitana nga agu-
limek ni Ibarra,—no balay, a kas toy a Pagadalan, kas pagari-
gan, ti ipatakder, masapol ti maysa a mannakaammo, maysa a
perito . . .

¡Ania a *perito* kada *perita*!—kinuna a silalais ni Padre Dá-
maso.—Ti makasapol iti *perito* (mannakaammo), maysa a *per-
rito* (uken). ¡Masapol nga agbalin datao a nadulduldog pay
ngem dagiti indio nga isuda met laengen ti mangbangon ka-
dagiti balbalayda, ta dida ket ammo a patakderenen ti uppat
a diding sa parabawan iti maysa a tapanko, nga iso amin dayta
ti maysa a Pagadalan!

Isuda amin kimmita da iti yan ni Ibarra, ngem toy, nupay bimsag, intuluyna ti kas la makisarsarita ken María Clara.

—Ngem panunutenyo, *Reberensia*, nga . . .

—Kitaenyo, —intuloy daydi pransiskano, a dina ket pinatuloy ti sao ti Alkalde, —kitaenyo no kasano ti namayan ti maysa a *lego* mi, ti kaduldugan, a namatakder iti maysa nga ospital a nasayaat, nataraki ket nalaka. Pagbannugenna idi a nalaing dagiti pagaramidenna ket walwalo la a kuarta ti pangbayadna iti maysa nga aldaw uray kadagidi aggapo kadagiti sabsabali nga il-ili. Daydi, ammuna ti pamayan kadakuada, saan a kas kadagiti ado a *suplado* kada *mestisilio* a mangdadael kadakuada ta inda ket ida bayadanen iti saggitlumbagi, wenna sagsasalapi.

—¿Kunayo a walwallo a kuarta ti inna kadakuada panangdan? ¡Saan a mabalin!—kinuna ti Alkalde a pinanggepna nga inturong ti masarsarita iti sabali a banag.

—Wen, apo, ket dayta iso kuma ti rebbeng a tuladen dagiti agkunkuna a naimbag a kakastila. Makitam, nanipod idi nalukatan ti *Canal de Suez*, ti dakes immay ditoy. Ildi, idi masapol a lawlawen ti Kabo (de Buena Esperanza), awan unay ado a dakes a tattao a makaumay ditoy, ket awan met mapan sadiay a mailasbong iti dakes!

—Ngem, Padre Dámaso . . .!

—Ammuyon no kasano ti indio: apaman nga adda bassit ammona, aginsisriben. Amin dagiti dida pay ammo a punasen ti angedda a mapan sadi Europa . . .

—¡Ngem, denggenyo, *Reberensia*! . . . —insengngat ti Alkalde a madanaganen iti katadem dagidi a sasao.

—Isuda amin dagita indanto manungpal, kas kaikarianda,—intuluyna;—ti ima ti Dios makita a maisengngat, masapol ti agbalin a bulsek tapno saan a makita. Ditoy a biag awatenda ti dusa da dagiti nagannak kadagiti kakasta nga ul-uleg . . . matayda iti pagbaludan je! je!, kas kuma no kunatayo, awan pay a . . .

Ngem dina natuloy ti saona. Ni Ibarra, a limmabbaga ti rupana, inna sinipsiputan; idi nangngegna ti pasagid iti daydi amana, timmakder, limmagto, ket iti apagdarikmat, inna indisso ti nabaneg a imana iti ulo daydi padi, iso a natuang, a napadata, ket napamulngleng.

Awan nakaitured a bimiang, ta napnuanda amin iti siddaaw ken kigtot.

—¡Umadayukayo! —inpukkaw daydi bumaro, a timekna ti nakabutbuteng, ket ginaw-atna ti maysa a natadem a imuko (kuchilio), idi ta inna met inpayat ti tengnged daydi praile, iso a mapapaungaran bassit iti pannakapamulenglengua;—ti dina kayat ti matay, saan a umasideg!

Ni Ibarra makapungtot unay: ti bagina mamigpigerger, dagiti matmatana agpulpuligüsda kadagiti ab-abot da a mangamames. Ni Fray Dámaso, nga inpakatna amin a pigsana, nabalinna ti timmakder, ngem linengüges ni Ibarra, sana winagwag inggana iti naiparintumeng ken nakusbo.

¡Apo Ibarra, apo Ibarra! —addada nagkuna.

Ngem awan, uray pay ti alperes, ti nakaitured a immasideg, idi makitada a simmilap ti kuchilio, ta patpatangenda ti pigsa ken ti kasasaad! ti nakem daydi bumaro. Awan nakakuti kadakuada amin.

—¡Dita kayo! dakayo inkay nagulimek; ita, siak met ti sumublát. !Linislisiak, ti Dios yegna kaniak, ni Apo Dios ti mangukom!

Daydi bumaro marigatan a umanges, ngem dagiti im-imana a kas la landok iti pigsa, dida inibbatan daydi pransiskano, nga uray la kakaasi a lumuslusot.

—Natalna ti panaggutok ti pusok, ti imak natalged. . .

Sa kimmita iti lawlawna,—Umuna, ?adda maysa kadakayo a saan a nangayat iti naganak kenkuana, nanggura iti lagipna, a nayanak a nailutulot iti pannakaibabain ken pannakaidadanes?... ¿Makitam? ¿Mangngegmo dayta nga ulimek? Padi ti Dios ni talna, a napunno ti ngiwatmo iti sinasanto ken rinerelijion, ket ti pusom napunno met iti rugit, sika, saanmo ngata a naam-ammo no kasano ti maysa nga ama. . . !inka kuma linaglagip ni amam! ¿Makitam? ¡Kadagupan amin dagiti tattao nga inka lalaisen, awan uray maysa a kas kenka! ¡Nalpaskan a naukom!

Dagiti tattao a silalawlaw kenkuana, ta inpagarupda no pumatay, naggarawda.

—¡Umadayukayo! —sinublianna nga inpukkaw, timekna ti nakaam-ames; —¿ania? ¿mabutengkayo nga innak tulawan ti imak iti dara a narugit? ¿Saan ko a kinuna kadakayo a ti pusok

natalna ti panaggutokna? !Adaywandakami! !Denggenyo, dakayo a papadi, uk-ukom, a pagarupenyo no sabalikay a tattao ket sabali a linteg ti kayatyo a maipakat kadakayo! Daydi amak, tao a natakng, saludsudenyo iti daya nga ili a mangraem iti lagipna. Daydi amak, naimbag a makipagili: nagrigat gapo kaniak ken gapo iti pagimbagan ti ilina. ¡Ti balayna adda idi a silulukat, ti pangananna adda idi a sisasagana iti ganggannaet wenno iti naibelleng a kumamang kenkuana iti rigatna! Naimbag a kristiano: kanayon a nagar-aramid iti naimbag ket kaano man saanna nga inmameg ti awanan saranay, ket dina met pinaldaang ti nakaay-ay-ay... Ni daytoy, inna pinastrek iti balayna, inna pinagtugaw iti pangananna ket inna ninagan iti pagayam. ?Kasano ti inna panagsubalit? Inna pinarpardaya, inna kinamkamat, inikkanna iti igam ti kinakungeng a insanguna kenkuana, babaen ti inna panangaramat iti kinasanto ti takemna, inna ginasawgasaw ti tanemna, inna dinadael ti lagipna ket inna pay kinamat inggana iti sidong ni patay. !Ket saan pay la a napnek iti kasta, ta ita, inna kamaten ti anak! Linislisiak, innak linikliklikan ti saklangna... Dakayo inkay nangngengan itay bigat a nanggawgasaw iti pulpito, nangngenganyo no kasano ti inna panangitudo kaniak kadagiti tattao a nakullaapan ti isipda, ket siak nagulimekak. Ita, umay ditoy a mangriri kaniak; nagiturturedak a siulimek, a kasta unay siddaawyo, ngem inna manen idadanes ti kapatgan a lagip kadagiti amin a inanak . . . Dakayo nga adda ditoy, papadi, uk-ukom, inkay kad nakita ti lakay nga amayo a nagpuypuyat a nagbanbannog gapo kadakayo, nakisina kadakayo gapo iti pagimbaganyo, matay iti liday iti uneg ti pagbalulan, nga umas-asog gapo iti ayatna a mangarakop kadakayo, mangsapsapol iti maysa a nabiaq a mangliwliwa kenkuana, adda a maymaysa, masakit, idinto ta dakayo addakay iti sabali a daga... ?Sa iti kalpasanna, inkay nangngeng a dinadaelda ti naimbag a naganna, sa ket awan iti tanemnan idi ta inkay kuma aglualo iti rabawna? ?Saan? !Agulimekkay man, no kasta, ngarod, ikeddengyo a madusa!

Inlayatna ti takiagna; ngem maysa a babai, napardas a kas ti lawag, ti napan simngat ket kadagiti nakapoy a im-imana inna sinangga daydi takiag a bumales: iso daydi ni María Clara.

Ni Ibarra inna kinita iti kasla ikikita ti agmauyong. Nanginot a limmukay dagidi kimsiw a ramramay dagiti im-imana ket inibbatanda ti bagi daydi pransiskano ken daydi imuko (kutsilio), inabbunganna ti rupana ket nagtaray a limmasat iti yan dagiti ado a tattao.

SASAO

Iti nabiit nagsaknap iti ili ti naaramid. Idi damo, awan mayat a mamati, ngem gapo ta pudpudno a naaramid, amin a tatao nagsiddaaw.

Tunggal maysa, kas nangato ti panagnaknakemna, ibagana ti pamanunutanna

—Naty ni Padre Dámaso! —kunkuna dagiti dadduma; —itay inakupda, nadiḡos ti rupana iti dara ket saan a umanges.

—¡Dios ti mamaginana kenkuana, ngem isuna la nga inna binayadan ti utangna!—kinuna ti maysa a bumaro. —Kitaenyo a ti inaramidna itay bigat idiyay konbento, awan naganna.

—¿Ania ti inaramidna? ¿Kinabilna manen ti koadjutor?

—¿Ania ti inaramidna? ¡Ala man! Saritaem man.

—¿Nakitayo itay bigat ti maysa a mestiso-kastila a rimuar iti sakristía itay madama ti *sermon*?

—Wen, wen, nakitami. Ni Padre Dámaso inna nasiputan.

—Ket. . . itay nalpas ti *sermon*, pinaayabanna ket sinaludsudna no apay a rimuar. “*Diak maawatan ti sao ti Tagalog, Padre*”, insungbatna. “*?Saka pay met nangangaw a kinunam a sao ti griego?*” inpukkaw ni Padre Dámaso ket sinulungna. Ti bumaro bimmales, nagsinnulungda a dua inggana iti dida ida pinagsina.

—No siak ti pakaaramidanna . . . —indayamudom a in-ngarriet ti maysa nga agad-adal.

—Saan ko nga ayunan ti inaramid ti pransiskano,—insungbat ti sabali—ta ti Relijion saanna a rebheng a ipapilit iti uray siasinno a kas la maysa a dusa wenno supapak ti basol; ngem nganngani ragsakek ti naaramid, ta am-ammok daydiay a bumaro, ammok a taga San Pedro Makati, ket nalaing a sumao iti tagalog. Ita, kayatna a pagbalincn ti bagina a kagapgapuna sadi Rusia ket inna ipaspasindayaw ti agindidiammo iti pagsasao dagiti nagannak kenkuana.

—¡No kasta, ni Apo Mugna inna ida pinarsua ket isuda inda agkakabil!

—Nupay kasta, rebbengtay a supiaten dayta nga aramid,—kinuna ti sabali nga agad-adal;—ti panagulimek kaibatuganna ti ya-annamong ket ti naaramid mabalin a maulit iti siasinno man ka-datayo. ¡Agsublitaon kadagiti al-aldaw ni Nerón!

—¡Mariruka! —insungbat ti maysa; —¡ni Nerón, nalaing nga *artista*, ket ni Padre Dámaso iso ti kadaksan a sumermon!

Dagiti lumallakay, sabali met ti panarsaritaanda.

Idi ta ur-urayenda ti idadateng ti Kapitan Jeneral iti maysa a balay a bassit iti ruar ti ili, kunkuna ti gobernadorsilio:

—Saan a nalaka nga ibaga no asinno ti addaan ken awanan iti kalintegan; nupay kasta, no ni apo Ibarra nagan-annad bassit...

—No ni Padre Dámaso nagannad kuma iti kagudua ti panagannad ni apo Ibarra, kasta ngata ti kayatyo a sawen —insengngat ni don Filipino. —Ti dakes, nagsinnukat dagiti kaskasaad; ti ubing nagbalin a lakay, ket ti lakay nagbalin a ubing.

—¿Ket, kunayo nga awan nagkuti, awan namagsina kada-kuada, no di laeng ti anak ni Kapitan Tiago?—sinaludsod ni Kapitan Martín.—¿Awan naggaraw kadagiti praile, uray ti Alkalde? ¡Jm! ¡Dakdakes manen! Diak man kayat ti maikabil iti yan ti bumaro. Awan makabalin a mamakawan iti inda kenkuana panangkabuteng. ¡Dakdakes manen, jm!

—¿Patienyo? —sinaludsod a sigagagar ni Kapitan Basilio.

Urayek,—kinuna ni don Filipino a nakikinnita ken Kapitan Basilio,—a ti ili saanna a baybay-an. Rebbengtay a panunuten dagiti inar-aramid dagidi nagan-annak kenkuana ken dagiti ar-aramidenna ita. Ket no kasta ti ili agtakrot ket agulimek, dagiti gagayemna . . .

—Ngem, appo,—insamang ti gobernadorsilio,—?ania ti mabalin tay nga aramid? ?ania ti mabalin ti ili? !Uray ania ti maar-aramid, dagiti praile kanayon nga adda kalintegan da!

—*Kanayon* nga adda kalintegan da, a ta *kanayon* met a intay ited, —insungbat ni don Filipino a di nakapagteppe!, ket inna inkaros ti sao a *kanayon*; —itedtay met maminsan ti kalintegan sa tayto agsasao!

Ti gobernadorsilio kinudkudna ti ulona, sa kimmita iti atep ket kinunana a timekna ti naalsem:

¡Ay! ti pudot ti dara! Kasla diyo pay ammo no ania nga ili ti yan tayo; saan yo nga am-ammo dagiti kakailian tayo. Dagiti praile, babaknang ket sangsangkamaysada, ket datayo, nasinasina ket napanglawtayo. ¡Wen! padasenyo nga isakit, ket kitaenyunto no di dakay baybay-an a maymaysa a maisarsarak.

—¡Wen! —kinuna ni don Filipino a sipapait, —maaramidto dayta, inggana iti kasta ti intay panagpanpanunot, inggana iti intay pagpapadaen ti kayulugan dagiti sasao a *buteng* ken *annad*. Adadda nga intay kitaen ti maysa a dakes a di pay ammo ngem ti imbaga masapol; agparang a dagos ni buteng a di ket ni talek; tumunggal maysa, ti laeng biangna ti inna panpanunuten, awan manglagip kadagiti padana a tattao, iso ti gapon a nakapuy tay amin!

—Ala wen, unaenyo a panunuten ti sabali santo ti biangyo, ket makitayunto no di dakay baybay-an a maibitin! ?Saanyo nga ammo ti pagsasao dagiti ka-kastila: “ti asi a nalinteg ti pannakaitarosan, datao met la ti pangrugyanna?”

—Nasaysayaat kuma no kunayo,—insungbat a nakapungtot ti teniente mayor,—“ti kinatakrot a nalinteg ti pannakaitarosna mangrugi iti kinamanagbubukod ket agtungpal ken bain!” Ita met laeng, innak idatag iti Alkalde ti panagikkatko; nabannugakon a makatkatawaan, nga awan met ngad pagpaayak kadagiti tattao . . . ¡Innakon!

Dagiti babbai sabali met ti panaritaan da.

—¡Ay! —inyasog ti maysa a babai a nasayaat ti langana; —¿dagiti agtutubo kasta danto la a kanayon? No kuma no adda pay la biag daydi naimbag a ina-na, ¿ania ngata ti kunana? ¡Ay, Dios! No panunutek a mabalín a maaramid met ti kasta itay anakko, a napudot met ti panagul-ulona. . . !ay, Jesús nganngani apalak payen daydi nagawar a inana, . . . !matayak ngata kuma ti tuok!

—No siak, saan,—insungbat ti sabali a babai;—saanko a rigaten no kasta ti maaramid kadagiti dua nga annakko.

—¿Ania ti kunayo, kapitana María? —kinuna daydi immununa ket pinagakubna dagiti im-imana.

—Kayatko a dagiti annak isakitda ti lagip dagiti nagan-annak kadakuada, kapitana Tinay; ?ania kuma ti kunayo no iti maysa

nga aldaw, inton balo kayo, ta inkay mangngegan a dakes ti panar-saritaan da ken asawayo, ket, ni anak yo nga Antonio agdumog ket agulimek?

—¡Saanko a bendisiunanen! —kinuna ti maikatlo, ni *ermana* Rufa, ngem...

¡Saan, uray kaano man, saanko nga ipaidam kenkuana ti bendision ko!—insengngat ni naimbag a kapitana Tinay,—ti maysa nga ina saanna a rebbeng a sawen ti kasta... ngem, siak diak ammo ngata ti innak aramiden... diak ammo... kunak ngata a matayak... kua... ngata... saan! ¡Dios ko!, ngem diak ngata kayat a kitaenen... ?ngem, ania ket dagiti napanpanunot yon kapitana María?

—Nupay kasta.—innayon ni *ermana* Rufa,—saanyo a liplipatan a maysa a basol a nadagsen ti kumabil iti *sagrado* a tao.

—¡Nasagsagrado pay ti lagip dagiti nagannak! —insungbat ni Kapitana María. —¡Awan uray siasinno, uray ti Papa, ket adadda man la ngaruden ni Padre Dámaso, ti makabalin a manggasaw-gasaw iti dayta a lagip a ingget pateg!

—¡Pudno!—kinuna ni kapitana Tinay, ket inna nagsiddaawan ti kinasiribda nga agpadpada; — ¿adinno ti pagal-alaaan yo kadagita nagimbag a sasao?

—¿Ngem, ti eskomunion ngay ken ti panakainpierno? —insungbat manen ni Rufa. —¿Ania met aya dagiti daydayaw ken ti naimbag a nagan ditoy a biag, no mainpierno met datao? lumabas amin iti mabiit... ngem ti *eskomunion*... ti panangranggas iti maysa a pannakabagi ni Jesukristo... !dayta, awan makabalin a mamakawan no di laeng ti Papa!

—¡Pakawanento ni Apo Mugna, Iso a nangibilin a dayawen da ama ken ina; ti Dios saannanto nga eskumulgaduen. Ket siak kunak kadakayo; no dayta a bumaro umay idiaay balay, awatek ket innak kasarita; no kurnan adda anakko a balasang, kayatko a manugangen: ti naimbag nga anak, naimbag met nga asawa ket naimbag pay nga ama, pasienyo, *ermana* Rufa!

—No siak a ket, sabali ti pamanunutak; sawenyo ti kayatyo, ket uray no kas la agpayso dagita sasaoyo, kankanayunto nga adadda a patiek ti kura. Nangruna iti iso amin, ispalek ti kararuak, ¿ania ti kunayo, kapitana Tinay?

—!A! !ania kad ti kayat yo nga innak ibaga! !Dakay a dua, pudno dagiti sasao yo; ti kura adda kalinteganna, ngem ti Dios addaan met ngata! Diak ammo, maysaak la nga ang-ang... !Ti aramidek ita, ibagak itay anakko a saan nga agad-adalen! !kunada a dagiti mamasirib matayda a mabitay! !*María Santísima*! !tay anakko a kayatna ti mapan sadi Europa!

—¿Ania ti panggepyo nga aramiden?

—Ibagak kenkuana nga agbati iti dennakon, ¿ania pay la ti pambaranna nga agad-adal? Inton bigat, wenna inton kasanga-bigat, matayto datao, matay ti masirib, matay ti awan ammo na... ti naimbag, agbiag datao a sitatalna.

Ket daydi naimbag a babai umasog ket inna itangad dagiti matmatana sadi Langit.

—No siak,—kinuna a sidedeggang ni kapitana *María*,—no bakanagak la kuma a kas kadakayo, baybay-ak dagiti annakko nga agbaniaga; bumbumaroda ket dumtingto ti aldaw a panagbalin da a nataengan a tattao... siak, bassit ti panagbiagkon... agki-kitakamto iti sabali a biag... dagiti annak rebbengda nga ikagumaan nga agbalinda a nalalaing ngem dagiti nagan-annak kadakuada ket iti saklot tayo, awan sabali a maisurutayo no saan a ti inda panagtaginayon nga agub-ubing.

—¡Ay! ¡ania ket a nagsabali dagiti panpanunot yon! —kinuna a nakigtot ni kapitana *Tinay*, a pinagakubna dagiti im-imana;—!kas man la di kay nagrigat a nangipasngay kadagiti annak yo a singin!

—Gapo ngarod ket ta nagrigatak a nangipasngay kadakuada, pinatan-ay ket sinursuruan ida, nupay marigrigat kami, diak kayat a, kalpasan ti kasta unay a rigat ken bannog a innak linaklak-am gapo kadakuada, agbalinda a sinantatao...

—¡Kunak a saan yo nga ayaten dagiti annak yo a kas bilin ti Dios!—kinuna ni *ermana Rufa*, a timekna ti naiget.

—Pammakawananyo, tunggal iná adda bukodna a panagayat kadagiti annakna: addada inná a managayat kadagiti annakda tapno inda ida paglak-aman; addada mangayat kadagiti annak da gapo kadakuada met la a naganak; ket addada managayat kadagiti annak da gapo iti pagimbagan met la dagiti annak da. Siak, maysaak kadagitoy naudi, kasta ti insuro kaniak daydi nagawan nga asawak.

—¡Amin dagiti panpanunotyó, kapitana María,—kinuna ni Rufa a kas la agsermon, saan da a mayalubog iti Relijión: sum-rekkay a *ermana* wenna kabsat ti *Santísimo Rosario*, ni *San Francisco*, ni *Santa Rita*, wenna ni *Santa Clara*!

—¡*Ermána* Rufa, inton maikari-akon a kabsat dagiti tattao, sa-akto panunuten ti makikabsat kadagiti sasanto!—insungbatna nga immisem

Tapno maringpastay daytoy a paset dagiti masarsarita, ket tapno dagiti agbasbasa makitada met uray apagbassit laeng ti sasa-wen dagiti taga taltalon maipanggep iti daydi a naaramid, intay iti plasa, iso a yan a pagsasaritaan, iti linong ti sapaw, dagiti sumag-mamano a taga taltalon, maysa kadakuada am-ammutayon, ta iso daydi lalaki a mangtagtagainep kadagiti dodoktor a mangngagas.

—¡Ti kaleddáang ko unay. —kunkuna toy, —iso ti saan a pan-nakatuluyen ti pagadalan!

—¿Apay? ¿apay? —saludsuden a sigagagar dagiti adda iti lawlawna.

—¡Ti anakko saanto nga agdoktoren, no di ket agpagpaguyod iti karison! ¡Awan! Awan pagadalanen!

—¿Asinno ti agkuna nga awanto ti pagadalanen? —sinaludsod ti maysa a nagubal ken nabaneg a taga talon, akakaba dagiti pang-pangalna ket bassit ti ulona.

—¡Siak! Dagiti papadi a pupuraw ninaganda ni don Crisós-tomo iti “plibastiero.” ¡Awan pagadalanen!

Amin dagiti sisasango napamayengda, a matada ti kas la umun-unton. Daydi nagan, baro kadakuada.

—¿Ket, dakes aya dayta a nagan? —nakuna idi agangay daydi nabaneg a taga talon.

—¡Iso ti kadaksan a mabalin a sawen ti maysa a kristiano iti padana a kristiano!

—¿Dakdakes ngem tarantado ken *saragate*?

—¡No kuman daydayta laeng! Namin-ado a pinanpanagan-andak iti kasta ket diak naan-ano, uray kuma la no nagsakit ti buksit ko.

—¡Ala!, saan ngata a dakdakes ngem ti “*indio*” a kuna ti al-peres!

Daydi akin-anak iti daydi agbalinen nga agpagpaguyod iti ka-ri-son, adadda manen a malmalday; daydi maysa kudkudenna ti ulona ket agpanunot.

—¡No kasta a ket, kas tay *betelapora* a kuna ti baket ti alperes! Dakdakes pay ngem dayta ti tumupra iti *ostia*.

—A ket, dakdakes pay ngem tumupra iti *ostia* iti Biernes Santo,—insungbatna a sidedeggang. —Malagipyo ti sao nga *ispichoso*, nga umanayen a sawen iti maysa a tao tapno dagiti sibil ni Villa Abrile inda tiliwen a ibelleng iti adayo a daga, wenna ipukok iti pagbaludan?; a ket, ti sao a *plesbestiero* dakdakes a nagperribo. Kas kuna ti telegrapista ken ti direktorsilio, *plibestiro* no kuna ti maysa a kristiano, kura wenna kastila iti sabali a kristiano a kas kadatayo, kas la *santusdeus* ken *rekimitemnam* daytan: no panaganandaka maminsan iti *p'ibustiero*, mabalinmon ti agkonpesar ken mangbayad kadagiti ut-utangmo, ta awan sabali a pamuspusamon no di mapan pabitay. Ammumon a ti direktorsilio ken ti telegrapista ammuda dagita: ti maysa makisasao kadagiti barbarot ket ti maikadua ammuna ti sao ti kastila ket awan sabali nga igiggamanna no di ti pagsurat.

Isuda amin inda napabuteng.

—¡Uray pilitendak a pagsapatusen ken saan a uminom iti bayat ti panagbiag ko iti sabali no di la daytay isbo ti kabayo a naganenda iti *serbesa*, madiak la ket di a panagananda iti uray maminpinsan laeng iti *pelbistero!*—insapata daydi taga talon a pinetpetanna ti gemgemna.—Asinno? Siak, no siak la ti baknang a kas ken don Crisóstomo, no ámmok la ti agsao iti kastila, a kas kenkuana no mabalin ko la ti mangan a napardas nga agkutsilio ken agkutsara, katawaak ti lima a kukura!

¡Ti umuna a sibil a makitak nga agtakaw iti manok, panaganak iti *palabistiero*... ket dagusekto ti mapan agkonpesar!—indayamudom ti maysa kadagiti taga taltalon, ket immadayo

TI UMUNA NGA ULEP

Iti balay ni Kapitan Tiago saan a basbassit ti kibor ngem iti ulo dagiti tattao. Ni María Clara awan sabali nga aramidna no di agsangit ket dina denggen dagiti pangliwliwa ni ikitna ken ni Andeng, daydi kinaskasusona. Inparit ni amana a makisao ken Ibarra inggana iti saan a ikkaten dagiti papadi ti pannakaeskumulgadona.

Ni Kapitan Tiago, a kasta unay pannakaparinggorna a mangisagsagana iti balayna tapno maikari a dagusan ti kapitan general, pinaayabanda iti konbento.

—Saan ka nga agsangsangit, anakko, —kunkuna ni ikit Isabel, a punpunasanna iti *gamusa* dagiti nasilap a sarsarming; ikkatendanto ti pannakaeskumulgadona, suratandanto ti Santo Papa. . . mangtedtayto iti dakkal a limos. . . ¡Ni Padre Dámaso nadasay laeng . . . saan a natay!

—Saan ka nga agsangsangit, —kunkuna met ni Andeng iti uainayad a timek; —aramidekto a makasaom: ania ti gapona a naaramid dagiti konpesonario, no di gapo tapno intay agbasol? Mapakawan amin no ibaga iti Kura!

—Idi kuan, simmangpeten ni Kapitan Tiago. Dagiti babbai sinapulda iti rupana ti sungbat dagiti ado a salsaludsod; ngem ti rupa ni Kapitan Tiago ipakitana a mapulkukan unay. Daydi nakakaasi a tao aglinget, ipunasna ti imana iti musingna, ngem awan, saan a makapagsao uray maysa laeng.

¿Ania, Santiago? —saludsuden a sigagagar ni ikit Isabel.

Ni Kapitan Tiago asog ti inna insungbat, ket punasenna ti luana.

—¡Ipagapom ken Apo Dios, agsauka! ¿Ania ti maaramid?

—¡Naaramid ti ibutbutengkon! —nakunana idi agangay, a makasangsangit. —¡Napukaw aminen! ¡Ni Padre Dámaso ibilinna a gupdek ti nalpas a nagtutulaganen, tano saan, madusaák

ditoy a biag ken iti pay nagkaysa! ¡Isuda amin kasta ti sao da, uray pay ni Padre Sibyla! Rebbengko a ripkan kenkuana ti balay ko . . . ket nasurok a lima pulo ribo a pisos ti utang ko kenkuana! Inbagak toy kadagiti papadi, ngem didak kinayat a dinengngeg. ¿Ania ti kaykayatmo a mapukaw, kinunada kaniak, dayta lima pulo ribo a pisos wenno dayta biag ken dayta kararuam? ¡Ay, San Antonio! ¡no kuma la no ammok, no kuma la no ammok!

Ni María Clara agan-anug-og.

—Dika agsangsangit, anakko unay, —innayunna, a kini-tana ni María Clara; —saan ka man a kas ti daydi inam a uray kaano saan a nagsangit . . . sa la nagsangit idi naginaw. . . Ni Padre Dámaso inbagana kaniak nga adda simmangpeten a kabagyanna a naggapo sadi Espania . . . ket rantana a ya-sawa kenka . . .

Ni María Clara inapputna dagiti laplapayagna.

—¿Ngem, Santiago, agmauyungka? —inyikkis ni ikit Isabel; —jita ket ti inka panangibaga iti sabali a mangasawa kenkuana! Ipagarupmo a dayta anakmo agsukat iti mangasawa kenkuana a kas la agsukat iti badona?

—Iso met dayta ti kunkunak itay, Isabel; ni don Crisós-tomo, baknang . . . dagiti kakastila maki-asawada gapo laeng iti ayatda iti pirak . . . ngem, ¿ania ti kayat mo nga aramidek? Inamesandak a eskumulgaduen met. . . kunada a saan la a ti kararuak ti agpeggad, no di pay ket ti bagik. . . ti bagik, mangngemmo? ¡ti bagik!

—Ngem sika, ti la mangpadpadagsen iti leddaang ta anak mo ti kukuaem! ¿Dimo met, gayyem aya ti arsobispo? ¿Apay a dimo suratan?

—Ti arsobispo, praile met, ti arsobispo awan sabali nga aramidenna no di ti ibaga dagiti praile. Ngem, María, dika agsangsangit; umayto ti Kapitan Jeneral, kayatnakanto a kitaen ket dagita matmatam nalabbagadanto . . . ¡Ay! siak, a inpagarupko a nagasatak iti daytoy a malem . . . no saan kuma a gapo iti daytoy daksanggasat a naaramid, siak kuma ti kagagasatan kadagiti amin a tattao ket isuda amin indak kuma ap-apalan. . . Agtalnaka, anakko; ¡dakdakes pay ti gasatko ngem sika, ket diak agsangit! ¡Sika mabalinmo ti maki-asawa iti sabali a

nalalain, ngem siak, siak mapukawannak iti lima pulo ribo a pisos! ¡Ay, Birjen de Antipolo, no kuma ngad no adda gasat ko no rabii!

Palpaltog, danarudor dagiti luglugan, padakpadak dagiti kababayo, ti músika a mangtugtug iti *Marcha Real* inda inpakdaar ti idadateng ni *Ekselensia*, ti *Gobernador Jeneral* dagiti Purpuro a Pilipinas. Ni María Clara nagtaray a napan naglemmeng iti siledna . . . ¡jasi pay ti balasang! pagay-ayamanda man dayta pusom dagiti nagubsang a im-ima a saan da nga ammo dagiti narasi a linlinabagna.

Idi ta ti balay mapunpunno kadagiti tattao, ket napigsa a padakpadak, timek ti turayen dagiti sosoldado nga agbilin, aweng ti *sable* ken *espuelas* dagiti mangngeg iti iso amin a di manganano daydi naladingit a balasang adda a naidasay, agarop sipaparintumeng iti sangwanan ti maysa a ladawan ni Apo Santa María a nakailanadan ti kasasaadna iti daydi nakalkaldaang a kinamaymaysana, nga awan sabali a nakaammo a nangrik-na no di laeng ni Delaroché, a kas man itay inna natakuatan idi agawid nga aggapo iti tanem ti Anak Na. Ni María Clara saanna a panpanunuten ti ladingit daydi nga ina, panpanunutenna piman ti bukodna a ladingit. Ti ulona nagleppay iti barukongna ket dagiti im-imana naisadagda iti datar, arigna man ti ungkay ti maysa a sabong ti asusena a kineltay ti napigsa nga alawig. ¡Maysa a kasakbayan a tinagtagainep ken tinaktakunaynay iti bayat dagiti tawtawen, a ti essemna a timmaod idi ubing pay ket dimmegdegdeg idi ta agbalasang, ti inda piman naibinggas kadagiti laslasagna, saket ita kayatda man a lapgisen iti maymaysa laeng a sao, iti isip ken iti pusona! ¡Ti kasdi arigna ti panangpasardeng iti panagpitik ti puso ket panagiddep iti silaw ti isip!

Ni María Clara, naimbag ken nasingpet a kristiana ket naayat met a inanak. Saan la a mabuteng iti *eskomunion*: ti bilin ken ti na-amesan a talingenngen ni amana dawatenda ita kenkuana nga ipatlina ti ayatna. Iso inna marikna ti amin ti pigsa daydi nga ayat nga agpapan idi dina pay inatap a kasdi. Maysa piman idi damona a karayan a sitatalinaay nga agay-ayos nabanglo a sabsabong dagiti nairamen kadagiti ig-igidna ket babassit a dardarat iti lansadna. Ti ayosna apaman la

ta parasuken ti angin; makuna kuma no inna kitaen nga agin inana a si-a-alinaay. Ngem iti apagdarikmat, umilet ti pagayusanna, nakersang, dadakkel a batbato dagiti mangabbeng kenkuana, dadakkel a pupuon dagiti kayakayo dagiti naibangen a mangsangga, ja! iso tay agdanarudor ti karayan, rumasok, agburek dagiti daldal-luyon, wagwagenna dagiti kasta unay a lablabutab, batbatenna dagiti batbato ket agtapuak iti derraas!

Kayatna piman ti aglualo, ngem; asinno kad met ti aglualo no pinanawan ni inanama? —Aglualo datao no inda datao manginana, ket no saan, ta kumamangtay iti Dios, isuna la nga asog dagiti mapataod. —“¡Dios ko!” kunkuna a yik-ikkis ti pusona, ¿apay a kasta man a isina ti maysa a tao, apay a ipawil kenkuana ti ayat dagiti dadduma? Sika dimo ipaidam ti initmo, ti anginmo, ket dimo met ilemmeng kenkuana ti buya ti langitmo, ¿apay a maipaidam kenkuana ni ayat, idinto nga uray awan langit, uray awan angin, uray awan init, mabalin ti agbiag, ngem no awan ayat, saan?”

¿Dumtengda ngata iti saad ti Apo dagita nga ik-ikkis a saan a mangngeg dagiti tattao? ¿ipangag ngata ida ti Ina dagiti awanan gasat?

¡Ay! daydi nakakaasi a balasang, a dina piman naam-ammo ti maysa nga ina, maituredna man a italek dagidi a sensennaay a patauden ti ayat ditoy rabaw ti daga iti daydi nakadaldalos a puso nga awan sabali a naam-ammuna no di laeng ti ayat ti maysa nga anak ken ti ayat ti maysa nga iná; iso, iti let-ang dagiti ladingitna, inna man kumamang iti daydi ladawan ti babai, a nagbalin a dios, kasayaatan a nagpupunipunan ti kaimbagan dagiti parparsua, iti daydi naiduma iti sam-it a parnuay ti Kakristianuan, iso a namagtipon iti biangna kadagiti dua a kaskasasaad a naiparungbuan ti maysa a babai: kinabalasang a di natulawan ken kina-ina, a di ket naglak-am kadagiti tutuok da, iso a naganentay iti María.

—¡Ina, Ina! —isasaiibekna.

Ni ikit Isabel napanna inaón iti let-ang ti ladingitna. Nagdadateng dagiti dadduma a gagayyemna ket ti Kapitan Jeneral kayatna a kasao.

—¡Ikit, kunayo kad laengen a masakitak! —inyasog dayli
balasang a sikikigtot; —¡indak pagtugtugen iti piano ken pagda-
niwen!

—¡Inkari ni amam!, ¿kayatmo a mabainan ni amam?

Ni María Clara timmakder, kinitana ni ikitna, tiniritirna
dagiti nalibnos a taktakiagna, ket indayamudumna:

¡O! no addaanak la kuma . . .

Ngem dina natuloy ti saona, ket rinugyanna ti nagaruat.

NI EKSELENSIA

—!Kayatko a kasao dayta a bumaro! —kinuna ni *Ekselensia* iti maysa nga *ayudante* na; —riniingna amin a gagarko.

—¡Napanda sinapulen, *Jeneral!* Ngem adda maysa a bumaro a taga Manila a dumawdawat a sigaganetget iti pannakisaritana kadakayo. Inbaganii kenkuana nga awan kanitoyo ket saan kay a inamay ditoy a umay agdengngeg iti asog, no di umay kumita iti ili ken agbuya ti libot, ngem insungbatna a dakayo adda laeng kanitoyo a mangipaay iti linteg . . .

Ni *Ekselensia* tinaliawna ti Alkalde a sisisiddaaw.

—No diak maallilaw, —kinuna toy a nagkurno bassit, —iso dayta tay bumaro a nakiringgor itay bigat ken Padre Dámaso gapo iti sermon.

¿—Sabali manen? ¿Inranta dayta a praile ti mangriribok iti probinsia, wenno ipagarupna nga iso ti agbilin ditoy? ¡Ibagayo iti dayta bumaro a sumbrek!

Ni *Ekselensia* agpagnapagna a makapungpungtot iti murdong ken murdong ti kadaklan.

Iti siled a kasaruno ti *salas* aduda dagiti kakastila, a naila-laok kadagiti tuturayen dagiti sosoldado, agturturay iti ili a San Diego ken sabsabali pay a umili; napurukpurukda ket agsasarita wenno aggaangatda iti sao. Addada met sadiay amin dagiti praile, malaksid ni Padre Dámaso, ket kayatda met ti sumbrek a mangiruknoy iti panagdayawda ken *Ekselensia*.

—¡Ni *Ekselensia*, ti Kapitan Jeneral, dawatenna kadakayo, *Reberensias*, nga aguraykay bassit, —kinuna ti *ayudante*; —sumbrekkayo, bumaro!

Daydi taga Manila, a namagsinnukat iti saó ti griego ken sao ti tagalog, simbrek iti *salas* a sibeessag ken sipipigerger.

Isuda amin nasdaawanda unay: maka-unget ngata unay ni *Ekselensia*, ta maituredna man a pagurayen dagiti praile. Ni Padre Sibyla kinunana:

—¡Siak, awan innak kenkuana ibaga . . . ¡daddadaelek la ket ti kanitok ditoy!

—Kasta met ti kunak, —innayon ti maysa nga agustino; ¿in-tayon?

¿Di ngata nasaysayaat no ammuentayo no ania ti panunot-na? —sinaludsod ni Padre Salvi; —malisiantay no kua ti maysa a riri . . . ket . . . mabalintay met a ipalagip kenkuana . . . dagiti an-annongna iti . . . Relijion . . .

¡*Reberensia!* ¡Appo a papadi, mabalinyo ti sumbrek, no kayatyoy! —kinuna ti ayudante, nga intunugna daydi bumaro a di makaawat iti sao ti griego, nga ita rumuar, a rupana ti sirara niag iti rago.

Ni Fray Sibyla iso ti immuna a simbrek; iti likudanna, ni Padre Salvi, ni Padre Manuel Martín ken dagiti dadduma pay a praile. Nagkablaawda a sipapakumbaba, —malaksid ni Padre Sibyla a tinaginayunna, unay idi nagtamed, ti kas la galad ti nangatngato; ni Padre Salvi ngannganina pay tinukkol ti siket-na.

—¿Asinno kadakayo ti Padre Dámaso? —sinaludsod a inkellaat ni *Ekselensia*, a dina pay ida pinagtugaw, dina pay ida nagsaludsudan iti salun-at da, dina pay ida inturungan iti naimas a sarita, iso a nakairuaman unay dagidi ingget ngato a tattao.

—¡Ni Padre Dámaso, awan, *senior*, kadakami! —insungbat ni Padre Sibyla, a timekna ti namaga a kas ti tinek ti Jeneral.

—Adda a naidalit iti iddana ti madadaan a pabilin kadakayo, *Ekselensia*, —innayon a sipapakumbaba ni Padre Salvi; —kalpasan ti ragsak mi a kumablaaw ken umammo iti salun-at yo, *Ekselensia*, a kas rebbeng dagiti amin a naimbag a buybuyot ti Ari ken dagiti amin a tattao nga addaan sursuro, umaykam met, iti nagan tay napakumbaba a bilinenyo, *Ekselensia*, iso nga iti kadakes ti gasatna . . .

—¡O! —insengngat ti Kapitan Jeneral a pinagpulgusna ti maysa a tugaw iti maysa a sakana ket immisem iti isem ti makapungtot, —no kuman amin dagiti pabilbilin itoy kinaekselensia kas da ken Reberensia, ni Padre Dámaso, kaykayatko a siak langen ti pabilin ken *Ekselensia!*

Dagidi praile nga addada a sitatakder, simgar, dagiti kararua da iti kasdi a sao!

—¡Agtugawkayo, Reberensias! —sana innayon kalpasan ti nabiiit a bannayat a pinasam-itna bassit ti timekna.

Ni Kapitan Tiago nakaaruat iti prak ket agtiltil-ay a magmagna; kinibinna ni María Clara a simbrek a si-a-alumiim ken sibubuteng. Nupay kasta, nagtamed iti nataraki ken nadayaw unay.

—¿Iso ti balasang nga anak yo? —sinaludsod a nasdaaw ti Kapitan Jeneral.

—¡Ken anak yo met, Jeneral! —insungbat ni Kapitan Tiago, a siraranga.

Ti Alkalde ken dagiti *ayudante* nagmulagatda, ngem ti Kapitan Jeneral, a dina ket binayan ti kinadeggangna, inggayatna ti imana iti balasang, ket kinunana a sia-ayat:

¡Nagasat dagiti nagannak nga addaan anak a kas kadakayo, balasang ko! naraem ken nadayaw ti nanarsaritaan da kaniak iti biangyo . . . kinalikagumankayo a makita ta kayatko nga isawang ti innak panagyaman gapo iti naimbag a inkay inaramid ita nga aldaw. Naammuak *amin*, ket inton agsuratak iti nangato a Turay ti Ari, diakto lipatan ti naimbag a inaramidyo. Ngem ita, ipalubusyo nga, iti nagan ti Nangato nga Ari, a ditoy. siak ti pannakabagina, iso a mangayat iti *talna ken talingengen* dagiti natudio nga iturayanna, ken iti pay met nagan ko, iti nagan ti maysa nga ama nga addaan met iti annak a babbalasang a katawtawenyo, ipalubusyo, kunak, a itdek kadakayo ti napusuan a panagyaman ken ti innak panangikalikagom a maikkankay iti maysa a gungguna!

¡Apo . . . ! —insungbat a sipipigerger ni María Clara.

Ni *Ekselensia* naawatanna ti kinayatna nga insao, ket kinunana:

—Naimbag unay, balasangko, a dakayo inkay mapneken ita uneg ta pusoyo ken iti ayat dagiti kakailianyo: pudno nga iso ti kasayaatan a gungguna, ket saan kuma a datao ti sumapol iti sabalin. Ngem didak kuma paidaman iti maysa a nasyaat a waya nga innak panangipakita a no ti Linteg ammuna ti manusa, ammuna met ti manggungguna, ket saan a kanayon a *sibubulsek*.

Dagiti sasao a naideppel iti nagirig a *letra* nabalikasda a kas la adda sabali a kayatda a sawen ket napigpigsa pay ti panakaisawangda ngem dagiti dadduma.

¡Ni Don Juan Crisóstomo Ibarra aguray iti bilin ni *Ekselensia!* —kinuna iti napigsa a timek ti maysa nga *ayudante*.

Ni María Clara nagkintayeg.

—¡A! —kinuna ti Kapitan Jeneral, ipalubusyo, balasangko, nga innak isawang ti tarigagayko a makasubli a makakita kadakayo kasangwanan ti ipapanawko ditoy a ili: adda pay la nasken unay a banag a innak kadakay isarita. ¡Apo Alkalde! kuyugendakto kuma nga mapan manglibot iti ili a kayatko nga aramiden a magmagna, kalpasan ti innak pannakisarita a may-maysa ken apo Ibarra!

—Ni *Ekselensia* ipalubusna kuma nga inkam ibaga, —kinuna ni Padre Salvi a sipapakumbaba, —a ni apo Ibarra, naesku mulgado . . .

Ni Ekselensia ginupedna ti saona ket kinunana:

—Maragsakannak unay, ta awan sabali a leddaangek no di laeng ti agdama a sakit ni Padre Dámaso, a ti *maminpinsan a ipipiana* iso ti nalawag a kalikagomko, ta iti tawenna, saan ngata unay a nasayaat ti *ipapan na sadi Espania* a gapo iti salun-atna. ¡Ngem itoy iso ti makaammo . . . ket ita, ni Apo Dios ti mangtaginayon iti piayo, *Reberensias!*

Maysa ken maysa kadakuada, pimmanawda.

—¡Ket, iso pay ti makaammo a! —indayamudom ni Padre Salvi idi rimuar.

--¡Kitaento no siasinno ti umun-una nga agbaniaga! —innayon ti sabali a pransiskano.

¡Agawidak itan! —kinuna a siluluksaw ni Padre Sibyla.

—¡Ket dakami agawidkam met idia probinsia min! —kinuna dagidi agustino.

Maysa ken maysa kadakuada dida maibturan a gapo iti biddot ti maysa a pransiskano, ni *Ekselensia* inna ida inawat a silalamiis.

Iti siled a kasaruno ti *salas* nakisinnabatda ken Ibarra, daydi nangsangsangaili kadakuada iti nabiit pay a uras. Saan da a nagkikinnablaaw, ngem nagkikinnitada iti ado ti kayatna a sa-wen.

Saan a kasta ti Alkalde, ta idi ta makatalawen dagiti praille, inna kinablaawan ket inggayatna ti imana iti nainggagayyeman unay, ngem ti idadateng ti *ayudante* a napan nangsapol iti bu-marro saanna nga inpalubos a inda nakapagsarita.

Iti ruangan nagsabatda ken María Clara: dagiti matmata-da a dua ado ti nagsinnawanda, ngem naipadpadumada unay iti sinao dagiti matmata dagiti praile.

Ni Ibarra nakapanes iti naiget. Dimmatag a sitatalna ket nagtamed iti nauneg, nupay ti ipapan dagiti praile inparagupna a saan a nasayaat a pakdaar.

Ti Kapitan Jeneral immaddang a simmabat kenkuana.

Maayatannak unay, apo Ibarra, a pumetpet iti imayo. Ipalubusyo nga awatenkayo iti sidong ti panagtalek.

Pudno, ni *Ekselensia* kitkitaen ken am-amirisenna daydi bumaro a saan a mailemmeng ti ayatna.

—¡Apo, . . . dayta nga imbag . . . !

—Masaktanna iti dayta siddaawyo, kayatna sawen a saan yo nga inuray a nasayaat ti panangawat ko kadakayo: ti kasta kayuluganna nga agduadua kayo iti kinalinteg ko!

Ti naayat a pannakaawat, apo, a maipaay iti maysa a kabasitan a buyot ti Ari, a kas kaniak, saan a linteg, maysa a kaasi.

—¡Ala wen, ala wen! —kinuna ni *Ekselensia* a nagtugaw ket intuduna met ken Ibarra ti maysa a tugaw, —bay-andakam met nga aglak-am iti sangkabassit a ragsak; maayatannak unay iti aramidyo ket inkalikagumkon iti Turay ti Ari a maikkankay iti maysa a gungguna gapo iti naimbag unay a gakatyo a mangibangon iti maysa a Pagadalan . . . No kuma no immaykay kaniak, immayak kuma timmabuno a siraragsak iti rambak ket nalabit a naliklikan kuma ti maysa nga inkay nagluksawan.

—Gapo ta bassit unay ti napanunotko a bangunen, insungbat daydi bumaro, —inpagarupko ket di a saan a maikari a panangsinga iti imatangyo kadagiti ado unay nga ar-aramidyo; maysa pay, ti rebbengko iso ti innak panangipakaammo nga umuna iti kangatuan nga agturay iti probinsiak.

Ni *Ekselensia* pinaggarawna ti ulona a kas la makaay-ayat unay, sana intuloy nga inyadadda pay ti nakaim-imo a timekna:

—No maipanggep iti naaramid kadakay ken Padre Dámaso, saan kay nga agbuteng ken gumura; awanto ti masagid a uray maysa a buok ti uloyo, no siak pay met la ket ti agturay kadagitoy a Purpuro; ket no maipapan iti *eskomunion*, innakto kasao ti arsobispo, ta masapol a sumuruttayo kadagiti agdama a

kaskasasaad: ditoy saan tay a mabalin a katawaan iti napatak dagita a banbanag, a kas sadi Espania wenno sadi nalawagan a Europa. Nupay kasta, ikagumaanyo iti kasakbayan a yadadda ti annadyo; sinaranget-yo dagiti praile, isuda a gapo iti kayulugan ken kinabaknang da, masapol a inda madayaw. Ngem inkayto salakniban, ta ayatek dagiti naimbag a inanak, kayatko a mapagraeman ti lagip dagiti nagannak; siak inayatko met dagiti nagan-annak kaniak, ket jadda ti Dios! diak ammo no ania kuma ti innak inaramid, no siak ti nakaaramidan ti naaramid kadakayo . . .

Sana binaliwan a dagos ti saritana, ket sinaludsudna:

—Nasauda kaniak a naggapukay sadi Europa: ¿nagyan kay sadi Madrid?

—Wen, apo, nagbinulanak sadiay.

¿Nangngegyo ngata a nasao dagiti kamkameng ti bubongko? —Kappapanawyo sadiay idi naigasatak ti nayam-ammo kadakuada.

—¿Ket, apay, ngarod, a immay kayo a saan a nangisangpet iti maysa a surat a pangikalikagumda kadakayo?

—Apo, —insungbat ni Ibarra a nagtamed, —gapo ta saanak a naggapo a nagtartaros sadi Espania, ken gapo pay ta nasasauda ti kababalinyo, ket kinunak ket di a ti maysa a surat a pangikalikagom saan la nga awan inna pagpaayan, no di pay ket maysa a makasasakit: dakam amin a pilipino addakam a naikalikagom ita dayaw ta biangyo.

Maysa nga isem ti nagpadlaw kadagiti bibbibig daydi lakay a soldado, iso a simmungbat a si-inayad a kasna itay rinukod ken tinimbeng dagiti sasaona:

—Makaayatak ta kasta ti pamanunutanyo, ket . . . ¡kasta kuma ti rebhengna! Nupay kasta, anak, ammuyo ngata dagiti naipabaklay kadakam ditoy Pilipinas. Ditoy, dakami, lallakay a sosoldado, aramidenmi amin ket dakam amin: dakam ti Ari, *Ministro de Estado, de Guerra, de Gobernación, de Fomento, de Gracia y Justicia*, kdmpy. ket ti pay dakdakes, ta iti uray ania laeng, masapulmi pay la ti makiومان iti adayo nga Ina nga Espania, iso a mangannamong wenno mangpaid, kas maitutop iti kasasaad no dadduma, sibubulsek! kadagiti ikalikalikagom mi. Ket ¡kunami, dakam a kakastila: “*ti ado ti gammatanna, bassit ti mapetpetanna!*” Umaykam pay ditoy a, iti

kaaduanna, bassit unay ti ammo mi maipanggep itoy a ili, sa mi panawan, no rugyanmi a maam-ammo. —Mabalinko ti agsao iti nalawag kadakayo, ta awan pagpapaayan ti sabali nga innak ipakita. Iso ti gapona a no sadi Espania, a tunggal sanga ti Turay adda *Ministrona*, a nayanak ken dimmakkel sadiay, addada pagpagiwarnak ken timek ti Ili; nalawag a isusupiat bukiradenna dagiti matmata ti Turay ket silawanna, amin a maaramid adda la pagkurangan ken pamilawan, maysa a milagro no ditoy, saan a nakibor amin, ta awan dagiti nakunak a sag-saguday nga adda sadiay, sapay ket adda kumkumleb iti sipngget ti maysa a nabileg a isusupiat. Dakami nga agturturay saan kam nga agkurang iti naimbag a pakinakem, ngem mapilitkam a mangaramat iti sabali a mata ken takiag a, iti kaaduanna, saanmi nga am-ammo, isuda a nalabit saan a ti ili da ti inda ikalikalikagom nga agimbag no di ket dagiti bukbukod da a bibiang. Saan a dakam ti akinbasol iti daytoy, no di ket dagiti agdama a kaskasasaad; dagiti praile saan a bassit ti inda maitulong kadakami, ngem saan dan a umanay . . . Riniingyo ti gagar ko kadakayo, ket kayatko kuma a ti nagkurangan ti agdama nga alubugen ti Turay saannakay a dangran iti apagapaman . . . siak saanko a mabalin a makita amin dagiti iturayak, ket isuda amin saan da met a mabalin ti umay kaniak agkamang. ‘Adda mabalinko a pagpapaayan kadakayo? adda kayatyo a dawaten?’

Ni Ibarra nagpanunot.

—Apo, —insungbatna, —ti kadaklan a kalikagomko iso ti gasat, nam-ay ti dagak, gasat ken nam-ay a kayatko kuma a mautang iti Ina nga Espania ken iti bileg dagiti kakailiak, isuda a pagsinggaluten kuma ti agnanayon, maymaysa a tarigagay ken maymaysa a gasat. Iti dawatek, santo la maited ti Turay, kalpasan ti ado a tawen a panagbannog a kanayon ken nasayaat a panakabalbaliw dagiti agdama a kaskasasaad.

Ni *Ekselensia* inna kinita iti nabiiit iti ikikita a saan a liniklikan ni Ibarra.

—¡Dakayo ti umuna a tao a makasaritak ditoy a daga! — kinunana, ket inna inggayat ti imana.

—*Ekselensia*, isuna la ngamin a inkay nakita dagiti adda nga aguy-uyas kadagiti dadakel a pagpagilian, saan yo a nakita dagiti naparpardaya nga ab-abong dagiti il-ili mi: nakitayo kuma,

Ekselensia, dagiti pudpudno a tattao, no iti kinatao umanayeri ti kaadda ti puso a naayat ken kadmawyan a nanumo.

Ti Kapitan Jeneral timmakder ket nagpagnapagna iti murdong ken murdong ti *salas*.

—Apo Ibarra, —kinunana, a nagsardeng a kella-at, —daydi bumaro timmakder nalabit, iti uneg ti maysa a bulan pumanawak; ti sursuroyo ken ti panagpanpanunot yo saan da a maitutop ditoy a daga. Ilakuyo amin a kukuayo, isaganayo ti balkotyo ket umaykay kumuyog kaniak sadi Europa: nasaysayaat kadakayo daydiay a daga.

—Ti lagip ta imbag yo, *Ekselensia*, taginayunekto inggana iti adda biagko! —insungbat ni Ibarra a nasnaayan; —ngem rebengko ti agbiag iti sidong ti daga a nagbiagan dagidi naganannak kaniak . . .

¡A nakatayanda, nasaysayaat no kunayo! Patiendak, nalabit nga am-ammok a nalalaing ngem dakayo ti ili yo . . . makiasawakay gayam iti maysa a balasang a maikari a pagraeman, ket inkay ket taktaktaken dituyen! Inkayo, inkay iti dennana, ket tapno adadda ti wayawayayo, ibaunyo kaniak ni amana, —innayunna nga immisem. —Ngem diyo liplipatan a kayatko a kuyugendak a mapan agpagnapagna.

Ni Ibarra nagtamed ket immadayo.

Ni *Ekselensia* inayabanna ti *ayudantena*.

—¡Makaay-ayatak! —kinunana ket inna pinikipik ti abagana; —ita, iso ti umuna a pannakakitak a mabalin ti agbalin a naimbag a kastila a di ket baybay-an ti kinaimbag a pilipino ken ti panagayat iti daga a nakayanakan; ita, naipamatmatko met langen kadagitay reberensias a saan da datao nga abalbalay amin: ¡daytoy a bumaro iso ti nangted kaniak iti kanito, ket iti mabiit, innakto mabayadan aminen a utang ko kadagiti praille! Nakail-ilala ta daydiay a bumaro addanto aldaw a . . . ¡ngem, ayaban man ti Alkalde!

Toy nagparang a dagos.

Apo Alkalde, —kinunana idi sumsumbrek daytoy, —tapno maliklikan dagiti *maar-aramid* a kas ti *naimatanganyo* itay aldaw, maar-aramid a ladingitek ta *dadaelenda* ti nasayaat a nagan ti Turay ken amin dagiti kakastila, ikalikagumko kadakayo iti *nai-*

get ni apo Ibarra, tapno inkay ited kenkuana saan la a ti amin a masapol a pangiringpasna kadagiti makapaimbag iti ili a gagkakatna, no di pay ket inkay ilisi iti kasakbayan a singsingaen ti uray siasinno ti katataona ken babaen ti uray ania a pambar.

Ti Alkalde naawatanna ti pannakabalawna ket nagdumog a pinangilimmengna iti danagna.

--Ibagayo met ti kasta iti alperes nga adda ditoy, ket palutputenyo no pudno nga adda met parparnuayenna a saan a ikeddeng dagiti pagan-annurutan: saan a maymaysa ti nangngeg ko nga asog maipapan iti daytoy.

Ni Kapitan Tiago nagparang a kasta unay a sikkilna.

--Don *Santiago*, -- kinuna ni *Ekselesia* a si-aayat, --itay laeng a kinablaawankayo gapo iti gasatyo a nakayanak iti maysa a babai a kas ken balasang a de los Santos; ita, kabla-awankayo gapo iti manmanugangenyoy: ti kasingpetan nga anak maikari unay nga agpayso iti kinaimbagna a makipagili ditoy Pilipinas ¿Mabalin nga amuen no kaanunto ti panagasawada?

--¡Apo! . . . --intanamitim ni Kapitan Tiago ket pinunasna ti linget nga agay-ayos iti muggingna.

--¡Ala, makitak nga awan pay ti natinong! No agkurang dagiti manganak, maragsakannakto unay a maysa kadakuada. ¡Kayatko a punasen ti di unay nasayaat a pinataod kaniak dagiti panagas-asawa nga innak inan-anak agpapan ita! --innayunna nga inturungna ti saona iti Alkalde.

--¡Wen, apo! --insungbat ni Kapitan Tiago, nga immisem iti nakakaasi.

Ni Ibarra istay nagtartaray a napan nangsapol ken María Clara: ado dagiti inna ibaga kenkuana ken saritaen. Adda nangngegna a naragsak a timtimek iti maysa kadagiti silsiled ket inin-inayadna a tinuktok ti ruangan.

--¿Asinno ti umayab? --sinaludsod ni María Clara.

--¡Siak!

Nagsardeng dagiti timtimek ket ti ruangan. . . saan a naglukat.

Siak, mabalinko ti sumbrek?, —sinaludsod daydi bumaro, a pusona ti agpitikpitik iti napigsa.

Ti ulimek nagtaginayon. Kalpasan ti sumagmamano a kani-to adda immasideg iti ruangan a nakarting nga ad-addang ket ti naragsak a timek ni Sinang inyarasaasna iti abot ti tutulbekan:

—Crisóstomo, inkam idiyay pagbuyaan no rabii; isuratmo ti kayat mo nga ibaga ken María Clara.

Ket dagidi ad-addang immadayuda manen, sikakarting a kas idi ipapanda.

—¿Ania ti kayat a sawen ti kastoy? —indayamudom ni Ibarra a sipapanunot ket immadayo a nagin-inayad iti ruangan.

TI LIBOT

Iti rabii, idi ta naseggedan aminen dagiti parparol kada-giti tawtawa, rimuar ti maikapat a libot a napakuyugan kada-giti ruprupikar ken dagiti di agkurang a palpaltog.

Ti Kapitan Jeneral, iso a napan nagpagnapagna a kinuyog dagiti dua nga *ayudante* na, ni Kapitan Tiago, ti Alkalde, ti alperes ken ni Ibarra, a sinarunuda dagiti sibil ken dagiti agturturay nga agpalisi kadagiti tattao ken mangaramidda iti dalan da, naawis a mapan agpalabas iti libot iti balay ti gobernadorsilio, iso a nagpaaramid iti sangwanan ti balayna iti maysa a kubungkubong a pagyanan ti mangidaniw iti kabla-aw iti santo a patrón.

Ni Ibarra kinayatna kuma ti saan a napan nangdengngeg iti maibitla a daniw ket kinaykayatna kuma ti napan nagpalabas iti libot iti balay ni Kapitan Tiago, iso a nagbatian da María Clara ken dagiti gagayyemna, ngem ni *Ekselensia* kayatna a denggen ti daniw ket awan sabali a namuspusanna no di ti inna panangliwliwa iti nakemna iti innanto kenkuana pannakakita iti pagbuyaan.

Nairugi ti libot kadagiti siriales a pirak, a iniggaman ti tallo a sakristan a nakaguanes; simmaruno dagiti ububbing nga agad-adal a kinuyog ida ti mangisursuro; sa dagiti ububbing a nagiggem kadagiti parparol a papel a nadumaduma ti kita ken buyada, naiyungkayda iti kawayan, adda atiddag adda ababa, ket naramenan kas kinayat ti agiggem, ta daydi iso met ti bagi nga arayat dagiti ububbing a taga barbarrio. Sia-ayatda a mangtungpal iti daytoy nga annong, a ipabaklay kadakuada dagiti panglakayen ti barrio; tunggal maysa makaammo pumanunot ken mangaramid iti parolna, ken mangpataraki kada-giti ado a bitin-bitin kada parparaypay, kas ipalubos ti bulsana, sana silawan iti rungrong ti kandela, no adda gayyem wenna kabagyanna a saksristan, wenna gumatang iti maysa a bassit

a kandela a nalabaga a dagitay ar-aramaten dagiti in-insik kadagiti al-altar da.

Iti tengnga, addada nga agsublisubli dagiti *alguasil*, dagiti *tenientes de justisia*, a kumita tapno saan a mapugsat ti libot ken saan nga agdudurson dagiti tattao, ket iti kasta, adda *baras* da, a pagpalekda iti napigsa bassit, iso a mangted pay iti dayag ken raniag dagiti liblibot iti pakapasingpetan dagiti karkararua ken pakapadaegan dagiti ramrambak ti simbaan.

Ket no madama dagiti *alguasil* nga agibunong nga awan bayadna kadagiti makapasanto a babaot, addada met sabsabali nga agited nga awan met bayadna iti kandela a nadumaduma ti kadadakkell, a kasda pangliwliwa kadagiti mabaot.

—Apo Alkalde, —kinuna ni Ibarra iti nainayad, —*¿maited dagita a babaot a dusa dagiti basbasol wenno gapo la ta iso ti kayat?*

—*¡Pudno ti sao yo, apo Ibarra! —insungbat ti Kapitan Jeneral a nangngegna ti saludsod; —dagita . . . naranggas a makitkita dillawen amin nga aggapo kadagiti sabsabali a dagdaga. Mainumo kuma a maiparitda.*

Di ket ammo no ania ti gapon, ti immuna a santo a nagparang iso ni San Juan Bautista. No inna makita, makuna a saan unay a nasayaat ti damagna kadagiti tattao ti kasinsin ni Apo Tayo a Jesukristo; pudno ket di a dagiti saksaka ken butbutoy-na kasda la saka ken butoy ti balasang ket ti rupana, rupa ti *anarkota*, *ngem ti andasna*, *rayo a daan unayen*, *ket sinipngentan* dagiti sumagmamano nga ububbing a nagparol iti awan silawana, nga agkikinnulding iti awan makadkadlaw.

—*¡Daksanggasat! —indayamudom ni pilósopo Tasio, iso nga adda iti lansangan nga agbuybuya iti libot; jawan man pateg ti panangngaasim iti immuna a nangipakdaar iti Baro a Damag, awan man pateg ti pamagtamed ni Apo Jesús iti saklangmo! jawan man pateg ti naindaklan a pammatim, ti kinasingpet mo, ti ipapatay mo gapo iti pudno ken gapo kadagiti nabileg a panpanunot mo! jamin dagitoy, lipaten metten dagiti tattao, no awan sabali nga adda kenka no di la ti bukod a kaikarian; Napatpateg ti dakes a panangasabá iti uneg dagiti simsimbaan ngem ti panagbalin a nabileg a timek a umaw-awag iti nalawa a tay-ak, toy isuro kenka ti Pilipinas. No kuman pabo ti sinidsidam a saan a dudon,*

no kuman nagaruatka iti seda a saan a lalat, no kuman naki-kaduaka iti maysa a Gimong dagiti praile . . .

Ngem daydi lakay insardengna ti saona, ta umay ni San Francisco.

—¿Diak kuna itay? —intuluyna nga immisem iti nalais; —ni daytoy naikabi, iti karro ket !Santo Dios! jania a karro! jnagadon a silsilaw kada parparol a sarming! ¡kaano man saannaka a linawlaw ti kasta unay a lawag, Giovanni Bernardone! ¡Ket ania a músikan! ¡Sabali nga aw-aweng ti inpangngeg dagiti annak mo kalpasan ti ipapatay mo! Ngem, madaydayaw ken nanumo a namangon iti maysa a gimong, no agungarka ita, awanto ti sabali a makitam no di ni Elías de Cortona, a nagbalin a dakes, ket no mabigbigdaka pay dagiti annakmo, in daka ngata ipukok ket nalabit a mairamanka iti gasat ni Cesario de Speyer!

Iti likudan dagiti músiko, adda maysa nga *estandarte* a nakaipintaan daydi met la a santo, ngem nagpayyak iti pito, iniggaman dagiti *Ermanos Terseros*, a nakaabito iti ginggon ket aglulualuda iti napigsa ken nakaay-ay-ay a timek.

Di ket ammo ti gapon, simmaruno ni Santa María Magdalena, nakaliblibnos a ladawan a nagbuok iti napuskol, nagpanio iti pinia a naburdaan a iniggaman dagiti ramramayna a napunno kadagiti singsingsing, ket naaruatan iti seda a napat-tupattukan iti balitok. Silaw ken insienso ti nanglawlaw kenkuana; makita dagiti luluana a sarming a paganninawan dagiti *luses de Bengala*, isuda a mangted iti libot iti nakaim-imnas a buyana, ket iso ti gapon a daydi santa a managbasol pasaray balbag, *kdmpy*. Dagiti balbalay saan da a seggedan dagiti silsilaw da inggana iti saan a lumabas ni San Francisco; ni San Juan Bautista saan nga aglak-am iti kasdi a pannakapadayaw, ket kasta unay a pardasna a lumabas, ta mabain ngata nga isiso la ket ti nakaaruaten iti lalat iti yan dagiti nabungon kadagiti balbalitok ken napateg a batbato.

—¡Iso daydiay ti santa mi! —kunkuna ti anak ti gobernadorsilio kadagiti sangsangailida; —inpabuludko kenkuana dagiti singsingko, tapno innak magun-od ti langit.

Dagiti makilibot nagsardengda iti lawlaw ti napatakder nga abong-abong, ta inda dumngeg, kasta met dagiti sasanto; isuda

wenno dagiti agbaklay wenno mangguyod kadakuada kayatda met ti dumngeg iti daniw. Dagiti nagbaklay ken San Juan, ta nabannugda nga agur-urayen, nagtugawda a nagpasungad ket nag-nunumuanda nga idisso ti santo.

—Ania ta agunget ti alguasil, —kinuna ti maysa.

—¡Jes! jidiay sakristía, ikabilda iti maysa a sulí, iti yan dagiti lawwalawwa! . . .

Ket ni San Juan, idi naidisson iti daga, nagbalinen a kas la maysa a tao a taga ili.

Manipod ken Santa Magdalena iso ti yan dagiti babbai, isuna la nga idinto ta umun-una kuma dagiti ububbing, a kas kadagiti lallaki, immuna dagiti babbaket, sa dagiti babbalasang, isuda a nangkalob iti libot inggana iti yan ti karro ni Apo Santa María, nga iti likudan na iso ti yan ti kura a napayungan iti *pa'io*. Toy a kadawyan, naan-annurot nanipod idi ni pay la Padre Dámaso ti kura iso a nagkuna: *Ni Apo Santa Maria adadda a kaay-ayuna dagiti babbalasang ngem dagiti babbaket,*” iso a mamagrupanget kadagiti ado a babbaket a mananglualo nupay dina met baliwan ti kayat ni Apo Santa María.

Ni San Diego iso ti simmaruno ken Santa Magdalena, nupay kas la di maragsakan iti kasdi, ta silaladingit pay met laeng ti rupana a kas iti bigat, idi nagan iti likudan ni San Francisco. Ti karrona ginuyod ti innem a *ermana terseras* a gapo iti di ammo no ania a kari wenno sakit: ngem ket di agguyudda, ket kasta unay a panangipeksada. Ni San Diego nagsardeng iti sango ti abong-abong ket ur-urayenna nga inda kablaawan.

Ngem masapol a urayen ti karro ni Apo Santa María a naisaruno kadagiti ado a tattao a nakaaruat iti sinan araria, iso a mamagbuteng kadagiti ububbing, iso ti gapona nga adda mangngeg a sangit ken ikkis dagiti awanan annad a ububbing. Nupay kasta, iti let-ang daydi nasipnget a gunglo dagiti ab-abito, kumkumot, barkarikes ken panpandong, iti yuyeng ti a-weng ti makauma ken baet a lualo, addada makita a kas la puraw a jasmin, kas la nasantak a sampaga iti baet dagiti daan a rigrigis, a sangapul ket dua nga ububbing a babbai, naaruatanda iti puraw, nabalangatanda kadagiti sabsabong, napakulot dagiti bubuokda, nakaranraniag dagiti matmatada a kas kadagiti uk-ukkor da; kas da man gameng ni lawag a binalod

ni sipngget. Iniggamanda ti dua nga akakaba a sintas a balbag a naisingdan iti karro ni Apo Santa María, ket inda man ipa-lagip dagiti kalkalapati a mangguyguyod iti lugan ti Primabera.

Amin dagiti ladladawan addadan a si-aallingag, nagdedek-ketda a dumngeg iti daniw; amin dagiti tattao sikikitada iti a-pagbingngi a dalingding; idi kuan, maysa nga *jaaa!* ni siddaaw ti nagruar kadagiti bibbibig.

Ket pudno a kaikarianna: maysa a bumbumaro a nagpayak, nagbotas iti botas ti agkabayo, nagbanda, nagbarikes ket nagkal-lugong iti adda lawína.

—¡Ti apo Alkalde Mayor!—inpukkaw ti maysa, ngem daydi pagsiddaawan a parsua rinugyanna nga inbitla ti maysa a daniw a nakaskasdaaw a kas met la kenkuana, ket saanna nga inbi-biang ti inda panangipadis kenkuana.

¿Ania pay la ti pangyallatiwan ditoy iti sao ti latín, tagalog ken kastila, a naidaniw amin, a inbitla daydi nakakaasi nga insubo ti gobernadorsilio? Dagiti agbasbasa nananamdan ti ser-mon ni Padre Dámaso iti bigat, ket dimi kayat ida a paina-man iti kasta unay a nakaskasdaaw, maysa pay, mabalín a ti pransiskano dumakes ti pusona kadakami no inkam isapulan iti kasalisalna, ket toy iso ti saan mi a kayat, ta tao kam a natalna, ta kasta ti gasat mi.

Iti kalpasanna, naituloy ti libot: ni San Juan intuluyna ti napait a dalanna.

Idi lumabas ni Apo Santa María iti sango ti balay ni Kapi-tan Tiago, maysa a timek a nailangitan ti nangidaton kenkuana iti daydi kabla-aw ti arkanjel. Maysa a timek a nasantak, nasam-it, gumawgawwawa ti nangisangit iti *Abc-María*, ni Gounod, a dinanggayan ti piano a nakipaglualo met kenkuana. Ti mú-sika ti libot nagulimek, ti lualo simmardeng ket ni pay Padre Salvi nagmayeng. Daydi a timek mamigerger ket gutugutenna piman a lumbuak ti lua: saan la a kablaaw, saan la a kararag, saan la nga asog ti inna isawang.

Ni Ibarra nangngegna daydi timek manipod iti tawa a yan-na, ket da aligagget ken liday kinebbuyutanda ti pusona. Naa-watanna ti tuok a sagabaen daydi a kararua nga inna man isa-wang iti maysa a daniw, ket nagbuteng a nangsaludsod no ania ti puon daydi a pagel.

Sililiday, sipapanunot a nasarakan ti Kapitan Jeneral.

—Agkasangutayto a mangan; isunto ti intay panagsarita maipapan kadagiti ububbing a nagpukaw, —kinunana kenkuana.

—¿Siak ngata ti gaponan? —indayamudom daydi bumaro, a kinitana, ngem dina nakita, ni *Ekselensia*, iso a sinurutna a dina napupuutan.

NI *DUNIA* CONSOLACION

¿Sapay met a siririkep dagiti tawtawa ti balay ti alperes? ¿adinno aya ti yan da, idi lumabas ti libot, ti rupana a rupa ti lalaki ken ti badona a *pranela* ti *Medusa* wenno *Musa* ti Guardia Sibil? ¿Naawatan ngata ni dunia Consolación a makaited rurod ti musingna a nabaledbedan kadagiti dadakkel a ururat, isuda a kas la pagayusan ti saan a dara no di ket suka ken apro, ti dakkel a tabakona, maikari a ramen dagiti nalitem a bibbibigna, ken ti na-apal a panagkitkitana, ket, gapo iti ayat na met, dina kinayat a siningsinga dagiti ragragsak dagiti tat-tao, babáen ti inna panangiparang iti nakabutbuteng a langana?

¡Ay! ¡kenkuana. dagiti naimbag a kabkababalin sada la adda idi un-unana a tawen a naganenda iti Tawen a Balitok!

Ti balay, naliday, ta iti ili naragsak, kas kuna ni Sinang; awan parol, awan wagaywayna. No saan kuma nga agpagna-pagna ti sentinela iti sango ti ruangan, makuna kuma nga awan agyan iti daydi a balay.

Maysa a silaw a nakapoy ti manglawag iti nakuso-kusso a *sa'as* ken mangipa-anninaw kadagiti narugit a kulkulintipay dagiti tawtawa a binalayan dagiti lawwalawwa ket napunnuda iti tapok. Daydi *siniura*, kas kadawyanna a saksaklutenna dagiti imimana, adda nga agsusugel iti maysa a dakkel a tugaw. Nakaaruat iti kas ti patinayon nga aldaw, nalawlawag a panna, dakes ket naka-ar-ariék: ti tinggolna saan a sabali no di maysa a panio a nabaledbed iti ulona, iso a pagrungarungan ti bassit ken ababbaba a buok a nakulkol; bado a *pranela* a balbag, a naisukot iti maysa a nalabit puraw ti gagangayna, ken maysa a pandiling a nagusaw a pakailamma-an dagiti nakuttong ken leppap a lupluppona, nga inna pinagsikkawil ken pagtigigergeren iti napalalo. Iti ngiwatna adda agruar nga asok a ipugsuna a makarururod iti tangatang a kitaenna no kasta nga ibukiradna dagiti matmatana No iti

daydi a kanito ta inna kuma nakita ni don Francisco de Caña-maque, inpagarupna ngata kuma a maysa nga apo-apo ti ili, wen-no maysa a mangkukulam, sana kuma ninaynayunan ti nasa-rakanna kadagiti ado a sasao a sinankastila, a putar ken bukbu-kodna nga ar-aramaten.

Iti daydi a bigat, ti *siniura* saan a napan nakimisa, saan a gapo ta saanna a kinayat, ta kinalikagumanna kuma met unay ti nagparang kadagiti ado a tattao ken dimngeg iti sermon, ngem ni asawana saanna nga inpalubos, ket daydi a panangiparit napakuyugar, kas kanayon, iti dua wenno tallo a dakes a sao, sapata ken ames ti kugtar. Ti alperes ammuna a ti asawana nakakatkatawa nga agaruat, ti angotna iso daytay naganenda iti *agabbabai ti soldado*, ket saan a mainumo nga inna isango kadagiti dadakkel a tattao a taga kabesera ken sabsabali pay a sangsangaili.

Ngem iso, saan a kasdi ti panagawatna. Ammuna nga iso, nalapsat, makagargari, kasla agtigtignay a *reina* ket nakasaysayaat ket nakabakbaknang pay ti aruatna ngem ni María Clara: toy nakabidang, iso, *nakasaya suelta*. Masapol a kinuna kenkuana ti alperes: "*wenno agsardengka, wenno ipanka iti bin-ig a kugtar* idiy p . . . nga ilim!"

Ni *dunia* Consolación dina kayat ti agsubli iti bin-ig a kug-tar idiy ilina, ngem pinanunutna ti inna ibabales.

Kaano man, ti nalidem a rupa ti *siniura* saan a naipaay a mangted iti panagtalek iti uray siasinno, uray pay no inna pilka-tan, ngem iti daydi a bigat, nakapalpalalo ti panagbalinna a nakabutbuteng, nangruna idi nakitada nga agpagnapagna iti pungto ken pungto ti balay, a si-vulimek ken kasla mangpan-panunot iti maysa a banag a nakakigkigtot wenno nakadadakes: ti panagkitana kas la panagkita ti uleg, no daytay matiliw ket mapisit: nalamiis, naraniag, nasarot, ket kasla napigket, naru-git, naranggas.

Ti kabassitan a pagkurangan, ti awan an-aniana a rippi-is, ti puon ti pagsawanna iti dakes wenno pammagsasaona iti ma-kaidadanes iti kararua; ngem awan ti sumungbat kenkuana: ti panagpakawan, maysa man a bidduten.

Kastana a nagmalmalem. Gapo ta awan masarakanna a lapped a sumaranget kenkuana — ni asawana adda inna na-

kaawisan — napunno iti balinawnaw; kas la itay dagiti bingbinggas dagiti kamkameng ken laslasagna naikkanda iti sal-it a mangam-ames nga agbettak iti nakaam-amak a dawel. Amin nga adda iti lawlawna agkubbo kas panagkubbo dagiti dawdawa ti pagay apaman a pumuyot ti bagyo; awan nasarakanna a manglapped kenkuana, awan masarakanna a maysa a murdong wenna maysa a pantok a pangibetakanna iti pungtotna: dagiti sosoldado ken dagiti ububbingna aguyasda amin iti dennana.

Tapno dina mangngeg dagiti ragsak iti ruar, pinaripkanna dagiti tawtawa; imbilinna iti *sentinela* nga awan ti pala-basenna. Binedbedanna iti panio ti ulona a kasna paniped iti inna panagbettak, ket numan pay adda pay la init, pinaseggedannan dagiti silsilaw.

Ni Sisa, kas nakitatayo, natiliw gapo iti panangrribokna iti urnos, ket naipan iti kuartel. Idi naipan, awan ti alperes, ket daydi awanan gasat nagpatpatnag a nagtutugaw iti maysa a bangko, a kas la awan kitkitaen dagiti matmatana. Iti sumuno nga aldaw nakita ti alperes, ket gapo ta inbutengna kadagidi nga al-aldaw ti ragsak ket gapo ta dina kinayat nga adda maaramid a saan a nasayaat a mabuya dagiti tattao, imbilinna kadagiti sosoldado a bantayanda, kakaasianda ket inda pakanen. Kasta ti panagpalabas daydi agmauyong iti dua nga aldaw.

Iti daydi a rabii, di ammo no gapo iti ka-asideg ti balay ni Kapitan Tiago dimmanon kenkuana daydi naliday a daniw ni María Clara, wenna sabali ket di nga aweng ti nangri-ing kadagidi daan a daydayyengna, di ammo no ania ti gapona, ni Sisa inrugina met a indaniw, iti daydi timekna a nasam-it ken naliday, dagidi kunkundimanna idi balasang pay. Dagiti sosoldado inda dinengngeg ket inda nagulimek: ¡ay! dagidi a dandaniw ri-ingenda man kadakuada dagidi daan a laglagip, dagidi laglagip da idi saan da pay naigamer iti dakes.

Ni *dunia* Consolación inna met mangngeg iti let-ang ti inna pannakarurrurod, daydi agdandaniw.

—¡Umuli a dagus! —imbilinna, kalpasan ti mano a kanito nga inna panagpanunot. Maysa a kas la isem ti immappayaw kadagiti nagango a bibbigbigna.

Inyulida ni Sisa a nagparang a di ket nangan-ano, wenna nangipadlaw iti sidda-aw wenna butengna: kas la awan nakitana a *siniura*. Toy sinugatna ti kinatangsit ti *Musa* a kayatna kuma no dayawen ken pagbutnganda.

Ti *alperesa* naguyek, pinatulduanna dagiti sosoldado tapno pumanawda, innalana ti pagbaot ni asawana, sana kinuna, a timekna ti nakabutbuteng, iti daydi agmauyong:

—*¡Bamos, magkantar ikaw!* (Ala, agkantaka!)

Ni Sisa, kas kadawyan, saanna a naawatan ket toy a kinangneng pinedpedna ti pungtotna.

Maysa kadagiti nasayaat a kadjadawyan toy a *siniura*, iso ti panangikalkalikagomna a di makaammo iti sao ti tagalog wenna panagindiammona, babaen ti inna panangidakdakes iti panagsaona: tapno iti kasdi, agbalin a kas la maysa pudno nga orofea, kas kadawyan a sasawen. ¡Ket pudno a nasayaat daydi nga aramidna! tano inna parigaten ti sao ti Tagalog, ti sao ti kastila saan a nasaysayaat ti iruruarna, uray iti maipapan iti narurnos a panagsao, uray iti nasayaat a panagbalikas. ¡Ket nupay kasta, ti asawana, dagiti tugtugaw ken dagiti sapsapatos inpakatda amin ti nabalina ti tumunggal maysa a pinangisuro kenkuana! Maysa kadagiti sasao a nagrigatanna unay iti nasursurok pay ngem ti rigat ni Champollion a nangadal iti *jeroglípiko*, iso ti sao a *Filipinas*.

Saritaenda nga iti kabigatan ti panagasawada, idi ta agsasawada ken asawana, a *kabo* iti *Pilipinas*, kinunana; daydi kabo inpagarupna a rebbengna a tinggaren ket kinunana nga inggiddanna a sinintukan: “*¡Felipinas*, kunam, baket! saan ka man nga agbalbalin a nuang. ¿Saan mo nga ammo a kasta ti nagan ti p. . . nga ilim, gapo ta naggapo iti nagan a *Felipe?*” Daydi babai, ta inna tagtagainepen ti sam-it ti apagas-asawa, kinayatna ti immannugot, ket kinunana “*Felepinas*”. Daydi kabo inpagarupna nga umas-asidegen, ninayunanna dagiti sinsintok ket inungtanna: “Ngem, baket, dimo mabalina a baliksen ti Felipe? Dimo liplipatan, ammuem a ni Ari Don Felipe . . . a maikalima . . . *Felipe* kunam, saka nayunan iti *nas*, a iti sao ti latin, kayuluganna, purpuro dagiti indio, ket iso dayta ti nagan ti rep . . . nga ilim!”

Ni Consolación, a *labandera* idi, inaprusanna ti dugol wenno dagiti dugdugolna, ket inulitna a ngannganina napukaw ti anos nan:

—*Fe. . . lipe, Felipe. . . nas, Felipenas*, kasta?

Daydi kabo napamayeng a kas la agar-arapa-ap. ¿Sa pay met nagbalin a *Felipenas*, a di ket *Felipinas*? Maysa kadagitoy dua: ¿wenno *Felipenas* ti rebbengna a panangisao, wenno *Felipi*, ngarod?

Iti daydi nga aldaw, inpagarupna a naan-annad ti agulimek: pinanawanna ni asawana ket napanna kinita a si-aánnad unay dagiti naidepdeppel. Ditoy, ti siddaawna napalalo; linidlidna dagiti matmatana: —Ala man . . . kitaen man . . . jan-anaten! *Filipinas* kuna amin dagiti naidepdeppel a nagsayaat ti panna-kasaggaysada: iso ken ni asawana dida napudnuan.

—¿Apay? —indayamudumna, —mabalín nga agulbod ti Pakasaritaan? Saan a kuna toy a pagbasaan a ni Alonso Saavedra intedna toy a nagan itoy a daga a pammadayaw ken Infante Don Felipe? ¿Apay a nadadael toy a nagan? ¿Wenno indio ket di ni daydi Alonso Saavedra . . .?

Inyumanna dagiti duaduana ken *sarjento* Gómez, a idi agkabanuag, kinalikagumanna ti nagpadi. Toy, a dina pay kinita ket nangipugso iti asok, sinungbatanna a sidedeggang unay:

—Kadagidi unana nga aldaw, *Filipi* kuna da idi, saan a Felipe; datao a kabaruanan, gapo ta agbalin met dataon a sinsinan pranses, saan tay a maanusan ti dua nga *i* nga agsaruno. Iso ti gapona a dagiti tattao nga addaan sursuro, nangruna sadi Madrid, ¿Saan ka a nagan sadi Madrri? dagiti tattao nga addaan sursuro, kunak, rugyanda a kunan: *Ministro, enrikación embitación, endino*, kdmpy., nga iso ti naganenda a sumurot iti kabaruanan.

Daydi nakakaasi a *kabo* saan a nagan sadi Madrid; iso ti gapona a saanna nga ammo ti puon daydi. ¡Ania ket ti maadadalen sadi Madrid!

—?No kasta, ita rebbengna a kuna . . .?

—¡Kas ti kadaanan, *ombre!* toy a daga awan pay sursuro-na kas ti kadaanan, ¡*Filipinas!*—insungbat ni Gómez a silala-is.

Daydi kabo, no dakes man a *pilólogo*, naimbag ket di nga asawa: ti kalkalpasna a nasursuro, rebbeng met a maammuan ti asawana, ket intuluyna nga inadalan.

—Consola, ania ti pangnagan mo iti p... a daga mon?

—¿Ania pay met ti pangnagan ko? Kas ti insurom ka-niak: *!Felifenas!*

—!Ipalapalko kenka daytoy tugaw p...! idi kalman, nasay-sayaat bassiten ti panangbalikasmu, kabaruanan; !ngem ita, balik-sem iti kada-anan! *!Feli, kunak, Filipinas!*

—!Kitaem ta saanak a lumakay! ania ti pangipagarupam?

—Awan ania man! *Filipinas, kunam!*

Madiak! Saanak a baket... apaman la ta agtawenak iti tallo pulo!—insungbatna ket nanglislis a kas la itay agsagana a maki-pengnet.

Kunam, rep...! wenna ibakalko kenka daytoy tugaw! Ni Consolación nakitana ti garaw ni asawana, nagpanunot ket tinanimitimna a immanges iti napigsa.

—*Feli... Feli... File...*

!Pum! !krrrakk! ti tugaw iso ti nangituloy iti sao.

Ket ti panangisuro nagpatingga iti sulong, karamot, disnog. Daydi *kabu* iniggamanna ti buok ti babai, toy pinetpetanna ti iming ti lalaki ken sabali pay a kameng ti bagina,—dina mabalin ti kumagat, ta anin dagiti ngipngipenna aglualida met, —daydi *kabu* nagikkis, inibbatanna ti babai, nagpakawan, adda dara a rimuar, adda mata a nalablabaga ngem ti maysa, adda bado a napigispigis, ado dagiti kamkameng a nagruar kadagiti naglelemmenganda, ngem ni Filipinas saan a rimuar.

Kasta dagiti maar-aramid tunggal masanguda ti pagsasao. Daydi *kabu* a makitana ti ya-ado ti ammo ni asawana maipapan iti pagsasao, pattapattaenna a silaladingit a iti bayat ti sangapulo a tawen, ni asawana inna maminpinsan a malipatanen ti agsao. Ket pudno, kasta ti naaramid. Idi nagasawada, ti babai ammuna pay met la ti sao ti tagalog ket maawatan met ti sao ti kastila na, itan, iti kanito toy a sarita. awan masaunan a pagsasao: napalaluanna ti ayatna iti pagsasao dagiti gargaraw, ket kadagitoy, ti pilienna isuda dagitay kariringguran ken kapipigsaan, ta awan pangipirpiritanna iti nakinputar iti *Volapuk*.

Ni Sisa, ngarod, naigasatanna a saanna a naawatan. Nawarwar bassit ti kuribetbet dagiti kidkidayna, maysa nga isem ti makaay-ayat ti nangraniag iti rupana: awan duadua, iso saanna nga ammon ti sao ti tagalog: *orofca* ngaminen.

—!*Asistente*, ibagam iti daytoy iti sao ti tagalog, nga agkanta!
!Dinak maawatan, saanna nga ammo ti sao ti kastila!

Daydi agmauyong naawatanna ti *asistente* ket kinantana ti *Daniw ti Rabii*.

Idi damona, ni *dunia* Consolación inna dinengngeg nga agkatkatawa iti pangrababak, ngem ti katawa nain-inot a pimmanaw kadagiti bibbibigna, inpasnekna, idi kuan, nagtalna ket nagpanunot bassit. Ti timek, ti bagas ti daniw, ken ti pay ayog simnekda kenkuana: daydi puso a natikag ken napaagan nalabit ngata a mawaw iti tudo. Iso inna maawatan a naimbag;

“Da tarumpingay ken ladingit,
da sagneb, lamiis ken lamek
bumabada nga aggapo sadi langit
a dalungdungan ti rabii a nasipnget,”

Kas kuna ti kundiman, ipagarupna a bumaba met ti pusona;

“Ti sabong a naliday ken nalaylay
a ngayedna ti inpabuyana iti aldaw,
sitarigagay a maidaydayaw,
iti pasindayag naglablabesan,

“No dumanunen ti malem piman,
agbabawi iti inna pannaka-allilaw,
kaka-asi a mangipampampususan
tapno sadi langit makatangad pay.

“Gumawgawawa iti sipngat a inna paglingdan
tapno matay a di pagang-añgawan
ti lawag a nakakita, nakaimatang
iti napalalo a tangsit ken kinaubbaw.

“Kayatna kuma, no mabalin pay,
ti dumawat iti bassit a linna-aw
a mangsangit kenkuana a pumusay,
a kabbuyutan da liday ken tarumpingay.

“Ti mangrababii a tumaytayab
panawanna ti umokna nga agwaywayas,
lukong ti daan a kayo, ingget tayag,
inna singaen ti liday ti bakir a datdatlag...”

—!Isunan, saanka nga agkantan!—kinuna ti *alperesa* iti nasayaat a sao ti tagalog, ket timmakder a di makaidna;—!dika agkankantan! !dangrandak dagita a dandaniw!

Daydi agmauyong nagulimek; ti *asistente* naibbatanna toy a sao:—“!Ni! !ammuna met gayam ti sao ti tagalog!”, ket miningminganna a sipupunno iti siddaaw ti *siniura*.

Toy naawatanna nga iso met la ti nangisuplong iti bagina; nabainan, ket gapo ta saan a kababalin ti babai ti kababalinna, ti bainna nagbalin a pungtot ken apas. Intuduna ti ruangan iti daydi awanan annad, sana rinipkan a inkugtar idi nakaruar. Naglawlaw iti siled a inna pinikunpikon ti pagbaot kadagiti mangur-urat a im-imana, sa nagkellaat a nagsardeng iti saño daydi agmauyong ket kinunana kenkuana iti sao ti kastila:

—!Agsalaka!

Ni Sisa saan a nagkuti

—!Agsalaka, agsalaka!—inulitna, a timekna ti nakabutbuteng.

Daydi agmauyong kinitana kadagiti mang-malmalanga a matmatana, nga awan maisauda: ti alperesa inngatuna ti maysa nga ima ni Sisa, sa man ti maysan, a daytay inna winagwag; awan, ni Sisa dina piman ma-awatan.

Naglagtulangto, winagwagna ti bagina, a panggargarina iti agmauyong tapno inna tuladen. Iti adayo, mangngeg ti músika ti libot nga agtugtugtog iti maysa a *marcha* a nadeggang ken nangayed, ngem ti *siniura* aglagtulangto a sipupungtot, a sabali nga ayog ti sursurutenna, sabali a músika ti mangngegna iti unegna. Ni Sisa kitkitaenna a di aggaraw; maysa a kas la gagar nga agbuya ti naibagas kadagiti matmatana ket maysa a nakapoy a isem ti namagkuti kadagiti nabessag a bibbibigna: nakaayat iti sala ti *siniura*.

Nagsardeng toy a kas la nabainan, inlayatna ti pagbaot, ti nakabutbuteng a pagbaot nga am-ammo dagiti birbirkog ken soldado, a naaramid sadi Ulango ket ninayunan ti alperes iti barot a naiputipot, ket kinunana kenkuana:

—Ita, sika met ti agsala... !agsalaka!

Ket rinugyanna a binaot iti nainayad dagiti silalamulamo a saksaka ti agmauyong, a ti rupana nagmusi-ig iti sakit, ket napilit a insarapana dagiti im-imana.

—!Aja! !mangrugikan aya!—kinunana a nakaragsak iti kas la ragsak ti ayop a narungsot, ket ti *lento* nagbalin nga *allegro vivace*.

Daydi awanan gasat imkis iti sakit ket inggatuna a dinardaras ti sakana.

—!Agsalaka, p... india!—kinuna ti *siniura* ket ti pagbaot immaweng ket nagsagawisiw.

Ni Sisa napatugaw ket inyaprusna dagiti dua nga im-imana kadagiti saksakana ket inna kinita daydi manutuok kenkuana kadagiti matmatana a kas la limmusot kadagiti ab-abot da. Dua a baot a napigsa ti nagdisso iti bukotna ti namatakder kenkuana; saanen nga asog, dua nga ung-ungor ti naibbatan daydi awanan gasat, Napigsa ti naingpis a badona, nabtak ti kudilna, ket pim-suak ti dara.

Ti pannakakitana iti dara arunanna ti rungsot ti *tigre*; ti dara ti tutuukenna pinaray-una ni dunia *Consolación*.

—!Agsalaka, agsalaka, nagunggan, sinal-it! !U... ni inam!—yik-ikkisna;—!agsalaka, wenno papatayenka iti baot!

Ket iso met langen iniggamanna iti maysa nga imana ket iti maysa inna babauten, rinugyanna ti naglagto ken nagsala.

Ti agmauyong, iti kamaudiananna, naawatanna met laeng ket intuluyana a pinagkutikuti, a ti la adda, dagiti taktakiagna. Maysa nga isem ti makaay-ayat ti nagparang kadagiti bibbig ti *maestra*, maysa nga isem ni Mepistópeles a babai a makagun-od iti maysa a nalaing nga adalan; adda gura, lais, rabak ken ranggas iti daydi nga isem: saan kuma nga adadda ti naisawang ti maysa a garakgak.

Ket iti pannakapamayengna a nangnannanam iti buybuyaenna. saanna a nadlaw ti sangpet ni asawana inggana iti naglukat a kasta unay ringgor ti ruangan a naiduron iti maysa a kugtar.

Nagparang ti alperes, a sibebessag ken sililiday; nakitana ti ma-aramid sadiay ket kinitana iti nakakigkigtot ti asawana. Toy saan a naggaraw ket kinitana iti yanna, ket immisem iti awanan bain.

Ti alperes inpatayna ti imana, iti ingga ti nabalinanna a kinasam-it, iti abaga daydi di marmarna nga agsalsala ket pinagsardengna. Ti agmauyong immanges ket nangin-inot a nagtugaw iti datar, a natedtedan iti darana.

Nagtuloy ti ulimek: ti alperes napigsa ti panagangesna; daydi babai a mangpali-iw kenkuana, a matana ti siuunton, innalana ti pagbaot ket sinaludsudna, a timekna ti sitatalna ken sibabannayat:

—?Ania ti makuam? !Dinak pay kinabla-awan iti naimbag a rabii!

Ti alperes saanna a sinungbatan, ket inayabanna ti *asistente*.

—Alaem daytoy a babai,—kinunana;—ibagam ken Marta nga ikkana iti sabali a bado ket agasanna. Pakanemto a naimbag, ikkam iti nasayaat a pagiddaan... !annadam no dakes la ti panna-kataripatona! !Inton bigat maipanto idiay balay ni apo Ibarra!

Sana inrikep a si-aannad ti ruangan, tinulbekanna, ket imma sideg iti asawana.

—!Sika, a ket sapsapulem a tumtumkenka!—kinunana ken kuana a pinetpetanna dagiti im-imana.

—?Ania ti makuam?—sinaludsod daydi babai, a timmakder ket simmanod.

—?Ania ti makuak?—inpukkawna a kas la gurruod iti kapigsa ket nangibbet iti maysa a tabba-aw, sana inpakita kenkuana ti maysa a papel a napunno iti surat a kas la kinaraykay ti manok, ket intuluyna:

¿Saanno nga aramid toy a surat a inawat ti Alkalde, surat a kunana a mabayadannak tapno maipalubos ti sugal, *so p...*? !Diak ammo no ania pay la ti diak pangtumtumkan kenka!

—!Ala man, ala man, no maituredmo!—kinuna daydi babai, a nagkatawa iti nalais;—!ti mangtumtumek kaniak, maysa a ma-lalaki nga adayo ngem sika!

Ti alperes nangngegna daydi dakes a sao, ngem nakitana met ti pagbaot. Nangala iti maysa a pinggan kadagiti adda iti rabaw ti lamissan ket inbatuna iti ulo ni asawana; toy, ta naruamen kadagiti kakasta a pengpengnet, nagrukob a sikakarting, ket ti pinggan naiburak iti diding; kasta met ti naipagasat ti maysa a malukong ken ti maysa nga imuko.

—!Takrot!—inpukkaw ti babai,—dimo maitured ti umasideg.

Ket inna tinupraán tapno adadda a makaunget. Daydi lalaki nagsipngget ti pagkitaanna ket nagtaray nga agung-ungor a napan manggammat kenkuana, ngem ti babai, a pardas na ti nakaskasdaaw, inna pinagga-allabat dagiti babaot iti rupa ti lalaki, sa nag-

taray a kasta unay daras, ket napan naglemmeng iti siledna a ti ruanganna inna rinipkan iti napigsa unay. Kinamat ti alperes nga agung-ungor iti pungtot ken sakit, ngem isuna la a nagun-udna ti pannakaidungparna iti ruangan, iso a namagsarua kenkuana iti ado a tabba-aw.

—!Lunod kadagiti putputot mo, baboy! Luktam, p... p... !Luktam, tano saan, tumtumkek ta ulom!—kunkunana nga inna danugdanugen ken kugtakupgtaran ti rikep ti ruangan.

Ni *dunia* Consolación saan a simmungbat. Adda nangngeg a ringgor dagiti tugtugaw ken babaul, a kas la mabunbunton tapno agbalinda a saripda. Ti balay magunggon iti kugkugtar ken tabtabba-aw dagiti lallaki.

—!Saanka a sumbrek, saanka a sumbrek!—kunkuna ti naal-sem a timek ti babai;—no itammidawmo ta rupam, paltuganka.

Daydi lalaki kas la nagtalna a nain-inot ket nagpagnapagna iti murdong ken murdong ti salas a kas la ayop a narungsot iti uneg ti tangkalna.

—!Inka dita lansangan ta palami-isam ta ulom!—kunkuna nga aglala-aw daydi babai, a kasla nalpasen ti panagsaganana a sumaranget.

—Isapatak a no matiliwka, awan makakita kenka uray pay ti Dios, !so kotsina, p...!

—!Wen, mabalinmo la a sawen ti amin a kayat mo... !nadika itay a innak makimisa! !dimo inpalubos a sungputek ti annong ko iti Dios!—kunkuna a silalais ti babai iti daydi pama-yanna nga awan makatulad.

Ti alperes innalana ti *kapasetena*, tinarimaanna bassit ti aruat na ket pimmanaw a kasta unay kadadakkel dagiti ak-aksawna, ngem kalpasan ti sumagmamano a kanito, nagsubli a kasta unay inayadna: inikkatna dagiti botasna. Dagiti babaunen ta naruamdan kadagitoy a mabuybuya, pasarayda makarurod, ngem ti baro a pamayan ti alperes a panangikatna kadagiti botasna, inawisna ti imatangda, ket nagkikinnigmatda.

Nagtugaw ti alperes iti maysa a palangka, iti abay ti dakkel a ruangan, ket naanusanna ti nagur-uray iti nasurok a kagudua ti maysa nga uras.

—?Pudpudno a timmalawka, wenzo addaka dita, *kabron?*—
salsaludsuden ti timek a saggaminsan, a sukatsukatanna ti inna
ipanpanagan, ngem inna ingatngato.

Kamaudiananna, inin-inutna met la nga inikkat dagiti al-
alikamen a binuntunna: ti lalaki mangngegna ti ringgor ket umis-
isem.

—!*Asistente!* ?timmalaw ni *senior?*—inpukkaw ni *dunia*
Consolación.

Ti *asistente*, ta pinatulduan ti alperes, insungbatna:

—Wen, *siniura*, pimmanaw.

Nangngeg a nagkatawa a siraragsak ket pinuligusna ti tulbek
ti ruangan.

Nagin-inayad unay a timmakder ti lalaki; nagbingngi ti rua-
ngan. . .

Maysa nga ikkis, dappuor ti maysa a bagi a matuang, sap-
sapata, ung-ungor, lunlunod, dandanog, timek nga agpaparaw. . .
?Asinno ti makaibaga iti naaramid iti let-ang ti sipngget ti siled?

Ti *asistente*, idi rimuar a napan iti kusina, kinigmatanna iti
nabagas unay ti kusinero.

—?Siak? !ti ili a! Sinaludsudna kaniak no pimmanaw,
saanna a sinaludsod no nagsubli.

KALINTEGAN KEN PIGSA

Maikasangapulo ngata ti uras ti rabiin. Dagiti maudi a kuitis agsasadutda a ngumato iti nasipngget a langit a pagraniagan, kas babbaro a bitbituen, dagiti gloglobo a papel, a nabiit pay a nakangato yaman pay iti asok ken iti angin a napupudot. Dagiti dadduma a naik-ikkan iti *fuegos artificiales*, nauramda ket amesanda a puuran amin dagiti balbalay; iso ti gapona nga addada pay la makita a lallaki kadagiti parparsa, nakaiggemda iti atiddog a kawayan nga adda rigis iti murdongna ken tawing wenno bayengyeng a yan ti danom. Dagiti nangisit nga an-anniniwandada napatakda a makita iti naalibuyong a lawag ti tangatang, ket kas da la ar-araria a naggapo sadi ngato nga mapan agbuya kadagiti ragragsak dagiti tattao. —Aduda met dagiti naseggedan a rurueda, kaskastilio, sinantoro wenno sinannuang nga apoy ken maysa a dakkal a surak (bulkan), iso a nangatiw iti kinataraki ken kinasayaat kadagiti amin a nabuybuya dagiti agindeg sadi San Diego agpapan idi.

Ita, agturong dagiti tattao iti plasa ti ili, ta inda kitaen ti maudi a maipabuya. Ditoy ken sadiay, addada makita a *luses de Bengala*, a mangraniag iti nakasaysayaat kadagiti naragsak a gunggunglo; dagiti ububbing a lallaki silsilawanda ti agsapol iti karuutan kadagiti palpaltog a saan a nagbettak ken sabsabali pay a mabalin pay la nga aramaten, ngem dagiti músiko mangrugida nga agtugtugen ket isuda amin panawanda ti karuutan.

Ti naindaklan a pagbuyaan nakapalpalalo ti pannakasilawna: rinibo a silsilaw ti naipalawlaw iti pantokna, agbibitinda iti atepna ken naiwaraswarasda a nagunglogunglo iti daga. Maysa nga alguasil ti mangkitkita kadakuada, ket no daytay inna ida tariimaanen, dagiti tattao inda sagawisiwan ken ikkisan iti: “!Addaytan, addaytan!”

Iti sango ti pagyanan dagiti agipabuya, dagiti *orkesta* sansanayenda dagiti *instrumento* da, mangirugrugida iti tugtog; iti liku-

dan da iso ti yan ti disso a sinarita ti pannakabagi ti pagiwarnak iti suratna. Dagiti prinsipales ti ili, dagiti kakastila ken dagiti babaknang a sangsangaili inda tugawanen dagiti naur-urnos a palpalangka. Ti ili, dagiti tattao nga awan sa-ad ken takem da, isuda ti agyan iti nabati iti plasa; addada nagbaklay iti bangko a saan da a pagtugawan, ngem inda pangnayon iti kurang ti katayag da; ti kasdi patanurena ti napalalo a riri dagiti awan bangkoda. dagidiay dagusenda ti bumaba, ngem iti mabiit, agsublida man met la nga agtakderen kadagiti bangbangko da a kas la awan ti naaramid.

Panagapán-apan, ik-ikkis, ririaw, pagpaga-ak, maysa a pal-suot, maysa a *rebentador* isuda ti mangnayon pay iti ringgor. Di-toy, matukkol ti saka ti maysa a bangko ket matnagda a katkata-waan dagiti ado a tattao dagiti naggapago iti adayo a mapan ag-buya, ket ita isuda metten ti buyaen: sadiay, adda agapa ken agsubang gapo iti pagyanan da; iti ad-adayo pay, adda mangngeg a uni dagiti tagtag-ayan ken botbotelia a mabubuong: iso ni Andeng a mangipan iti pagpalamiis ken in-inumen: igiggamanna a si-a-an-nad kadagiti dua nga im-imana ti dakkel a *bandeja*, ngem ma-sabatna ti mangar-arem kenkuana, iso a kayatna met a irana ti. . .

Ti teniente mayor, ni don Filipino, iso ti mangidaulo iti pag-buyaen, ta ti gobernadorsilio naayat iti sugal a *monte*; ni don Filipino, makisasao ken lakay Tasio.

—?Ania ti innak aramiden?—kunkunana;—ti Alkalde dina kinayat a inannugot ti panagikkatko; “?awan pigsaw a mang-tungpal kadagiti an-annong mo?” sinaludsudna kaniak.

—?Ket, ania ti insungbat yo?

—!Apo Alkalde!—insungbatko;—dagiti an-annong ti maysa a teniente mayor, numan pay awan kaibatbatuganda, kas da met kadagiti an-annong dagiti iso amin nga agturturay; aggapuda ka dagiti nangatngato a tuktukad. Ti pay Ari awatenna ti Turayna iti Ili, ket ti Ili awatenna iti Dios. !Awanannak iti daytoy pay met ket di, apo Alkalde!—Ngem ti Alkalde dinak kinayat a inpangag ket kinunana nga agsaukamto maipanggep itoy a banag kalpasan dagitoy a ramrambak.

—!No kasta, ni Apo Mugna ti tumulong kadakayo!—kinuna daydi lakay ket kinayatna ti timmalaw.

—?Saan yo a kayat ti agbuya?

—!Yaman pay! umanayakon a maymaysa nga agdardarepdep ken agmamauyong,—insungbat daydi pilósopo a nagkatawa iti nalais;—ngem, ita malagipko, ?saanyo a dillawen ti kababalin ti ili tayo? Idinto ta natalna, kaay-ayuna a buyaen dagiti gubgubat, dagiti dangdangadang a pagpusuakan ti dara; idinto ta mamati iti panagpapada dagiti amin a tattao, pagrukbabanna dagiti em-empe-rador, ar-ari kada pi-prínsipe; idinto ta di unay mamatpati iti Re-ligion, busbusenna amin a kukuana kadagiti ramrambak ti sim-baan; idinto ta dagiti babbai ditoy nasam-it unay ti kababalinda, aggunnuyda no adda prinsesa a mangiwaradiwad iti duros... ?ammuyo no ania ti gapo ti kasta? Ngamin...

Ti idadateng ni María Clara ken dagiti gagayemna iso ti nangguped iti saritada. Inawat ida ni don Filipino ket kinuyugna ida nga intulnog kadagiti tugtugaw da. Iti likudanda, simma-runo ti kura ken maysa pay a pransiskano ken sumagmamano a kakastila. Addada met simmuot iti kura a sabsabali a tattao nga awan sabali nga aramidida no di la ti mangkuyog kadagiti praile.

—Ni Apo Mugna ti manggunguna met kadakuada iti sabali a biag!—kinuna ni lakay Tasio ket immadayo.

Ti naipabuya inrugi da Chananay ken Marianito iti "*Crispino e la Comare*." Amin dagiti tattao addada a sikikita ken si-aalli-ngag iti pagbuyaan, malaksid laeng ti maysa: ni Padre Salvi. Kas la awan sabali a panggepna a napan sadiay no di mangbantay ken María Clara, a ti lidayna inikkanna man ti libnosna iti lingay a nakasaysayaat ken nakaay-ayo unay a buybuyaen, a ma-awatan piman ti gapona a ti kumita kenkuana inna mapamayeng iti rag-o. Ngem dagiti matmata daydi pransiskano a nakaun-uneg ti pannakailemmengda kadagiti adalem nga ab-abotda, saanda a mapamayeng iti rag-o: iti daydi nasipnget a ikikita adda ma-basa a ladingit nga awanan inanama: !kasdi ngata ti ikikita ni Caín manipod iti adayo iti *Paraiso* a dagiti namnam-ayna nga inna sinarsarita kenkuana ni inana!

Agturturpusen daydi a paset ti maipabuya idi dimteng ni Ibarra; ti kaaddana pinarnuayna ti maysa nga anaba-ab: iti ima-tang dagiti amin a tattao, naiturong kenkuana ken iti kura.

Ngem daydi bumaro kas la saanna a nadlaw, ta kinabla-aw-anna iti kas kadawyan ni María Clara ken dagiti gagayemna,

ket nagtugaw iti abay na. Ti laeng kakaisuna a nagsao iso ni Sinang.

—?Napanmo kinita ti surak (bulkan)?—sinaludsudna.

—Saan, gayyemko, kinuyugko ti Kapitan Jeneral.

—!Ay, ilala pay! Ti kura immay nakikuyog kadakami, ket inna kam sinarsaritaan kadagiti kabibiag dagiti mainpierno; ?patiem? innakam ket binutbutengen tapno saan kam nga agragsak, ?patiem?

Ti kura timmakder ket immasideg ken don Filipino, iso a kas-na kinasusik iti nabia. Ti kura napardas ti panagsaona, ni don Filipino napakurang ket nainayad.

—Ladingitek ti saanko a pannakabalin a mangaramid iti kayat yo, *Reberensia*,—kinuna toy;—ni apo Ibarra, maysa kadagiti kaaduan ti inyarayat ket adda kalinteganna nga agyan ditoy. no dina la ket riribuken ti urnos ken talna.

—?Ngem saan a panangriribok iti urnos ken talna ti panangriri kadagiti naimbag a kristiano? !Ti kasta kaibatuganna ti panangipalubos a sumbrek ti lobo iti yan dagiti tartaraken! !Sungbatamto dayta iti saklang ti Dios ken dagiti agturay!

—Siak ti kanayon nga agsungbat kadagiti ar-aramid nga agtaod iti bukod ko a pakinakem, padre,—insungbat ni don Filipino, a nagtamed iti apagapaman; —ngem ti sangkabassit a turay ko saannak a palugudan a makilaok kadagiti banbanag a maipapan iti Relijion. Dagiti mayat a mangliklik iti dennana, saan da a makisasao kenkuana: ni apo Ibarra saan met a mamilit iti uray siasinno man.

—!Ngem ti kasta, maysa a panangipalugod iti peggad, ket ti agayat iti peggad, mapukaw iti peggad!

—Awan makitak a peggad, padre; ti apo Alkalde ken ti Kapitan Jeneral, isuda nga agturay ko, nakisasauda kenkuana itay malem, ket saan ko a rebbeng a isuro ida.

—No dika pagtalawen ditoy, dakam ti pumanaw.

—Ladingitekto unay, ngem saan ko a mabalin a pagtalawen ditoy ti uray siasinno man.

Ti kura nagbabawi, ngem awanen pamuspusan. Pinatulduanna ti kaduana, iso a timmakder, nupay madi kuma, ket nagtalawda a dua. Tinulad ida dagiti tattao a nadek ket kadakuada, ngem immuna pay la nga inda kinita ni Ibarra iti naapas.

Dagiti tantanawtaw kada ar-arasaas limmaluda: iso ti adadda nga immasideg ken nangkabila-aw iti daydi bumaro ket kunkunada:
—Addakam iti abayyo; dikay ibibiang dagidiay!
—¿Asinno a *dagidiay*?—sinaludsudna a sisisiddaaw.
—¡Dagitay timmalaw tapno maliklikanda ti dennayo!
—¿Tapno maliklikandak? ¿tapno maliklikandak?
—¡Wen! kunada nga eskomulgado kayo.

Ni Ibarra, a nasdaawan, dina ammo ti inna insungbat, ket kimmita ili lawlawna. Nakitana ni María Clara, iso a nangabong iti rupana iti paypayna.

—¿Ngem, mabalin? —kinunana idi agangay; —¿addatay pay la kadagidi un-unana a tawtawen? daydi kunada nga *Edad Media*? No kasta a ket...

Ket immasideg kadagiti babbalasang, a insabalina ti timekna ket,

—Pakawanendak,—kinunana;—adda nalipatak a mangur-uray kaniak; agsubliakto nga umay manguyog kadakayo.

—!Agbatika!—kinuna ni Sinang;—agsala ni Yeyeng iti “*Calandria*”; nalaing a sumala.

—Diak mabalin, gayyemko unay, ngem agsubliakto.

Rimmaba dagiti tantanawtaw.

Idi ta ni Yeyeng rumuar a nakaaruat iti *chula* ket kunkunana ti “*Da usté su permiso?*” ket ni Carvajal isungungbatna ti “*Pase usté adelante*” kdmpy., adda dua a sibil a immasideg ken don Filipino, a dinawatda a maisardeng ti buyaen.

—?Ket, apay?—sinaludsod toy a nasdaawan.

—Gapo ta ti alperes ken ti *siniura* nagpengngetda ket saan da a makaturog.

—Ibagayo iti alperes nga adda palubos kadakami ti Alkalde Mayor, ket *awan*, *uray siasinno* ditoy a ili ti makabalin a mangkanniwas iti bilinna, uray pay ti gobernadorsilio, nga *is-iso laeng ti agturay ko*.

—!Wen, ngem masapol a maisardeng!—inulit dagiti sosoldado.

Ni don Filipino inna ida linikudan. Dagiti sibil pimmanawda.

Tapno saan a mariribok ti talna, ni don Filipino awan nangi-bagbaga-anna iti daydi a naaramid.

Kalpasan ti paset ti *sarsuela*, a naidayaw unay, rimuar ni Príncipe Viliardo a kumarkarit iti bakal kadagiti amin a moro

a nangayaw ken amana; daydi aglallaki inna am-amesan ida a putulan dagiti ul-ulo da isuda amin, iti maysa a tagbat, sana ida ipuruak iti bulan. Naimbag a gasat dagiti moro, isuda nga agsagsagana met a makirupaken a matugtugan iti *imno ni Riego*, ta adda rimsua a kibor. Dagiti orkestra nagsardengda a kellaat ket inulida ti pagbuyaan, a inbatuda amin a *instrumento* da. Ni maingel a Viliardo iso a dina ida ur-urayen, inpagarupna a kabadangan ida dagiti moro, ket inna met inbaton ti *espada* ken ti kalasagna ket nagtaray metten; dagiti moro, idi makitada a daydi nakakigkigtot a kristiano agtaray, tinuladda met: adda nangngeg a ikkis, asog, unget ken tabba-aw, dagiti tattao agtatarayda, agdiddinnurunda, maiddep dagiti silsilaw, tumaytayok dagiti basbaso a pagsilawan, *kdmphy.*, —¡ Tulisan! ¡tulisan! ipukpukkaw dagiti dad-duma,—!Apoy! ¡apoy! ¡birkog! adda met agkuna; dagiti babbai ken dagiti ububbing agsasangitda, matulidtulidda iti daga dagiti bangbangko ken dagiti agbuya iti let-ang ti kasta unay a kibor, riaw ken gulo.

—?Ania ti naaramid?

Dua a sibil, a nakaiggem iti pang-or, kinamatda dagiti músiko tapno maisardeng ti buyaen; ti teniente mayor ken dagiti kuadriliero, a nakaiggem kadagiti daan a sabsableda, tiniliwda ida, nupay napalalo ti isusukirda.

—!Ipanyo ida iti tribunal!—inpukkaw ni don Filipino,—!annadanyo no mapalusutanyo ida!

Ni Ibarra nagsubli ket inna sinapol da María Clara. Dagidi napabuteng a babbalasang kimpetda kenkuana nga agtigtigerger ken sibebeesag; ni ikit Isabel lulualuenna ti *letanía* a sao ti latin.

Idi napalabas bassit ti kigtot dagiti tattao ket idi ta naibaga ti puon daydi, nakapungtutda amin. Nagtudo ti batbato iti yan dagiti kuadriliero a mangitulnog kadagidi dua a sibil; adda pay nangibaga nga inda puuran ti kuartel ket tunuenda ni *dunia* Con-solación agraman ti alperes.

—¡Iso dayta ti pagpaayan da! —ipukpukkaw ti maysa a babai a nanglilis ket inna ingatungato dagiti taktakiagna; —¡jumayda kiburen ti ili! ¡Awan tiliwenda no di dagiti natakngeng a tattao! ¡Addada dita dagiti tutulisan kada mannugal! ¡Puurantay ti kuartel!

Adda maysa a mangap-apros iti takiagna ket dumawclawat iti konpesion; timek a makasangsangit ti mangngeg nga aggapo iti babaen dagidi natuang a bangbangko: maysa a nakakaasi a músiko. Ti pagbuyaan napunno kadagiti *artista* ken tattao, nga aggiggiddanda amin nga agsao. Addada sadiay da Chananay a nakaaruat iti *Leonor* iti "*Trovador*", a makisasao iti sao ti kastila a dakes ken Ratia, a nakaaruat met iti sinan maestro ti pagadalan; ni Yeyeng a nakakagay iti *paniolon* a seda, a kaduana ni Príncipe Viliardo; ni Balbino ken dagiti moro a kakaasida a mangliwliwa kadagiti músiko, nga adda kadakuada nagagaraan, adda met la saan. Addada met sumagmamano a kakastila nga agapan-apan ken mangsasao kadagiti amin a inda masarakan.

Ngem idin ta adda nabukel a maysa a gunglo. Ni don Filipino naammuanna ti gandatda ket nagtaray a napan nañganawa kadakuada.

—¡Dikay riribuken ti urnos! —ipukpukkawna; —jinton bigat dawaten tayto ti pannakaibales toy a naaramid, itdendanto ti kalintegan tayo; siak ti agsungbat kadakayo nga indanto ited ti kalintegan tayo!

—¡Saan! —insungbat dagiti dadduma;—kasta man ti inaramid dan sadi Kalamba,⁽¹⁾ kasta met ti inkari da, ngem ti Alkalde awan met inaramidna! ¡Kayatmi a dakam ti mangipakat iti linteg! ¡Intay iti kuartel!

Nagbanbannog la ti teniente mayor a nangsasao kadakuada; daydi gunglo saan a namalbaliw ti gandatna. Ni don Filipino kimmita iti lawlawna nga agsapsapol iti tulong, ket nakitana ni Ibarra.

—¡Apo Ibarra, ipaáyyo nga ayat! — ¡tipdenyo ida, ta innak agsapol iti kuadriliero!

—¡Ania kad ti mabalin ko nga aramiden? —sinaludsod daydi bumaro, a dina ammo ti kukuenna, ngem ti teniente mayor nakaadayon.

Ni Ibarra kimmita met iti lawlawna, a dina ket ammo no asinno ti inna sapulen. Naimbag a gasat ta kasna la nailasin ni Elías, a mangbuybuya a di mangikankano iti kasdi a maaramid. Ni Ibarra nagtaray a napan kenkuana, iniggamanna ti takiagna, ket kinunana iti sao ti kastila:

¹ 1879.

—¡Ipagapuyo iti Dios! aramidenyo ti mabalinyo a panganawa kadakuada; ¡siak awan mabalinko!

Daydi mangyurit naawatanna ngata, ta nagpukaw iti yan dagiti ado a tattao.

Adda nangngeg a nabiag a susik, ado a sasao; idi kuan, a nangin-inot, daydi gunglo nangrugi a nagwará a naep-epen ti pungtot ti tumunggal maysa.

Kanitona idin, ta dagiti sosoldado rimuardan a si-igam, sika-kabil dagiti baybayonetada kadagiti palpaltogda.

Ket idi, ?ania ti kukuen ti kura?

Ni Padre Salvi saan a nagidda. Sitatakder, ti musingna naisadag iti *persiana*, kumitkita iti plasa, saan nga agkutkuti, ket pasaray mangibbet iti maep-ep a senna-ay. No kuman saan unay a nakudrep ti silaw, nalabit, nakita kuma a namsek iti lua dagiti matmatana. Kastana a nganngani maysa nga uras.

Madama a kasdina idi timmaod ti kibor iti plasa. Sinurutna kadagiti matmatana a nasdaawan ti panagapan-apan ken panag-sublisubli dagiti tattao a dagiti timtimek ken ik-ikkis da dumanda kenkuana, nupay saan a nalawag. —Maysa kadagiti ubbingna, a nagtataray a di payen maka-anges, iso ti nangibaga kenkuana iti naaramid.

Maysa a panunot ti immapay iti isipna. Iti let-ang ti kibor ken gulo, dagiti dakes a tattao inda lakaen ti kigtot ken kapoy dagiti babbai; amin dagiti tattao agtataray ket ikanawada dagiti bagbagida, awan makalagip iti sabali, ti ikkis saan a mangngeg; dagiti babbai maidasayda, maidurundurunda, mapaiddada, ket da kigtot ken buteng saan da a denggenen ni bain, ket iti tengnga ti rabii . . . ¡ket no agayan-ayatda! Kasna inpagarop a makitkitana ni Crisóstomo a nangubba ken María Clara a naidasay, ket nagpukawda iti sipnget.

Immulog a linagtulagtuna dagiti pangpangal ti agdan, awan kallugongna, awan bastonna, ket kas la maysa nga agmauyong, nagturing iti plasa.

Sadiay nasarakanna dagiti kakastila a mangung-unget kadagiti soso!dado, kinitana dagiti tugtugaw a nagyanan da María Clara ken dagiti gagayem na, ket nasarakanna ida nga awan tao.

—!Padre Kura! !Padre Kura!—pukpukkawan dagiti kakastila, ngem iso saan a nangibibiang ket nagtaray a nagturing iti

balay ni Kapitan Tiago. Sadiay, immanges: nakitana iti arinaga ti dalingding ti maysa nga anniniwan, ti pagrukbaban nga anniniwan, ti sipupunno iti sayaksak ken nalanay nga anniniwan ni María Clara, ken ni ikit Isabel a nagiggem iti tagayan.

—!Ala!—indayamudumna,—!nagsakit sa laeng!

Ni ikit Isabel rinipkanna dagiti tawtawa, ket daydi nakaayo ayo nga anniniwan saan a nagpakitan.

Ti kura immadayo iti daydi a disso a dina ket makita dagiti ado a tattao. Iti sango dagiti matmatana adda a kitkitaenna ti nalibnos a rupa ti maysa a balasang, a matmaturog ket umanganges a sisasam-it; dagiti kalkalob dagiti matmatana a sinalinungan ida dagiti atitiddag a kurkurimatmat a nakasigsigar laeng, a kas kadagiti Santa María nga inpinta ni Rafael; ti bassit a ngiwatna umis-istem; amin daydi a rupa ipakitana ti kinadalos, kinataraw ken kinasilnog; daydi a rupa, maysa a nasam-it a parpamata iti yuyeng dagiti puraw nga ar-aruatan ti iddana, kas la maysa nga ulo ti kerubin a tumaod iti baet dagiti ul-ulep.

Ado pay dagiti sabsabali a banbanag a nakitkita ti isip na... ¿ngem, siasinno ti makabalin a mangisurat iti amin a makita ti maysa a bumarbara nga utek?

Nalabit ti pannakabagi ti pagiwarnak, iso a kastoy ti inna pinangileppas iti sinuratanna a pakasaritaan ti rambak ken amin dagiti naar-aramid:

“Mamenribo a pagyamanan, di mabubos a pagyamanan ti napardas ken naitumpong unay a ibabaet ni M.R.P., Fr. Bernardo Salvi, iso, a sinarangetna amin a peggad, iti laem daydi ili a sipupungtot, iti let-ang daydi gunglo dagiti tattao nga awan makabalin a makatengngel kadakuadan, awan kallugongna, awan bastonna, inna inep-ep ti pungtot dagiti tattao, nga awan ket sabali nga inaramatna no di laeng ti makaawis a panagsaona, ti kina-deggang ken ti turay a saan nga agkurang iti Ministro ti maysa a Relijion ti Kappia. Toy nasingspet a padi, a di ket makasarak datao iti pangipada-an iti ayatna, binaybay-anna ti imas ti turog, nga amin a naimbag a kararua a kas kenkuana inna paglak-aman, tapna mailisi dagiti adda iti aywanna iti uray sangkabassit la a bareng-ania. Dagiti umili sadi San Diego, awan duadua, didanto malipatan toy nagpaiduma iti imbag nga aramid ti maingel a Pastor da ket ammodanto ti agyaman kenkuana iti agnanayon awan inggana!”

DUA A SANGSANGAILI

Iti daydi a kasasaad ti nakem ni Ibarra, saan a mabalin a makaturug; gapona, a tapno mailiwwag ti nakemna ket mayadayo dagiti naliday a panpanunot a inda lumalo iti bayat ti rabii, napan nagaramid iti naiwaywayas a pagadalanna. Ti bigat nadanunna pay laeng a mamaglalaok ken mamagtitipon kadagidi ado a kitkita, iso a pangipadasanna no maan-anuda dagiti nagisgista a kawkawayan ken sabsabali pay a banbanag a iti kalpasanna, inna ikabil kadagiti parparasko a nabilangan ken naripkan a nalaing.

Maysa nga ubing ti simbrek a nangipakaammo iti kaadda ti maysa nga agtaltalon.

—¡Pastrekem! —kinunana, a di pay timmaliaw.

Simbrek ni Elías, iso a nagtatakder ket saan a nagtagtagari.

—!A! ?dakay gayam?—kinuna ni Ibarra iti sao ti tagalog, idi inna nabigbig;—pakawanenyo ta inkay ket pinagur-uray saan kay a nadlaw; adda ar-aramidek ngamin, a nasken unay . . .

—!Dikay kayat a singsingaen! — insungbat daydi agkabanuag a mangyurit;—immayak, umuna, ta saludsudek no adda kayatyo nga ibilin sadi Batangas, iso a papanak ita, ket maikadua, adda dakes a ipadamagko kadakayo . . .

Ni Ibarra nagsaludsudanna daydi mangyurit kadagiti matmatana.

—Ti anak ni Kapitan Tiago masakit, —innayon ni Elías a sitatalna,—ngem saan a nadagsen ti sakitna.

—¡Ibutengko idin! —kinuna ni Ibarra a nakapoy ti timekna, —?ammuyo no ania ti sakitna?

—!Gurigor! Ita, no awan sabali nga ibilinyon . . .

—Agyamanak unay, gayyem ko; tarigagayak ti naimbag a pannagnayo . . . ngem, umuna pay, ipalubusyo a pagsaludsudankayo iti maysa; no saan a maitutop, diyo sungsungbatan.

Ni Elías nagtamed.

—¿Kasano ti pannaka-anawayo iti daydi kibor idi rabii? —
sinaludsod ni Ibarra ket inperrengna kenkuana dagiti matmata
na.

—!Nalaka unay!—insungbat ni Elías, a kas la awan ania
man; —dagidi nangidaulo iti garaw, duada nga agkabsat a ti ama
da, natay a minalmalo dagiti sibil; naminsan nga aldaw, naiga-
satak a naispal ida kadagiti im-ima a nakatnagan daydi amada,
ket isuda a dua bigbigenda nga utang da kaniak. Isuda ti nag-
turungak idi rabii ket isuda ti nakaammon a nakisao kadagiti
dadduma.

—?Ket dagita dua nga agkabsat a ti ama da natay a na-
malmalo . . . ?

—Agtungpaldanto iti nagtungpalan daydi amada, —insung-
bat ni Elías iti nainayad; no ni dakes a gasat tinuldekannan
ti maysa a balay, amin dagiti kamkamengna masapol a mapukaw-
da; no ti sal-it dalapusenna ti maysa a kayo, padapuenna amin.

Ket ni Elías, idi makitana nga agulimek ni Ibarra, nagpa-
kada.

Toy, idi maymaysan, napukawna ti natalna a langana a tina-
ginayunna iti saklang daydi mangyurit, ket naipadlaw ni liday iti
rupana.

—!Siak, siak ti nangtutu-ok kenkuana! indayamudumna.

Nagaruat a nagdardaras ket immulog.

Maysa a lalaki a bassit, nakapanes, nga adda dakkel a piglat-
na iti makatigid a pingpingna, ti sipapakurang a kimmabla-aw
kenkuana, a nangsabat iti dalanna.

—¿Ania ti kayatyo? —sinaludsod ni Ibarra.

—Apo, agnaganak iti Lucas, siak ti kabsat daydi natay idi
kalman

—¡A! Makipagladingitak kadakayo . . . ¿ket, ania?

—Apo, kayatko kuma nga ammuen no mano ti ibayadyo ka-
dagiti napanawan daydi kabsat ko.

—Ibayad?—inulit daydi bumaro, a dina ket napedped ti
luksawna;—agsautayto no kua maipanggep ti dayta. Agsubli-
kayto no malem ta ita gumangganatak.

—¡Ibagayo laeng no mano ti kayatyo nga ibayad! —inulit ni
Lucas.

—Inbagak kadakayon, a sabalinto nga aldaw ti intay panag-sasao; —itan, awan kanitok! . . . kinuna ni Ibarra a sigaganat.

—¿Awan kanitoyo ita, apo? —sinaludsod a sipapa-it ni Lucas ket napan iti sangona; —¿awan kanitoyo a manglagip kadagiti natnatay?

—Umaykayto no malem, naimbag a tao! —inulit ni Ibarra a nagteppel; —ita, adda innak kitaen a masakit.

—¡A! ¿ket gapo iti maysa a masakit, malipatanyo dagiti natnatay? ¿Pagarupenyo a gapo ta marigrigatkami . . .?

Ni Ibarra inna kinita ket ginupedna ti saona.

—¡Saanyo nga ibusen ti anos ko! —kinunana ket intuluyna ti nagna. Ni Lucas kinitana nga immisem iti napnuan apas.

¡Makita nga apukona ka daydi nangipalag idi amak! —indayamudumna nga inngariet; ¡adda pay la kenka ti darana!

Sana innayon, a binaliwanna ti timekna:

—Ngem no nalaingka nga agbayad. . . !aggayyemta!

DA AGASAWA NGA ESPADANIA

Nalpasen ti piesta; dagiti umili nasarakanda manen a kas patinayon a tawen, a ti lakasada adadda a napangpanglaw, nagbannog, nagling-et ket nagpuyatda iti ado a dida ket nakapagay-ayam, dida nakasarak iti baro a gayyem da, maymaysa a pannao, nangina ti inbayadda iti riri ken sakit ti ulo da. Ngem, awan ti ania man; inton umay a tawen, kastanto manen ti maaramid, kastanto manen iti sumaruno a maika-sañgagasot a tawen, ta iso daya ti kadawyan agpapan ita.

Iti balay ni Kapitan Tiago, agari ti nalaos a liday: amin dagiti tawtaw siririkepda, dagiti tattao apaman la ta agarimpadekda no magnada, ket isuna la a maituredda ti aguni iti napigsa iti kosina. Ni María Clara, ti kararua ti balay, adda iti iddana a masakit; ti kasasaadna mabasa kadagiti amin a ruprupa, kas pannakabasa kadagiti tutu-uken ti kararua iti rupa ti maysa a tao.

—?Ania ti kunam, Isabel: manglimusak iti krus sadi Tunasan wenno iti krus sadi Matajon? —saludsuden a si-inayad ti sidadanag nga ama. —Ti krus sadi Tunasan dumakkel, ngem ti krus sadi Matajong aglinget: asinno kada kuada ti kunam a napigpiga ti milagrona?

Ni ikit Isabel agpanunot, pagkutienna ti ulona ket idayamudumna:

—Ti dumakkel... ti dumakkel, adadda a milagro ngem ti aglinget; aglinget tay amin, ngem saan tay a dumakkel amin.

—Agpayso, Isabel, wen, ngem panunutem a ti aglinget... aglinget ti kayo nga aramidenda kuma a saka ti bangko, saan a bassit a milagro... Ala, naim-imbag sa no manglimos datao ka dagiti dua a krus, iti kasta, awan malukluskaw, ket madardaras ti panaglaing ni María Clara... ?Nasayaat dan dagiti silsiled? Ammumon a makikuyog kadagiti dodoktor ti maysa nga baro nga apo, a kabagyan bassit ni Padre Dámaso; masapol nga awan ti agkurang.

Iti sabali a murdong ti siled a panganan iso ti yan dagiti dua nga agkasinsin, da Sinang ken Victoria, a mapan mangadkadua iti masakit. Ni Andeng tultulunganna ida a mangdaldalos iti maysa pagitsáan a pirak.

—?Am-ammuyo ni doktor Espadania?—sinaludsod a sikakararakar daydi kinakasuso ni María Clara ken Victoria.

—!Saan!—insungbat ti nasaludsudan;—ti laeng ammok, nangina kan unay ti panagsingirna, kas kuna ni Kapitan Tiago.

—!No kasta, nalaing ngata unay!—kinuna ni Andeng;—daydi nangbutiak iti buksit ni dunia María nangina ti panagsingirna, iso ti gapona a masirib.

—¡Ang-ang! —kinuna ni Sinang —saan nga amin nga agsingir iti nangina, masirib. Kitaen ni doktor Guevara; kalpasan ti dina pannakaammo a nangtulong iti naganak, ta inna insina a ti ulo daydi ubing, siningirna ti lima pulo a pisos iti balo . . . ti ammona, agsingir.

—?Ania ti ammom?—sinaludsod ni kasinsinna ket sinikilna.

—?Diak ammo? Ti asawa daydi babai, a maysa nga agragragadi, kalpasan ti pannakapukawna iti asawana, napukawna pay ti balayna, ta ti Alkalde, a gayyem ti doktor, pinilitna a nagbayad. . . ?diak ammo? Ni ama iso ti nangipautang iti pirak a binusbusna a napan sadi Santa Cruz.⁽¹⁾

Maysa a lugan ti nagsardeng iti ruangan i balay, ti namagsardeng kadagiti amin a sarsarita.

Ni Kapitan Tiago, a sinaruno ni ikit Isabel, nagtaray a immulog a napan nangawat kadagiti sangsangpet. —Dagitoy isuda: ni doktor don Tiburcio de Espadania, ti asawana, ni “doktora” dunia Victorina de los Reyes “de” de Espadania, ken maysa a bumaro a kastila a nasayaat ti panagruprupa na ket makaay-ayo met ti langana.

Ni dunia Victorina nakaaruat iti bata a seda, a naburdaan kadagiti sabsabong, ket nakakallugong iti adda sinan tumaytayabna a *papagayo*, a nganngani napsit kadagiti ado a barbaredbed a balbag ken nalabaga; ti tapok ti dalan, a nailack iti *polbos de arroz* dagiti pingpingna, kas da pay nayunan dagiti kurkuribetbetna; kas met la idi nakitatay sadi Manila, ita inigpilanna ti takiag ti pilay nga asawana.

(1) Sadi Kalamba adda kasta a naaramid. (P. ni R.)

—¡Si-aayatak a mangyam-ammo kadakayo itoy kasinsinmi don Alfonso Linares de Espadania! —kinuna ni *dunia* Victorina, ket intuduna daydi bumaro;—anak iti buniag ti maysa a kabagyan ni Padre Dámaso, sekretario partikular dagiti amin a Minministro...

Daydi bumaro nagkabla-aw iti nataraki; ni Kapitan Tiago ngannganina inagep ti imana.

No inda yul-uli dagiti ado a *malmaleta* kada *saksako de biaje*, no inna itulnog ida ken ni Kapitan Tiago kadagiti silsiledda, saritarentay bassit ti maipapan kadagitoy nga agasawa a naam-ammuatay iti apagapaman dagiti immuna a paspaset.

Ni *dunia* Victorina, maysa a siniura a nakapalabasen iti uppat a pulo ket lima nga agosto, a kaibatuganda ti tallo pulo ket dua nga abril iti panagbilangna. Idi agkabanuag pay, nalapsat, nasayaat idi ti pammagina—kasta ti kadawyan a sasawen,—ngem gapo ta napalausanna ti nangsirsirig iti bagina, inna pina-ay dagidi ado a pilipino a nagar-arem kenkuana, ta ti tarigagayanna, dagitay kuma sabali a dara. Iso dina kinayat a inted iti siasinno man ti napudaw ken bassit a imana, ngem saan a gapo iti kinaawan a panagtalek, ta saan a bassit dagiti dardaras a inna panangyawat kadagiti gamgameng a di mabalin a patgan kadagiti nadumaduma a ganggannaet ken kakailianna pay met.

Innem a bulan kasangwanan dagitoy al-aldaw a intay sarisariaten, nakitana ti pannakatungpal daydi kalibnusan a tagainepna, ti dinardarepdepna iti bayat ti amin ti panagbiagna, iso a nangigapuanna a nangpaay kadagiti pangaw-awis kinabanuag agraman pay ti inkari ni Kapitan Tiago nga ayat a idi sabali nga al-aldaw inna naipalais kadagiti laplapayagna wenno naidayyeng iti maysa a tapát. Naladaw, pudno, ti pannakatungpal ti darepdep; ngem ni *dunia* Victorina, numan pay dakes ti panagsaona iti sao ti kastila, nakaskastila pay ngem ni Agustina de Zaragoza, ammuna ti pagsasao a "*Más vale tarde que nunca*" (Naim-imbag ti maladaw ngem ti saan a dumteng kaano man), ket inna liwliwaen ti bagina a kunkunana kenkuana met laeng.—"*No hay felicidad completa en la tierra*" (*Awan nagbukel a gasat ditoy daga*), iso ti maysa a pagsasao nga italtallimengna, ta iti sango dagiti sabsabali a tattao saanda a rumuar kadagiti bibbibigna.

Ni *dunia* Victorina, a pinalabasna iti umuna, maikadua, maikatlo ken maikapat a panagkabanuagna a nangisarsaruag iti tabukol a pangkalapna iti taaw ti lubong iti daydi kanayon a tagtagainpenna, kamaudiananna, inan-anusanna ti inpaay kenkuana ni Gasat. Daydi nakakaasi, no kuman saan a tallo pulo ket dua nga abril ti innan napalabas, ta taltallo pulo kuma ket maysa—ti gidiat dagitoy kenkuana, dakkel unay—insublina kuma ken Gasat ti inggayatna kenkuana a makalap, tapno manguray iti sabali a maitutop iti pagayatanna. Ngem, piman tano ti tao iso ti mangiwayat, ti pakasapulan iso met ti mangibanag, iso ta masapulna unayen ti asawana, naipapilit a inan-anusanna ti maysa a nakakaasi a lalaki nga inbelleng ti Extremadura, iso a kalpasan ti inna panagwalangwalang iti lubong iti bayat ti innem wenna pito a tawen, kas baro nga Ulises, nasarakanna sadi Puro Luzon ti naayat a pannakaawat, pirak ken maysa a Calipso a nalaesen, a kagudua ti suana... jay! ket daydi sua, naalsem gayam! Daydi awanan gasat agnagan iti Tiburcio de Espadania, ket numan pay adda tallo pulo ket lima a tawen nan, ket kas payen lakay, ub-ubing pay met la ket di ngem ni *dunia* Victorina, iso nga agtawen laeng iti tallo pulo ket dua. Ti gapo toy, nalaka nga awaten, ngem napeggad a sawen.

Napan sadi Pilipinas a opisial kinto ti Aduana, ngem dakes unay ti gasatna, ta abos man pay ta naulaw a nagagara ket narpapay ti maysa a gurongna iti bayat ti panaglayagna, idi agsangapulo ket lima nga aldaw nan, a dimteng, ti "*Salvadora*" insangpetna ti bilin ti pannakaikkatna idi pay met ket ngad ta awanen ti uray maysa a kuartana.

Agsipod ta napabutengen iti ta-aw, dina kinayat ti nagsublin sadi Espania, no di umuna a humaknang, ket pinanunutna ti sumapol iti aramidna. Ti kinatangsit ti kastila dina inpalubos kenkuana ti uray ania nga aramid ti bagi; daydi nakakaasi a tao kinayatna unay ti nagbannog tapno agbiag a sitatakneng, ket toy naimbag a nagan dina met gayam ma-alaw kadagiti pakasapsapulanna.

Idi damona, nagbiag a pinakpakan dagiti dadduma a kakaillianna, ngem gapo ta ni Tiburcio, natakneng, kas na la tagipaiten a kanen ti tinapay a ited ti sabali, ket iti kasta, di met lumukmeg ngem agkuttong ket di. Gapo ta awan met ammona,

awan met pirakna, awan met mangikalikagom kenkuana, pina-tigmaanan kadagiti kakailianna, tapno maipanaw kadakuada, a mapan iti probinsia ket sadiay inna pagbalinen ti bagina a *doktor iti Medisina*. Daydi tao madi idi damo, ta numan pay nagyan a pinababaón iti *Ospital ti San Carlos*, awan naadalna iti sirib ti panangagas: ti aramidna idi, iso ti mangsaplid kadagiti taptapok dagiti bangbangko, mangaron kadagiti pagtemtemteman, ket toy, nabiiit pay. Ngem, gapo ta umet-et ti rigatna ket dagiti gagayyem-na inda met puk-pukawen dagiti duaduaana, dinengngegna ida idi agangay, napan iti probinsia ket rinugyanna nga agpayso ti nangagas kadagiti dadduma a masaksakit, a bassit pay la ti inna singiren, kas ibaga kenkuana ti riknana. Ngem, kas ti daydi agkabanuag a pilósopo a saritaen ni Samaniego, nagangayanna ti nagsingir iti nawadwad ket inpanginana ti bayad ti panagsarung-karna; gapon na nga iti nabiiit, inpapanda a nalain a mangngagas, ket adda labitna a bimmaknang kuma, no dagiti mediko sadi Manila dida nadamag ti nakalablabe a panagsingirna ken ti pay met panangsallinna kadagiti dadduma.

Dagiti propesor ken sabsabali pay a tattao isuda ti nangibabaet kenkuana. —¡*Ombre!* kinunada ken naiget a Doktor C., bay- anyo kadi a mangurnong iti sangkabassit a pirak, ta inton adda innem wenno pito ribo a pisos nan, mabalinnanto ti agawid sadi ilina ken agbiag sadiay a sitatalna. Iti kamaudiananna, ?ania kadakay dayta? ?gapo ta al-allilawenna dagiti mammati nga indio? ¡Agnakemda ngamin a! Maysa a daksanggasat; dikay ikkaten ti tinapay iti ngiwatna; ¡laglagipenyo ti kinaimbagyo a kastila!

Ti doktor, naimbag gayam a kastila ket nayat a di nagtag-tagari; ngem gapo ta ti damag nangngegan ti ili, nangrugi a di nagtalek kenkuanan, ket iti nabiiit, ni don Tiburcio Espadania napukawna dagiti ag-agasanna ket napilit manen a istay maki-palpalama iti kanenna iti inaldaw. Kadagidi nga aldaw, naam-muanna iti maysa a gayyemna, a kinaingungot unay ni *dunia* Victorina, ti danag toy *siniura*, maipupon ti ayatna iti Espania ken ti naimbag a panagpuspusona. Ni don Tiburcio nakitana sadiay ti sangkabassit a gasatna ket dinawatna a yam-ammuda.

Da *dunia* Victorina ken don Tiburcio nagkinnitada. “!*Tarde venientibus essa!*” (Tulang ti mabagi ti maladaw.), kinunana kuma

no ammuna ti sao ti latin! Ni *dunia* Victorina saan la a saan a mabalin a balbalinene, ngem nalpas pay a nabanglesen; daydi napuskol a buokna nagbalinen a bassit-usit, kas kuna ti balasangna, kas la kadakkel ti sangkaulo a bawang; ti rupa-na nagkuri-betbeten, ket dagiti ngipngipenna mangrugida nga aglualin; dagiti matmatana kasta met a nakapuydan, ket napalalo; masansan nga agkuridemdemen no adda kitaenna iti adayo bassit: ti kabalinna is-iso laeng ti nabati a di nagbaliw.

Kalpasan ti gudua ti uras a panagsaritada, nagkaawatanda ket naginnannugutda. Ni *dunia* Victorina kinaykayatna kuma ti maysa a kastila a basbassit ti pilayna, basbassit ti mutalna, basbassit ti pulidasdasna, basbassit ti kinakawawna, basbassit ti katay a ipugsuna no agsao, ket adadda kuma ti taer ken "*kategoria*" na, kas kadawyan a sasawen; ngem toy a kita ti kastila saan a immasideg kaano man a napan nangas-asawa kenkuana. Saan a naminpinsan a inna nangngeg a ti "kanito inda ipinta nga awan buok na," ket pinatina a sitatakneng a ni don Tiburcio iso awan daduma ti kanito, ta gapo kadagidi nangisit a rab-rabii a linaslasatna, agregreg dagiti bubuoknan, nupay dina kuma pay reb-beng. ¿Asinno ti babai a saan a naannad no agtawen iti tallo pulo ket dua?

Ni don Tiburcio met iti biangna, nagliday idi inna pinanunot ti sam-it ti apagas-asawa. Immiscem a sia-anos ket inangayna a timmulong kenkuana ti araria ni bisin. Kaano man saan a nagagagom ket di met timmartarigagay; nanumo dagiti pagay-ayatan-na, bassit dagiti panpanunotna; ngem ti pusona, nga agpapan idi, saan pay a natulawan, sabali unay ti nadiusan a babai nga inna tinagtagainep. Idi agkabanuag pay, no daytay nabannugen, kalpasan ti inna panangrabii iti nanumo, ket adda nga agid-iddan iti dakes a iddana, nga agpalpa iti kinnanna, makaturug a mangpanpanunot iti maysa a ladawan a naisem, naayat ken nadungngo. Idi kuan, idi ta immado dagiti inna nagluklucksawan ken nagrig-rigatan, limmabas dagiti tawtawen ket daydi nagpaiduma iti libnos a ladawan saan a dimteng, pinanpanunutan ti maysa a naimbag a babai, nagaget, managbannog, a makabalin a mangidanon kenkuana iti sangkabassit a kukua, mangliwliwa kenkuana no mabannog, ken mangapa kenkuana sagpaminsan, —jwen, iso inna pagpagarupen dagiti ap-apa a kas maysa a gasat! Ngem idi ta

napiliten a nagalla-allatiw a nagulawulaw kadagiti inilin-ili nga agsapsapol iti saanen a kinabaknang no di la sangkabassit a namay nga agbiag kadagiti matda pay nga al-aldawna; idi ta naallilaw kadagiti sarsarita dagiti kakailianna a naggapago sadi Pilipinas, ket simmakay a napan sadiay, dagidi panpanunotna nagbaliwda, ket maysan a nataer a mestisa, maysan a nalapsat a india, a dagiti matmatana, dadakkel da ken nangisit, nabungon iti seda ken lupot a sumalsalagasag, nagulgulan kadagiti birbriliante ken balbalitok, ti innan nakita a mangigayat iti ayatna, kadagiti lugluganna, kdmpy. Dimteng sadi Pilipinas, ket inpagarupna a matungpal ti darepdepna, ta dagiti babbalasang a nakalugan iti nakalupkupan iti pirak a mapan iti Luneta ken iti Malekon inda man kinita iti kas la nagagar. Ngem, idi ta naikkaten iti saadna, daydi mestisa, daydi india nagpukawdan, ket napalalo unay a rigat na a nangar arapaap iti ladawan ti maysa a balo, ngem balo a naka-ay-ayo. Iso ti gapona nga idi ta makitana a matungpal sangkabassit ti tagainepna, nagliday, ngem agsipod ta adda met sangkabassit a naikasigod a pilosopiana, kinunana: “¡Daydi, maysa laeng a tagainep, ket ditoy lubong, saan nga agbiag datao nga agdardarepdep!” Kasdi ti inna pinangguped kadagiti duadua: ni *dunia* Victorina pilkaranna ti rupana iti *polbos de arroz*, ¡pshe!, inton makapagasawadan, ammunanto ti pamayan tapno inna ikkaten; ado dagiti kurkuribetbetnan, ngem ti aruatna ad-ado pay, dagiti pigpigis ken sarsaraitna; maysa a baket a napasindayag manangipapilit iti kayatna, lakien pay, ngem ni bisin adadda pay ti kinalakienna, adadda pay a manangipapilit iti kayatna ket adadda pay a napasindayag, maysa pay, iso ti gapona nga iso naiyanak a nasam-it ti kababalinna, ket? ammo kadi? ni ayat pagbaliwenna dagiti kabkababalin; ni *dunia* Victorina, dakes unay ti panagsaona iti sao ti kastila, ngem iso di met nasayaat ti inna panagsao, kas kinuna ti pangulo ti Negosiado idi inpakaammuna kenkuana ti pannakaikkatna iti saadna, ket maysa pay, ?ania? ni *dunia* Victorina, maysa a baket a nalaad ken nakakatkatawa? ¡Iso, pilay, awan ngipenna ket awan buoknan! Ni don Tiburcio adadda a kaykayatna nga iso ti mangaywan ngem ti iso ti inda aywanan a masakit gapo iti bisin. No adda maysa a gayyemna a manguyaw kenkuana, kastoy ti inna isungbat: “Ikkannak iti kanek ket panaganannak agbagtit.”

Ni don Tiburcio, iso tay kuna a lalaki a di makapisit iti

maysa a ngilaw: napakumbaba ket dina kabaelan ti mamasangbay ti dakes a panunot, nagmisionero kuma no kadagidi un-unana nga al-aldaw. Ti panagyanna sadi Pilipinas saanna a nabalín a inted kenkuana daytay pannakapnek a iso, maysa ngata a tao, naindaklan iti pateg ken nangato iti kaikarian, a maalada, kalpasan ti sumagmamano a lawas da nga adda sadiay, dagiti kaaduan dagiti kakailianna. Ti pusona kaano man saanna a pinasangbay ni gura; awan pay nasarakanna nga uray la no maysa a *pilibustero*; isuna laeng a nakakita iti daksanggasat a mainumo nga inna dutdutan, no dina kayat nga agbalin a dakdakes pay ti gasatna ngem dagidiay. Idi kinayatda nga indarom gapo iti panamagbalinna iti bagina a mangngagas, saan a nagluksaw, saan a nagsog; binigbigna ti linteg ket isuna la nga inna insungbat: “!Ngem masapol ti agbiag!”

Nagsinggalutda, ngarod, wenna nagsinniluda, ket napanda sadi Santa Ana a nangnanam iti sam-it ti apagas-asawa; ngem iti karabiyán ti panagasawada, ni dunia Victorina nagsakit ti tiana iti nakabutbuteng, ta nakaadunan sa ti nangan, ket ni don Tiburcio nagyaman ken Apo Mugna, ket inpakitana ti ayat ken dungngona. Iti maikadua a rabii, nupay kasta, ipaneknekna ti kinataknengna a lalaki, ket iti sumuno a bigat, idi nagsarming immisem a sililiday idi nakitana dagiti guggugotna nga awan ngipendan: limmakay iti di kumurang a sangapulo a tawen.

Agsipod, ta makaay-ayat unay ni *dunia* Victorina iti asawana, pinayaramidanna iti nasayaat a ngipenna a daytay maikkat, pinaidaitan ket pinaaruatanna kadagiti kalalaingan a dumadait sadi Manila; nagpaaramid iti *aranja* ken *kalesa*, dimmawat sadi Batangas ken Albay kadagiti kalalaingan a kabkabayo ket pinilitna pay a makilumba iti dua a kabayona kadagiti masangwanan a panagpapalumba.

Idi ta inna pagbalbaliwen ti langa ni asawana, dina met nalipatan ti bukodna a bagi: binay-anna daydi pandilingna a seda ken daydi badona a pinia, ket sinukatanna ida iti aruaten ti taga Europa; sinukatanna daydi nalaka a tinggol dagiti pilipina kadagiti tulis a pud-pudos ken pakpakulot, ket gapo kadagidi ar-aruatenna a napalalo naglaad a maikapet kenkuana, dinadaelna ti talina-ay dagiti amin a tattao a natalna ken awan ar-aramidada.

Ni asawana, a kaano man, saan a rumuar a magmagna—ni

dunia Victorina dina kayat a makita ti kinapilay ni asawana— inna ipan kadagiti disdisso nga adadda nga awan matatao, a kasta unay a liday ti baket a kayatna kuma nga agraniag ti lakayna kadagiti disdisso nga adadda a napatak, ngem agulimek gapo iti pammadayawna iti sam-it ti apagas-asawa.

Nangrugi a kimapoy ti lawag ti bulan idi ta ni don Tiburcio kinayatna a kinasarita ni *dunia* Victorina gapo kadagiti *polbos de arroz*, a kinunana a daydi, saan a pudpudno, saan a kasisigod; ni *dunia* Victorina pinagkuribetbetna dagiti kidkidayna, ket kinitana dagidi maikkat a ngipngipen ni don Tiburcio. Toy nagulimek, ket ni *dunia* Victorina naawatanna ti pagkapuyan ti lakayna.

Iti nabiiit, inpapanna nga agsikugen, ket inna inpakda-ar kadagiti amin a gagayyemna:

—Inton umay a bulan, siak ken ni De Espadania inkamto sadi *Peninsula*; diak kayat a mayanak ditoy ti anakmi ket inda panaganan iti *rebolusionario*.

Inikkanna iti maysa a “*de*” ti apelyido ni asawana, ti “*de*” awan bayadna, ngem ikkanna ti nagan iti *kategoría*. No agpirma, kastoy ti ikabilna: *Victorina de los Reyes “de” de Espadania*; daytoy “*de*” *Espadania* iso ti simbrek iti ulona; uray daydi nagaramid iti tarjetana, uray ni *asawana dida* nabalín a naikkat iti ulo na.

—No maymaysa a “*de*” ti ikabil ko, mabalinda a kunaen nga awanen ti nagan mo, jang-ang! — kinunana iti asawana.

Kankanayon a ibagbagana dagiti sagsaganana a mapan aglayag, inadalna nga inpaulo dagiti nagnagan dagiti disdisso a sardengan ti sasakyan, ket nakaay-ayat la unay a dengdenggen nga agkunkuna.

—“*Makitakto ti mismo idia y Kanal de Suez*; ni De Espadania pagarupenna nga iso ti katatarakian, ket ni De Espadania nalawlawna amin ti lubungen.” —“Nalabit, diakto masublianen toy ili dagiti *salbaje*.” — “Saannak a nayanak nga agyan ditoy; nalalaing kaniak ti Aden wenno ti Port Said; nanipod pay idi ubingak, kasta ti panangipagarop ko,” kdmphy. Ni dunia Victorina, iti jeograpiana, biningayna ti lubong iti Pilipinas ken Espania, a maigidiat met ngarod kadagiti *chulo* nga inda bingayen iti Espania ken America, wenno China, iti sabali a pangnagan da.

Ni asawana ammuna a dagiti dadduma a sasawenna minamaagda, ngem agulimek tapno dina uriagan ken iparupa kenkuana ti kinatatelna. Naginni-inaw tapno manayunan ti arapaapna nga agsikog, ket nagar-aruat iti ado a kita, pinakapet kadagiti ado a sabsabong ken *sinsintas* ket *sibabata* pay a mapan iti Escolta, ngem !o, eppes a ininama! napalabas ti tallo a bulan, ket ti darepdepna nagpukaw, ket agsipod ta awan met pakaigapuan nan tapno ti anakna saan nga agbalin a *rebolusionario*, binayanna a pinanunot ti inna panaglayag. Nakiuman kadagiti mangngagas, mangngilot, babbaket, *kdmpy.*, ngem banbannog; iso, ta inna pagang-angawan ni San Pascual Bailón, iso a kaluksaw unay ni Kapitan Tiago, dina kayat ti kumamang iti uray siasinno a santo wenno santa; iso a nagkunaan kenkuana ti maysa a gayyem ni asawana:

—Patiennak, *seniora*, dakdakay laeng ti *espíritu a napigsa* ditoy nakassusuron a ili!

Immitem, a dina ket naawatan no ania ti *espíritu a napigsa*, ket iti rabii, idi agiddadan, inna sinaludsod ken asawana;

—*Ija*,—insungbat toy,—ti *e... espíritu* nga ammok a kapigsaan, iso ti *amoniako*: tay gayyem ko *ri... rineretórika* ngata ti panagsaona.

Nanipod idin, no la ket mabalinanna, kanayon a kunana.

—Si-siak laeng ti amoniako ditoy nakassusuron unay a ili, no *rineretórika* ti panagsao, kasta ti kuna ni apo N. de N., kastila a nangato unay ti *kategoriana*.

Amin a ibagana, maaramid; naminpinsan a napetpetanna ni asawana, iso a di met unay nagrigat a imamannugot, ket nangangayanna ti nagbalin a kas la maysa nga uken a di maisina kenkuana. No adda guraenna, dina palubusan a mapan agpalla-ilang, ket no daytay pudno a makapungtot, ikkatenna dagiti ngipngipenna, ket baybay-anna a nakalalaad iti bayat ti maysa nga aldaw wenno nasurok.

Simmiplot iti ulo-na a ni asawana, doktor kuma iti *Medisina* ken *Sirujia*, ket inna inbaga kenkuana.

—*Ija!* ?kayatmo a baludendak?—sinaludsudna a sikikigtot.

—!Dika man agang-ang-ang, ket baybay-annak a mangaramid!—insungbatna;—saan kanto a mapan mangag-agas, ngem kayatko a naganendaka iti *doktor*, ket siak, *doktora*, !ala!

Ket iti sumuno a bigat, ni Rodoreda immawat iti bilin a ikiti-
kitna iti maysa a bato a *mármol* a nangisit toy: *Dr. De Espadania,*
especialista en toda clase da enfermedades (DR. DE ESPADA-
NIA. KANGRUNAANNA A PAGLAINGAN NGA AGASAN
AMIN A KITA TI SAKIT).

Amin dagiti ubbingda inda inted kadakuada dagiti babbaro
a *título* da ket gapo itoy, nanayunan dagiti pudpudos, ti pilkat ti
rupa a *polbos de arros*, dagiti sinsintas kada en-enkaje, ket innan
kinita iti awan kakaruannan a kinalais dagiti nakakaasi ken
bassitan-gasat a kakailianna, a dagiti assawada nababbaba ti
kategoría da ngem ni asawana. Tunggal aldaw mariknana nga
adadda a maitan-ok ken maingato, ket no kuman nagtuloy ti
kasdi iti unos ti nakatawen, impagarupna kuman a iso, iti Dios.

Dagitoy naindaklan a panpanunot dida met ket malappedan
a iti intunggal aldaw, iso adadda nga agbaket ken adadda a naka-
katkatawa. No masarakan ni Kapitan Tiago, ket malagipna nga,
inna inarem a dina ket nagun-od, dagusenna ti agpaipan iti maysa
a pisos iti simbaan a bayad ti maysa a misa a pagyamanna iti
Dios. Nupay kasta, ni Kapitan Tiago dayawenna unay ti asawa
ni *dunia* Victorina gapo iti *títulona* nga "*especialista en toda
clase de enfermedades*" (*kangrunaanna a paglaingan nga agasan
amin a kita ti sakit*), ket sipapasnek a dumngeg kadagiti sagba-
bassit a balbalikas a mabalinna nga isawang gapo iti kinatatelna.
Gapo itoy ken gapo ta toy a doktor saanna nga agasan amin a
tao a kas kadagiti dadduma a mangngagas, iso ti pinili ni Kapi-
tan Tiago a mangagas iti anakna.

No maipapan ken agkabanuag a Linares, sabalin. Idi maisag-
sagana ti ipapan da sadi Espania, ni *dunia* Victorina pinanunutna
a masapol ti maysa a kastila nga agaywan kadagiti kukkukuana,
ta awan panagtalekna kadagiti pilipino: ni asawana nalagipna
ti maysa a kaanakanna nga adda idi sadi Madrid, nga agad-adal
iti kina-abogado, ket kunada nga iso ti kalaingan kadakuada amin
nga agkakabagyan: sinuratanda, ngarod, ket binayadanda nga in-
sigod ti *pletena*; ket idi nagpukawen daydi darepdep, ti agka-
banuag adda nga aglaylayagen.

Isuda dagitoy dagiti tallo a nangato a tattao a kadatdateng.

Idi ta madamada a mangmangan iti maikadua a pammigat,
dimteng ni Padre Salvi, ket dagiti agasawa a makaam-ammon ken

kuana, inyam-ammuda met, agraman amin a kasasaad ken galgaladna, ni bumaro a Linares, iso limmabbaga iti bain.

Kas kadawyan, nasarsaritada ni María Clara; ti balasang agin-inana ket matmatureog. Nasarsaritada ti pannagnada; ni *dunia* Victorina inpakitana ti kinatarabitabna a nanguy-uyaw kadagiti kadkadawyan dagiti taga probinsia, dagiti balbalay da a nipa, dagiti rangrantay a kawayan, a dina ket nalipatan a inbaga iti kura a gayyemna ti Segundo Kabo, ni Alkalde Kastoy, ni Oidor Kasdiay, ni Intendente kua, kdmpy., tattao da amin a *de kategoria*, isuda a mangpadpadayaw unay kenkuana.

—Immaykay la kuma idi kasanga-aldaw, *dunia* Victorina, — insengngat ni Kapitan Tiago, idi simmardeng iti apagbiit—nakitayo kuma ni Ekselensia, ti Kapitan Jeneral: dita ti nagtugawanna.

—¿Ania? ¿Kasano? Nagyan ditoy ni Ekselensia? Ket ditoy balayyo? ¡Ulbod!

—Kunak ngad kadakayo a nagtugaw dita! Immaykay la kuma idi kasanga-aldaw.

—!A! !nagdakesen ta saan a nasapsapa a nagsakit ni Clarita! —kinunana, a pudno a nalidayan, sana kinuna ken Linares:

—?Mangngegmo, *primo*? !Ditoy nagyan ni Ekselensia! ?Makitam no di pudno ti sao kenka ni De Espadania a saan ka nga umay iti balay ti maysa nga indio a kastakasta laeng? Ta ammuyo, don Santiago, a ni kasinsin mi, sadí Madrid, gayyem dagiti minministro, dagiti duduke, ket mangmangan iti balay ni *Konde del Kampanario*.

—*Duke de la Torre*, kunam, Victorina,—inyanawa ni asawanna.

—!Iso met lattan, no kunamto ket kaniak: . . . ?

—¿Masarakakto ngata ni Padre Dámaso idiy ili a yanna? — insamang ni Linares a nagturong ken Padre Salvi;—nasauda ka niak nga asideg ditoy.

—Adda ditoy ita, ket umayto iti mabiit,—insungbat ti kura.

!Maragsakannak unay! adda surat a itedko kenkuana, — kinuna daydi bumaro,—ket no saan kuma a gapo itoy nagasat a naitarubak a nakaayak ditoy, rinantak kuma ti umay kumita kenkuana.

Iti daydi, ti *nagasat* a naitarubak nakariing.

—?De Espadania?—kinuna ni *dunia* Victorina idi nalpasda a nangan, —?intay kitaen ni Clarita? —Sana kinuna ken Kapitan Tiago: ¡Gapo la kadakayo, Don Santiago, gapo la kadakayo! Ni asawak saanna nga agasan no di la dagiti tattao a *de kategoria*, !ket uray pay, uray pay! Ni asawak saan a kas kadagiti taga ditoy. . . sadi Madrid, awan agasanna no di la dagiti tattao a *de kategoria*

Napanda iti siled ti masakit.

Ti siled nganngani nasipnget a naminpinsan, dagiti tawtawa siririkepda gapo iti butengda iti angin, ket ti bassit a silaw a manglawag, aggapo kadagiti dua dadakkel a kankandela a sumsumged iti sangwanan ti ladawan ni Apo Birjen de Antipolo.

Ti balasang adda a si-idda iti katrena a ballatinaw a natabingan iti jusi ken pinia, ti ulona nabaredbedan iti panio a naibabasa iti *agua de Kolonia*, ti bagina naarpawan a si-aannad iti ules a puraw nga ado dagiti pilpillidisna, iso a nangabbong ka dagiti di pay natulawan a kamkamengna. Dagiti bubuokna, a kas da man bassikaw iti nagimmos a rupana, inda nayunan ti agsalagasag a bessagna, nga isuna la a biagen dagiti dadakkel a matmatana, a sipupunno iti liday. Iti arpadna addada dagiti dua a gagayyemna ken ni Andeng a siiggem iti sabong ti asusena.

Inpulsuan ni De Espadania, inamirisna ti dilana, nagsaludsod iti sumagmamano, sana kinuna a pinagwingiwingna ti ulona:

—¡Ma . . . masakit, ngem ma . . . maagasan!

Ni *dunia* Victorina kinitana a sitatangsit dagiti adda a silawlaw.

—¡*Liquen* ken gatas iti bigat, *jarabe de altea*, dua a *púldora de cinoglosa*!—inbilin ni De Espadania.

—Pabilgem ti nakemmo, Clarita,—kinuna ni *dunia* Victorina, nga immasideg,—immaykami ta umaydaka agasan. . . !Yam-am-muka itoy kasinsin mi!

Ni Linares napamayeng a nangbuybuya kadagiti ingget libnos a matmatana a kas man adda inna sapsapulen, ket dina nangeg ni *dunia* Victorina a nangayab kenkuana.

--Apo Linares, —kinuna ti kura nga inna inaon iti pannakas-aemna; —adtuyen ni Padre Dámaso.

Pudno, ta sumangpet idi ni Padre Dámaso, sibe-bessag ket

malidliday bassit; idi nakabangunen, ti immuna a sinarungkaran-na iso ni María Clara. Saanen a iso daydi Padre Dámaso idi unana, a kasta unay nagbaneg ken nagtarabitab; ita, siuulimek a magmagna ket maibasingbasing bassit.

GAKGAKAT

Awan inna inkankano, nagtaros a dagos iti idda ti masakit ket, iniggamanna dagiti im-imana.

¡María —kinunana, a di ket masao ti sam-it ti timekna, ket naglua dagiti matmatana;—!María, anakko, saan ka a matay!

Ni María inbisradna dagiti matmatana ket kinitana a nas-daawan.

Awan siasinno man kadagiti makaam-ammo iti pransiskano ti nangipagarop nga addaan iti nasam-it a rikna; iti babaen daydi natangken ken nagubal a langa, awan mangipapan nga adda may-sa a puso.

Ni Padre Dámaso saan a nakaibturen, ket inadaywanna ti balasang, nga agsangsangit a kas la maysa nga ubing. Napan iti *kaida* a nangipeksa iti ladingitna, iti babaen dagiti nakaay-ayo a mulmula a kumalkalatkan iti *balĕon* ni María Clara.

—¡Ania ket nga ayat nan iti inanakna!—kunkunada amin.

Ni Fray Salvi inna kitkitaen a di makakuti ken si-uulimek, a inna pay kinagat iti apagbassit dagiti bibbibigna.

Idi nabang-aran bassiten, ni *dunia* Victorina inna inyam-ammo kenkuana ni bumaro a Linares, iso nga immasideg a siraracm.

Ni Fray Dámaso kinitana a si-uulimek, manipod saka ingga na ulo, innalana ti surat a inyawat ni Linares ket binasana a kas la itay dina naawatan, ta inna man sinaludsod:

—¿Ket, siasinno ka?

—Siak ni Alfonso Linares, anak iti buniag ni kayong yo... —intanamitim daydi bumaro.

Ni Padre Dámaso inliadna ti bagina, sinublianna nga inamiris daydi bumaro, sa timmakder a rimmagsak ti rupana.

—¡Sika aya daydi inanak ni Carlicos!—kinunana, ket inna inarakop;—umayka ta arakupenka. . . itay nabiiit, adda inawatko a suratna. . . ¡Sika gayam aya! ¡Dika nabigbig. . . makitam,

saan ka pay a nayanak idi pimmanawak sadiay! Saan ka a naam-
ammo!

Ket ni Padre Dámaso inna kinepkepan kadagiti nabaneg a taktakiagna daydi bumaro, nga uray la limmablabbaga, di ammo no gapo iti bain wenno gapo iti dina pannakaanges. Ni Padre Dámaso kasna man nalipatan a naminpinsan ti ladingitna.

Idi napalabas dagiti immuna a kanito ti panangipeksana iti ayatna ket kalpasan dagiti immuna a salsaludsodna maipapan ka da Carlicos ken Pepa, sinaludsod ni Padre Dámaso:

—¡Ket, ala man! ¿ania ti kayat ni Carlicos nga aramidek kenka?

—Iti dayta a surat kas la addan sa ibagana...—sinubli nga intanamitim ni Linares.

—¿Iti surat? ¡adda man! ¡Pudno! ¡Ket kayatna nga isa-
pulanka iti maysa a saad ken maysa nga asawa! Jmm! Saad,...
saad, nalaka; ¿ammom ti agbasa ken agsurat?

—¡Inawatko ti kina-abogadok iti Universidad Sentral!

—¡Karambas! *Pikapleitos* ka gayam? Ngem awan takder mo... kas ka la balasitang, ngem nalalaing manen! Ngem ti mangyasawa kenka, ti mangted kenka iti maysa nga asawa . . .
jmm! jmm! maysa nga asawa. . .

—*Padre*, diak unay gumanat, —kinuna ni Linares, a dina ammo ti kukuenna.

Ngem ni Padre Dámaso addan nga agpagnapagna iti murdong ken murdong ti *kaida*, nga idaydayamudumna: !Maysa nga asawa, maysa nga asawa!

Ti rupana saanen a naliday, saan metten a naragsak; ita, ma-kita a natalna unay ket kas la agpangpangngaddua. Ni Padre Salvi inna kitkitaen amin dagitoy a maar-aramid manipod iti adayo.

—¡Diak inpapan a kastoy ti sagabaek a tuok maipupon itoy a banag! —indayamudom ni Padre Dámaso, a timekna ti maka-sangsangit; —ngem kadagiti dua a banbanag a dakes, ti basbassit iso ti pilien.

Ket inpigsana ti timekna nga immasideg ken Linares.

—Umayka ditoy, barok,—kinunana; inta kasarita ni Santiago.

Ni Linares bimsag ket pinaguyod iti daydi padi, iso a mag-magna a sipapanunot.

Idin, ni metten Padre Salvi ti nagpagnapagna, sipapanunot a kas kanayon.

Maysa a timek a nangted kenkuana iti naimbag a bigat ti nañgaon kenkuana iti nawayas a panagpagnapagnana; intangad-na ti ulona ket nasarakanna ni Lucas, iso a sipapakumbaba a kim-mablaaw kenkuana.

—¿Ania ti kayatmo?—sinalúdsod dagiti matmata ti kura.

—¡Padre, siak ti kabsat dayti natay idi kaaldawan ti piesta!—insungbat ni Lucas, a timekna ti kas la makasangsangit.

Ni Padre Salvi nagsanod.

—¿Ket, ania?—indayamudumna, a timekna ti di nadlaw

Ni Lucas uray la kakaasi nga aginsasangit ket inna punas-punasen dagiti matmatana iti paniona.

—Padre,—kunkunana nga aginsasangit,—nagyanak idiaiy balay ni don Crisóstomo a napan dimmawat iti supapak ti biag daydi kabsat ko... immuna, inawatnak iti bin-ig a kugtar, a kinunana a dina kayat ti agbayad, ta nagpeggad kan pay a natay gapo iti basol daydi ay-ayatek ken awanan gasat a kabsat ko. Idi kalman, nagsubliak a napan manen makisao kenkuana, ngem napan met idin sadi Manila, ket nangibati a kasna pangnga-asi, ti lima gasot a pisos, sana inbilin a uray kaano diak agsubsublin! ¡A! padre, limlima gasot a pisos, ti bayad ti biag daydi kabsat ko, lim-lima gasot a pisos, ia, padre!...

Ti kura inna pay met la dengdenggen idi damona, a si-sisid-daaw ken sipapasnek, idi kuan, nangin-inot a pimmarang kada-giti bibbibigna ti maysa nga isem a nalais ken naumsi idi makitana daydi sinsinan nga aramid, ket no kuman nakita ni Lucas, nagtalaw a nagtartaray.

—¿Ket, ania ti kayatmo ita, sika?—sinaludsudan a tinal-likudan.

—¡Ay, padre! ipagapuyo iti Dios ta ibagayo no ania ti reb-bengko nga aramiden; ni apo padi kanayon a nangnangted iti naimbag a patigmaan.

—¿Asinno ti nagkuna kenka? Sika saan ka a taga ditoy...

—¡Ni apo padi am-ammuda iti amin itoy a probinsia!

Inasitgan ni Padre Salvi, a makapungpungtot dagiti matmata-na, ket kinunana nga intudo ti dalan ken nakigtot a Lucas:

—¡Inka idiaiy balaymo ket agyamanka ken don Crisóstomo ta dina ka pinaipan iti pagbaludan! ¡Pumanawka ditoy!

Ni Lucas nalipatanna daydi sinsinan nga aramidna, ket in-dayamudumna:

—Ket no inpagarupko nga...

—¡Tumalawka ditoy!—inpukkaw a sipupungtot ni Padre Salvi.

—¡Kayatko kuma a kitaen ni Padre Dámaso! . . .

—Adda aramid ni Padre Dámaso... !tumalawka ditoy!—sinubli nga inbilin a situturay ti kura.

Ni Lucas immu'log nga agdaydayamudom:

—Toy, maysa met... !no di agbayad a nalaing!... Ti nalaing a bumayad...

Gapo iti timek ti kura, immarayatda amin, pati pay da Padre Dámaso, Kapitan Tiago ken Linares.

—¡Maysa nga awanan bain a bayanggudaw a umay dumawat iti limos ket dina kayat ti agbannog!—kinuna ni Padre Salvi, ket innalana ti kallugong ken *bastonna* nga agawiden iti konbento.

PANANGAMIRIS ITI UNEG TI PUSO

Naunday nga al-aldaw ken naliday a rabrabii dagiti napalabas iti uluanan ti iddana; ni María Clara nagunad kalpasan ti sumagmamano a kanito iti daydi panagkonpesarna, ket iti bayat ti inna panagam-ammangaw, awan sabali a binalbalikasna no di ti nagan daydi inana, iso a dina piman naam-ammo. Ngem dagiti gagayyemna, ni amana ken ni ikitna addada nga agbanbantay; nagpaipanda iti *misa* ken *limos* kadagiti amin nga milmilagro a ladladawan dagiti sasanto; ni Kapitan Tiago nagkari a mangted iti maysa a *baston* a balitok iti Birjen de Antipolo; idi kuan, ti gurigor nangrugi met la a nangin-inot ken patinayon a bimmaba.

Ni doktor de Espadania nasdaawan ti kinaimbag ti agasna a *jarabe de altea* ken inanger a *liquen*, ag-agas a dina ket binaliwanen. Ni dunia Victorina kasta unay nga ay-ayatna iti asawana, ta iti pay naminsan a inna napayat ti ipos ti *batana*, saanna nga inpátay ti panusdusana a panangikkatna kadagiti ngingipenna, ngem isuna la a kinunana:

—¡No dikay pilay, wenna napayatmo pay ti *ķorseķ!*
¡Ngem iso di met *agķorse!*

Naminsan a malem a napan sinarungkaran da Sinang ken Victorina, ti gayyem da, addada nga agsasarita iti bayat ti pannangan da iti malem, ti kura, ni Kapitan Tiago ken da *dunia* Victorina nga agkakabbalay.

—Ladingitek unay,—kunkuna ti doktor;—ni Padre Dámaso leddaangennanto met ngata.

—¿Ket, adinno ti kunayo a pangyalisanda kenkuana? —sinaludsod ni Linares iti kura.

—¡Idiay probinsia a Tayabas!—insungbat toy a kas la masadsadot.

—Dinto pay agleddaáng unay no maammuanna, iso ni María, —kinuna ni Kapitan Tiago;—ayatenna a kas panagayat iti maysa nga amo.

Ni Padre Salvi kinusilapanna.

—Atapek, Padre,—intuloy ni Kapitan Tiago,—nga amin toy a sakitna nagtaod iti luksawna gapo iti daydi naaramid idi aldaw ti piesta.

—Kasta met ti kunak, ket naimbag ti inaramidyo a saan yo a panangipalubos a makisao kenkuana ni apo Ibarra; limmalo kuma.

—Ket no saan kuma a gapo kadakami, —insamang ni *dunia* Victorina,—ni Clarita adda kuma itan sadi langit nga agdandaniw a mangdaydayaw iti Dios.

—¡*Amen Jesús!*—inpagarop ni Kapitan Tiago a rebbengna nga inayon.

Gasatyo, ta ni asawak awan a nairana, ta nangayabkay kuma iti sabali, ket ditoy, bin-igda amin nga ang-ang; iti asawak . . .

—Patiek ket ipapatik ti nasaok—kinuna met ti kura;—a ti panagkonpesar ni María Clara iso ti nakaigapo iti nakapalag-an a pánnakagunadna, nga iso ti nangispal iti biagna. !Ti maysa a puso a nalinis adadda ti pategna ngem dagiti ado nga ag-agas, ket ¡kitaenyo ta diak libaken ti pannakabalin ti sirib, nangruna ti Sirujía! ngem ti maysa a puso a nadalos . . . ¡Basaenyo dagiti pagpagbasaan a makapasingpet ket makitayunto no mano dagiti naag-agasan gapo iti maysa a naimbag a panagkonpesar!

—Pamakawananyo,—insubang ni *dunia* Victorina a nasukit;—dayta pannakabalin ti konpesar. . . !lala man, agasanyo man ti asawa ti alperes iti konpesar!

—Maysa a sugat, *seniora*, saan a maysa a sakit a mabalin nga agasan ti nalinis a puso!—insungbat a sidedeggang ni Padre Salvi;—nupay kasta, ti maysa a nasayaat a panagkonpesar mailiklikna iti kasakbayan kadagiti dakes a kalaklak-aman a kas ti naaramid itay bigat.

—¡Kaikarianna!—intuloy in *dunia* Victorina a kas la itay dina nangngeg ti sinao ni Padre Salvi.—¡Dayta a babai natangsit unay! Idiay simbaan, awan aramidna no di la mangkitkita kaniak, ¡makitam! maysa la ngamin a kasta-kasta; idi Domingo, saludsudek kuma kenkuanan no adda sunggo iti rupana, ¿ngem siasinno ti mayat a marugitan a makisasao kadagiti tattao a saan a *de kategoria*?

Ti met kura, a kas itay dina nangngeg dagidi a sasao, intuluyna:

—Patiendak, don Santiago; tapno maagasan a maminpinsan ti anakyo, masapol nga agkomulgar no bigat; umaykunto biatikuan... kunak nga awan ngata ti ikonpesarna, nupay kasta... no kayatna a madalusan ti pusona no rabii .

—Diak ammo,—innayon a dagos ni *dunia* Victorina, idi sim-mardeng biit a nagsao ti maysa, —diak maawatan ti gapona nga addada lallaki a makaitured a makiasawa iti bugaw a kas ti dayta a babai; uray adayo pay, makitan no adinno ti naggapuanna; mad-law a matmatay iti apal; !makitan! ?mano ti ganaben ti maysa nga alperes?

—Ala, don Santiago, ibagayo ken kasinsinyo a pagsaganaenna ti masakit a umawat iti komunion no bigat; umayakto no rabii a mamakawan kadagiti sagbabassit a basbasolna...

Ket idi ta nakitana a rimuar ni ikit Isabel, kinunana kenkuana iti sao ti tagalog:

—Saganaenyo ti kaanakanyo nga agkonpesar no rabii; inton bigat, umayko biatikuan; isunto dayta ti madardaras a mangpaungar kenkuana.

—Ngem, Padre,—naitured a kinuna a sia-alumiim ni Linares, —ania ta atapenna nga umasideg ni patay.

—Saan kay a madanagan!—sinungbatanna dina pay kinita,—ammok ti aramidek; aduda dagiti nagsaksakit a innak tinultulungan; maysa pay, isunto ti mangibaga no kayatna wenno saan ti agkomulgar ket makitayunto a wen amin a sungbatna.

Ni Kapitan Tiago inwenna aminen.

Ni ikit Isabel simbrek iti siled ti masakit.

Ni María Clara adda pay la nga agid-idda, sibe-bessag, sibe-bessag unay; iti arpadna addada dagiti dua a gagayyemna.

Tumilmunka pay maysa iti daytoy,—kinuna ni Sinang a siinayad, ket nangyaon iti maysa a nagbukel a puraw, a innalana iti maysa a bassit a tubong a sarming;—iso kunana a no adda mariknam nga agwengweng iti lapayagmo, isardengmo ti agagas.

—¿Dina ka sinublian a sinuratan? —sinaludsod ti masakit iti nainayad a timek.

—¡Saan, nalabit nga ado unay ti aramidna!

—¿Awan paibagana kaniak?

—Awan sabali a saona no di ti inna panangikalikagom a ikkaten ti Arsobispo ti pannakaeskomulgadona, tapno...

Naisardeng ti saritada, ta sumungad ni ikitna.

—Kuna ni Apo padi nga agsaganaka nga agkonpesar, anak-ko,—kinuna daydi baket;—panawanyo ta panunutenna dagiti basbasolna.

—¡Ket no awan pay maysa a lawasna a nagkonpesar!—inriri ni Sinang. —¡Siak saanak a masakit ket diak unay masansan nga agbasol!

—¡Ni! ¿Diyo ammo ti kuna ti kura: “ti nasingpet mamin-pito a makabasol iti agmalem”? Ala, ¿kayatmo a yegko kenka tay *Ankora*, tay *Ramiliete*, wenna daytay *Nalinteg a dalan a mapan sadi Langit*?

Ni María Clara saan a simmungbat.

—Ala, saanka nga agbannog,—innayon daydi naimbag a baket a pinangliwiwa;—siakto ti mangbasa iti pagpanunutan ket sika awanto ti armidmo no di la manglaglagip kadagiti basbasol mo.

—¡Isuratmo kenkuana a dinak laglagipenen! —inyarasaas ni María Clara ken Sinang idi agpakada.

—¿Apay?

Ngem ti baket simbrek, ket ni Sinang napilit a immadayo, a dina ket naawatan ti inbaga ti gayyemna.

Daydi naimbag a ikit inyasideгна ti maysa a tugaw iti silaw, inkabilna ti antiukosna iti murdong ti agongna, inukradna ti maysa a pagbasaan a bassit, ket kinunana:

--Ipasnekmo a nalaing, anakko; irugik kadagiti Bilbilin ti Dios; in-inayadekto tapno makapagpanunutka; no dinak mangnggeg a naimbag, ibagam, tapno ulitak; ammunon a no gapo iti pagimbagam, diak mabannog, uray kaano man.

Inrugina a binasa, a timekna ti nabannayat ken nabangag, dagiti panpanunot maipanggep kadagiti pakaisebsebangan nga agbasol. Iti kalpasan ti tunggal gunglo, mabaybayag la nga agsardeng, tapno mabalin ti balasang a laglagipen dagiti basbasolna ket makapagbabawi.

Ni María Clara kitkitaenna, a kas la aleng-aleng, ti tangatang. Idi nalpas ti umuna a bilin nga “*Ayatem ti Dios a ipangrunam ngem iti iso amin*,” kinita ni ikit Isabel iti ngatuen ti antiukosna, ket naayatan iti nakitana a langa ni María Clara a

sipapanunot ken sililiday. Naguyek a sisisingpet, ket kalpasan ti nabayag a bannayat, inrugina ti maikadua a bilin. Daydi naimbag a baket nainsisingpetan unay ti inna panagbasa, ket idi nalpas dagiti panpanunot, kinitana manen ti kaanakanna, iso a nangi-baliktad a siinayad iti ulona.

—!Ni —nakuna ni ikit Isabel iti unegna; —no iti daytoy panangisapata iti santo a Nagan Na, awan ngata ti bibiang toy nakakaasi! Inta iti maikatlo.

Ket iti maikatlo a bilin nagisaygisay ken napakuyugan kadagiti ado a sasao, ket idi mabasana amin dagiti pakaisebsebbangan nga agbasol iti maikanniwas kenkuana, sinublianna a kinita ti idda ti masakit; ngem ita, ti baket ingatuna ti antiukosna ket lidlidenna dagiti matmatana: nakitana ti kaanakanna a nangyapros iti paniona iti rupana a kas la itay inna punasen dagiti luluana.

—!Jm!—kinunana,—¡cjem! Toy nakakaasi, naturog iti naminsan a madama ti sermón.

—Ket insublina nga inkabil ti antiukosna iti murdong ti agongna, ket kinunana:

—Kitaen man a, no kas ti dina panangngilin kadagiti piesta, dina met dinayaw da ama ken inana.

Ket binasana ti maikapad a bilin, a timekna ti addada man a nabannayat ken nabangbangagen, ta inpapanna a no kasdi ti aramidna, adadda a narangranga, kas nakitkitana nga inar-aramid dagiti ado a praile: ni ikit Isabel di pay nakakita iti maysa a *kuákero* a nangasaba, tano kuman nakakitan, nagtigerger kuma pay.

Ti balasang, idi ta kasta a namin-ado nga inpunasna ti paniona kadagiti matmatana, ket ti panagangesna addada a madlaw.

—¡Nagimbag ket di a kararuan!—kunkunan daydi baket iti unegna—¡iso, a kasta unay nagtulok ken nagtudiao kadatao amin! Siak ad-adó nga amáng dagiti basbasolko, ket diak nabalanan ti nagsangit iti pud-pudno.

—Ket inrugina ti maikalima a bilin, nga adadda manen a nasaysayaat ti bannayat ken bangag nan no mabalin pay a kuna, a kasta unay nga ayat ti nakemna ta dina nangngeg dagiti maep-ep a sangsangit ti kaanakanna. Isuna laeng idi nagsardeng biit, idi nalpas dagiti panpanunot maipanggep iti panangpapatay

a siigam iti padana a tao, ti inna pannakangngeg kadagiti sasaibek daydi managbasol. Iso di limmalo a ngimmato ti timekna, binasana ti natda pay iti daydi a bilin a inkagumaánna a pinagbalin ti timekna a kas la mangam-ames, ket idi ta makitana a ti kaanakanna agsangangit pay laeng.

—¡Agsangitka, anakko, agsangitka!—kinunana nga immasiddeg iti idda ti masakit; —no ad-ado dagiti sangsangitmo, masmasayod a pakawanennaka ni Apo Dios. Ti panagbabawi a *kontrisión*, iso ti aramidem, nalalaing ngem ti *atrisión*. ¡Agsangitka, anakko, agsangitka! ¡dika ammo no kasano ti yaman ko no makitaka nga agsangit! Danugen met ta barukongmo, ngem di ka unay pigpigsaan, ta masaksakitka pay laeng.

Ngem, piman ta ni ladingit, tapno umukuók, masapulna da ulimek ken kinamaymaysa, ni María Clara, idi makitana a natakuatanda, insardengna a nangin-inot ti nagsaibbek, pinunasan-na dagiti matmatana a di ket nagtimek ket dina met sinungbatan ni ikit na.

Toy intuluyna ti nagbasa, ngem agsipod ta nagsardeng metten ti panagsangit ti agdengdengngeg kenkuana, napukawna ti reggetna, dagiti maudi a bilbilin pinagsugelda ket inda pinagsuya-ab, a kasta unay a pannakadadael daydi makauma a kinabangagna, a maisardeng man iti kasdi.

—¡No kuman diak kitkitaen, diak kuma pasien! —kunkuna daydi naimbag a baket iti kalpasanna; —toy a ubing kas la agbasbasol a soldado kadagiti umuna a lima a bilbilin, ket manipod iti maikanem inggana iti maikasangapulo, uray la kuma no maysa a basol a nalag-an, ¡sungani kadataón! ¡Ania ket ti lubong itan!

Ket nanegged iti maysa a dakkell a kandela iti sango ti *Birjen de Antipolo* ken dua a babbabassit iti sango met da *Nuestra Seniors del Rosario* ken *Nuestra Seniors del Pilar*, ket inannadan-na unay a inyadayo ken inpasuli ti maysa a *Santo Kristo* a marpil, a kasna pangipa-awat a dagidi a kandela saan da a naseggedan gapo kenkuana. Ti *Birjen de Delaroché* kasdi met a di nairaman: maysa gayam a ganggannaet a di am-ammo, ket ni ikit Isabel awan pay nangngegna a milagróna inggana idi.

Saan mi nga ammo no ania ti naaramid iti panagkonpesar ni María Clara iti daydi a rabii; dakami pagraemanmi dagita

a palpalimed. Nabayag ti panagkonpesar, ket daydi a baket manipod iti adayo inna banbantayan ti kaanakanna, nadlawna a ti kura dina met denggen dagiti sasao ti masakit, ngem ti rupana adda ket di a si-sasango kenkuana, a kas la itay kayatna a basacn wenno padlesan kadagiti nalibnos a matmata ti bala-sang dagiti panpanunotna.

Ni Padre Salvi rimuar iti siled a sibebessag ken sii-istem dagiti bibbibigna. No makita ti musingna a nasipnget ken nadigos iti ling-et makuna nga iso ti nagkonpesar ket dina nagunod ti pakawan.

—¡Jesus, María y José! —kinuna daydi baket a nagugis, tapno mayadayo ti maysa a dakes a panunot; —¿siasinno ti makaawat kadagiti babbalasang ita?

DAGITI MAKAMKAMAT

Iti babaen ti nakapoy a lawag a ibakal ti bulan iti nagba-baetan dagiti nasamek a sangsanga dagiti kaykayo, adda maysa a tao a magmagna iti bakir a nabannayat ket nainayad dagiti ad-addangna. A kasna pangsurutan iti dalanna, pasaray ag-sagawisiw iti naipadpaduma, iso a sungbatan manipod iti adayo ti maysa met a sagawisiw a kapadpadana iti ayog. Daydi tao sipapasnek a umallingag, sana ituloy ti magna, a surutenna ti naggapuan ti adayo nga aweng.

Idi kuan, kalpasan ti ado a rigat a sa-saan a di adda, no lasaten iti rabii ti maysa a bakir a di maas-asak, nakadanon iti maysa a bassit a disso a nawada, a digusen a maminpinsan ti lawag ti bulan nga adda idi iti umuna nga itatangigna. Nata-yag a banbantay a batbato, nabalangatan kadagiti kaykayo ti nanglawlaw iti daydi a disso, a mayarig man iti maysa a pag-buayan a narba; ti tengngana napunno kadagiti kaykayo a kappupakan ken pupuon a immuringen a nailalaok kadagiti batbato nga ingget kadadakkel, a ti Nakaparsuaan inna man kas-la abbungan iti kumot a ruruot a nalasbang.

Apaman a dimteng daydi a tao, adda rimuar a kellaat iti likod ti maysa a dakkel a bato a sabali a tao, a dimmarop, sana inasut ti *rebolberna*, ket

—¿Asinno ka? — sinaludsudna iti saó ti tagalog, a timekna ti naturturay, ket insaganana ti igamna.

—¿Adda kadakayo ni lakay Pablo? —sinaludsod daydi im-muna, a sitatalna ti timekna, a dina ket sinungbatan ti saludsod ket di met nagamak.

—¿Ti kapitan ti kunam? Wen, adda.

—Ibagam, ngad, bassit kenkuana a sapsapulen ni Elías, —kinu-na daydi tao, a di ket sabali no di daydi nalimed a mangyurit.

¿Dakay ni Elías? —sinaludsod daydi maysa a sidadayaw, ket

immasideg, a dina ket insina ti panangiturongna iti *rebolber-*
na; —no kasta . . . umaykayo.

Ni Elías simmurot.

Simbrekda iti maysa a kas la rukib, a bumaba iti uneg ti daga. Ti bagnos, ta ammuna ti dalan, inna ibagbaga iti mangyurit no kaano ti rebbengna nga iba-baba, irurukob wenno yu-uyas; nupay kasta, di nagbayag dimmanunda iti maysa a yan a kas la sinan siled a dakkal, a nasilawan a sikakapoy iti sumsumged a biria, nga iso ti yan ti sangapulo ket dua wenno sangapulo ket lima a tattao a siigam, narugit dagiti ruprupada ket nakabutbuteng dagiti pagan-anayda, nakatugaw dagiti dadduma, ket addada met nakaidda, ket apaman la ta agsasauda. Sisasadag dagiti siksikona iti maysa a bato, nga ison ti kasna pannakalamisaan, ket kitkitaenna a sipapanunot ti silaw a nagbassit, ti raniagna, idinto a kasta unay ti asókna, adda a makita ti maysa a lakay, a langana ti naliday, ti ulona nabaredbedan iti lupot a daradara; no kuman di ammo a daydi, maysa nga ayuyang dagiti tutulisan, makuna kuma, no mabasa ti pannakapukawen ni inanama, iti rupa daydi a lakay, a iso daydi ti "*Torre ni Bisin*" iti daydi nga aldaw kasangwanan ti pananglamot ni Ugolino kadagiti annakna.

Idi dimteng ni Elías ken ti bagnos, dagidi tattao kas da bimmangon, ngem idi pinatulduan ida ti naudi, nagtalnada ket isuna la nga inda inam-amiris ti takder ti mangyurit nga awan ania man a igamna.

Daydi a lakay intaliawna a si-inayad ti ulona ket nakitana ti natalna a takder ni Elías, a kumitkita kenkuana, ulo-ulo, ket sipupunno iti liday ken gagar.

¿Sika gayam? —sinalusod daydi lakay, a dagiti matmata-na, idi mabigbigda ni Elías, rimmagsakda bassit.

—¡Ania ket ti kasasaadyo a madanunkon! —indayamudom ni Elías, a nganngani saan a nangngeg ti timekna ket inwi-ngiwingna ti ulona.

Daydi lakay inbabana ti ulona a si-uúlimek, pinatulduanna dagiti tattao, isuda a timmakder ken immadayo, ngem immuna pay la a kinitada ti mangyurit a kas ket itay kinayatda a rinukod ti katayagna ken dagiti taktakiagna.

¡Wen! —kinuna daydi lakay ken Elías idi is-isudan; —idi maikanem a bulan itan, idi pinasangbayka iti balay ko, siak idi ti naasi kenka; ita, ni gasat nagbaliw, ket sika ti maasi kaniak. Ngem agtugawka ket saritaem no kasano ti idadanon mo ditoy.

—Sangapulo ket lima nga aldaw itan a nasaritada kaniak ti dakes a napasamakyó, —insungbat daydi bumaro iti nabanayay ken nainayad a timek, ket kinitana ti silaw; —dinagusko ti nagna ket inkay sinapsapol kadagiti banbantay: ngannangnik naunor ti dua a pangukuman.

—Tapno diak makaibelleng iti dara nga awan basolna, napilitak a timmalaw; dagiti kabusorko nagbutengda a nagparang, ket isuna la nga insarangetda kaniak dagiti sumagmamano nga awanan gasat, nga awan uray sangkabassit a inaramidda kaniak a dakes.

Kalpasan ti apagbiit a panagulimek, kanito nga inpaay ni Elías a pinangbasa kadagiti panpanunot a naisurat iti naliday a rupa ti lakay, kinunana:

—Immayak a umay mangibaga kadakayo iti maysa a banag. Piman ta nagbanbannugak la nga awan banagna a nangsapsapol kadagiti in-inabo daydi nakinggapuan iti dakes a gasatmi a sangapuunan, naalak a panunot a panawakon ti pangukuman a pagiyanak, ta innak sadi Amianan tumipon kadagiti it-itneg, isuda nga agbiag nga agwaywayas: ¿kayatyo a panawan dayta rinugyanyo a biag, ket umaykay kumuyog kaniak? Siakto ti anakyo, piman ta napukawyo dagidi bungbungayo, ket siak, ta awan met naganak kaniak, dakayto ti amak.

Daydi lakay nagwingiwing, ket kinunana:

—No iti tawen ko, ta alaenen ti maudi a nakem nga awanenen iti inanama, maipon ta awanen sabali. Maysa a tao, a kas kaniak, a pinalabasna ti kinaubing ken kinapigsa ti biagna a nangdamdamili iti pagimbaganna ken pagimbagan dagiti anakna; maysa a tao a situtudio a nagtungtungpal kadagiti amin a kinaykayat dagiti agturturay, a inpasnekna ti nagtungpal iti ingga ti kabaelanna kadagiti nabantot nga an-annóng a inpakumit da kenkuana, inturedna a si-aános amin tapno agbiag laeng a sitatalna ken sitatalingengen iti ingga ti mabalin; no daytoy a tao, a ti darana pinalamiisen dagiti tawtawen, ta inna iwaksi amin a napalabas ken kasakbayanna, idinto ta addan iti rang-

at ti tanem, maipuan ta napnekanna a nalaing, a ni talna, awan, ket di met iso ti naiparungbo nga imbag! ¿Ania ti panggapuan a mapan agbiag nga agrigrigat iti sidong ti sabali a Daga? Siak addaánnak idi iti dua nga annak a lallaki, maysa nga anak a babai, maysa a balay, kukua; madaydayaw ket maay-ayatak idi; ta, kaárig ko ti maysa a kayo a naikkatan kadagiti sangsangana, agalla-alla, makamkamat, an-anupanda a kas maysa nga ayop iti kabakiran, ¿ket amin dagitoy, ania ti gapona? Gapo ta adda maysa a tao a nangdadael iti dayaw daydi balasangko, gapo ta dagiti kakabsatna siningirda ti gulib a inaramid daydi a tao, ket gapo ta daydi a tao naisaád iti nangatngato a yan ngem dagiti dadduma, ta maysa a pannakabagi ti Dios. Nupay kasta, siak, siak nga ama, siak a nauksuban iti dayaw idi ta lakayakon, pina-kawanko daydi babak a naaramid, ta immasi-ak iti pagreggetan ti panagkabanuag ken iti kinakapoy ti lasag, ket iti saklang ti maysa a dakes a di mabalin a ipamuspusanen, ania kad ti sabali nga innak aramiden no di agulimek ken mangispal iti nattedda pay kaniak? Ngem daydi dakes a tao nagbuteng a maibales iti masapa wenno maladaw, ket sinapulna ti pannakapukaw dagidi annakko. ¿Ammom ti inaramidna? ¿Saan?, Pinarbuna a tinakawanda ti konbento, ket maysa kadagiti naidarom a nagtakaw iso daydi maysa kadagiti annakko. Saan a nabalín a nairaman daydi maikadua, ta awan idi. ¿Ammom dagiti rigrigat a inda inpalpalak-am? ¡Ammom, ta isuda dagiti sagsagabaen dagiti amin a il-ili! Siak, siak nakitak daydi anakko a naibitin kadagiti bubuokna, nangngegko dagidi ik-ikkisna, nangngegko nga inay-ayabannak, ket siak, a takrot ken nairuam iti talna, naawanannak iti tured ken bileg a pimmatay ken matay! ¿Ammom a daydi pinarbuna a takaw saan a napaneknekan, nakita ti pamadpadakesna, ket ti dusa daydi kura nayalis iti sabali nga ili, ket daydi anakko natay gapo kadagiti linaklak--amna a rigrigat? Daydi maysa, daydi natda kaniak, saan a takrot a kas ken amana, ket iti buteng daydi *berdugo* nga inna ibales kenkuana ti ipapatay daydi kabsatna, babaen ti pambar nga awan sedula, ta nalipatanna a naminsan a inkuyog, binalod dagiti Guardia Sibil, dinusdusada, pinagpungtutda a pilit gapo iti inda panamagsao, ket dida namengga inggan a iti dida napilit a nangikkat iti biagna. ¡Ket siak, siak nagbiagak pay laeng

kalpasan dagidi a pannakaibabain, ngem no saannak a naparang-kapan iti bileg ti maysa nga ama a nangisakit kadagiti annakko, nabati kaniak ti maysa a puso a mangibales, ket innakto bumales! Dagiti marigrigatan umaydan agguúmmong babaen ti panagbilinko, dagiti kabusorko nayunanda dagiti kakaduak, ket inton dumteng ti aldaw a namnamaekon a napigsaak, ¡bumabaakto iti tanap ket igibuskunto iti apoy ti ibabales ko ken ti pay met biagko! ¡Ket dayta nga aldaw dumtengtto wenno awan Dios!¹

Ket daydi lakay timmakder a sipipigergei, sana innayon a matana ti sumilsilap ket timekna ti kas la aggapo iti maysa a rukib, a inna pay pinungot dagiti atitiddag a bubuokna:

—¡Lunod, lunod kaniak, ta innak sinangga ti ima dagidi annakko a bumales! ¡siak ti nangpapatay kadakuada! ¡Binayak kuma a natay daydi nakabasol, diak kuma unay namatpati iti linteg ti Dios ken iti linteg dagiti tattao, ita, addada kuma dagidi annakko, nalabit a indakam kuma kamkamaten, ngem addada kuma, ket saan da kuma a natay iti let-ang ti kasta unay a tuok! ¡Saanak a nayanak a maikari nga agbalin nga ama, iso ti gapona nga awanannak iti anak! ¡Lunod kaniak, ta diak naadal, diak naammo iti bayat dagiti tawtawen a panagbiag ko, ti kasasaad! ti lubong a nagbiagak! ¡Ngem iti apoy ken dara, ken iti pay ipapatayko, ammukayto nga ibales!

Daydi awanan gasat nga ama, iti kangitingit ti ladingitna, napungutna ti bedbed ti ulona, ket naluktan ti sugat ti mugin-na, a nagpusuakan ti ado a dara.

—Pagrukbabak ta ladingityo, —insungbat ni Elías, —ket maawatak met ti tarigagayyo a bumales; siak kas laák met kadakayo, ket nupay kasta, gapo iti buteng ko a mangsugat iti maysa nga awanan basol, kaykayatko a lipaten ti kinadaksanggasat ko.

¡Sika mabalinmo ti manglipat, ta ubingka pay ken gapo ta awan anak a napukawmo, saan mo a napukaw ti maudi nga inanamam! Ngem ipatalgedko kenka a diakto mangsugat iti maysa nga awanan basol. ¿Makitam toy a sugat? Gapo iti adik a pumatay iti maysa a nakakaasi a *kuadriliero*, nga agtungpal iti anongna, binay-ak a siak ti nasugatan.

(1) ¿Naaramid sadi Tanawan wenno sadi Pateros? (P. ti N.)

—Ngem kitaenyo, —kinuna ni Elías, kalpasan ti nabiit a panagulimek; —kitaenyo ti nakabutbuteng a puor a pamukawyo kadagiti daksanggasatan a il-ili tayo. No inkay itungpal ti ibabales yo kadagiti im-imayo, dagiti kabusoryo indanto met bumales iti nakakigkigtot, ngem saanto a dakayo ti aglak-am, saanto a dagiti addaan igam, no dinto ket ti Ili a masansan a iso ti mairarom, kas kadawyan, ket itinto kasta janianto a nagado dagiti maar-aramid a di nalinteg!

—¡Sursuruen ngay ti Ili nga ikaluya ti biangna, tumunggal maysa rebhengna nga isalakan ti bagina!

—¡Ammuyon a dayta saan a mabalin! Apo, naam-ammukayo idi nagasatkay pay laeng, idi, indak inik-ikkan iti nasirib a patigmaan; ipalubusyo nga . . . ?

Daydi lakay nagdalikepkep ket kasna la inpasnek ti dimngeg.

—Apo —kinuna ni Elías, a rinukudna a nalaing dagiti sasao na; —nagasatak ti nakaaramid iti maysa nga imbag iti maysa a bumaro a nabaknang, naimbag ti panagpuspusona, natakneng ket ayatenna ti paglaingan ti Ili na. Kunada a toy a bumaro adda gagayyemna sadi Madrid, diak ammo, ngem mabalinko kadakay a ipatalged a iso, gayyem ti Kapitan Jeneral, ¿Ania ti kunayo no iso ti intay kasao a mangidanon kadagiti sennaayen ti Ili, no intay awisen a mangnga-asi kadagiti daksanggasatan?

Daydi lakay inwingiwingna ti ulona.

—¿Kunam a baknang? Dagiti babaknang awan sabali a pampanutenda no di laeng ti pannakanayon ti kukuada; da kinatangsit ken kinaparammag inda ida bulseken, ket gapo ta iti kaaduanna, naimbag ti panagyanda, nangruna no adda gagayyem da a mannakabalin, awan kadakuada ti mayat a maringguran gapo kadagiti daksanggasat. ¡Ammok amin dagita, ta napa-dasak met ti nagbaknang idi!

—Ngem, ti tao a kuna saan a kas kadagiti dadduma; iso, maysa nga anak a naglak-am iti pannakaidadanes ti lagip daydi amana; maysa a bumaro, a gapo ta iti mabiit makiásawa amuna a panunuten ti kasakbayan, ti nasayaat a kasakbayan dagiti annakna.

—No kasta, maysa a tao a nagasat; ti paringgor tayo saan a paringgor dagiti tattao a nagasat.

—¡Ngem paringgor dagiti tattao nga addaan puso!

—¡Ala wen! —insungbat daydi lakay, a nagtugaw; —pagarupem a mayat a iso ti mangidanon kadagiti as-asog tayo iti Kapitan Jeneral? pagarupem a makasarak sadi Madrid iti *diputado* a mangisakit kadayo? ¿patiem a indanto ited ti linteg kadayo?

Padasentay kuma, kasangwanan ti intay panangaramat iti maysa a pamuspusan a pakaibellengán ti dara, —insungbat ni Elías.—Masdaáwkay ngata ta siak, maysa met a daksanggasat, ubing ken nabaneg, igayatko ket kadakayo, a lakay ket nakapoy, dagiti pampamuspusan a natalna; ngem gapo ngamin ta aduda dagiti nakitak a kinaay-ay-ay, a gapuanan tayo ken gapuanan dagiti nadamsak: ti awanan igam iso ti agbayad.

—¿Ket, no awan magun-udtayo?

—Addanto la magun-od, patiendak; saan nga amin dagiti agturturay, nakillo da. Ket no awan la ti intay maal-ala, no dida denggen dagiti timtimek tayo, no ti tao nagbalinen a sul-ot kadagiti sensennaáyen dagiti padana a tattao, ison, ¡addaakto iti ba-baen ti panagbilin yo!

Daydi lakay, a sipupunno iti rag-o, inarakupna daydi bumaro.

—Annugutek ti kunam, Elías; ammok a tungpalen ti saom. Umaykanto kaniak ket siak tulungankanto a mangibales kadagiti annakko, ¡dagidi annakko a kas met kenka!

—Ngem inggana iti di dumanon dayta, dawatek, apo, a liklikanyunto kuma ti pannakaaramat ti pigsa.

—Idatagmunto dagiti as-asog ti Ili sika ammom idan. ¿Kaanunto ti pannakaammok iti sungbatna?

—Iti uneg dagiti uppat nga al-aldaw a sumaruno, mangibaukay iti maysa a tao idia sabangan ti San Diego, ket ibagakto kenkuana ti sao ti tao a pagurayak . . . No umannugot, iteddanto ti linteg kadayo, ket no saan, siakto ti umuna a matuang iti intay pannakibakal.

—Ni Elías saanto a matay, ni Elías isunto ti pangolo, inton ni Kapitan Pablo matay a sipepennek iti inna ibabales! —kinuna daydi lakay.

Ket kinuyugna daydi bumaro inggana iti ruar.

TI PALLUTAN

Tapno mangilin ti malem ti domingo, sadi Pilipinas inda iti pallutan, a kas met sadi Espania inda agbuya iti *juego de toro*. Ti pallot dagiti manmanok, maysa a dakes a naipastrek sadiay ket agsangagasot a tawenen a pagsapsapulan da iti pirak, iso ti maysa kadagiti dakes nga awid ti Ili, dakdakes ngem ti apian kadagiti sasanglay; sadiay, mapan ti napanglaw a mangisinggagasat iti adda kenkuana, iti tarigaygayna a makaala iti pirak, a di agbannog: sadiay, mapan ti baknang, ta mapan agay-ayam, ket ipanna ti pirak a dina masapol a pagpadpadayá ken pagpampamisa de *grasia*; ngem ti kukua nga inda yay-ayam, bukodda, ti manokda a nagpaiduma iti annad ti pannakataripatona, adadda pay ngata ngem ti anak, a sumukatto manen ken amana iti pallutan, ket itoy, awan mabalinmi nga isalungasing.

Tangay ti Turay ipalubusna ket ngannganina pay ikalikagom, ta ibilinna ket ngarod a ti pallot isuna la a mabalin a maramid kadagiti *plasa pública* kadagiti *al-aldaw ti piesta* (étapno makita amin a tao ket maisungsong?), *kalpasan ti misa mayor inggana iti sumipnget* (walo nga uras), intay ngad sumbrek, ta intay sapulen dagiti dadduma nga am-ammo tayo.

Ti pallutan sadi San Diego saan a naigidiat kadagiti adda kadagiti subsabali nga il-ili no di laeng kadagiti sumagmama-no a saan a nasken a banbanag. Tallo kabenneg: ti umuna, wenno ti serkan, maysa a dakkel a *rektángulo* nga adda ngata dua pulo a metro ti kaatiddagna ket sangapu'lo ket uppat met ti subana; iti maysa a sikigna iso ti yan ti ruangan, a masansan a bantayan ti maysa a babai, nga iso ti agsingir iti bayad ti pag-serrek. Iti daytoy a buis, a tumunggal maysa ibatina sadiay, adda bagi ti Turay, ginasangasot a ribo a pisos iti makatawen: kunada a daytoy a pirak a pangbayad ti dakes iti wayawayana iso ti pangalaan ti Turay iti pagpatakterna kadagiti nasayaat a pagad-adalan, pagpaáramidna kadagiti rangrangtay ken daldalan, pag-

taudan ti maited a gungguna tapno sumaya-at ti panagmulmula ken ti panagtagtagilako . . . ¡*bendito* toy a dakes, ta ado man ti imbag a pataudenna! —Iti daytoy umuna a benneg iso ti yan dagiti babbai nga aglaklako iti mamá, tabako, kankanen, makmakan, *kdmphy.*; sadiay iso ti yan dagiti ububbing a kumuyog kadagiti amma wenno úlitegda, a mangyusuat kadakuada a siaánnad kadagiti palpalimed ti biag.

Toy a benneg naidurapat iti sabali a benneg a dakdakkal basit, maysa kuma a *foyer*, iso a pagguúmmungan dagiti tattao kasangwanan ti soltada. Sadiay, iso ti yan ti kaaduan dagiti manmanok, a nasingdanan iti lubid a naipalok iti daga iti maysa a lansa a tulang wenno bellang; sadiay iso ti yan dagiti *tajur*, dagiti naayat iti pallot, ti nalaing a manadi; sadiay iso ti pagtutulagan, pagpanunutan, pagutangan, pagilunudan, pagsapataan, pagpapaga-ákan; adda mangap-apros iti manokna nga ur-urnusenna dagiti nasileng a dutdudotna; adda umamiris ken mangbilang kadagiti siksiksik ti sakana; masarsarita dagiti paglalainan dagiti agmamaingel; sadiay, adunto ti inkay makita a naliday ti rupada, a nagbitbit iti natay a manok a naidutdutan ket dagiti saksakana ti inda namitbitan: toy a manok a inda dinurgdungngo iti bayat ti mano a bulan, inda tinartaraken ken binanbantayan iti rabii ken aldaw ken inda nanginanamaan iti nakaay-ayo a gasat, ita, maysa laengen a bangkay a mailako iti maysa a piesta, tapno maluto a malayaan ket masida iti daydi met la a rabii: ¡*sic transit gloria mundi!*¹ Ti naabak agsubli iti balayna a pangur-urayan kenkuanna ti di makaidna nga asawana ken dagiti rutayrutayan nga annakna, nga awanen ti sangkabassit a puunanna ket awan payen ti manokna. Amin dagiti balitok a tagtagainep, amin dagidi an-anos a nagtartaraken iti bayat ti ado a bulan, manipod no sumingising ti lawag iti bigat inggana iti lumnek ti init, amin dagidi banbannog ken ketkettang, awan man sabali a bungada no di la inaymaysa a peseta, ti dapu a natedda iti kasta unay nga asok. —Iti daytoy a *foyer* iso ti pakiridarian ti kakuritengan iti isip; ti kaduldugan amisirena a nalain ti manok, bagtingenna, mingminganna, ukradenna dagiti paypayakna, aprusanna dagiti luluppona. Addada nasayaat unay ti aruatda a sursuruten ken lawlawlawen dagiti mayat kadagiti manmanokda; addada met na-

(1) Kasta ti panaglabas dagiti daydayaw ditoy lubong!

rugit, a ti nakuttong a rupada nadeppelanen iti ganna ti dakes, inda sursuruten a sigagagar dagiti gargaraw dagiti babaknang ket imdenganda dagiti panagpupusta, ta mabalin a ti supot maáwanan, ngem saan a mapedped ti gagar a makisugal; sadiay, awan rupa a di nabiag; sadiay, awan a makita ti pilipino a namayyet, nasadot, naulimek: garaw amin nga adda, gagar, regget; makuna a mariknada ti maysa a waw a parasuken ti danom ti pagbabasaán.

Iti daytoy a benneg iso ti paggapuan a umallátiw iti kunada a *Rueda*. Ti datarna, a naaladan iti kawayan, masansan a nangatngato ngem dagiti dua a nasarítán. Iti ngato ket ngangani tumukno iti atep, adda agda-agdan a pagyanan dagiti agbuya wenno dagiti agsusugal, ta iso met langen. Iti bayat ti panagpallot dagiti manmanok, dagitoy nga agdaagdan mapunnuda kadagiti lallaki ken ububbing nag aggi-iri, agpupukkaw, aglinget, aggaápa, agilunod: naimbag a gasat, ta nganngani awan ket babai a makadanon sadiay. Iti uneg ti *Rueda iso ti yan dagiti dadakkel* a tattao, dagiti babaknang, dagiti agdindinamag a *tajur*, ti *kontratista*, ti *sentensiador*. Iti datarna a nasayaat unay ti pannakateptepna, iso ti pagkabilan dagiti manmanok, ket manipod sadiay, iburay ni Gasat kadagiti balbalay dagiti katkatawa wenno lulua, dayáw wenno bisin.

Iti kanito nga iseserrektayo, intay makitan ti gobernadorsilio, ni Kapitan Pablo, ni Kapitan Basilio, ni Lucas, daydi tao nga adda piglat iti rupana, a kasta unay a ladingitna iti ipapatay daydi kabsatna.

Ni Kapitan Basilio umasideg iti maysa a tao ket pagsaludsudanna:

—¿Ammom no ania a manok ti iyeg ni Kapitan Tiago?

—Diak ammo, apo; itay bigat adda simmangpet a dua; maysa kadakuada ti *lasak* a nangabak iti *talisayon* ti Konsul.

—¿Iti panagkunam, tay *burik* ko dina mabalin ti maki-sango kenkuana?

—¡Mabalinna! Ipustak ti balay ko ken toy badok!

Iti daydi a kanito, dimteng ni Kapitan Tiago. Ti aruatna, kas ti aruat dagiti dadakkel a mannugal, bado a *kantón*, kalson a *de lana* ken sombrero a *jipijapa*. Adda sumarsaruno kenkuana a dua nga ubbingna, a nangubba iti daydi *lasakna* ken maysa pay a manok a *puraw* a napalalo a kadakkelna.

¡Inbaga kaniak ni Sinang a umim-imbag met laengen ni

Maria! —kinuna ni Kapitan Basilio.

—Awan gurigornan, ngem nakapoy pay laeng.

—¿Na-abakkay idi rabii?

—Sangkabassit; ammok a nangabakkayo . . . kitaen no makasbot, datao.

—¿Kayatyo nga ipalot ta *lasak* yo? —sinaludsod ni Kapitan Basilio, a kinitana daydi manok, ket inna dinawat iti ubing.

—Kitaen no adda pusta.

—¿Mano ti ikabil yo?

No nakurang a dua, diak ipalot.

—¿Nakitayon tay *burik* ko? —sinaludsod ni Kapitan Basilio, ket inayabanna ti maysa a lalaki a nangubba iti maysa a bassit a manok.

Ni Kapitan Tiago inna inamiris, ket idi nalpasna a nabagting ken naamiris dagiti siksiksikna, insublina.

—¿Mano ti ikabilyo? —sinaludsudna.

—Ti ikabilyo.

¿Dua ket lima gasot?

—¿Tallo?

—¡Tallo!

—¡Itoy sumaruno!

Ti gunglo dagiti agbuybuya ken mannugal inwarasna ti damag nga agsango dagiti dua a manmanok nga agdindinamag; isu da a dua adda pakasaritaandan ket addaanda metten nga agpadpadan iti naimbag a damag. Amin dagiti tattao kayatda a kitaen, amirisen dagidi dua nga agdindinamag a manmanok; ibagada ti pamanunutan da, agpadlesda.

Ti met riaw lumalo, manegdeg ti kibor, serkenda ti *Rueda*, agdadarupda a mapan kadagiti agda-agdan. Dagiti *soltador* inda pagsangwen ti dua a manok, maysa a puraw ken maysa a nalabaga, natadiandan, ngem dagiti tadtadi sibabalayda pay laeng. Adda mangngeg a pukkaw: ¡puraw! ¡puraw!; adda met pasaray agkuna: ¡nalabaga! Ti puraw iso ti *liamado* ket ti nalabaga iso ti *dejado*.

Addada met sibil a nailalaok kadagiti adó a tattao; saan da a nakaaruat iti kawes toy ingget laing a gimong, ngem saan da met a *nakapaisano*. Kalson a ginggon a *nagbibo* iti nalabaga, bado a naalian iti balbag ti *blusa* da, *gorra* ti agyan iti *kuartel*, iso

dayta ti aruata a maikanatad unay iti aramidda: makipusta ket agbantayda, mangguluda ket kunada a tengngelenda ti urnos.

Ita, ta aggiikkisda, ilaylayatda dagiti im-imada, ipalpallatok ket karkaritikitenda dagiti pirpirakda; inda kakauten ti bulsa da a mangsapsapol iti maudi a kuartada, wenno gapo ta awanen, inda isalda ti saoda, nga ikarida nga ilako ti nuangda, iti sumarumo nga apit, kdmpy, adda dua a bumbumaro, agkabsat dan sa, a mangisursurot kadagiti matmata da a si-aapal kadagiti agsusugal, umasidegda, adda dayamudumenda a sibubuteng a sao nga awan dumngeg, adadda nga aglidayda, sada agkinnita a makasursuron ken makalukluksaw. Ni Lucas inna ida palpali-iwen a daytay saan a madmadlaw, umisem iti dakes, inna karatikiten dagiti saggipisos a pirakna, lumabas iti asideg dagidi dua nga agkabsat, sana kitaen ti Rueda nga agpukkaw:

—Adtoy ti lima pulo, ti lima pulo mangabak iti dua pulo, jinnak ita puraw!

Dagidi dua nga agkabsat nagkinnitada.

—Kunak ngamin kenka itayen, —indayamudom daydi ininauna, --a dimo ipuspusta amin tay pirak: ¡no kuman sinurunak, ita, adda kuma ipustata iti dayta nalabaga!

Ti in-inaudi immasideg a si-aalumi-im ken Lukas ket kinabitna ti takiagna.

—¿Sika? —kinuna toy, a timmaliaw ket kas la nasdaawan; —annuguten ni kabsatmo ti kunak, wenno umayka makipusta?

—¿Kasano a kayatmo a makipustakami no naipaabakmi aminen?

—No kasta, umannugutkayo?

—¡Iso madi! no kuman kayatdakam a pautangan, tangay kunayo nga am-ammunakami...

Ni Lucas kinudkudna ti ulona, inunnatna ti badona ket kinunana:

—Wen, am-ammukayo; dakay da Társilo ken Bruno, bumbumaro ken napipigsa. Ammok a daydi maingel nga amayo natay gapo kadagiti sangagasot a babaot a inaldaw a inted kenkuana dagita nay sosoldado; ammok a dikay kayat a ibales...

—Saan kay a bumibibiang iti biagmi, —insengngat ni Társilo, ti inauna; —dayta adda kakuykuyugna a dakes. ¡No awan kuma ti kabsat mi a babai, nabayag kuma a nabitay kamin!

—¿Nabitay? Ti laeng natakrot ti inda bitayen, ti awan pi-

rakna, ti awan mangisakit kenkuana. Ket uray pay, nagasitgan ta bantay.

—Sangagasot mangabak dua-pulo, jinnak ita puraw! —in-pukkaw ti maysa a tao a limmabas.

—Pautangandakam man la iti uppat a pisos... uray taltallo . . . uray duddua, —inyasog daydi ub-ubing; —akubanmin-to no bayadanmi; mangrugi ti *soltadan*.

Ni Lucas kinudkudna manen ti ulona.

—¡Tst! Toy a pirak saan ko a kukua, inted kaniak ni don Crisostomo a maited kadagiti mayat nga agpaay kenkuana. Ngem makitak a saan kay a kas ti daydi amayo; daydi man ti maingel; ti saan a maingel, saan a makiáy-ayam.

Ket inadaywanna ida, nupay di met la unay.

—Annugutentan, ¿ania kadi? —kinuna ni Bruno. —Agpad-pada met la ti mabitay ken matay a mapaltugan; datayo a mari-grigat awan sabali a pagpapaayan tayo.

—Pudno ta saom, ngem laglagipem tay kabsat ta a babai.

Iti daydi, nawaknitnen, ti rueda mangrugi ti palluten. Dagiti timtimek mangrugida a sumardengen, ket dagiti dua a *soltador* ken ti manadi addadan iti tengnga. Iti maysa a garaw ti *sentensiator*, ti manadi inikkatna dagiti balbalay dagiti tadtadi, ket simmeleng dagiti natarumamis a dawdawada, mangam-ames-da, sumilsilapda.

Dagidi dua nga agkabsat immasidegda a sililiday ken siuúli-mek iti alad ket nagpaliwda, nga insadagda dagiti mugmuging-da iti kawayan. Maysa a tao ti immasideg kadakuada a nang-yarasaás:

—¡Pari! sangagasot, mangabak sangapulo, jinnak ita puraw!

Ni Társilo kinitana iti kasla ikikita ti ang-ang. Ni Bruno sinikilna, iso a sinungbatanna iti maysa nga ungor.

Dagiti *soltador* iniggamanda dagidi a dua manok, a kasta unay nagsayaat, ikalkalikagumda a saan da a masugatan. Ti uli-mek kasta unay: mabalina a kunaen a dagiti tattao malaksid dagiti dua a *soltador*, nakabutbuteng da a sinantatao nga allid. Yasidegda ti maysa a manok iti maysa, iggamanda ti ulona sa da ipasippi ti kapalotna, tapno umunget, kasta met ti pamayanda iti maikadua: iti amin a bakal rebbengna nga adda panagpada dagiti agdangadang, uray lallaki a taga Paris ti agsango, uray manok a pilipino. Kalpasanna, inda ida pagsangwen, inda ida pagasitgen,

a iso tay maammuan dagiti nakaka-asi a parparsua no asinno ti nangikkat iti maysa a dutdotda ken no asinno ti kakabilda. Sumgar ti dutdot dagiti tengtenggedda, agkinnitada iti uray la mailansa, ket kadagiti nabukel ken babassit a matmatada pumugpugso ti sal-it ni pungtot. Iso tay dumteng ti kaniton: idis-suda ida iti daga a daytay agaddayuda bassit ket wadaanda ti disso nga inda pagkabilan.

Agin-inayadda nga aginnasideg. Mangngeg ti arinpadek da iti natangkem a datar; awan agsao, awan umanges. Ipabpababa ket ipangpangatuda dagiti ul-ulo da a kasla itay agrinrinnukudda nga agkikinnita, dagiti dua a manmanok adda idayamudumda nga aweng, nalabit pamutbuteng wenno panglalais. Nakitada ti sumilsilap a tadi a mangiwaras iti nalamiis ken balbag a sileng; ti peggad pabilgenna ida ket agsinnarangetda nga awan kitakit, ngem no maymaysa nga aksaw ti dida pagsangduanen, agtukengda, ket ibabada dagiti ululo da a silalansa dagiti matmatada ket sumgar manen dagiti dutdudotda. Iti dayta a kanito, ti bassit a utek da madigos iti dara, rumsik ti sal-it, ket iti kasisigod a turedda, agpenggetda iti kasta unay, agsinnippitda, agtupa dagiti barbarukongda, dagiti tadtadida, dagiti paypayakda: nagsardeng a napalalo a nagsayaat ti kabil, ket isuna la nga addada sumagmamano a dutdudot a natinnag. Baliwanda ti agrinnukod; pagammuanen, ti puraw tumayab, ngumato nga iwasawasna ti nakabutbuteng, a tadina, ngem ti nalabaga kinukutna dagiti saksakana, inbabana ti ulona, ket ti puraw isuna la a nasiplaganna ti angin; ngem apaman a nagdisso iti daga, iti panangiliklikna a masugatan iti likod, dinarasna ti nagbaliktad ket simmaranget. Ti nalabaga dinanugna a sipupungtot, ngem ti puraw silalamiis nga agsarapa: iso met la gayam a iso ti kaay-ayo dagiti tattao. Isuda amin addada a sipipigerger ken sigagagar a mangsursurot iti amin a garaw ti kabil ket pasarayda makaibbet iti ikkis a dida mapuútan. Ti datar mapunnon kadagiti dutdudot a nalabaga ken puraw, a daradara; ngem ti kabil saan a malpas no umuna a dara la ti agburayok; ti pilipino, ta surutenna dagiti linlinteg a inted ti Turay, kayatna a paringpas inggana iti adda matay wenno tumaray. Ti dara sinibugannan ti datar, kasta unay a panagdinnanogda, ngem di pay ammo no asinno ti mangabak. Kamaudiananna, ti puraw, a inkabilna amin a pigsana, inpalapalna ti bagina. indanugna ti tadina iti payak ti nalabaga ket iso,

naisabiten iti nagbabaetan dagiti tultulang; ngem ti puraw nasugatan met iti barukong, ket isuda a dua, a naibusandan iti dara, awan pigsadan, bumangesbangesda ket nagdinnakepda, nagsardengda a dua inggana iti di natuang ti puraw, agruar ti dara iti sippitna, agkulipagpag ket natay; ti nalabaga, a dina maikkat ti naisabit a payakna, adda iti abayna, mangin-inot nga nagkukot dagiti saksakana ket agin-inayad nga agkidem dagiti matmatana.

Iti kasdin, ti *sentensiador*, a inannurutna dagiti bilbilin ti Turay, intuyangna a nangabak ti nalabaga; nakaam-amak a riaw ti simmaruno iti naikeddeng, riaw a nangngeg iti amin ti ili, atiddag, sangsangkasurot ket nabayag bassit. Ti makangngeg, nga adda iti adayo, maawatanna no kasta, a *dejado* ti nangabak, tano saan, ti riaw nabiiit kuma. Kasta met ti maaramid kadagiti pagpagilian: maysa a bassit a magun-udna nga abaken ti maysa a dakkal, inna idandaniw ken sarsaritaen ti balligina iti inggana iti inggana.

—¿Makitam? —kinuna ni Bruno, a siluluksaw, iti kabsatna, —no kuman pinatinak, ita, adda kuma sangagasot a pisos ta: gapo kenka, awan pay maysa a kuartata.

Ni Társilo saan a simmungbat, ngem kinitana ti lawlawna a kas itay adda inna sap-sapulen.

—Adda sadiay a makisasao ken Pedro, —innayon ni Bruno; —ikkanna iti pirak; ¡nagado a piraken!

Pudno, ta ni Lucas agbilbilang iti pirak iti dakulap ti asawa ni Sisa. Adda pay la sao da iti nalimed, sada agsina a kas da la siraragsak.

—Nakatulagna ngata ni Pedro; ni ¡dayta, ni dayta iso ti pudno a maingel! —inyasog ni Bruno.

Ni Társilo sililiday ket sipapanunot; pinunasna u linget ti muingna iti ima ti badona.

—Kabsat, —kuna ni Bruno, —innak, no dika maála ti nakemmo; ti *linteg* maituloy, ti *lasak* rebbengna nga iso ti mangabak ket saan ta kuma a dadaclen toy a kanito. Kayatko ti pumusta itoy umáy a *soltada*; ania kad pay? ¡Iti kasta, maibalesta daydi ama!

—¡Agurayka! —kinuna ni Társilo, ket pinnerrengna a nalaing — isuda a dua sibelessagda; —umayak met, pudno ta kunam: ibalestanto daydi ama.

Nupay kasta, nagsardeng ket pinunasna manen ti lingetna
—¿Saka pay agsardeng? —sinaludsod ni Bruno, a sigaganat.
—¿Ammom no ania a soltada ti sumaruno? ¿maikari a? . . .
—¡Saan aya! dika aya nangngeg? Ti *burik* ni Kapitan Basilio iso ti maisango iti *lasak* ni Kapitan Tiago; ti linteg ti sugal kunana a mangabak ti *lasak*.

—¡A, ti *lasak*! uray siak pumustaak met kuma . . . ngem pen kenta pay a nalaing.

Ni Bruno inpakitana, iti garawna, ti ganatna, ngem sinu rutna ti kabsatna, ket toy kitakitaenna a nalaing ti manok, ami risenna, agpanunot, agsaludsod, daydi daksanggasat agngata; ni Bruno makapungtot ket kinitana a siluluksaw.

—¿Ngem dika makita dayta dakkal a siksik nga adda iti asideg dayta kawwetna? ¿dika makita dagita a saksaka? ¿ania pay ti kayat mo? ¡Kitaem dagiti lupluppona, ukradem dagita paypayak na! ¿Ket daytoy siksik itoy a nagudua iti ngatuen daytoy dakkal itoy, ken dayta pay nagsukot?

Ni Tarsilo saana a mangngeg ti saona, intuluynga nga inamamiris ti manok: ti killiing dagiti kuarta a balitok ken pirak dumanunda iti lapayagna.

—Kitaenta man ita ti burik, —kinunana, a timekna ti di mayesngaw.

Ni Bruno intupakna ti sakana iti daga, nanggariet, ngem sinurutna ti kabsatna.

Immasidegda iti sabali a gunglo. Sadiay, inda tadtadianen ti manok, agpilpilida iti tadi, ti manadi mangisagsagana iti seda a nalabaga, allidanna, sana mabaybayag nga apnutan.

Ni Tarsilo binungunna ti manok iti ikikita a sisisipngget iti liday: kas la itay dina makita ti manok, no di ket sabali a banag iti kasakbayan. Yarusna ti imana iti musingna ket,

—¿Pudno a mayatka? —saludsudenna iti kabsatna, a timekna ti di mayebkas.

—¿Siak? itay pay; juray diak ida kitaenen!

—Wen, . . . ngem tay nakakaasi a kabsat ta . . .

—¡Ni! ¿dida met inbaga kenka a ni don Crisóstomo iso ti pangulo? ¿dika nakita a makikuyog iti Kapitan Jeneral a nagpagpagna? ¿Ania kad ti peggad ta?

—¿Ket no matay ta?

—¿Ania pay? Daydi ama tayo natay a mina!maluda.

¡Pudno ta saom!

Dagidi dua nga agkabsat inda sinapol ni Lucas kadagiti purok-purok.

Apaman a inda nakita, nagsardeng ni Társilo.

—¡Saan! ¡pumanawta ditoy, mapukawta ditoy! —kinunana.

—¡Inka no kayatmo, siak umannugutakon!

—¡Bruno!

Dakes a gasat, ta adda maysa a tao nga immasideg kada-kuada, iso a nagkuna:

Pumustakayo? Innak ita *burik*.

Dagidi dua nga agkabsat saanda a simmungbat.

—¡Logrol

—Máno? —sinaludsod ni Bruno.

Daydi tao binilangna ti kuartana a balitok a saggápat a pisos: ni Bruno kitkitaenna a di pay umangesen.

—Adda dua gasot ko; ¡ti lima pulo mangabak iti uppat a pulo!

—¡Saan! —kinuna ni Bruno nga awan kitakitna, mangikabilkay . . .

—¡Ala wen! ¡ti lima pulo mangabak iti tallo pulo!

—¡*Dublianyo* no kayatyo!

—¡Ala wen! ti *burik*, manok ni apok, ket nangabakak itay; ti sangagasot mangabak iti innem a pulo.

—¡Nalpas ti tulagen a! Aguraykayo ta innak mangala iti kuarta.

—Ngem siak ti agiggem, —kinuna daydi maysa, ta saan nga agtalek iti langa ni Bruno.

—¡Padana kaniak! —insungbat toy, ta agtalek kadagiti gem-gemgemna.

Sana tinaliaw ti kabsatna, ket kinunana:

—No agbatika, innak.

Ni Társilo nagpanunot: ayatenna ti kabsatna ket ayatenna met ti sugal. Dina mabalin a baybay-an a rnamaysa ket inda-yamudumna: ¡Ala!

Immasidegda ken Lucas; toy nakitana ida nga agturong kenkuana ket immisem.

—¡Kaka! —kinuna ni Társilo.

—¿Ania?

—¿Mano ti itedyo? —sinaludsudda a dua.

—Inbagakon: no agsapulkay iti kadua a mangraot iti kuartel, ikkankay iti saggitlo pulo ti maysa, ket sangapulo met ti itéd ko iti tunggal maysa kadagiti kakaduayo. No rumuar amin a nasayaat, tumunggal maysa umawatto iti sangagasot, ket dakayo, sagdudua gasot kayto: ni don Crisóstomo, baknang.

—¡Mayatkami! —kinuna ni Bruno; —yegmo ta kuarta.

—¡Ammukon ket a maingelkay met a kas di ama yo!

!Umaykay ditoy, tapno saan datay a mangngeg dagita nay nangpapatay kenkuana! —kinuna ni Lucas a, intuduna dagiti sibil.

Ket inpanna ida iti maysa a sulí, sana kinuna idi madamana a bilbilangen ti pirak:

—Inton bigat, sumangpet ni don Crisóstomo, ket mangikuyog iti igam; inton maikadua a rabii, inton nganngani agpatit ti maikawalo nga uras, inkay idiy kampo-santo ket ibagakto kadakayo dagiti maudi a bilbilinna. Adda kanitoyo a sumapol iti kadua.

Nagsisinada. Dagiti dua nga agkabsat kas dala nagsinnukat iti langa: ni Társilo sitatalna, ni Bruno sibebebsag.

DAGIDI DUA A "SISINIURA"

Idi ta ni Kapitan Tiágo madamana nga ipalpallot ti manokna a *lasak*, ni *dunia* Victorina napan nagpagnapagna iti ili, ta kayatna a kitaen no kasano ti kasasaad dagiti balba'ay ken taltalon dagiti namayyet a indio. Sinayaátna unay ti nagaruat, inggana ti nabalinnanna, inikkanna ti *bata* na a seda iti ado a sinsintas kada sabsabong, tapno masdaawan dagiti *probinsiano* ken tapno mai-pakita kadakuada nga adayo unay ti nakaigidiatanda iti sagrado a bagina, ket idinto ta inna pinaigpilan ti takiagna iti pilay nga asawana, nagna a kas la maysa a *pabo* iti tangig kadagiti lanlansangan ti ili, a kasta unay nga agpayso ti kigtot ken sid-daaw dagiti umili. Ni kasinsin da a Linares nabati iti balay.

—¡Naglaad ket din dagiti balbalay dagiti indio! —inrugina ti nagsao ni *dunia* Victorina ket nagmusiig; —diak ammo no kasano ti pannakabalinda nga agbiag kadagita a balbalay: masapol ti agbalin a indio. ¡Ket numona ta dakes unay ti sursuro da, sa da pay natángsit unay! ¡Masabatda dataó ket dida pay ikkaten ti kallugongda! Kukukukam ida kadagiti kalka'lugongda kas aramid dagiti kukura ken dagiti te-teniente ti Guardia Sibil; isurrom ida iti *urbanidad*.

—¿Ket no kabilendakon ngay? —sinaludsod ni Doktor De Espadania.

¡Iso ti gapona a lalaki ka!

—¡Wen, a ngem *pi . . . pilayak* met!

Rumaba a rumaba ti pungtot ni *dunia* Victorina: dagiti dal-dalan saan da a nabato, ket ti ipos ti *batána* napunnon iti tapok. Aduda pay dagiti masabsabatda a babbalsang, a no kasta a lumbasda iti sikiganna, inda ibaba dagiti matmatada ket dida la dayawen ti naparammag nga aruatna, kas rebbengda. Ti kutsero ni Sinang, a nangpaguyod iti maysa a *tres por-siento* a nakatar-taraki, a nagluganan da ken kasinsinna, naituredna, ket dila nagbain, a nangipukkaw kadakuada iti *¡tabi!* a kasta unay nag-

turay ti timekna, ta iso, ni *dunia* Victorina naipapilit a naglisi ket isuna la a nakunana:

—¡Kitaem dayta nuang a kutsero! ¡Ibagak ken apona a sursuruanna a nalaing dagiti ubbingna.

—¡Agawidtan! —inbilinna iti asawana.

Toy, ta mabuteng a bumtak ti sal-it, inbaliktadna ti sarukodna, ket tinungpalna ti bilin.

Nasabatda ti alperes, nagkinnablaáwda, ket daydi ninayunnanna manen ti luksaw ni *dunia* Victorina: daydi soldado saan la a dina pinadayawan a siniddaáw ti aruatna, ngem ngannganina pay inamiris a silalais.

—Sika dika kuma rebheng a yawat ti imam iti maysa la nga alperes, —kinunana iti asawana, idi nakaádayo daydi soldado; —iso, apaman la ta sinagidna ti *kapasetena*, ket sika inka ket inikkat ti kallugongmon; saanmo nga ammo nga ilalaen ti nangato a galad mo.

—¡I . . . iso ti agturay ditoy!

—¿Ket, ania ti bibiang ta? ¿Indio ta aya?

—¡Pudno ti saom! —insungbatna, ta dina kayat ti makisubáng.

Limmabasda iti sango ti balay ti alperes. Ni *dunia* Consolación adda iti tawa, kas kadawyan, nakabado iti *pranela* ket agtabtabako. Gapo ta nababa ti balay, nagkinnitada, ket ni *dunia* Victorina inna nabigbig a nalaing: ti *Musa ti Guardia Sibil* inna inam-amiris a sitatalna manipod saka inggana ulo, ket iti kalpasanna, limmibbi, sa timmupra, sana intaliaw ti rupana iti sabali. Iso tuyen ti nangibos iti anos ni *dunia* Victorina, binayanna ni asawana nga awan sadagna, napan nagtakder iti sango ti *alperesa*, nga agtigtigerger iti pungtot, ket saan a makasao. Ni *dunia* Consolación inin-inayadna nga intaliaw ti ulona, inamirisna manen a sitatalna, sa timmupra a nakarkaro manen ti laisna.

—¿Ania ti makuam, *dunia*? —sinaludsudna.

—¿Mabalinmo nga ibaga kaniak, *siniura*, no ania ti gapona a kasta ti panangkitam kaniak? ¿Umapalka? —nakuna ni *dunia* Victorina idi agangay.

—¿Siak, siak ti umapal, siak, ket sika ti apalak? —kinuna ti *Medusa*, a kasta unay a laisna; -- ¡wcn! ¡apalak man dagita pakpakulotmo!

—¡Umaykan, baket! —kinuuna ti *doktor*; ¡di . . . dika italta-
lek!

¡Bay-am ta sursuruak toy awan ti bain! —insungbat ti babai,
ket indurunna ti asawana, iso nga istay inna inagep ti dága, sa
nagbaliktad a kimmita ken *dunia* Consolación,

—¡Kitaem no asinno ti kasasaom! —kinunana; —¡dika paga-
rupen a siak, maysaak a probinsiana wenno kamalala ti soldado!
Iti balay ko sadi Manila, saan a makasterk dagiti alperes; agururay-
da iti ruangan.

—¡*Ola, Ekseleñtísima Siniura Puput!* saan ngata a sumbrek da-
giti alperes, ngem sumbrek dagiti lugpi a kas ken dayta, ja! ja! ja!

No saan kuma a gapo iti naipilkat a *polbos* iti rupa ni *dunia*
Victorina, nakita kuma a limmabbaga: kinayatna nga inuli ti ka-
busorna, ngeni sinánnga ti sentinela. Iti daydi a kanito, ti lansa-
ngan napunno kadagiti agbuya.

—Denggem, maibabaák a makisao kenka; dagiti tattao a
de *kategoría* . . .? Kayatmo a labaán ti aruatek? ¡Bayadan-
kanto a nalaing! ¿Ipagarupmo a diak ammo nga idi kua, may-
sa ka la nga aglablaba?

Ni *dunia* Consolación timmakder a sipupungtot: ti pannakai-
rukit ti panaglabiabana, inna sinugat.

—¿Ipagarupmo a dimi ammo no asinnoka ken no asinno
dagiti tattao nga ikuykuyugmo. ¡Ni! ¡inbaga kaniakon ala
ni asawak! *Siniura*, siak, maymaysa laeng ti nakailaw-anak,
¿ngem, sika? ¡Masapol ti matay iti bisin tapno maibturan a bak-
baklayen ti tedda, ti nisnis ti amin a tao!

Daydi, maysa a bato nagdisso iti ulo ni *dunia* Victorina; li-
nislisna ti ima ti *batana*, pinetpetanna ti gemgemna, nginetnget-
na dagiti ngipngipenna ket rinugyanna a kinuna:

—¡Umulugka man, sika, baket a *kotsina*, ta tumtumkek dayta
narugit a ngiwatmo! ¡Kamalala ti *sangabatalion*, *puta* nanipod
pay idi nayanak!

Ti *Medusa* nagpukaw a sipapardas iti tawa; iti nabiit nakita
nga immulog nga agtartaray, a iwaswasawasna ti pagbaot ni
asawana.

Ni don Tiburcio bimmaet a umas-asog, ngem nagpengngetda
kuma, no saan a dimteng ti alperes.

—¡Ngem, *seniores* . . . don Tiburcio!

—¡Sursuruam kuma a nalaing dayta asawam, igatangam kuma

iti nasaysaya-at nga aruatenna ket, no awan pirakmo, takawam dagiti umili. ta iso ti kaádda dagiti sosoldadom! —ipukpukaw ni *dunia* Victorina.

—¡Aduyakon, *siniura!* ¿apay a dimo met tumtumken ti ngiwat ko, *Ekselensia?* ¡Ta la dila ken katay ti ado kenka, *dunia Ekselensial*

¡*Seniora!* —kinuna ti alperes, a sipupungtot; —agyamankayo ta malagipko a maysa kay a babai, tano saan, makitayo kuma ti pammayak kadakayo iti bin-ig a kugtar, agraman amin dagita pakpakulot kada sintasintas yo!

¡A . . . apo alperes!

¡Inka man dita, sika, agpappapatay kadagiti nasalun-at! ¡saan ka a nagkalsion, *Juan Lanas!*

Ison, adda la ket sao a sao ken garaw a garaw, adda agururiag nga agsasao iti dakes, naálas ken makasugat; inruarda amin a narugit a iduldulinda kadagiti lalakasada, ket gapo ta aggigiddanda met a uppat nga agsao ket kasta unay a inda sasawen a makadaael kadagiti dadduma a kita ti sao, nga inda man inruar dagiti ado a pudpudno, saan mi a kayat a ilanad ditoy dagiti inda sinasao. Dagiti agbuya, nupay dida maawatan amin dagiti sasaoda, saan a bassit ti ragsakda ket ur-urayenda nga inda agpepengnet. Dakes a gasat, ta napan ti kura ket pinagtalnana ida.

—¡*Seniores, senioras!* ania ¡a bainen! ¡Apo *a'peres!*

—¿Ania ti bibiangam ditoy, sika, managinkukua, *karliston?*

—¡Don Tiburcio, yawidyo ta asawayo! ¡*Seniora*, terredenyo ta dilayo!

—Dayta ti ibagayo kadagita nay mangtaktakaw kadagiti nanglaw!

Nain-inot met la a naibos dagiti ado a pagpanpanaganna, nangpot met la dagiti naáwanan bain a sinasao dagidi dua a pagasawaán, idi kuan, nagsisinada met langen, a naggi-innámés ken nagsisinnublat iti ado a saó a dakes. Ni Fray Salvi agalla-allatiw kadakuada, ket iso pay ti nangted iti biag ti buyaen; ¡no ti gayyem tayo, ti Pannakabagi ti pagiwarnak, adda la kuma idi . . . !

—¡Ita met laeng, agawidta sadi Manila ket inta dumatag iti *Kapitan Jeneral!* —kunkuna a sipupungtot ni *dunia* Victorina iti asawana. Sika, saanka a lalaki; ¡ilala pay ti kalsion a runrunu-tem!

—¡Ngem, ba . . . baket, ¿ket dagiti *guardia* ngay? ¡pilayak!
—Karitem a kakabil iti pinnaltog wenno *sinnable*, wenno saan . . . no saan. . . .

Ket ni *dunia* Victorina inna kinita dagiti ngipngipenna.

—Ita, uray kaano man diak pay nakaiggem iti

Ni *dunia* Victorina dina pinatuloy ti saona, iti maysa a n-
indaklan a garaw, inna inikkat dagiti ngipngipen ni asawana iti
tengnga ti dalan ket inna ida inbaddebaddek Simmangpetda iti
balay, ni don Tiburcio a makasangsangit, ket ni *dunia* Victorina
kasta unay a pungtotna. Iti daydi a kanito, ni Linares adda a
makisarsarita kada María Clara, Sináng ken Victoria, ket agsi-
pod ta awan nadamdagna maipanggep iti naaramid, saan a
bassit ti danagna idi inna nakita dagiti kakasinsinna. Ni Ma-
ría Clara, nga adda a siidda a sisasadag iti maysa a dakkel a tu-
gaw a nalawlaw kadagiti pungpungan ken ul-ules, saan a bas-
sit a siddaáwna idi nakitana ti baro a langa ti *doktorna*.

—¡Primo, —kinuna ni *dunia* Victorina, —ita met laeng, in-
ka kariten a kakabil ti alperes, ket no saan

—¿Ket, apay? —sinaludsod ni Linares, a nasdaáwan.

—Inka kariten ita met laeng, wenno saan, ibagak kadakua-
da amin ditoy no siásinnoka.

—¡Ngem, *dunia* Victorina!

Dagiti tallo nga aggiiná nagkikinnitada.

¿Patiem? ¡Ti alperes nagsasawannakami ket inbagana no si-
asinno ka! Daytay baket a bruja immulog a si-iggem iti pagbaot,
ket ni daytoy, ni daytoy, nayat latta a pinagsasawanda . . . ¡ket
maysa a lalaki!

—¡Ni! —kinuna ni Sináng, ¡nagkakabilda gayam ket saan mi
ida a nakitá!

—¡Ti alperes tinumtumekna dagiti ngipngipen ti *doktor*! —in-
nayon ni Victorina.

—Ita met laeng, inkam sadi Manila; sika, mabatika ditoy
a makikabil kenkuana, ket no saan, ibagak ken don Santiago nga
ulbod amin a inbagbagam kenkuana, kunak a

—¡Ngem, *dunia* Victorina, *dunia* Victorina! —ingguped ni
Linares, a sibebeesag, ket immasideg kenkuana, —agtalnakayo!
dikay kad ipalpalagip kaniak . . . —sana innayon iti nainayad:
—Agannadkay kadi a, ita pay met ket ngarod.

Idi ta maar-aramid dagitoy, simmangpet ni Kapitan Tiago a naggapo iti pallutan, sililiday ket agas-asog: naabak ti *lasakna*.

Saan a pinaángesen ni *dunia* Victoria; iti bassit a sao ken ado a pammagsasao, inna sinarita amin ti naaramid, ngem reb-bengna nga awaten, a inkagumaánna a rimsua a nasayaat ti biang-na.

Ni Linares inna kariten a kakabil, ¿mangngegyo? No saan, dikay baybay-an nga asawaenna ti anakyo saan yo nga ipal-palubos! No awan turedna, saan a maikari ken Clarita.

—¿Makiásawaka kadi aya iti dayta a baro? —sinaludsod ni Sináng ket nalapunos dagidi naragsak a matmatana iti lua; —ammok a naannađka, ngem diak inpapan a kas kala kulibang-bang a masukatsukat ti inna batayan.

Ni María Clara, a sibe bessag a kas la allid, inbangunna bassit ti bagina ket kinitana, a sikikigtot dagiti matmatana, ni amana, ni *dunia* Victorina ken ni Linares. Toy nabainan, ni Kapitan Tiago, inbabana dagiti matmatana ket ti siniura innayunna:

—Clarita, tantandaanam; uray inton kaano, saanka a maki-asawa iti maysa a lalaki a di nagka!son; maisarsarakka nga inda pagsasawan uray pay dagiti as-aso.

Ngem ti balasang saan a simmungbat, ket kinunana kadagiti gagayyemna.

—Itulnugdak iti siled ko, ta diak makawayas a magna.

Tinulunganda a timmakder; ket ti balasang simbrek iti siled-na, a ti siketna inapungol dagiti nabukel a taktakiag dagiti gagayyemna, ket ti kasla *mármol* a ulona inna insadag iti abaga ni nalibnos a Victoria.

Iti daydi met la a rabii, inarikumkom dagidi agasawa dagiti gargaretada, siningirda ni Kapitan Tiago no mano ribo a pisos, ket iti sumaruno nga aldaw, nasapa unay, nagawidda sadi Manila a nagsakay iti lugan ni Kapitan Tiago. Ni managbabain a Linares inda imbati a mangibales iti naaramid kadakuada.

TI BURBURTIA

Agsublidanto pay met laeng
 dagiti salsallapingaw a nalmeng . . .
 (Bacquer)

Kas nasao ni Lucas, ni Ibarra simmangpet iti sumuno nga aldao. Ti irmunna a sinarungkarauna, iso ti balay ni Kapitan Tiago, a ti panggepna, iso ti inna panangkita ken María Clara ken inna panangibaga a ni *Ilustrísima, ti Arsobispo*, inkapiaánna met laengen iti Relijión; adda inkuyugna a maysa a surat a mangikalikagom kenkuana, nga agtungpal iti kura, surat a inkur-it met laeng dagiti im-ima ti Arsobispo. Saan a bassit ti ragsak ni ikit Isabel iti kasdi, ta iso kayatna daydi bumaro ket dina anamungan ti pan-naki-asawa ti kaanakanna ken Linares. Ni Kapitan Tiago, awan idi iti balay.

—Dumanunka, —kinuna daydi baket, iti sinankastilana; —María, ni don Crisóstomo adda met langgen iti gracia ti Dios; “*dineskumulgaddon*” ti *Arsobispo*.

Ngeni daydi bumaro dina nabalanan ti immaddang, bimmalay ti isem kadagiti bibbibigna ket nagpukaw ti sao iti lagipna. Iti *balkón*, iti abay ni María Clara, adda a sitatakder ni Linares a mangur-urnos ken mamagtitipon kadagiti sabsabong ken bulbulong dagiti kumalkalatkat a mulmula; iti datar addada naiwarawarâ a sabsabong ti *rosa* ken sampaga. Ni María Clara, a si-idda a sisasadag iti dakkell a tugawna, sibeessag, sipapanunot, naliday ti ikikitana, abalbalayenna ti paypayna a marpil, a saan man unay a puraw a kas kadagiti nagimnos a ramamayna.

Idi nakitada ni Ibarra, bimsag ni Linares ket dagiti pingping ni María Clara limmabbagada a kas la *ħarmín*. Pinadasna ti timmakder, ngem, piman ta awan pigsana, inbabana dagiti matmatana ket naibbatanna ti paypayna.

Maysa nga ulimek a makasipar ti immappayaw iti bayat ti nabiit a kanito. Idi kuan, ni Ibarra nabalinnanna met la ti immad-dang ket kinunana a sipipigerger:

—Sangsangpetko ket immayak a nagtataray a umay kumita kenka . . . Masarakak a naim-imbagka ngem ti innak inpaga-rop.

Ni María Clara kasla ket nagbalinen a umel; awan uray la no maysa a saó a nabalikasna, ket dina inlisi dagiti matmatana a sikikita iti baba

Ni Ibarrá, kinitana ni Linares manipod saka inggana't ulo, ket daydi managbabain a bumaro kinitana met a sitatangsit.

—Ala, makitak a ti isasangpetko saan a maur-uray, kinunana si sibabannayat; —María pammakawanam ta saannak a pinai-pakdaar; iti sabali nga aldaw mabalinkunto nga ilawlawag kenka ti inaramid ko agkitatanto pay met laeng . . . saan a ma-duadua.

Dagitoy naudi a sasao napakuyuganda iti maysa nga ikikita ken Linares. Daydi balasang intangadna kenkuana dagiti nalibnos a matmatana, a sipupunno iti tarnaw ken liday, kasta unay a igagawwawada, ingget sam-it ti kayatda nga ibaga, ta ni Ibarra nagmayeng man, a dina ammo ti inna aramiden.

—¿Mabalinkunto ti umay no bigat?

—Ammumon a siak kanayon a sitatarigagayak iti yaáymo, —apaman lata naisungbatna.

Ni Ibarra immadayo, a kasla sitatalna iti ruar, ngem ti ulona napunno iti dawel ket ti pusona iti lamiis. Ti kalkalpasna a nakita ken narikna, saan a maawatan: ¿ania daydi, duadua, kim-mupas nga ayat, gulib?

—¡O, babai ngamin ket! —indayamudumna.

Dimteng, a dina ket napupuutan, iti disso a pakaibang-bangunan ti pagadalan. Ado ti naaramiden; ni *Nior* Juan, a siig-gem iti metro ken plomadana agapan-apan iti yan dagiti ado nga agar-aramid. Idi inna nakita, nagtaray a napan simmabat kenkuana.

—Don Crisóstomo, —kinunana —addakay met la gayamen; dakam amin ur-urayendakayo; kitaenyo no kasano ti nakabiti; adda maysa a metro ken sangapulo a sentímetro a tayagnan; iti uneg ti dua nga aldaw, addanto sangkataón. Awan inawatko a kayo no di bin-ig a sagát, dungón, ipil, yakal; dimmawatak iti

tíndalo, malatápay saléng ken nárra. ¿Kayatyo a kitaen dagiti nakalian iti uneg ti daga?

Dagiti agar-aramid siraraemda a manglugay kenkuana.

—Adtoy ti maysa a kali nga inturedko nga innayon, —kinuna ni *Nior* Juan; —dagitoy a kalkali iti uneg ti daga agtungpalda iti maysa a yan a pakaummunganto ti danom, nga adda iti maysa a tallo pulo nga aksaw. Agpaayto a pangganagan iti minuyungan; awan iti *plano*. ¿Diyo kayat?

—Saanman, anamungak, ket kablawaangkayo gapo iti daya a napanunutyó; *arkitekto* kay a pudpudno; ¿asinno ti nagadalanyo?

—Siak, apo, insungbat daydi lakay, a si-aalumamay.

—¡A! ania ta malipatak; rebbeng nga ammuén dagiti managduadua (ania ta adda ket mabuteng a makisao kaniak) a saánakon a *eskomulgado*; ti Arsobispo inawisnak a kinalanglang a nangan.

—¡Ni! apo, dikam italtalek dagita *es-eskomunion!* Datay a émin *eskomulgado* tayo; ni pay Padre Dámaso, *eskomulgado* met, ket nupay kasta, nalukmeg met laeng.

¿Ania?

—Wen, apo; makatawen itan a minaluna ti *koadjutor* iti bastón, ket ti *koadjutor*, padi met a kas kenkuana. ¿Asinno kad met ti mamatpati kadagiti *es-eskomunion*, apo?

Ni Ibarra nasirpatna ni Elías a nailaok kadagiti agar-aramid, toy inna met linugayan a kas dagiti dadduma, ngem iti daydi ikikitana inpauwatna nga adda kayatna nga ibaga.

—*Nior* Juan, —kinuna ni Ibarra; —¿kayatyo a yeg ti *lista* dagiti agar-aramid?

Ni *Nior* Juan nagpukaw, ket ni Ibarra immasideg ken Elías, iso a mangbagbagkat a maymaysa iti dakkél a bato nga iluglugganna iti karison.

—No mabalindak a ipaáyan, apo, iti sumagmamano nga uras a intay panagsarita, inkayto kuma no malem idiy igid ti danaw, ket lumugankayto iti maysa a bángka, ta addada nasken unay a banbanag a innak kadakayo isarita, —kinuna ni Elías, a immadayo idi nalpasna a nakita ti garaw ti ulo daydi bumaro.

Ni *Nior* Juan intedna ti *lista*, ngem nagbanbannog la ni Ibarra a nangbasa: ti nagan ni Elías awan.

TIMEK DAGITI MAKAMKAMAT

Idi saan pay a limnek ti init, limmuganen ni Ibarra iti bangka ni Elías, nga adda iti igid ti danaw. Daydi bumaro kasla nadagsen ti nakemna.

—Pakawanenyo, apo, —kinuna ni Elías a sililiday, idi inna nakita; —pakawanenyo ti tured ko a nangawis kadakayo; kayatkay a kasarita iti nawaya, ket ditoy awanto ti saksi tayo: iti uneg ti maysa nga uras, mabalintayto ti agsubli.

—Maállilawkayo, gayyem Elías, —insungbat ni Ibarra, nga inkagumaánna ti immisem; —masapol a ituluddak iti daydiay ili a makitkita ti pagkampanaánna manipod ditoy. Ni dakes a gasat iso ti mamilit kaniak iti kasta.

—¿Ni dakes a gasat?

—Wen; ta itay umayak, nasarakak ti alperes, nga agpilit latta nga umay mangkuyog kaniak; siak, ta silalagipak kadakayo ket ammok nga am-ammunakayo, tapno innak mapaádayo, inbagak kenkuana nga innak iti daydiay a ili, ket agmalmalemak sadiay no bigat, ta iso kayatnak a saraken no malem no bigat .

—Pagyamanak kadakayo ti ayatyó, ngem inbagayo kuma kenkuana a kumuyog latta kadakayo, —insungbat ni Elías, a kas kadawyan.

—¿Ania? ¿ket dakayon?

—Saannak kuma a nailasin, ta iti daydi kakaisuna a panna-kakitana kaniak, dina nasango ti nangtandaan iti langak.

—¡Nagbuisitakon! —inyasog ni Ibarra, ta nalagipna ni María Clara. —¿Ania ti kayatyó nga ibaga?

Ni Elías kinitana ti lawlawda. Adayudan iti igid, ti init limneken, ket agsipod ta kadagidiay a disdisso, ti lawag no makalneken ti init, apaman la no agbayag, ti sipnget mangrugi nga agsaknapen ket inna met paraniagenen ti bulan nga adda iti kabosna.

—Apo, —nisungbat ni Elías, a timekna ti sirarangá, —binaundak a umay mangidanon kadakayo kadagiti kalkalikagom dagiti ado a daksanggasat.

¿Dagiti daksanggasat? ¿Ania ti kayatyo a sawen?

Ni Elías sinaritana iti bassit a sao ti nagsawanna ida iti pangulo dagiti tutulisan, a dina ket inbagbaga dagiti duaduana ken dagiti pay pangam-amesna. Ni Ibarra, sipapasnek a dimngeg ket idi nalpas ni Elías ti saóna, nagari ti nabayag a ulimek, ulimek a ni Ibarra iso ti immuna a nangguped.

—¿No kasta, kalikagumanda ti . . .

—Ti pannakabalbaliw a maminpinsan ti kasasaad ken panagiyan dagiti sosoldado, dagiti praile, dagiti pangpangukuman, nalawlawag a pánnao, dawatenda ti maysa a naamaán a ikikita ti Turay.

—¿Pannakabalbaliw, a kasano?

—Kas pagarigan; adda a pannakaipateg ti galad ti kinatao, adadda a panagraem iti talingenngen ti maysa a tao pannakapaksay ti bileg a naited kadagiti sosoldado, dagiti sagsagudayda, ta nalaka da unay nga agpalalo.

—Elías, —insungbat daydi bumaro, —diak ammo no siasinno kayo, ngem, atapek a saan kay a kasta-kasta a tao; nailanglangitan dagiti panpanunot ken ar-aramidyo kadagiti dadduma. Dakayo indak maawatan, no kunak a numan pay adda dakes iti agdama a kasasaad, dakdakesto manen ne masukatan. No *inna ida bayadan*, mabalinko a pagsawen dagiti gagayyem ko sadi Madrid, mabalinko a kasaó ti Kapitan Jeneral, ngem dagidiay awanto ti inda magun-od, ket toy awanan met iti umanay a pannakabalin a mangipastrek kadagita babbaro a banbanag, ket siak diakto met kayat ida a kasarita maipanggep iti dayta, ta maawatak a naling unay, a no pudno man nga adda dakes iti agdama a kasasaad ken panagyan dagiti solsoldado ken dagiti praile, ita, isuda inda masapol, isuda ti kuna a dakes a masapol.

Ni Elías, a nasdaáwan unay ingngatuna ti ulona ket kinitana, a kas la natalimpungaw, daydi bumaro.

—¿Mamatikay met, apo, iti dakes a masapol? —sinaludsudna, a mamigpigerger sangkabassit ti timekna; —¿patienyo a no kayat ti agaramid iti imbag, masapol met ti agaramid iti dakes?

—Saan; mamatiak iti dakes a masapol a kas maysa a napigsa a pamuspusan nga aramaten, no kayat nga agasan ti maysa a

sakit. Ita ngarod, ti Ili, maysa a bagi nga agsagaba iti maysa a rimmamuten a sakit, ket tapno maágasan, ti Turay masapol a mangaramat iti pamuspusan, pamuspusan a naranggas ken nadsamsak, no kayatyo, ngem nasayaat ken masapol.

—Dakes a mangngagas, apo, daytay isuna la a sapulenna dagiti ipadpadlaw ti maysa a sakit ket isuda ti inna agasan ken ep-epen, a dina ket palutputen ti puon dayta a sakit, wenno am-muna, ngem kabutengna nga ikkaten. Ti Guardia Sibil awan sabali a panggep ti kaaddana, ditoy, no di ti pannakatiped ti dakes babaen ti kigtot ken pigsan, panggep toy a di met maikalikagom a maaramid no dila maipasasarak. Ket masapol a tantandaanam a ti gimong isuna la a mabalinna ti agiget kadagiti tattao, kalpasan ti panangipaayna kadakuada kadagiti masapol a pampampususan a mangpasayaat iti puso ken nakemda. Ditoy ili tayo, gapo ta awan gimong, a ta saan met a sangsangkamaysa ti Ili ken ti Turay, toy rebbengna ti saan unay nga agig-iget, saan laeng a gapo ta masapol a saan nga agig-iget, no di pay ket gapo ta ti tao, a binaybay-an ket dina intaltalek, basbassit ti inna sungbatan, gapo ta basbassit met ti inawatna a silaw. Maysa pay, no suruten ti pangngarigyo, ti agas a ipakat a pangikkat iti sakit ti Ili, napalalo a nagdakes, ta isuna la a riknaen ti bagi a sisasalun-at, a ti pigsana inna pakapuyen ket isagana ti sakit. ¿Saan ngata a nasaysayaat no papigsáen ti bagi a masakit ket ikabassit-bassit ti pigsan ti agas?

—No pakapuyen ti Guardia Sibil, pagpeggaden ti salindeg dagiti il-ili.

—¡Ti salindeg dagiti il-ili! —inyasog ni Elías a sipapait. — Nganngani agsangapulo ket lima a tawenen a dagitoy a il-ili ad-daánda iti Guardia Sibil, ket kitaenyo: addada pay la tutulisan, mangmangngegtay pay laeng nga addada il-ili nga inda ar-aran-gen, adda pay la agsansaneb kadagiti daldalan; dagiti taktakaw agkakanayunda ket saan a mapalutpot dagiti akinggapuan; ti dakes adda, ket ti pudno nga agar-aramid iti dakes adda nga ag-palpallailang a siwawaya, ngem saan ti natalna nga umili. Salud-sudeno iti tunggal natakneng a umili no kitaenna ti Guardia Sibil a kas maysa nga imbag, kas maysa a panaranay ti Turay, ket saan a kas maysa a maipapilit, maysa a naranggas a dagiti lablabesna adaddada a makasugat ngem dagiti dakes nga ar-aramid dagiti agdakedakes a tattao. Dagiti dakes nga ar-aramid dagi-

toy pudno a masansan a dadakkelda, ngem manmano da, ket mabalin ti sumaranget kadakuada a mangisakit iti biang; kadagiti lablabes nga ar-aramiden dagiti sosoldado, saan a maipalubos uray ti la isusupiat, ket no saan da man unay a dadakkel, kanayunda ket di a maar-aramid ket maipalugudda met. ¿Ania ti pinataód ti Guardia Sibil iti biag dagiti pagpagilantayo? Pasardengenna ti panaggaállatiw kadagiti sabsabali a disdisso, a ta amin a tao mabuteng nga aglak-am iti dusa a gapo kadagiti awan pategna a banbanag; adadda a makita ti rabaw ngem ti uneg, iso nga umuna a mangipakita iti kinaáwan ti kabaelan: gapo ta nalipatanna ti *cédula* na, ti tao mareppet ket makabkabil, uray pay no maysa a natakneng ken madaydayaw iti pagilian; dagiti pangpangulo ti Guardia Sibil kunada a ti umuna nga annongda iso ti panangpilitda iti tao a manglugay kadakuada, uray no kasipngetan ti rabii, iso a tuladen met dagiti sosoldadoda a panggapuanda a mangkabkabil ken mangala iti kukua dagiti taga talalon, ket saan nga agkurang ti pambarda; awan pateg ti maysa a balay: itay nabii, sadi Kalamba, inulida a nagnada iti tawa, ti balay ti maysa a natalingenngen a umili, iso a nakautangan ti turayenda iti pirak ken naimbag a nakem; awan salindeg ti tao: no masapulda a dalusan ti kuartel wenno ti balayda, rumuarda ket inda tiliwen amin a tao a dina ammo ti sumupiat, ket inda pagbannugen nga agmalmalem; ¿kayatyo pay? iti bayat dagiti al-aldaw ti piesta, nagtaginayon dagiti sugsugal a maiparrit, ngem inda siningsinga iti ninunuang nga aramid dagiti ragragsak a inpalubos ti Turay; nakitayo no ania ti kuna idi ti Ili kadakuada, ¿ania ti naál-alana idi inyedsuna ti pungtotna ket nanginanama iti linteg dagiti tattao? ¡Ay, apo, no dayta ti naganenyo a panangsalindeg iti urnos....!

—Umannugutak nga adda dakes, —insungbat ni Ibarra, —ngem, annugutentay kuma toy a dakes gapo iti imbag a ikuyugna. Ti Guardia Sibil mabalin a saan a nasayaat, ngem pasienyo, iso ti manglapped a umado ti bilang dagiti agdakdakes a tattao a gapo iti butengda kenkuana.

—Naim-imbag no kunayo a gapo itoy a buteng, umado ti bilangda, —kinuna ni Elías. —Idi awan pay Guardia Sibil, istay amin dagidi tutulisan idi, malaksid dagiti sumagmamano a basisit unay, nagtulisanda gapo iti bisin; agarang ket agtakawda tapno agbiagda, ngem no mapalabas ti kakisangen, dagiti daldalan

mawayaandan, awan man peggaddan; umanayda idin a mamagtaray kadakuada, babaen dagiti saan a nasayaat a ig-igamda, dagiti nakakaasi ngem maingel a *kuadriliero*, a kasta unay a panangparpardayada kadakuada dagiti nagsursurat maipanggep iti ili tayo, dagiti *kuadriliero* a ti matay iso ti kalinteganda, ti makibakal iso ti annóngda, ket ti pannakauiy-uyaw iso ti gunggunada. Ita, addada tutulisan ket tulisan da nga inggana iti adda biagda. Maysa a biddot, maysa a basol a madusaán iti nalabes, ti isusupiat kadagiti palpalalo dagiti mannakabalin, ti bu-teng kadagiti nakaám-amak a dusdusa, isuda ti mangipuruak kadakuada nga agnanayon iti ruar ti gimong ken mangipapilit kadakuada a pumatay wenno matay. Ti kinaranggas dagiti Guardia Sibil iso ti mangrikep kadakuada iti ruangan ni babawi, ket agsipod ta ti maysa a tulisan makidangadang ken agsarapa a nalalaing iti bantay ngem ti soldado nga inna katkatawaán, rum-sua a datayo ditay kabaelan a pukawen ti dakes a intay pinataod. Laglagipenyo ti nagapuanan ti annad daydi Kapitan Jeneral De la Torre: ti pakawan a intedna kadagidi nga awanan-gasat, inpaneknekna nga iti lengleng dagiti banbantay adda pay met la ket di nga agpititik ti puso ti tao ket isuna la nga urayenna ti pakawan. Ti kinaranggas adda pagpayanna, no ti Ili, adipen, no dagiti banbantay awan rukibda, no ti Turay mangikabil iti agbantay iti likod ti tunggal kayo, ken no iti bagi ti adipen, awan sabali nga adda no dila karabukob ken bagis; ngem no ti napukawan iti inanama a makidangadang gapo iti biagna, mariknana a napigsa ti takiagna, mariknana nga agpitik ti pusona ken mapunno ti amin ti bagina iti balinawnaw, ¿mabalin ngata ti kinaranggas a iddepen ti uram a inna sungsungrudan?

—Ulawendak, Elías, no mangngegkay nga agsao iti kasta; kunak kuma a pudno dagiti sasaóyo, no di adda bukod ko a panunot. Ngem adda maysa a rebbengyo a kitaen—saan kay kuma a masaktan, ta saan kay a iraman ket kunak a sabali kayo; —¡kitaenyo no asinno dagiti dumawat kadagita a pannakabalbaliw! ¡Istay isuda amin, dakes da a tattao, wenno ngannganida agbalin a dakes a tao!

—Dakes a tao wenno nganngani agbalin a dakes a tao, ngem, ¿ania ti gapon a kasta da? Wen, a ta inikkatda kadakuada ni talingenngen, inagawda ti nam-ay ken gasatda, sinugatda ida kadagiti kapatgan nga ay-ayatda, ket idi ta inda dimmawat iti

panangigaga ti Linteg, inda napnekan a isuna laeng a kadagiti bibiangda ti nabalinda a pagurayan. Ngem, maallilawkayo, apo, no atapenyo a dagiti laeng dakes a tattao ti dumawat iti pannakabalaw, unurenyo dagiti il-ili, unurenyo dagiti balbalay; allingagenyo dagiti nalmeng nga as-asóg dagiti tattao, ket mapnekkayto a ti dakes a pukawen ti Guardia Sibil, makipada, no di pay ket basbassit, ngem ti dakes a kanayon a pataudenna. †Kunatay ngata gapo itoy, a dakes a tao amin dagiti umili? no kasta, †apay, ngarod, a inda pay la ida isaksakit kadagiti sabsabali a dakes a tattao? †apay, a di pukawen ida amin?

—Adda riro ditoy, a diak ita masurutan, adda maysa a riro iti panunot a madadael no aramiden, ta sadi Espania, ti Guardia Sibil, ado nga imbag ti itedna ken in-intedna.

Diak duaduaen; nalabit, sadiay, nasaysayaat ti pannakaurnosna, dagiti tattao a mamukel kenkuana, nalabit a nasaysayaat ti pannakapilida; nalabit ngata pay a gapo ta masapol ti Espania, ngem ti Pilipinas dina masapol. Dagiti kadmawyan tayo, ti kababalin tayo, a kanayon a inda masasao no adda dida kayat a ited a kalintegan tayo, maminpinsan a inda malipatan, no adda kayatda nga ipapilit kadatao. Ket, ibagayo man, apo; no †ania ti gaponan nga awan Guardia Sibil kadagiti dadduma a pagpagilian, a gapo iti kaasideg da iti Espania adadda kuma a maipadada kenkuana ngem ti Pilipinas? †Iso ngata daytoy ti gapo na a basbassit dagiti taktakaw a maár-aramid kadagiti perperro-karrilda, basbassit dagiti kibkibor, basbassit dagiti mapappapayat, ket basbassit pay dagiti mabagbagkóng kadagiti dadakkel a pagpagilianda?

Ni Ibarra, intamedna ti ulona a kas la nagpanunot, sa timmakder, ket simmungbat:

—Toy a banag, gayyem ko unay, masapulna ti napasnek a panangadal; no dagiti innak panagpalalutpot kunadanto kaniak a dagita nga as-asog adda batay da, surataкто dagiti gagayyem ko sadi Madrid, a ta awan met pannakabagi tay sadiay. Ngem, ket di, patienyo, ti Turay masapulna ti maysa a takiag nga addaán iti bileg a saan a makedkedngan, tapno inda pagraeman, ken pannakabalin nga agpatungpal.

—Wen, apo, no ti Turay makigubgubat kuma iti Ili; ngem iti pagimbagan met la ti Turay, saan tay a rebbeng a ipaátap iti Ili nga iso makisupsupiat ti Turay. Ngem, no kasta kuma, no

kuman kaykayattay ti pigsá ti takiag ngem ti naimbag a nakem, rebhengtay kuma a kitaen a nalaing ti intay pangtedan iti dayta a bileg a di makedkedngan, iti dayta a pannakabalin. Ti nalabes a bileg iti ima dagiti tattao, sa ket tattao nga awanan ammo, napnuan iti dakes a rikna, awanan iti naimbag a sursuro, awanan dayaw, agbalin a igam iti ima ti maysa nga agmauyong iti yan dagiti ado a tattao nga awanan pagsarapa. Annugutek, ket kayakto a pasien a kas kadakayo, a ti Turay masapulna toy takiag; pilienna kuma ngarod, a nalaing dayta a takiag, pilienna kuma dagiti adadda a maikari; ket tangay kaykayatna nga iso met laeng ti mangted kenkuana iti bileg ti turayna, a di ket ti Ili ti mangted kenkuana, ipakitana kuma, ngarod, nga ammuna nga ited.

Ni Elías sipapasnek unay ti inna panagsao; dagiti matmata-na sumilsilapda ket ti timekna kasta unay a bangeg ti awengna. Simmaruno ti maysa a naindaklan a ulimek; ti bangka, a saan a pagkutkutien ti gaod, kas la itay sitatalna iti rabaw ti danom; ti bulan kasta unay nagngayed ti panagraniagna iti maysa a langit a kasta met unay ti kinadalosna; addada sumagmamano a silsilaw a makita iti adayo, iti igid.

—¿Ket, ania pay ti dawaten da? —sinaludsod ni Ibarra.

—Ti pannakabalaliw ti agdama a kasasaad dagiti papadi,— insungbat ni Elías, a timekna ti nakapoy ken naliday; —dagiti daksanggasat dawatenda ti pannaka'kaluya da kadagiti . . .

—¿Kadagiti praile?

Kadagiti mangimammameg ka'akuada, apo.

—¿Nalipatan ngatan aya ti Pilipinas ti utangna kadagiti praile? ¿nalipatanna ngatan aya ti di mangnibi nga utangna a naimbag a nakem kadagiti nangaón kenkuana iti riro ken nangted kenkuana iti pammati, kadagiti nangisakit kenkuana iti kinaranggas dagiti agturturay idi? ¡Dayta man ti pagdaksan ti saan a pannakaisuro ti Pakasaritaan ti Daga a nakanakan!

Ni Elías, a uasdaawan, apaman la ta pinatina ti inna nanggeg.

—Apo, insungbatna, a timek na ti nadeggang; —idarumyo ti ili a naulpit, dina ammo ti agyaman; ipalubusyo kadi, a siak, maysa nga anak ti Ili nga agsagsagaba, innak isakit. Dagiti naimbag nga ar-aramid, tapno adda kalinteganda a mabigbig, ma-

sapol nga awan inda gangaman a supapak. Bay-antayon ti nakai-
 baunanda ditoy, bay-antayon ti *caridad cristiana* (nakristianuan
 nga ayat), a kasta unay a pannakagamgamulona; ditay biangan-
 nen ti Pakasaritaan, ditay saludsudenen no ania ti aramid ti
 Espania iti ili a judío, a nangted iti amin ti Europa iti maysa a
 pagbasaan, maysa a relijion ken maysa a Dios; no ania ti inara-
 midna iti ili nga árabe, a nangted kenkuana iti sursuro, nangi-
 palugod kenkuana iti relijionna, ken nangriing iti panagayat iti
 bukod a pagilian, panagayat, a napaturog, istay napukaw iti bayat
 ti panangituray kenkuana dagiti romano ken godo. Kunayo nga
 indatay inikkan iti pammati, ket indatay inaón iti riro; ?naganen-
 yo iti pammati dagita maipabpabuya nga ar-aramid, naganen-
 yo iti relijion dayta panaglaktako iti sintas kada karmen, na-
 ganenyo iti pudno dagita milmilagro kada sarsarita a mangmang-
 ngegtay iti patinayon nga aldaw? ¿Iso dayta ti linteg ni Apo Jesu-
 kristo? Iti dayta, saan a nasapol a immay ditoy ti Dios a pinaipa-
 deppa, ket saan met a masapol a intay mautang iti naimbag a
 nakem iti inggana iti inggana: ti pammati a riro maipanggep
 iti relijion adda dituyen idi adayo pay a umayda, isuna la a kurang-
 na ti pannakapasayaat na ken ti pannakaipangato ti pateg ti
 tagilako. Kunayo ngata kaniak a nupay kasano a kinadakes ti
 relijion tay ita, nasaysaya-at ngem daydi relijion tay idi patiek ket
 umannamungak met, ngem napalalo a nagngina, piman ta gapo
 iti dayta a relijion, intay inwaksi ti Ili tayo, ti panagwaywayas
 tayo ti wayawaya tayo; gapo iti dayta a relijion, intay inted ka-
 dagiti papadina dagiti kasasayaatan a pagpagilientayo, dagiti
 taltalon tayo ket intay pay la it-ited dagiti ur-urnongtayo, ba-
 baen ti intay panaggatang kadagiti banbanag a maipapan iti reli-
 jion. Nayeg ditoy ti maysa a tagilako nga aramidna sadi sabali
 a daga, bayadantay a nalain, ket agbiagtay pimanen a sitatali-
 ngenngen. No inkay ibaga kaniak daydi panangisakit da ka-
 datao kadagidi *enkomendero*, mabalinkay a sungbatan a gapo ka-
 dakuada, intay natnag iti turay dagidi nga *enkomendero*; ngem
 saan, bigbigek a maysa a pammati a pudpudno ken maysa nga ayat
 a pudpudno iti tao ti nangidalan kadagidi immuna a *misionero*
 nga immay ditoy; bigbigek ti utang tay a naimbag a nakem ka-
 dagidi natakneng a puspuso; ammok a daydi Espania idi, aduan
 kadagiti naglallalaki iti amin a banag, iti relijion, iti *politika*, iti
 panagtaripato kadagiti il-ili ken iti pay kinasoldado. ¿Ngem gapo

ta nasingpet dagidi inauna, ¿intay anamunganen dagiti lablabes ken palpalalo dagiti dakes a simmuno kadakuada? ¿gapo ta adda inaramidda kadatayo a maysa nga imbag a dakkel, makabasultayon, no intay tubngaren ti aramidida a dakes? Ti Ili saanna a dawaten ti maminpinsan a pannakapukawda, isuna laeng a dawatenna ti pannakabalbaliw ti kasasaádda, pannakabalbaliw a sapulen dagiti babbaro a kaskasa-saad ken babbaro a pakasapsapulan.

—Ayatek met ti Ili tayo a kas panagayatyo, Elías; maawatak bassit ti kalikagumanna, dinengngegko a sipapasnek ti sinaóyo, ket nupay kasta, gayyem ko unay, kunak a iti intay panagkita adda sangkabassit a dakes a rikna a naibaled kadagiti matmata tayo iti panagkunak, datay ditoy ti suan unay a makasapol iti pannakabalbaliw dagiti agdama a kaskasasaád.

—¿Mabalin ngata, apo? —sinaludsod ni Elías, ket inwayatna dagiti im-imana, a nakem nan ti kimmayoy; —saan yo a makita a masapol ti pannakabalbaliw dagiti agdama a kaskasasaád, dakayo a naparparigat dagidi nagan-annak kadakayo? . . .

—¡A, lipatek ti bagik, lipatek dagiti bukodko a sensennayen iti sango ti salindeg ti Pilipinas, iti sango ti pagimbagan ti Espania! —insungbat a sidadaras ni Ibarra. —Tapno mataginayon ti Pilipinas, masapol nga agtaginayon dagiti praile, kas ita, ket iti pannakitiponna iti Espania iso ti yan ti pagimbagan ti Ili tayo.

Nalpas ni Ibarra ti saonan, ngem ni Elías si-aállingag pay laeng; ti rupana sililiday, dagiti matmatana napukawda ti raniagda.

—Dagidi *misionero* isuda ti nakaparmek iti Ili, pudno, —insungbatna; —patienyo a mataginayunto ti Pilipinas a gapo kadagiti praile?

—Wen, gapo laeng kadakuada, kasta ti kuna amin dagiti nagsursurat maipapan iti Pilipinas.

—¡O! —inyasog ni Elías ket indissuna ti gaód iti uneg ti bangka, a kimmayuyen ti nakemna; —diak inpagarop a kasta ti kinapanglaw ti inkay pamanpanunutan iti Turay ken iti Ili. ¿A-pay a diyo paidan ida nga agpadpada? ania ngata ti makunayo iti maysa a balay nga isuna la nga agbiag a sitatalna gapo ta biangan ti sabali? !Maysa nga Ili nga agtungpal gapo ta maállilaw, ti maysa a Turay nga agbilin gapo ta aramatenna ni allilaw, maysa a Turay a dina ammo ti aramidenna tapno inda aya-

ten ken pagræman! ¡Pamakawananyo, apo, ngem kunak a dayta a Turay, ang-ang, ket papatayenna ti bagina met laeng, no maragsakan a kasta ti maipagarop! ¿Agyamanak unay iti ayatyo, ¿adinno ti kayatyo a pangituludak kadakay ita?

—Saan, —kinuna ni Ibarra; —lawlawagantayo daytoy: —masapol nga amuen no asinno ti pudno ti saóna kadatayo maipanggep itoy napateg unay a banag.

Pamakawananyo, apo, —insungbat ni Elías, a inwingiwingna ti ulona; —awanannak iti kabaclan a manguyot kadakayo; numan pay nagadalak bassit, maysaak la nga indio, ti biagko, ka dakayo, maduadua, ket dagiti sasaók naka-aatapdanto laeng kadakayo. Dagiti nagkunkuna iti maikanniwas ti saok, kakastila da, ket gapo ta kasta, uray no inaáng-áng ken awan pateg dagiti inda ibagbaga, ti timek a pangyebkasda, ti takem ken ti nagtaudanda isuda ti mangted iti pateg dagiti sasaoda, isuda ti mangted iti bilegda, ket siak diak gamgamen a salungasingen ida iti uray inton kaano. Maysa pay, no innak makita a dakayo, dakayo a mangayat iti Iliyo, dakayo, a daydi amayo adda nga agin-inana iti babaen dagitoy natalna a daldalluyong, dakayo, a kinarit, nagsasawan ken kinamkamatda, inkay taginayunen ti kasta a panagpanpanunot, uray kasano a namayanda kadakayo ket uray kasano met ti adda nga adalyo, mangrugi a pagduaduaák ti bukodko a panunot ket annugutek a mabalín a ti Ili iso ti maállilaw. Innak, ngad, ibaga kadagiti daksanggasat a nangisaád iti inanamada kadagiti tattao, a ni Apo Mugna, wenno kadagiti tak-takiagda ti inda panginanamaán. Ulitak ti agyaman kadakayo ket ibilinyo no adinno ti innak kadakay pangitunugan.

—Elías, dagita napait a sasaóyo dumanunda iti pusok, ket indak met pagduaduaen. ¿Ania ti kayatyo? Saannak a nagadal iti let-ang ti Ili, a dagiti masapsapolna nalabit a diak ida ammo; pinalabasko ti kinaubingko iti *kolejio* dagiti *jesuita*, dimmakkelak sadi Europa, nasukugak kadagiti pagpagbasaan ket isuna la nga innak nabasa ti inparuar dagiti tattao: ti adda iti yuyeng ni sipngget, ti saan a ibaga dagiti nagsursurat kadagiti pagpagbasaan, dayta, saanko nga ammo. Nupay kasta, ayatek, a kas kadakayo, ti Daga a nakayanakan, saan laeng a gapo ta annong amin a tao nga ayaten ti Daga a nakautanganna iti biagna ken pakautangannanto pay ngata nalabit iti maudi a taengna; saan laeng a gapu ta kasta ti insuro kaniak daydi annak, no di pay ket gapu

ta daydi inak, maysa nga india, ken gapo ta amin dagiti kalilibnusan a laglagipko addada a sibibiag kenkuana; jayatek pay, ta iso ti pakautangak ket iso ti pakautangakto iti nam-ay ken gasatko!

—Ket siak, gapo ta iso ti nakautangak iti kinadaksanggasatko, —indayamudom ni Elías.

Wen, gayyem ko unay, ammok nga agtutuúkkayo, ammok a daksanggasatkayo, ket iso daytoy ti mangpakudrep iti panagkitayo iti kasakbayan ket iso ti mangted kadagita a panpanunotyo; iso ti gapona a kasla agduaduaák bassit a dumngeg kadagiti as-asogyo. No kuman innak matimbang dagiti gapgapona, sangkabassit a paset ti nalabes . . .

—Ti kinadaksanggasat ko, sabali ti puon ken gapona; no kuman ammok nga adda pagpaayanna kadakayo, innak kuma kadakay saritaen, ta abos man pay a diak ilimlimed, aduda dagiti makaám-ammo.

—Nalabit ti innak kadakuada pannakaammo balbaliwanna ti panunotko; ammuyo a diak unay agtalek kadagiti sasao, adadada a paibagnusak kadagiti ar-aramid.

Ni Elías nagpanunot iti nabiit a kanito.

—No kasta, apo, —insungbatna, —innak kadakay saritaen ti ababa a pakasaritaan ti biagko.

L

TI KAPUUNAN NI ELIAS

—“Aginnem a pulo ngata a tawen itan a daydi apok a lakay nagyán sadi Manila ket *nagtenedor de libros* iti balay ti maysa a kastila nga agtagtagilako. Daydi apok a lakay, kabanbanuagna unay idi, adda asawana ket adda met maysa nga anakna. Naminsan a rabii, a di ket ammo no kasano, simged ti paglakuan, ti uram rinamramna amin ti balay ken dagiti ado pay a sabsabali. Ti napukaw saan a mabilang, sinapulda no asinno ti nagdilpog, ket daydi agtagtagilako indarumna daydi apok a lakay. Nagbanbannog la a simmupiat, ket gapo ta napanglaw ket awan inna ibayad kadagiti nalaiing nga ab-abogado, nadusaán a masaplit iti napatak ken maisursor kadagiti lanlansangan sadi Manila. Ti saan pay unay a nabayag, naaramat idi daytoy nakababain a dusa, a ti Ili pinanagananna iti *kabayo ken baka*, dusa a mamenribo a dakdakes ngem ti patay. Daydi apok a lakay, nga awanen ti di nangbaybay-a kenkuana, malaksid laeng daydi ubing nga asawana, naireppet iti maysa a kabayo, a sinursurot dagiti ado a tattao a naranggas, nasapsaplit iti tunggal nagsangaán ti dalan, iti saklang dagiti tattao, tattao a kakabsatna, ken iti asideg dagiti ado a simsimbaan ti Dios ti kappia. Idi, ta daydi daksanggasat, a pinagbalindan a dakes inggana iti inggana, naikaronan ti ibabales dagiti tattao babaen ti pannakaibukbok ti darana, pannakadusdusa ken panagik-ikkisna, inda insina iti daydi kabayo, ta napukawna idin ti riknana, ket yaman ta saan a natay. Ngem maipupon iti maysa kadagiti nalinis a kinadamsak, inda pinalusutan; daydi asawana, nga agdadagsen idi, nagbanbannog la a nanggunor kadagiti balbalay a napan nagpalpalama, nagsapsapol iti panggedan wenno ilimusda kenkuana, tapno adda inna panaraken iti daydi masakit nga asawana ken iti daydi nakakaási nga anakna, ¿siasinno ti agtalek iti asawa ti maysa a nagdilpog ken dakes a tao? “¡Daydi, ngad, babai napilit a nagputa!” “(nakilalalaki)”

Ni Ibarra timmakder iti nagtugawanna.

—“¡O, agtálnakayo! ti inna panagputa saanen a makadadael iti dayawna ken iti dayaw ni asawana: da dayaw ken bain awandan. Daydi lalaki inmimbag kadagiti sugugatna ket immay naglemmeng kadagiti banbantay toy a pangukuman, agraman ti asawa ken ti anakna. Ditoy, daydi babai nangipasngay iti maysa nga ubing a nalpasen a nadadael ken napunno iti saksakiten, a naimbag a gasat ta natay. Ditoy nagyanda pay laeng iti sumagmamano a bulan, a nakaka-asi, is-isuda latta, awan makisasao kadakuada, gurguraen ken likliklikan ida dagiti amin a tattao. Idi saan a maibaturanen daydi apok a lakay ti kasdi a rigat, ket agsipod ta nakapkapoy ti nakemna ngem daydi asawana, nagbekkel, a napukawen ti inanamana iti inna pannakakitkita iti daydi masakit nga asawana, nga awan man la ti manaranay ken manaraken kenkuana. Daydi bangkay naderder a binuybuya daydi anakna, nga apaman la ta mabalinanna nga aywanan ti masakit a inana, ket daydi dakes nga angot iso ti nakaammuan dagiti agturturay. Daydi apok a baket naidarom ket nadusaan gapo ta saanna nga inpakaammo; inpabasulda kenkuana ti ipapatay ti asawana, ket inda pinati a kasta, ta éania kad ngamin ti di mabalina nga aramiden ti asawa ti maysa a dakes a tao, sa pay nagputa! (nakilal-lalaki) No agsapata, kunada nga agbasbassawang; no agsangit, kunada nga agul-ulbod; ket no awaganna ti Dios, kunada met nga agtabbaáw. Nupay kasta, kinaasianda ket inurayda a nakaanak, sada sinaplit: ammuayo a dagiti praile inda iwarwaras ti pammati a saplit laeng ti mabalin a pakisao kadagiti indio; basaenyo ti kuna ni Padre Gaspar de San Agustín.

—“No kastan ti maipatay a dusa iti maysa a babai, innanto ilunod ti aldaw a itataó ti anakna: toy, abos man pay ta inna paátiddagen ti tuok, inna pay dadaelen ti rikna ti maysa nga ina. Dakes a gasat ta daydi babai naganak a di narigatan, ket dakes met a gasat ta daydi ubing nayanak a silulungpo. Kalpasan ti dua a bulan, iso ti pannakatungpal ti naipatay a dusa a kasta unay a rag-o dagiti tattao, ta inpagarupda nga iti kasdi masungputda ti annongda. Piman ta awan talingenngennan kadagitoy a banbantay, nagtalaw a inkuyugna dagiti dua nga annakna ket napanda iti pangukuman a kaparanget toy, ket sadiay nagbiagda a kas ayop a narungsot: gumurgura ken magurgura. Daydi in-

inauna kadagidi dua nga agkabsat, a inna man malaglagip iti letang ti nagpaiduma a rigat daydi nagasat a kinaubingna, nagtulisan apaman a nakapigsa. Iti nabiit, ti nakabutbuteng a nagan ni *Balat* nagsaknap kadagiti pangpangukuman, nagbalin a pagkigkigtutan dagiti il-ili, a ta iti inna ibabales, apoy ken dara la ti pakisasaona. Daydi in-inaudi, ta inikkan ti Namarsua iti nasayaát a puso, inan-anusanna nga inturtured ti rigat ken ti dakes a gasatna iti sibay ni inana; ti ited kadakuada ti bakir iso ti pagbiagda, dagiti rutay-rutay a luplupot a ipuruak kadakuada dagiti agpagpagna iso ti aruatda; daydi babai napukawna ti nagganna, isuna la nga ammo ti tao dagiti pangnagnaganda a “*delinkuente*”, (*makikamaraddua*)“*nasaplit*”; daydi met anakna, awan sabali a pangnaganda no di “*anak ni inana.*” ta gapo iti sam-it ti kababalinna, dida pasien a po-tot daydi nagpuór, ken gapo pay ta pagduaduaan amin a kinasingpet dagiti indio. Nagangayanna, ni agdindinamag a *Balat* natiliw dagiti agtuturay, isuda a nangsingir kadagiti ado nga inar-aramidna a dakes, idinto ta awan met naimbag a inda insuro kenkuana; ket naminsan a bigat a daydi ubing inna sinapol ni inana, a napan nagala iti u-óng iti kabakiran ket di pay nagsubli, inna nasarakan a naidaleb iti daga, iti igid ti dalan, iti sirok ti maysa a kapas-sanglay ti maysa a bangkay, ti rupana sitataliaw sadí langit, dagiti matmatana limmusutda, adda kitkitaenda, kimsiw dagiti ramramayna a nailumlom iti daga, ket itoy adda naipurpuritak a dara. Daydi ubing kimmita met sadí ngato, sinurutna ti turungen dagiti matmata daydi bangkay, ket nakitana nga agbibitin iti maysa a sanga ti kayo ti maysa a kuribot, ket iti uneg ti kuribot, iso ti yan ti daradara nga ulo daydi kabsatna!”

—¡Dios ko! —inyasog ni Ibarra.

—“Kasta ti naiyasog daydi naganak kaniak,” —intuloy ni Elías a silalamiis. —“Dagiti tattao inda rinangrangkay ti bangkay daydi tulisan ket ti kadaklan ti bagina inda iukali, ngem dagiti kamkamengna inda inwaraswaras ken inbitinbitin kadagiti nadumaduma nga il-ili. No mapankay magna maminsan manipod Kalamba inggana’t Santo Tomás, inkayto makita pay laeng daydi nakakaasi a kayo ti lungboy a nakaibitinan a naderderder ti maysa a luppo daydi ulitegko; ti Namarsua inna inlunod ket ti kayo saan a dumakkel ket saan met nga agbunga. Kasta met ti inara-

midda kadagiti dadduma a kamkameng ti bagina, ngem daydi ulo, gapu ta iso ti kasayaatan kadagiti kamkameng ti tao, ta iso ti kalakaan a mabigbig, inda inbitin iti sango ti kalapaw daydi inana!"

Ni Ibarra indumugna ti ulona.

—"Daydi ubing nagtalaw a kas maysa a nailunod," —intuloy ni Elías; — "Nagalla-allatiw kadagiti il-ili, banbantay ken tantanap, ket idi namnamaenna nga awanen makaam-ammo kenkuana, simbrek a nakitegged iti balay ti maysa a baknang idiay pangukuman a Tayabas. Ti kinagagetna, ti kinasam-it ti kababalinna pinarusingda ti dungngo dagiti amin a saan a makaammo iti nalabesna. Gapo iti kinagagetna nga ngbannog ken kinasalimetmetna, nakaurnong iti sangkabassit a puunan, ket gapo ta limmabasen ni rigat, ket iso bumaro, pinanunutna ti agbiag a sigagasat, sinanam-ay. Ti nasayaat a langana, ti kinaubingna ken ti naimbag bassit a biagna isuda ti nangawis iti ayat kenkuana ti maysa a balasang iti daydi nga ili, ngem dina naitured a dinawat nga asawaen gapo iti butengna a maammuan ti nalabes. Ngem di ayat adadda ti nabalinnanna ket dagidi dua nga agayan-ayat nalabsingda dagiti an-annongda. Daydi lalaki, tapno maispal ti dayaw daydi babai, inna inpeggad amin, dinawatna, ngarod, nga asawaen, sinapulda ti pakakitaan iti kinataona ket limgak amin; ti ama daydi balasang, baknang, ket nagunudna a maidarom daydi baró, iso a dina kinayat ti naglisi, inannugutna amin ket nabalod. Daydi babai naganak iti singin, maysa a lalaki ken maysa a babai, isuda a nataraken iti nalimed, ket inda kadakuada inbagbaga a natayen ti amada, iso a saan a narigat a inda pinati, ta inda ket ngad nakita idi babassitda pay, a natay daydi inada, ket dida met nasangsango a pinalpalutpot ti kapuunan da. Gapo ta daydi apo mi a lakay, baknang, ti kinaubing mi nagasat unay; daydi kabsat ko ken siak nasursuruan-kam a di nagsinsina, naggiinayan-ayatkami, kas panaggiinnáyat ti dua nga agkasingin nga awan pay ammuda a sabali nga ayat. Bassitak pay unay idi inbaundak a napan nagadal iti pagadalan dagiti jesuita, ket daydi kabsatko, tapno dikam unay agaddayo, in-serrekda met a nagadal idiay La Konkordia. Idi nalpas ti sangkabassit a panagadal mi, ta isuna la a kinalikagumanmi ti agbalin nga agtaltalon, nagawidkam sadi ilimi, ta inkam inawat

dagiti kukkukua a tinawidmi iti daydi apomi a lakay. Nagbiagkam a sigagasad, ti kasakbayan innakam idi is-isman, aduda dagiti babaunen mi, dagiti taltalon mi nasayaat ti apitda, ket daydi kabsatko nganngani makiasawa iti maysa a baro nga ay-ayatenna ken mangay-ayat met kenkuana. Maipanggep iti sangkabassit a riri gapo iti pirak, gapo iti kababalinko idi a natangsit, napagurak ti maysa nga adayo a kabagyanmi, ket naminsan nga aldaw, inparupana kaniak ti nasipnget a naggapuak, ti nagpaiduma dakes a kapuunak. Inpagarupko daydi, maysa a pardaya ket dinawatko a lawlawaganna; daydi tanem a nakaitabunan ti kasta unay a buyok nagsubli a naglukat ket ti pudno limtuad a nangdadael kaniak. Tapno adadda pay ti kinadaksanggasatmi, nabayag idi a tawenen nga adda maysa a tagabo (kabadanganmi) a lakay, a mangiturtured ken mangan-anos iti amin a dakes a sumipsiplot iti ulok, ngem dina kam man ket kayat a panawan, ket isuna la nga agsangit ken agsaibbek iti let-ang ti nalaos nga angaw dagiti daduma a babaunenmi. Diak ammo no kasano ti pannakapalutpot daydi kabagyak; ti naaramid, inna indatag daydi a lakay iti saklang ti ukom, ket inna pinagpalawag iti pudno; daydi lakay a tagabo iso gayam ti amami, nga dumket ket di man sumina kadagiti ay-ayatenna nga annak, ket iso nga innak nagsasawan ken kinabkabil iti namin-ado. Daydi gasat ken nam-ay mi nagpukawda, binaybay-ak dagidi kukkukuami, daydi kabsatko binaybay-an daydi mangas-asawa kenkuana, ket dakam nga aggaamá pimmanawkam iti ili a mapan agyanen iti uray sadinno a sabali a disso. Ti pannakalaglagipna a nairaman a nakaigapo iti kinadaksanggasatmi, inyababana ti biag daydi lakay, iso a nakaamuak iti amin daydi nakalkaldaang a nalabes. Nabatikam a dudua iti daydi kabsatko.

“Iso nagsangit iti napalalo, ngem iti let-ang ti kasta unay a rigat a nagtataruptop kadakami, saanna a nalipatan daydi ayatna. Nakitana daydi nangas-asawa kenkuana a nakikallaysa iti sabali, a di ket nagsenna-ay, awan uray la no maysa a sao nga inna inyesngaw, ket siak innak nakita a nangin-inot a nagsakit a diak man la nabalín a naliwliwa. Naminsan nga aldaw nagpukaw; nagbanbannugak la a nangsapsapol kenkuana iti amin a di mangan-ano, nagbanbannugak la a nangsalsaludsod kenkuana; idi kuan, iti kalpasan ti innem a bulan, naammuak a kadagidi nga

al-aldaw, kalpasan ti panagdakkell ti danom, adda nasarakanda iti igid ti danaw sadi Kalamba, iti pinagayan, a bangkay ti maysa a balasang, a naimes wenno inda pinapatay; kunada nga adda kan naipalay a imuko iti barukongna. Dagiti agturturay sadiay pinaiwaragawagda kano ti kasdi kadagiti kaparanget a il-ili; awan nagparang a nangtunton iti bangkay, awan nagpukaw a balasang. Kadagiti tantanda nga inbagada kaniak iti kalpasanna, iti aruatna, kadagiti balbalitokna, iti kinalibnos ti rupana ken iti attiddag a buokna, innak nabigbig a iso daydi naka-kaasi a kabsatko. Nanipod idin, agalla-allaák iti intunggal pangukuman; ti damag ken iti pakasaritaan ti biagko addada iti ngiwat ti ado a tattao, ado dagiti ipapaaramidda kaniak, no daduma, indak padpadaksen, ngem diak unay italtalek dagiti tattao ket ituluyko ti dalan ko. Addayta ti ababa a pakasaritaan ti biagko, ken pakasaritaan met ti maysa kadagiti kedkeddeng dagiti tattao ”

Nagulimek ni Elías ket tinuluyta ti naggaod.

—Mangrugi a mamatiakon a saan a di pudno ti saoyo, — indayamudom ni Crisóstomo iti nainayad, —no kunayo a ti Turay rebbengna kuma nga ikalikagom ti imbag, a kasupapak ti singpet, ken ti pannakasursuro dagiti agdakdakes a tattao. Isuna la a . . . saan a mabalin a maaramid ti kasta, maysa a tagainep ta, ¿adinno ti pangalaan iti ado a pirak, iti ado a baro nga agtaktakem?

—¿Ket ania, ngad, ti kaadda dagiti praile a mangiwarwaragawag a naibaunda a mangikalikagom iti kappia kaasi ken ayat?. ¿Napatpateg aya ti panagsellep iti ulo ti maysa nga ubing, ti panangpakan kenkuana iti asin, ngem ti panangriing iti nasipngetan a kararua ti maysa nga agdakdakes a tao iti dayta silaw a inted ti Apo iti tumunggal maysa tapno adda aramatenna a pangsapol iti imbag? ¿Naas-asi aya nga aramid ti panangkuyog iti maysa a mapan mabitay, ngem ti panangkuyog kenkuana iti narikot a dana a mangrugi iti dakes ket agtungpal iti imbag? ¿Di met adda bayadan aya a tiktik, *berdugo* kada guardia sibil? Toy, abos man pay ta narugit, ado met a pirak ti ibusenna.

—Gayyem ko unay, dakayo ken siak, nupay kayattayo, di tayto magun-od dayta.

—No datdatayo nga agpayso, awan kababaelan tayo; ngem

aklunenyo ti paringgor ti Ili, tumipunkay iti Ili, diyo kallaiki-an a ipangag dagiti as-asog ti Ili, patuladanyo dagiti dadduma, ipa-awatyo ti anag ken no ania dayta nagnaganenda iti Daga a naka-yanakan!

—Ti dawaten ti Ili saan a mabalin; masapol ti aguray.

—¡Aguray, ti panaguray kaibatuganna ti panagtuok!

—No innak dawaten, indakto katawaán.

—¿Ket no ampayagennakay ti Ili?

—¡Uray inton kaano! saanto a siak ti mangidaulo kadagiti tattao a mangipakat iti pigsada a manggun-cd iti saan a nam-namaen ti Turay a maitutop, saan! Ket no kas ta innakto makita a dagiti tattao aramatenda ti igam, agyanakto iti abay ti Turay, ket innakto busuren ida, ta saankunto a bigbigen a isuda ti Ili. Kayatko . . . ti pagimbagan ti Ili, iso ti gapon a mamatakderak iti maysa a pagadalan; sapulek ti pagimbaganna babaen ti inna pannakasursuro, babaen ti kankanayon a panagrang-ayna; no awan silaw, awan dalan.

—¡No awan bakal, awan met wayáwayá! —insungbat ni Elías.

¡Saanko, ngad, a kayat dayta a wayawaya!

—Wen, ngem no awan wayawaya, awan silaw, —insungbat daydi mangyurit a sipapardas; --kunayo a diyo unay am-ammo ti Ili yo, patiek. Saanyo a makita ti bakal a maisagsagana, saanyo a makita ti ulep iti tangatang ti bakal mangrugi iti yuyeng dagiti panpanunot ket bumaba ti tay-ak a into masibugan iti dara; mangngegko ti timek ti Dios, ¡asi pay dagiti mayat a mangsangga! Kadakuada saan a naisurat ti Pakasaritaan.

Idi, sabali ti langa ni Elías: sitatakder, ulo-ulo, ti rupana nabaneg, linawagan ti bulan, sabali, saan a marmarna, naidumduma. Inyamuyna ti napuskol a buokna ket intuluyna:

¿Saanyo a makita nga awan ti di agriing? Ti turog nagpaót iti ginasgasot a tawen, ngem naminsan nga aldaw nagbet-tak ti sal-it, ket ti sal-it, idi ta nangrebbba, inawaganna ti biag; nanipod idin, babbaro a banbanag ti damdamilien dagiti panpanunot, ket dagitoy a banbanag a ita addada a naisinasina, addanto aldaw a inda panagtitipon babaen iti panangibagnos ti Dios. Ni Apo Mugna saan a nagkurang kadagiti sabsabali nga il-ili, saanto

met nga agkurang iti ili tayo; ti paringgor Na iso ti paringgor ti wayawayal!

Maysa nga ulimek a nadeggang ti simmaruno kadagitoy a sasao. Ket idi, daydi bangka, a di madmadlaw a idurduron dagiti daldaluyon, umas-asideg iti igid. Ni Elías iso ti immuna a nangguped iti ulimek.

—¿Ania ti ibagak kadagiti nangibaon kaniak? —sinaludsudna, a binaliwanna ti timekna.

—Nasaok kadakayon: leddaangek unay ti kasasaádda, ngem agurayda, ta ti dakes saan a maagasan ti sabali dakes, ket itoy a kinadaksanggasat tayo, datay amin adda basol tayo.

Ni Elías saan a simmungbaten; intamedna iti ulona, intuluy-na ti naggaód, ket idi nakadanunda iti igid, nagpakada ken Ibarra, a kirunana:

—Agyamanak unay, apo, iti ayatyo a nangdengdengngeg kaniak; iti paglainganyo met laeng, dawatek kadakayo nga iti kasakbayan indak lipaten ket saandak a bigbigbigen iti uray no ania a kasasaad a inkay pakasarakan kaniak.

Ket idi nasauna toy, sinublianna a ginaudan ti bangka nga inturungna iti maysa a nasamek a disso iti igid. Iti bayat daydi naunday a panaglasat, nagtaginayon a siu-ulimek; kasla awan sabali nga inna makita no di dagidi rinibribo a *di-diamante* nga akupen ti gaód ket inna met la isubli ti danaw, iso nga inda pagpukawan iti let-ang dagiti balbag a palpallón.

Idi kuan, nakagtengen; maysa a tao ti rimuar iti nasamek ket immasideg kenkuana.

—¿Ania ti ibagak iti Kapitan? —sinaludsudna.

—Ibagam kenkuana a ni Elías, no di umuna a matay, tung-palennanto ti saona, —insungbatna a sililiday.

—No kasta, ¿kaanunto ngarod ti ititiponmo kadakami?

—Inton kuna ti Kapitanyo a dimtengen ti kanito ti peggad.

—¡Naimbag, Kasta ngaruden, innakon!

—¡No diak umuna a matay! —indayamudom ni Elías.

PANAGBALBALIW

Ni managbabain a Linares sipapanunot ket di makaidna; adda kaaw-awatna a surat ni dunia Victorina a kunana:

"Estimado primo: Dentro de tres dias espero saber de ti ci ya te ámatado el alféres o tu hael no quiero que pase un dia mas cin que eze animal tenga su castigo si pasa este plazo iaun no leas desafio haese le digo ha don Santiago que jamas fuiste segretario ni dabas bromas a Canobas ni iwas de golgorio con el generai don Arseño Martines lo digo ha Clarita que todo es bola ino te doy ni un quarto mas si le desafias te prometo todo lo que qieras con que haver si le deza fias te prebengo que no hay es qucas mi motibos.

Tu prima que te quiere decoracion.

VICTORINA DE LOS REYES DE DE ESPADAÑA.
Sampaloc Lunes a las 7 de la Noche."¹

Daydi a banag nakana unay. Ni Linares ammuna ti kababalin ni *dunia* Victorina ket ammuna ti kabaelanna nga aramiden; no linteg ti isasao kenkuana, kayariganna ti panangsarita iti takneng ken naimbag a panagkukua iti maysa a *karabinero ti Asienda*, no daytoy ipapilitna a paáddaen nga adda nasarakanna a

¹Tapno saan a madadael ti anagna, kinaykayatmi nga inkabil ti surat ni dunia Victorina iti sao ti kastila, nga awan nabaliwan a uray no maysa la a tuldek. 505-a Adtoy ita ti naurnos kayuluganna iti sao tayo:

"Ingungutek a kasinsin: Iti uneg ti tallo nga aldaw urayek a maammuan no pinataynakan ti alperes wenno sika ti pimmatay kenkuana; saan ko a kayat nga adda pay la uray maysa nga aldaw a saan a madusa dayta animal ita. No lumbes toy a keddeng ket dika pay kinakabil ni dayta, ibagak ken Don Santiago a saan ka a nasekretario ket dika met rinabrabak ni Cánovas (pangulo ti Turay sadi España idi) ket dika met nakikuykuyog a napan nakipagragragsak ken jeneral Don Arsenio Martínez; kunak ken Clarita a paspassaw amin; ket saanka nga ikkanen iti uray maysa a kuarta; ngem no kakabilmo, ikarik a ited amin a kayatmo. Ala man, no maituredmo a kakabil. Ibagbagak la kenka nga awan pambar wenno gapo.

Toy kasinsinmo a mangayat kenka iti amin ti pusona, VICTORIA DE LOS REYES DE DE ESPANIANIA.
Sampaloc, Lunes, maika 7 ti rabii."

maiparit idinto ta awan met; ti agdawat, banbannog; no allilawen, dakdakes; awan sabali a pamuspusan no di makikabil.

—Ngem, ¿kasano? —kunkunana nga agpagnapagna a maymaysa; —¿ket inton innak pagsasawanan? ¿no tay asawa nan ti masarakak? ¿asinno ngata ti mayat a *padrinok*? ¿ti kura? ¿ni kapitan Tiago? ¿Nagdakes ket a kanito daydi innak pinangdengdenggeg kadagiti patpatigmaánnan! ita agikaru-akon! ¡Asinno kad ngamin ti nangipapilit kaniak idi nga aginlalaing, agjasasao iti paspasaw ken agjambujambog! ania la ti sao kaniakon dayta a balasang . . .? Ita, leddaangek ti *panagsekretariok* kadagiti amin a *Minministrol*

Dagitoy naliday a sasaó ti tantanamitimen ni Linares idi dimteng ni Padre Salvi. Daydi pransiskano pudno nga adadda manen a nakakutkuttong ken nakabesbessag ngem ti kadawyan, ngem dagiti matmatana rumaniagda iti naipadpaduma a sileng ket kadagiti bibbibigna tumamtammidaw ti naisupsupadi nga isem.

—Apo Linares, ¿maymaysakay la ket din? —inkablaáwna ket nagturing iti salas a iti apagbingngi a ruanganna adda ru-muar nga aweng ti *piano*.

Ni Linares kinayatna ti immisem.

—¿Ket ni don Santiago? —innayon ti kura.

Ni Kapitan Tiago nagparáng a dagos inagepna ti ima ti kura, innalana ti kallugong ken bastonna, a si-isem, a kas la maysa a *bendito*.

—¡*Bamos, bamos!* —kunkuna ti kura, a simbrek iti *salas* ket sinaruno da Linares ken Kapitan Tiago; —adda naimbag a damag a innak ibaga kadakay amin. Addada inawatko a sursurat a naggapo sadi Manila a mamasingked iti inyeg kaniak idi kalman ni apo Ibarra . . . no kasta, don Santiago, ti lapped napukawen.

Ni María Clara, a situtugaw iti sango ti *piano* a nagbaetan dagiti dua a gagayyemna, kinayatna ti timmakder, ngem nakurangan iti pigsa ket nagsubli a nagtugaw. Ni Linares bimsag ket kinitana ni Kapitan Tiago, iso a nangibaba kadagiti matmatana.

—Daydiay a bumaro lumalaing unay kaniak, —intuloy ti kura; —idi damona, dakes ti panangipapan ke kenkuana . . . nabig bassit ti panagdardarana, ngem iti kalpasanna, ammuna a

nalaing ti mangtarimaan kadagiti pagtigtigkulanna a di ket mabalin a guracenen no kua. No, saan kuma a gapo ken ni Padre Dámaso... Ket ti kura inna kinita iti napardas ni María Clara, a sidcengngeg, ngem dina ket insina dagiti matmatana iti papel ti *música*, numan pay kudkudduten ni Sinang iti saan a madmadlaw, nga iso ti panangipakitana iti ragsakna; no kuman is-isuda, wenko nagsala.

—¿Ni Padre Dámaso . . . ? —sinaludsod ni Linares.

--Wen, ni Padre Dámaso kinunana, —intuloy ti kura, a dina ket insina dagiti matmatana ken María Clara, — a gapo ta... iso ti nanganak kenkuana iti buniag, dina mabalin a ipalubos, . . . ngem, ala, kunak ngata a no ni apo Ibarra agpakawan kenkuana iso a diak pagduaduaán, matarimaánto amin.

Ni María Clara timmakder, nagpambar ket simbrek iti siledna, a kinuyog ni Victoria.

—¿Ket no saan a pakawanan ni Padre Dámaso? —sinaludsod ni Kapitan Tiago, iti mainayad a timek.

—No kasta . . . kitaento ni María Clara . . . ni Padre Dámaso iso ti amana . . . iti kararua; ngem kunak nga agkaawatandanto.

Iti daydi a kanito adda nangngeg nga arimpadek ket nagparang ni Ibarra, a sinaruno ni ikit Isabel; ti kaaddana nadumaduma ti pinataudna a rikna kadagiti si-sasango. Kinabla-awánna a si-aáyat ni Kapitan Tiago, iso a dina inammo ti aramidna no umisem wenko agsangit; intamedna a nalaing ti ulona ken Linares. Ni Fray Salvi timmakder ket inggayatna kenkuana ti imana a kasta unay nga ayatna, ta ni Ibarra dina man naga-widan a di kinita a nasdaawán.

—Saan kay a masdaaw, —kinuna ni Fray Salvi; —ita met laeng inkay idaydayaw.

Ni Ibarra nagyaman ket immasideg ken Sinang.

—¿Adinno ti naganam a nagmalmalem? —sinaludsod toy iti daydi inuúbangan a kinatarabitabna; —sinaludsuddaka ket kunkunami: “Adinno ngata ti napanan daytay kararua a na-áon sadi Purgatorio?” Ket tumunggal maysa kadakami sabasabali ti saona.

—¿Ket, mabalin nga ammuen no ania ti sinasaoyo?

—Saan, dayta, maysa a palimed, ngem ibagakto kenka inton

datdata. Ita, ibagam no adinno ti nagyanam, tapno maammuanmi no asinno ti nakapatáng.

—Saan, dayta, maysa met a palimed, ngem ibagakto kenka no datdata, no ipalubos dagitoy appo.

—¡Wen la ket di a, wen la ket di a! ¡Ania, ket ngaruden!
—kinuna ni Padre Salvi.

Ni Sinang inpanna ni Crisóstomo iti maysa a suli ti *salas*; ti balasang siraragsak unay, ta kunana no adda maammuanna a maysa a palimed.

—Ibagam man, gayyem ko unay, —sinaludsod ni Ibarra; —no makapungpungtot kaniak ni María?

—Diak ammo, ngem kunana a nalalaign kano no lipatem, sa agsangit. Ni Kapitan Tiago kayatna a maki-asawa ken daydiay nay, kasta met ni Padre Dámaso, ngem iso, wen, saan, dina met kuna. Itay bigat, itay sinalsaludsuddaka ket kinunak: “¿no napan ket nagarem iti sabalin?, iso simmungbat ket kinunana: “¡sapay kuma!”, ket nagsangit.

Ni Ibarra nagtalna.

—Ibagam man bassit ken María a kayatko a kasarita iti daytay dakdakami.

—¿Dakdakay latta? —sinaludsod ni Sinang, a pinagkuribetbetna dagiti kidkidayna ket inna kinita.

—Dakdakam latta, saan; ngem awan la ket di ni daydiay a si-sasango.

—Narigat; ngem bay-am, ibagakto kenkuana.

¿Ket, kaanunto ti pannakaámmok iti sungbatna?

—Inton bigat, inka idiyay balay a masapa. Ni María dina kayat ti agmaymaysa, kadmadaenmi; ni Victoria ti kaiddana iti maminsan, ket siak iti sabali a rabii; inton bigat iso ti batangko Ngem, denggem, ¿ket tay palimedem? ¿Pumanawka, a dimo ibaga ti nangruna?

—¡Ay wen, agpayso! nagyanak sadi Los Banios; innak sangwen dagiti kankaniugan, ta kayatko ti mangipatakder iti maysa a pagaramidan iti lana; agsugpunkam ken dakkem mo.

—¿Awanen no di dayta? ¡Ania man met a palimed daytan! —kinuna ni Sinang iti napigsa, a ti timekna kas la timek ti maysa nga agpapaának iti pirak a nasutik; —ipagarupko la a...

—¡Aluadam! ¡Saan ko nga ipalubos a inka ibagbaga!

—¡Diak pay kayat! —insungbat ni Sináng, a indusngina ti agongna. —No kuman napatpateg ngem dayta, innak kuma ibaga kadagiti gagayyemko; ¡ngem ti aggangang iti niog! ¡niog! ¿asinno met ti mayat a maringguran gapo kadagiti niniog?

Ket kasta unay pardasna a napan nangsapsapol kadagiti gagayyemna.

Kalpasan ti sumagmamano a kanito, nagpakada ni Ibarra idi makitana a kumapkapoy ti biag dagiti sarsarita; ni Kapitan Tia-go umalsem a sumam-it ti rupana, ni Linares si-uulimek ket agpalpaliw, ti kura kasla naragsak ket sabali a banbanag dagiti inna sarsaritaen. Awan rimuaren kadagiti babbalasang.

TI SUGAL DAGITI NATNATAY KEN DAGITI AN-ANNINIWAN

Ti naulep a langit inna ilemmeng ti bulan; maysa nga angin a nalamiis, pakdaar ti umay a bulan ti Disiembre, iso ti mangsagad kadagiti bulbulong a nagango ken ti tapok ti nailet a dalan nga agturong iti kampo-santo.

Tallo nga an-anniniwan ti agga-arasaás iti asideg ti ruangan.

—¿Nakasaom ni Elías? —sinaludsod ti maysa a timek.

—Saan, ammunon a naipasasabali la unay ken naánnad, ngem nalabit a maysa kadagiti kakaduatayo: ni don Crisóstomo iso ti nangispal iti biagna.

—Iso met ti nangannugutak, —kinuna ti immuna a timek; —jni don Crisóstomo paágasanna itay asawak iti balay ti maysa a mangngagas sadi Manila! Siak ti makaámmo iti konbento ta innak singiren dagiti ut-utang kaniak ti kura.

—Ket dakami bagyenmi met ti kuartel, ta inkam ibaga kadagiti sibil a daydi amami addada annakna.

—¿Manukayto?

—Lima, no adda lima, umanayen. Ti ubing ni don Crisóstomo kunana nga addanto dua pulo tayo.

—¿Ket no di rumuar a nasayaát?

—jSt! —kinuna ti maysa, ket nagulimekda amin.

Makita iti nalawag bassit a sipngget nga adda umay a maysa nga anniniwan, aguy-uyas a umas-asibay iti alad: masansan nga agsardeng a kasna italiaw ti rupana.

Ket saan a di adda gaponan nga agpayso. Iti likudanna, iti maysa ngata a dua pulo ka-aksaw, adda umay a sabali nga anniniwan, dakdakkal, ket kas la adadda nga anniniwan ngem ti immuna: napalalo a lag-anna a bumaddek iti daga, agpukaw a nakaparpardas a kas la ket tilmunenen ti daga, no daytay ti immuna agsardeng ket tumaliaw.

—¡Sursurutendak! --indayamudom toy; —¿ti ngata ket Guardia Sibil? ¿agulbod ngata ti sakristan mayor?

--Kunada a ditoy ti pagdadanunanda, —kunkuna met iti nainayad a timek ti maikadua nga anniniwan; —dakes ngata ti inda panggepen, ta inda man ilimed kaniak dagitay dua nga agkabsat.

—Idi kuan, ti immuna nga anniniwan nakagteng iti ruangan ti kampo-santo. Dagidi tallo nga immun-una dimmarupda.

—¿Dakayo?

—¿Dakayo?

—¡Agsisinatayo, ta adda mangsursurot kaniak! Inton bigat, addanto kadakayon dagiti ig-igam, ket itinto met rabiin. Ti pukkaw iso toy: “¡Biba don Crisóstomo!” Inkayon.

Dagidi tallo nga an-anniniwan nagpukawda iti likudan ti kabiti. Daydi kas-sasángpet naglemméng iti sirok ti ruangan ket naguray a siulimek .

—Kitaen man no siasinno ti mangsursurot kaniak! —indayamudumna.

—Daydi maikadua nga anniniwan dimteng a kasta unay nga annadna ket nagsardeng a kas la itay kimmita iti lawlawna.

—¡Naladawak a dimteng! —kinunana iti nainayad unay;—ngem bareng no agsublida.

—¡Ket gapo ta mangrugi nga agtudo iti tarukitik ket kas la agbayag, napan naglinóng iti sirok ti ruangan.

Naipapilit a nasarakanna daydi maysa.

—¡A! ¿asinno kayo? —kinuna daydi sangsangpet a nabangeg ti timekna.

—¿Ket, asinno kay met? —insungbat daydi maysa a sitatalna.

Nagulinmekda iti apagbiit; isuda a dua nagbinnigbigda iti langa ken naginnamirisda iti timek.

--¿Ania ti urayenyo ditoy? —sinaludsod daydi akintimek iti nabanggeg.

—Ur-urayek nga agpatit ti maikawalo nga *uras*, ta innak kasugal dagiti natnatay, kayatko ti mangabak ita a rabii, —insungbat daydi maysa a timekna ti kas kadawyan; —ket dakayo, ¿ania ti inayunyo?

--Kas . . . kasta met.

—Ni! maragsakannak man; iti kasta, saannakto a maymaysa. Adda inipisko; iti umuna a patit, *yalburak* ida, iti maikadua, a manok; dagiti aggaraw isuda dagiti nip-nipis dagiti natnatay ket masapol a kainnagaw ida iti tinnagbat. †Adda met inkuyugyo nga nipis?

—¡Awan!

—†Kasano, ngarod?

Nalaka unay kas ti panangiseksekyo kadakuada, urayek a isuda ti mangisekse kaniak.

—†Ket no saan a mangisekse dagiti natnatay?

—¡Ania ti aramiden! Di pay met la maipapilit ti sugal kadagiti natnatay . . .

Nagulimekda iti nabiiit.

—†Adda igam yo? †Kasano ti pannakirupakyo kadagiti natnatay?

—Kadagiti im-imak, —insungbat daydi dakdakkell kada-kuada a dua.

—¡Ni! ¡Sairo! ita malagipko, dagiti natnatay saanda a makisugal no adda nasurok a maysa a sibibiag, ket dua ta.

—†Agpayso? no siak, diak kayat ti pumanaw.

—Uray siak, masapulko ti pirak, —insungbat daydi basbas-sit; —ngem adda aramidenta; agsugalta a dua, ket ti maabak iso ti pumanaw.

—Ala wen . . . —insungbat daydi maysa a nakaluksaw bas-sit.

—No kasta, sumbrekda . . . †adda gurabisyo?

Simbrekda ket simmapulda iti daydi nalawag bassit a sipnget, iti disso a maitutop; di nabayag, nakasarakda iti maysa a tanem, iso a nagtugawanda. Daydi basbassit nangala iti kallugongna iti inipis, ket daydi maysa nangikur-it iti bagas ti gurabis.

Nagkinnitada a dua iti silaw, ngem no kitaen dagiti ruprupada, saanda nga agam-ammo. Nupay kasta, intay bigbigen iti daydi nataytayag ken nabaneg ti timekna, ni Elías, ket iti daydi basbassit, ni Lucas gapo iti piglat iti pingpingna.

—¡Alsaányo! —kinuna toy, a dina ket binay-an a pinalpaliw ti kaduana.

Inwalinna dagiti sumagmamano a tultulang a nasarakanna iti rabaw ti tanem, sa dimmutdot iti maysa nga alas ken maysa

a kabayo. Ni Elías pagsasarunuenna ti mangikur-it iti gurabis.

—¡Ita kabayo! —kinunana; ket tapno mailasin, pinarabawanna ti inipis iti maysa a tulang.

—¡*Juego!* —kinuna ni Lucas, ket iti maikapat wenno maikalima a dimmutdot, rimuar ti *alás*.

—Naabakkayo, —innayunna; —ita, bay-andak a maymaysa nga agsapol iti pagbiagko.

Ni Elías, a di ket nagtagari, immadayo ket nagpukaw iti sipnget.

Kalpasan ti sumagmamano a kanito, nagpatit ti maika 8 nga *uras* iti *relos* ti simbaan ket ti kampana pinatitna met ti *ánimas*; ngem ni Lucas di met immawis iti kasugalna; saanna nga inawagan dagiti natnatay, kas bilin ti panagdibusión, ngem inikakatna ket ti kallugongna ket nangidayamudom iti lualo a nagugis ket nagkuros iti kasinrayray ti pamayan iti daydi met la a kanito ti pangulo ti *Kopradia ti Santísimo Rosario*.

Iti amin daydi a nagpatnag saan a nagsardeng ti arbis. Iti maika 9, dagiti daldalan nasipngetdan ket awan matatao kada-kuadan; dagiti silsilaw a lana, a tumunggal balay annóngna nga ibitin, apaman la ta masilawanda ti maysa a metro iti lawlawda: kas da la naseggedan tapno makita ti sipnget.

Dua a Guardia Sibil ti agpagnapagna iti pungto ken pungto ti lansangan, iti asideg ti simbaan.

—¡Nalamek! —kinuna ti maysa iti sao ti tagalog, ngem ayan ti taga Bisaya; —awan matiliwta a sakristan; awan mangtari-maan iti kagab ti alperes . . . Gapo iti ipapatay daydi maysa, nabagbagaándan; masimbrunannak unay iti kastoy.

—Urak siak, —insungbat ti maysa; —awan agtakaw, awan agringgor; ngem, kaási ni Apo Mugna, kunada nga adda dito y ili ni daytay Elías. Kuna ti alperes a ti makatiliw kenkuana, saanto a masapsaplit iti bayat ti tallo a bulan.

—¡A! ¿ammom dagiti tantanda a pagilasinan kenkuana?— sinaludsod daydi bisaya.

—¡Wen la ket di a! ti kabilegna, ket natayag, kuna ti alperes; kadawyan, kuna ni Padre Dámaso; napugot; dagiti matmatana, nangisit; ti agongna, kadawyan; ti ngiwatna, ket kadawyan met ti imingna, awan buok na a nangisit . . .

—¡A! ¿ket dagiti sabsabali pay a pagilasinan?

—Bado a nangisit, kalson a nangisit, mangaykayo . . .

—¡A! saanto a makalusot; kas ko la kitkitaenen.

—Saan ko a maisukat iti sabali, uray no kapadpadana.

Ket dagidi dua a sosoldado intuluyda ti *nagronda*.

Kadagiti silsilaw dagiti *parparol* adda manen intay makita a dua nga an-anniniwan a nagsaruno, ket nalaos ti annadda. Maysa a natbag a “*kien bibe?*” ti namagsardeng kadakuada, ket ti immuna simmungbat, ket “*¡Espania!*” kinunana, a timekna ti mamigerger.

Dagiti sosoldado guyguyudenda ket inda ipan iti maysa a silaw tapno inda mabigbig. Iso ni Lucas, ngem dagiti sosoldado agduadua ket agkinnitada.

—¡Ti alperes saanna a kinuna nga adda piglatna! —kinuna daydi bisaya iti nainayad. —¿Adinno ti papanam?

—Innak mangipan iti maysa a misa a maitungpal kuma no bigat.

—¿Saan mo a nakita ni Elías?

—¡Saan ko nga am-ammo, apo! —insungbat ni Lucas.

—¡Saan ko a saludsuden kenka no am-ammom, ang-ang! uray dakami dimi met am-ammo; saludsudek kenka no nakitam.

—Saan, apo.

—Denggem a naimbag, ibagak kenka ti pagilasinan kenkuana. Ti bileгна, pasaray natayag, pasaray kadawyan; ti buok ken matana, nangisitda; amin no dadduma, kadawyan, —kuna daydi bisaya. —¿Ammom itan?

—¡Saan, apo! —insungbat ni Lucas a napamulengleng.

—No kasta, *¡sulong!* ¡nuang, kabayo! —ket inda induron.

—¿Ammom no ania ti gapona a ni Elías, natayag iti alperes, ket kadawyan iti kura? —sinaludsod a sipapanunot daydi tagalog iti bisaya.

—Saan.

—Wen, ta ti alperes situtublak iti lutlot, idi inna nakita, ket ti kura sitatakder.

—¡Pudno! —kinuna daydi bisaya; nasariritka...? saka pay sibil laeng!

—Saanak a sibil a sigod; *kontrabandista-ak* idi, —insungbat daydi tagalog, a sitatangsit bassit.

Ngem adda sabali nga anniniwan a nakitada: *kinienbibeda*

ket inpanda iti silaw. Ita, iso ni Elías daydi.

—¿Adinno ti papanam?

—Innak kuma kamaten, apo, ti maysa a lalaki a nangkabil ken nangbutbuteng iti kabsatko; adda piglat iti rupana ket agnagan iti Elías . . .

—¿Ja?! —nakuna dagidi dua a sosoldado ket nagkinnitada a sikikigtot.

Ket dinagusda ti nagtaray a nagturong iti simbaan a nagpu-kawan ni Lucas iti nabiit pay.

LIII

IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA

(Ti Aldaw a Nasayaát Mailasin iti Bigat)

Nasapa a nagwaras iti ili nga iti daydi a rabii aduda dagiti silsilaw a nakita iti kampo-santo. Ti pangulo ti *V.O.T.* sarsari-taenna nga addada nakitana a kan-kandela a sisesegged ket inna ibagbaga ti panagyan ken kadadakkelda, nupay dina mabalin a ibaga ti pudno a bilangda, ngem nakabilang kan iti nasurok a dua pulo. Ni *ermana* Sipa, a taga Kopradía ti Santísimo Rosario, dina maitured a palabasen a maysa a kameng ti kabusorna a Kopradía ti makaitangsit laeng a nakakita itoy a grasia ti Dios: ni *ermana* Sipa, uray saan nga asideg ti balayna, addada nangngegna nga as-asog ken un-unnoy, ket kunana pay a inna nabigbig kadagiti timtimekda kakastoy a tattao, isuda nga idi sibi-biagda pay, kina... ngem gapo iti nakristianuan a kaásina, saan la nga inna ida pakawanen, ngem inna pay ida ilualuan ket dina kayat a ibaga dagiti nagnaganda, nga iso ti gapona a kunada aminen a iso maysa a *santa in continenti* (Santa manipod iti daydi a kanito.) Ni met *ermana* Rufa pudno a saan unay a nalaing ti panagdengngegna, ngem saanna piman a maibturan a ni *ermana* Sipa adda inna mangnggeg, ket iso, awan; iso ti gapona a kunana met a nagtagtagainep, ket ado a karkararua dagiti nagpakita kenkuana, saan la a karkararua dagiti nalpasen a natay, no di pay ket karkararua dagiti sibibiag; dagiti karkararua nga adda nga agtutuok dinawatda nga ibingayanna ida kadagiti *induljenciana*, a nasayaát unay ti pannakayuged ken pannakaidulinda. Iso mabalinna nga ibaga dagiti nagnaganda kadagiti kakabagyan da, ket isuna la a dumawat iti bassit a *limos* a pangsarayanay iti Papa kadagiti pakasapsapulanna.

Maysa nga ubing, nga agpapaarab, a nakaitured a nagkuna nga awan nakitana no di laeng maymaysa a silaw ken dua a lalaki a nagkallugong, kasta unay rigatna a limmusot iti napalalo

a pang-or ken pammagsasao. Ubbaw ti panagsapatana; addada dagiti nu-nuangna a kinaduana ket mabalinda ti agsao.

—Ad-adu ket ti ammumon ngem ti *selador* ken dagiti *ermanas*, sika *parakmason*, *ereje*? —kunkunada kenkuana ket inda kitkitaen iti dakes a ikikita.

Ti kura immuli iti *pulpito* ket sinublianna ti nangasaba maipapan iti *Purgatorio*, ket dagiti pinisos nagruarda manen kadagiti naglemlemengan da, a naibayad iti misa.

Ngem bay-antay dagiti karkararua nga agtutuok ket denggentay dagiti sarsarita da don Filipino ken lakay a Tasio, iso nga adda a masakit iti naiwaywayas a balayna. Mano nga aldaw idin a daydi pilosopo wenno agmauyong, dina mapanawan ti iddanna, naidalit gapo iti maysa a kinakapoy a napardas unay a nagsaknap iti amin ti bagina.

—Pudno a diak ammo no inkay kablaawán gapo iti panangannugotda iti panagikkatyó; idi kua, idi saan la a nagbain ti gobernadorsilio a di nangipangag iti kayat ti kaaduan, nalinteg idi ti inkay panagdawat iti panagikkatyó; ngem ita ta makidangdangadang kay iti Guardia Sibil, saan a maiparbeng. No mada-ma ti gubat, rebbeng ti agtalinaed iti disso a yan.

—Wen, ngem saan, no pailako met ti pangulo, —insungbat ni don Filipino; —ammuyon a iti sumuno a bigat, ti gobernadorsilio inna pinalusutan dagiti sosoldado a natiliwko, ket nagmadi a nangaramid iti uray la no ania. No awan yaannamóng ti pangulok, awan mabalinko nga aramiden.

--Dakayo, a maymaysa, awan; ngem no agtitipunkayo dakayo ken dagiti dadduma, ado. Inaramatyó kuma daydi a kanito a nangted iti pagtuladan dagiti sabsabali nga il-ili. Iti ngatuen ti nakakatkatawa a turay ti gobernadorsilio, adda ti kalintegán ti Ili; maysa daydi a pangrugyan ti maysa a nasayaat a pagulidanan, ket inkay dinadael.

—Ket, ania kuma ti mabalinko a sumupiat iti pannakabagí dagiti ado a kadañan a panpanunot? Addaydiay man ni apo Ibarra; naipapilit a timmulok kadagiti patpatien dagiti kaaduan, dipagarupyo a mamatpati iti *eskomunion*?

—Saan nga agpadpada dagiti kaskasasaádyo: ni apo Ibarra kayatna ti agmula, ket ti agmula, masapol nga agkubbo ken sumurot iti kayat ti bagi; ti biangyo nga aramid, mangwagwag,

ket ti mangwagwag masapulna ti pigsá ken bileg. Maysa pay, ti dangadang saan a ti gobernadorsilio ti inna turungen; kastoy kuma ti saoyo; supiaten ti agpalalo iti pigsana, supiaten ti mangdadael iti talingengen ti pagilian, supiaten ti agkurang iti anongna; ket saan kay kuma a nagmaymaysa, ta ti Ili ita, saanen a iso daydi Ili idi maikadua pulo a tawen.

—¿Patiyeno a kasta? —sinaludsod ni don Filipino.

—¿Ket, dikay aya marikna? —insungbat daydi lakay a bimmangon bassit iti iddana; —ja! wen ngamin ta diyo nakita ti nalabes, diyo inadal ti inbunga ti yaáy ditoy dagiti taga Europa, ti pannakayeg dagiti babbaro a pagpagbasaán ken ti pay met ipapan dagiti agtutubo sadi Europa. Agadalkayo ket agidiligkayo; pudno nga adda pay laeng dayta *Real y Pontifisia Unibersidad de Santo Tomás*, ken dagiti mamasirib unay a mangisursuro sadiay, ket addada pay laeng sumagmamano nga ul-ulo nga agiparparuar kadagiti *distingo* ken agipakpakita iti kinatadem ti *eskolastisismo*, ngem, ¿adinno ita ti inkay pakasarakan kadagidi agtutubo idi dakami a nalaing iti Metapisika, a ti ammoda, daán unayen, a kalpasan ti inda panangrigrigat iti utekda inda matay a mangikalkalintegán iti saan a nalinteg, iti maysa a suli sadi probinsia, a dida magtengan a maawatan dagiti kabkababalin ti *ente*, dida masurutan a maawatan ti maipapan iti esencia ken *existencia*, nangangato a panpanunot a gapo ti inkam pakalipatan idi iti nasnasken: ti kaáddatayo nga agbiag ken ti bukod tay a kinatao? ¡Kitaenyo ita dagiti ububbing! Naiparungbuan ti ayat da a kumita iti nalawlaw a tangatang, agadalda iti *Historia, Matemátikas, Jeografía, Literatura, Ciencias Físicas, Pagsasao*, bannanag amin dagitoy a idi dakami inkam mangngeg a sikikigtot a kas la itay maysa da nga *ineereje* wenna pangilkillo iti pammati; ti kawawadaán ti panagpanpanunot idi dakami, inna ipagarop a dagita a pagsirsirihan nababbabada ngem dagiti *katégoria*, ni Aristoteles ken dagiti linlinteg ti silojismo. Ti tao maawatanna met langen a iso, tao; dina kayat a tukudenen ti Diosna, dina kayat a runtunenen ti dina maarikap, ti dina makita, dina kayat a ikkanen iti linteg dagiti ar-araria a patpatauden ti utekna; ti tao maawatannan a ti tawidna iso toy nalawa a lubong a mabalinna a gaw-aten a iturayan; ti tao, ta nabannugen iti aramid nga awan pagpapaayanna ken napang-as, itamedna ti ulona ket amirisen-

na amin nga adda iti lawlawna. Kitaenyo ita no kasano ti panagtaod dagiti dumadaniw tayo; dagiti Musa ti Nakaparsuaan inda ipakita kadatayo a main-inot dagiti gamgamengda ket rugyandatayon a isman nga abuyan nga agaramid. Dagiti *ciencias experimentales* iteddad dagiti umuna a bungbungada; agkurang ita a dagiti al-aldaw inda ida pasayaáten. Dagiti babbaro nga ababogado mabukeldan iti baro a pagsukugan ti *Pilosopía del Derecho*; dagiti dadduma mangrugidan nga agraniag iti let-ang ti sipngget a nangebbet kadagiti pangpangukuman, ket ipalgakda nga adda nagbaliwan ti pannagna dagiti al-aldaw. Denggenyo no kasano ti panagsasáo dagiti agkakabanuag, sarungkaranyo dagiti pagad-adalan, ket sabalin a nagnagan dagiti umaweng kadagiti silsiled a pangisuruan, sadiay a idi dakami, awan sabali nga inkam mangmangnggeg no saan a dagiti nagnagan da Santo Tomás Suárez, Amát, Sánchez ken sabsabali pay, a isuda idi ti pannakadiosmi. ¡Awan pagpapaáyan ti panagur-uriag dagiti praiile manipod kadagiti púlpiro da a mangsupiat iti kunada a pannakadadael dagiti naimbag a kababalin, a kas ti panagur-uriag dagiti aglaklako iti ikan a mangibagbaga a naágom dagiti aggangang, a dida ket madlaw a ti lakoda, nalaesen ket awan pagpaáyan nan! Agbanbannog la dagiti *konkonbento* a mangidalapdap kadagiti ramramotda tapno inda lemmeesen ti baro nga ayos kadagiti il-ili; pumanawdan dagiti didios; dagiti ramramot ti kayo mabalinda a pagpuditditen dagiti mulmula a maisadag kenkuana, ngem dida mabalin a ikkaten ti biag dagiti dadduma a napararsua, a kas ti tumaytayab nga agpangato a mapan sadi langit.

Daydi pilósopo, naparungbuan ti ayatna nga agsaó; dagiti matmatana rumanraniagda.

—Nupay kasta, ti baro a bukel, bassit; no kayatda isuda amin, ti rumang-ay, kasta unay nagngina ti intay pinanggangang, mabalin a malmes, —insupiat ni don Filipino, a di mamati iti sao ti lakay.

—Lemmessenna, ¿asinno? ¿tao, dayta bulilinggit a masakit, iso ti manglemmes iti Irarang-ay, dayta mannakabalin nga anak da kanito ken gaget? Kaano ti inna pannakabalin? Ti *dogma* (ti ipapati ti simbaán nga annong a pasien), ti pagbitayan ken ti pagpuuranda iti tao kayatda kuma a sanggaén, ngem inda met iduron. “*E pur si muove*” (nupay kasta, aggaraw), kinuna ni Galileo idi dagiti dominiko inda pinilit a mangibaga a ti daga saan

nga aggaraw; dayta met la a sao, mabalin a ipaay iti irarang-ay ti tao. Addadanto sumagmamano a naknakem a mapilpilit, addadanto sumagmamano a tattao a maipatli; ngem awan ania man: ti Irarang-ay ituluynanto ti pagnana, ket ti dara dagiti matuang isunto ti taudan dagiti baro ken nabaneg a subsubual. ¡Kitaenyo! dagiti pay pagpagiwarnak, nupay kasano nga ayat da kuma a sumanod, umaksawda met iti sango, iso a dida kuma kayat; dagiti pay dominiko saan da a makalisi iti daytoy a linteg, ket tuladendan dagiti jesuita, nga isuda ti kabusorda a didanto agkaka-pia: agipabuyada metten kadagiti ramrambak kadagiti pagad-adalanda, agpatakderda metten kadagiti babassit a pagbuybuyaán, agputarda metten iti daniw, a ta, gapo ta saan da met nga awanan iti saririt, nupay ipagarupda nga addada pay la idi maikasangapulo ket lima gasot a tawen, maawatanda a dagiti jesuita adda nakemda, ket indanto pay la makiraman iti kasakbayan dagiti agkabanuag a il-ili nga inda inadalan.

—No kasta, ¿kunayo a dagiti jesuita makikuyugda iti Irarang-ay? —sinaludsod a nasdaáwan ni don Filipino; —apay, ngarod, a kabusorda ida sadi Europa?

—Sungbatankayto a kas maysa a daan a *eskolástiko*, —in-sungbat daydi lakay, a nagsubli a nagidda ket nagbalin manen ti langana a nalais; —tallo kaki'ta ti mabalin a pannakikuyog iti Irarang-ay: agyan iti sango iti abay ken iti likod; dagiti umuna inda ibagnos, dagiti maikadua inda sumurot, dagiti naudi inda paguyod, ket kadagiti naudi iso ti pakaibilangan dagiti jesuita. Kayatda kuma no isuda ti mangiturong kenkuana, ngem, gapo ta makitadã a nabileg, sa pay sabali ti pagturunganna, umannugutda, kaykayatda ti sumurot ngem ti mapisit, wenna ti mabati iti tengnga ti dalan iti let-ang ti sipngget. Ala wen, datayo ditoy Pilipinas, iti kabassitanna, tallo gasot a tawen ti nakaudiantayo iti lugan ti Irarang-ay; apaman la ta mangrugitay a rumuar iti naganenda nga “Edad Media,” iso ti gapon a dagiti jesuita sadi Europa, maibilangda nga agsansanod, no ditoy ti pangkitaan kadakuada, kasda la ison ti pannakabagi ti Irarang-ay; ti Pilipinas utangna kadakuada ti rumusrusing a sursurona, dagiti *Ciencias Naturales*, kararua ti siglo XIX, a kas met pannakautangna kadagiti *dominiko* iti *Escolasticismo*, a nalpasen a natay, nupay kasano a panangigawid ni León XIII: awan Papa a maka-paungar iti nalpas a binitay ti nasayaat a rikna ti tao . . . ? Ngem,

adino ti napanantayon? —sinaludsudna, a binaliwanna ti timekna; —ja! sarsaritaentay itay ti agdama a kasasaád ti Pilipinas . . . Wen, ita sumbrektay iti kanito ti dangadang, kunak ket di, dakayo; dakami, kukuana kamin ti rabii, pumanaw kamin. Itoy a dangadang agsango ti nalabes, a kayatna ti kumpet ken kumep-kep, nga agilunlunod, iti nganngani marpuugen a *kastulo* dagidi nagkuana, ken ti kasakbayan, a ti daniwna, daniw ni balligi, mangngeg manipod iti adayo, a buyugan ti rangrang ti sumingising a bannawag, ket ikuyugna ti Naimbag a Damag nga aggapo kadagiti sabsabali nga il-ili . . .? Asinnudanto dagiti matuang ken maitabon a gaburan ti marsuod?

Daydi lakay nagulimek, ket idi makitana a palpaliwen ni don Filipino a sipapanunot, immisem ket kinunana:

—Nganngani mapadtuak no ania ti panpanununutenyo.

—¿Pudno?

—Panpanunutenyo a mabalín unay a maállilawak, —kinunana nga immisem a si-liliday; —ita, adda gurigorko ket saanak a tao a di agriro: *Homo sum et nihil humani a me alienum puto* (maysaak a tao, ket awan ania man a maipapan iti tao a di maipaay kaniak), kinuna ni Terencio; ngem no maipalugod ti maminsan a panagtagainep, ¿apay a saan a datao nga agtagainep iti nakaay-ayo kadagiti maudi a kanito ti panagbiag? Maysa pay, jawan sabali a pinagbibigko no di bin-ig a tagtagainep! Pudno ti saóyo; jagtagtagainepak! dagiti (kabanuag) annaktayo awan sabali a panpanunutenda no di dagiti ar-arem ken rag-ragsak: ad-ado ti kanito a dadaelenda ket adadda a pagbannuganda ti mangallilaw ken mangdadael iti dayaw ti maysa a babai, ngem ti ipaáyda a panangpanunot iti pagimbagan ti llida; dagiti babbai, gapo iti inda panangtartaripato iti balay ken kadagiti kabbalay; ti Dios, malipatanda dagiti bukodda a balbalay ken kabbalay; dagiti lalaki, sada la nagaget iti kinadakes ket sada la maingel iti pakaiabainan; dagiti ububbing agriingda iti sipngget ken iti daán a kasasaad, dagiti agkabkabanuag agbiagda kadagiti kasasayaátan a tawtawen da nga awanan iti naimbag a panggep ket dagiti nangtangkanan a eppes, isuna la nga agpaáyda a mangdadael kadagiti ububbing, babaen ti dakes a inda pagpatulad . . . Maragsakanak a matay . . . *claudite jam rivos, pueri* (nalpas ti buyaenen, ubbing).

—'Kayatyo ti agas? —sinaludsod ni don Filipino tapno mabaliwan ti sarita da a namagliday iti langa ti masakit.

Dagiti mapan matay dida masapol ti agas; dakayo a mabati, dakay ti makasapol. Ibagayo ken don Crisóstomo nga umaynak bassit sarungkarán no bigat, ta addada nasken unay a banbanag a innak ibaga kenkuana. Iti uneg dagiti sumagmamano pay nga alaldaw, innakon. ¡Ti Pilipinas adda iti sipnget!

Ni don Filipino, kalpasan ti sumagmamano pay a kanito a pannakisarsaritana, pinanawanna, a siraranga ken sipapanunot, ti balay ti masakit.

*Quidquid latet, adparebit, Nil
inultum remanebit. (Amin a
nalmeng into mairuar awan
makaaramid uray ania man.)*

Ti kampana ipakdaárna ti panaglualo iti sumipnget; no inda mangngeg daydi nasingpet nga aweng, agsardeng amin dagiti tat-tao, isardengda dagiti ar-aramidda ket ikkatenda dagiti kalkallugongda: ti agtaltalon nga aggapo iti away, itukengna ti agdaniw, pagsardengenna ti nabannayat a pagna ti nuang a nagsakayanna ket aglualo; dagiti babbai agugisda iti tengnga ti lansangan ket inda pagkutikutien a kasla agpaypayso dagiti bibbibigda tapno awan agduadua iti panaglualoda; ti lalaki isardengna nga ap-urusan ti manokna ket lualuenna ti "*Angelus*" tapno umay ti naimbag a gasat; iti uneg dagiti balbalay, napigsa ti panaglualo . . . amin a ringgor a saan a ti "*Abe-María*", agpukaw, agulimek.

Nupay kasta, ti kura, a sikakailugong, lasatenna a nakakar-karting ti lansangan, a kasta unay a pannakariri dagiti ado a bab-baket; ¡ket adadda manen ti pannakaririda, idi ta agturong iti balay ti alperes. Dagiti mananglualo kunada no kaniton ti panangisardengda iti garaw dagiti bibbibigda, ta inda agepen ti ima ti kura, ngem ni Padre Salvi dina ida italtalek; ita, saan a maragsakan a mangikabil iti natulang a imana iti rabaw iti agóng dagiti kristiano, sana yarikap a di madmadlaw iti kalpasanna (kas napaliw ni dunia Consolación) iti barukong ti maysa a nalapsat a balasitang, nga agdumog a dumawat iti *bendición* na. ¡Napateng ngata a banag ti panpanunutenna, ta inna payen malipatan ti bukodna a pagimbagan ken ti pay pagimbagan ti Simbaán!

Pudno, kasta unay a pardasna nga immuli iti agdan ket immayab a sigaganat iti ruangan ti balay ti alperes, iso a rimuar a sikukuribetbet dagiti kidkidayna, ket sinaruno ni asawana, nga umis-isem a kas la maysa a nagunggan.

—¡A, padre kura! umaykay kuma kitaen itay, ti kalding yo . . .

Adda napateg unay a banag a ibagak kadakayo . . .

—Diak mabalin a ipalubos a kanayon a dadaelenna ti alad . . . ¡paltugak no agsubli!

—¡Wen a, no agbiagkay pay inggana no bigat! —kinuna ti kura a bumangesbanges ket nagturong iti *salas*.

—¿Ania? ¿ipagarupyo a papatayennak ni dayta sinantatao a pitpito a bulanna a nasikog? ¡No inkugtarko kenkuana ti murdong ti sakakon, bumtaken!

Ni Padre Salvi nagsanod ket dina napuutan a kinita ti saka ti alperes.

—¿Asinno ti kunayo? —sinaludsudna a sipipigerger.

—¿Asinno pay met ti kunak no di ni dayta ang-ang a mayat kan a makipinnaltog kaniak iti baet ti sangagasot a kaáksaw?

—¡A!—inyanges ti kura, ket inayunna:—Umaykay kasarita maipanggep iti maysa a banag a nasken unay.

—¡Baybay-anyo man dagita nasken a banbanag! ¡Kas man ngata ti daydi kadagidi dua nga ubbingen!

No saan kuma a lana ti segden ti silaw ket di met kuma unay narugit ti *globo* a pagsilawan, nakita kuma ti alperes ti bessag ti kura.

—¡Ita, pudno unay nga agpeggad ti biag tay amin!—insungbat toy iti nainayad.

—¡Pudno unay!—inulit ti alperes, a bimsag;—¿nalaing kad a pumaltog daydiay a bumaro?

—Saan a iso ti kunak.

—¿Ania, ngarod?

Ti praile intuduna ti ruangan, iso nga inna rinipkan iti kadawyan, inna inkusay. Ti alperes dina pagan-ano dagiti imimana ket awan kuma ti napukawna no saan a naikkan iti dua nga ima. Maysa a dakes a sao ken maysa nga ungor ti simmungbat iti ruar.

—¡Nuang! ¡pinisim ti musingkon! —inpukkaw ti asawana.

!Ita, isaruayon! —kinuna ti kura a sitatalna.

Toy inna kinita iti nabayag; sana sinaludsod, a inaramatna ti timek a rumuar iti agong ken makauma ti mangasaba:

—¿Nakitayo no kasano ti panagtartaray ko nga immay ditoy?

—¡Redics!—¡inpagarupko nga agburiskayo!

—Ala wen, —kinuna ti kura, dina intaltalek ti kinagubal ti alperes; no kasta ti innak panaglabsing iti annóngko, maipoun ta adda nadagsen a gapon.

—¿Ket, ania pay? —sinaludsod daydi maysa, nga intupakna ti sakana iti datar.

—¡Agtuturkayo!

—No kasta, ¿ania, ngad, ti pagdardarasanyo?

Ti kura inasitganna ket sinaludsudna kenkuana iti nalimed:

—¿Awan . . . ammuyo . . . a . . . baro . . . a . . . damag?

Ti alperes intal-una ti abagana.

—¿Ipadnuyo nga awan nga agpayso ti ammoyo?

—¿Kayatyo a sawen kaniak a ni Elías, a inlemmeng ti sakristan mayoryo idi rabii? —sinaludsudna.

—Saan, saan a dagita a sarsarita ti ibagak ita,—insungbat ti kura, a nakapungtot;—ti kunak, adda maysa a dakkal a peggad.

—No kasta, ¡p . . . ! ¡iruayo, ngaruden!

—¡Ni!—kinuna daydi praile, a sibabannayat ken silalais basit;—adda man pakakitaányon iti kinapateg mi a praile; ti kaudian a *lego* kasinapateg ti maysa a *rejimiento*; ti ket, ngad maysa a kuran . . .

Sana inbaba ti timekna, ket kinunana iti nalimed unay:

—¡Nakatakuatak iti maysa a dakkal a gulo a mairubrubaat!

Ti alperes limmagto ket kinitana a napamulengleng daydi praile.

—Maysa a nakabutbuteng ken nakasaysayát ti pannakairubuatna a gulo, nga agbettak ita met la a rabii.

—Ita met la a rabii!—kinuna ti alperes ket dinuklusna ti kura, sa nagtaray a napan nangala iti *rebolber* ken *sable* na a sibi-bitinda iti diding, ket.

—¿Asinno ti tiliwek? ¿asinno ti tiliwek? —inpukkawna.

—Agtalnakayo, adda pay la kanito, yaman pay iti darásko; inggana iti agpatit ti maika walo nga uras . . .

—¡Paltugak amin ida!

—¡Denggenyo! Itay malem, maysa a babai, a ti naganna diak rebbeng a ibaga (maysa a palimed ti konpesion), immasideg kaniak ket inbagana amin. Inton agpatit ti maika walo, (rubbuutenda) rautenda ti *kuartel*, samsamendanto ti *konbento*, alaenda ti barañgay, sa datay papatayen amin a kakastila.

Ti alperes napamulengleng.

—Ti babai awan inbagana kaniakon no di la dayta,—innayon ti kura.

—¿Awan sao nan? ¡innak tiliwen!

—Saan ko a mabalin a ipalubos; iti pangukuman ti konpesion iso ti saád ti Dios ti asi.

—¡Awan Dios kada as-asi! ¡innak tiliwen!

—Bubúungenyo la ti uloyo. Ti rebbengyo nga aramiden, agsaganakayo; saan kay nga agtagtagari ket ikkanyo dagiti sosoldado iti igamda, sa kay paglemmengen ida nga agdadaan; ibaanandak met iti uppat a bantay ti *konbento* ket paibagayo kadagiti tattao ti barangay.

—¡Awan tay barangay! ¡Dumawatak iti bá dang kadagiti sabsabali nga il-ili a yan ti Guardia Sibil!

—Saan, ta madlawda no kuan, ket dida patuluyenen ti ranta-da. Ti nasken iso ti intay kadakuada panangtiliw a sibibiag, sa tay ida pagsawen, kunak ket di, sa kayto ida pagsawen; siak, iti galad ko a padi, saan ko a rebbeng ti bumiang kadagita a banbanag. ¡Agannadkayo! mabalinyo ti ngumato ita iti saád, makaalakay ita iti krus kada bitbituén; isuna la a dawatek a ibagayunto a siak ti namagsagana kadakayo.

—¡Wen, padre, maibaganto, ket nalabit nga agobispokayo!—insungbat ti alperes, a makaragragsak, ket kinitana ti ima ti aruatenna.

—Ibaunandak, wen, iti uppat a soldado a manglimlimo, saan nga agkawes iti aruaten ti soldado, ¿a? ¡agannadkay a nalaing! Ita a rabii, inton agpatit ti maika walo, tumudunto dagiti bitbituen ken krus.

Idi ta maar-aramid dagitoy, maysa a lalaki ti napan a nagtararay iti lansangan nga nagturonng iti balay ni Crisóstomo ket kasta unay pardasna nga immuli iti agdan.

—¿Adda ni apo?—sinaludsod ti timek ni Elías iti maysa nga ubing.

—Adda nga agar-aramid iti pagad-adalanna.

Ni Ibarra, tapno mailiwliwagna ti seggána nga agur-uray iti kanito a mabalinna a pannakisao ken Maria Clara, napan nagaramid iti pagadalanna.

—¡A! ¿dakayo gayam, Elías?—kinunana;—dakay itay ti ma-

laglagipko; idi kalman, nalipatak a sinaludsod kadakayo ti nagan daydi kastila a nagyanan daydi apoyo a lakay.

—Saan a siak, apo, ti nasken a biangan . . .

—Kitaényo, —intuloy ni Ibarra, a dina nadlaw ti pigerger daydi bumaro, ket inyasidegna ti maysa a bislak iti apoy;—adda maysa a naindaklan a banag a innak nasarakan: toy a kawayan saan a sumged.

—Saan a dayta kawayan ita ti nasken, apo; ti nasken iso ti inkay panangarikumkom kadagiti amin a pappapelyo, sa kay tumalaw iti uneg ti maysa a darikmat.

Ni Ibarra kinitana a nasdaawan ni Elías, ket idi maimatangaanna ti langa ti rupana, naibbatanna ti igiggamanna.

—Pu-uranyo amin a makaisarsarak kadakayo ket iti uneg ti maysa nga uras rebbengyo ti agyan iti maysa a disso a nasalsa lindeg.

—¿Ket, apay?—nasaludsudna idi agangay.

—Ispalenyó ti amin a napateg kadakayo . . .

—¿Ket, apay?

—Puúranyo amin a pappapel a sinursuratanyo wenno surat a naiturong kadakayo; ti adadda nga awan an-aniana a mabalinda nga awaten a dakes. . .

—Ngem, ¿apay?

—¿Apay? wen ta adda kattatakuatko nga irubrubaatda a maysa a gulo nga indanto ipabasol kadakayo, tapno mapukaw-kayo.

—¿Maysa a gulo? ket asinno ti akin-aramid?

—Diak nabalinan a napalutpot ti akinggapuan; itay laeng, innak nakasarita ti maysa kadagiti daksanggasat a binayadanda a mangaramid iti gulo, iso a diak nabalina a napagbaw-ing.

—Ket dayta a tao, ¿dina nasao kadakayo no asinno ti mangbayad kadakuada?

—Saman, ket dinawatna a diak sasawen ti palimedda inbaga kaniak a dakayo ti mangbayad.

—¡Dios ko!—kinuna ni Ibarra ket nagbuteng.

—¡Apo, dikay agngata, ditay dadaelen ti kanito, ta ti gulo nalabit nga agbettak ita met la a rabii!

Ni Ibarra, a kasta unay a mulagat dagiti matmatana, ket dagiti imimana pinetpetanda ti ulona, kas la dina mangngeg ti inbaga ni Elías.

—Saan a mabalin a tipdenen,—intuloy ni Elías;—naladawak a dimteng, diak ammó no asinnoda dagiti pangpanguloda... ispalenyo ti bagiyo, apo, agbiagkayo iti pagimbagan ti ili yo!

—¿Adinno ti innak pagkamangan? ¡Ita a rabii, adda mangur-uray kaniak! —kinuna ni Ibarra, ta silalagip ken María Clara.

—¡Uray adinno a sabali nga ili, sadi Manila, iti balay ti maysa nga agturay, ngem masapol a iti sabali a disso, tapno didanto makuna a dakayo ti nangiturong iti gulo!

—¿Ket no siak ti mapan mangidarom?

—¿Dakayo ti mapan mangidarom?—kinuna ni Elías, a kinitana ket nagsanod; —manglilipot, takrot, kunadanto kadakayo dagiti mangaramid iti gulo, ket awanan ingel; kunanto met dagiti sabsabali; kunadanto a nangikabikay iti maysa a silo tapno inkay makagun-od iti panggapuan ti turay a mangilala kadakayo; kunadanto a . . .

—Ngem, ¿ania, ngad, ti aramidem?

—Inbagakon: puuranyo amin a pappapel a maipapan kadakayo, sa kay tumalaw, ket urayenyo ti pagangayan dagitoy nga ar-aramid . . .

—¿Ket ni María Clara ngay?—kinuna daydi bumaro;—saan, jumun-una pay ti matay!

Ni Elias tiniritirna dagiti im-imana ket kinunana:

—Ala wen, uray ngad no inkay la agsagana a mangsarapa iti umay a dakes, jagsaganakay, ngarod, inton indakay idarom!

Ni Ibarra kinitana ti lawlawna, a napamulengleng.

—No kasta, tulungandak, ngarod; dagita a *karkarpeta* iso ti yan dagiti sursurat dagiti kakabagyak; pilienyo dagiti sursurat daydi ama, ta isuda ngata ti mabalin a makaisarsarak kaniak. Basaenyo dagiti *pirpirma*.

Ket daydi bumaro, a dina ammo ti kukuenna, kasla awan riknana, ket lukatan ken ripkanna dagiti kakkajon, adda alaenna a papel, basæenna a naparpardas dagiti sursurat, adda pigisenna, adda idulinna, adda alaenna a pagbasaán, lukibenna ida, *kdmpy*. Ni Elías kasta met ti aramidna, nupay saan a nakuso-kuso, ngem kasdi met la ti gagarna; pagammuanen, agtukéng, dumakkel dagiti matmatana, balibaliktadenna ti maysa a papel a igiggamana ket saludsudenna, a timekna ti mamigerger:

—¿Naám-ammo dagidi nagan-annak kadakayo daydi don Pedro Eibarramendia?

—¡Wen la ket di a!—insungbat ni Ibarra, a nanglukat iti maysa a kajon ket inyaunna ti sangabunton a pappapel; —iso daydi ti apok iti tumeng!

—¿Apoyo iti tuméng daydi don Pedro Eibarramendia? —inulit a sinaludsod ni Elías, a bimsag a kas la maysa a bangkay ket namalbaliw ti langana.

—Wen,—insungbat ni Ibarra, a sabali ti yan ti nakemna;—ink:ababarni ti *apelyido*, ta atiddag.

—¿Baskongado?—inulit ni Elías, a immasideg.

—Baskongado, ¿ngem, ania ti adda kadakayo? —sinaludsudna, a nasdaáwan.

Ni Elías pinetpetanna ti gemgemna, intalmegna ti muggingna ket kinitana ni Crisóstomo, iso a simmanod, idi mabasana ti adda iti rupana.

—¿Ammuyo no asinno daydi don Pedro Eibarramendia? —sinaludsudna, a ngimmernger. Daydi don Pedro Eibarramendia iso daydi dakes a tao a nangparpardaya idi apok a lakay, ket iso ti puon ken gapo amin ti kinadaksanggasat mi... Napanko sinapsapol ti *apelyidona*. Ni Apo Mugna yawatnakay kaniak... ¡bayadanyo dagiti rigrigat a inkam linaklak-am!

Ni Crisóstomo kinitana a sibubuteng, ngem ni Elías winagwagna ti takiagna, ket kinunana kenkuana, a timekna ti ingget pait ken um-umkis iti apas:

—Kitaendak a nalaing, kitaendak no nagtutuukak, ket dakayo, sibibiagkayo, agayatkayo, baknangkayo, adda balayyo, ma-daydayawkayo, sibibiagkayo . . . ¡sibibiagkayo!

Ket iti dina pannakaammón iti adda kenkuana, nagtaray a napan iti yan dagiti ig-igam, ngem apaman a nakaála iti dua a bugyas (*punial*) inna ida inibbatan, ket inna kinita, a kas la maysa nga agmauyong, ni Ibarra, iso a di met nakakuti piman.

—¿Ania kuma ti innak aramiden itay?—indayamudumna, ket nagtalaw iti daydi a balay.

PANAGBETTAK

Iti panganan madamada a mangrabrabii da Kapitan Tiago, Linares ken ikit Isabel; manipod iti salas mangngeg ti uni dagiti pingpinggan ken *kubkubiertos*. Ni María Clara inbagana a madi a mangan ket sinanguna ti piano, a kaduana ni naragsak a *Sinang*, iso a mangyar-arasaás kenkuana kadagiti nalmeng a sasao; ni Padre Salvi adda met nga agpagnapagna iti murdong ken murdong ti *salas* a di ket makaidna.

Saan a gapo ta di mabisin ti agpapaungar, saan; ngem ururayenna ngamin ti isasangpet ti maysa a tao, ket pinilina daydi a kanito, a kaawan a si-sasango ni Argosna: ti kanito a panangrabbii ni Linares.

—Kitaemto no di agbati ditoy inggana iti maikawalo ni dayta nay araria,—inyarasaas ni Sináng ket intuduna ti kura;—*iso* rebbengna nga adda ditoy no agpatit ti maikawalo. Ni dayta agarem met a kas ni Linares.

María Clara kinitana a sikikigtot ti gayyemna. Toy, a dina ket nadlaw, intuluyna ti nakabutbuteng a panagsausaona:

—¡A! ammukon ti gapo ti dina talawan, nupay kasano nga innak panangpaspasagid; ¡dina kayat ti makabusbos iti segden idiy konbento! ¿ammom? Nanipod idi nagsakitka, dagiti dua a pagsilsilawan a pasegseggedanna idi, nagsublida a naiddep . . . ¡Ngem, kitaem dagidiay matmatana ken daydiay rupana?

Iti daydi a kanito nagpatit ti maikawalo nga uras iti *relos* ti balay Ti kura nagkintayeg ket napan nagtugaw iti maysa a sulí.

—¡Umayen!—kinuna ni Sináng, ket kinuddutna ni María Clara;—¿mangngegmo?

Ti kampana ti simbaán pinatitna ti maikawalo, ket isuda amin timmakderda a naglualo; ni Padre Salvi, a timekna ti nakapoy ken agpigpigerger, iso ti nanglualo, ngem, agsipod ta tumunggal

maysa adda bukodna a panpanunuten, awan nakadlaw iti kasdi.

Apaman la a nalpas ti lualo, nagparang ni Ibarra. Daydi bumaro nagpanes saan la nga iti aruatna, no di pay ket iti rupana, ket idi nakita ni María Clara, timmakder ket immaddang a simmabat kenkuana a kasna itay kayat a saludsuden no ania ti adda kenkuana, ngem iti daydi met la a kanito, adda nangngeg a uni ti paltog. Ni Ibarra nagsardeng, nagpuligos dagiti matmatana, saan a nakasáo. Ti kura naglemmeng iti likudan ti maysa a teddek. Addada manen nangngeg a un-uni ti paltog iti yan ti konbento, a napasarunuan iti riaw ken taray. Da Kapitan Tiago, ikit Isabel ken Linares nagtarayda a simbrek a mangipukpukaw iti: ¡tulisán! ¡tulisán! Sinaruno ida ni Andeng a mangiwaswasawas iti maysa nga asador (tudok a pagtuno) ket nagtaray a napan iti yan ti kinakasusona.

Ni ikit Isabel nagparintumeng ket nagsangit, sana lualuen ti “*Kyrie eleyson*;” ni Kapitan Tiago, a sibelessag ket agpigpigerger igiggamanna ti *tenedor* (tudok) a situtudok iti dalem ti manok, iso nga inna igay-at a si-sasangit iti Birjen de Antipolo; ni Linares simemelmel ti ngiwatna ket siiggem iti maysa nga idos (kuchara); da Sináng ken María Clara naginnarakupda, ti laeng kakaisuna a saan a nakakuti, a kas la nagbalin a bato, iso ni Crisóstomo, a ti bessagna di masaó.

Ti riaw ken danarudor dida sumardeng: mairikep dagiti tawtawa a kasta unay a ringgor, adda mangngeg a sulsultip, adda met mangngeg a uni ti paltog sagpaminsan.

—“*¡Krisite eleyson!*” Santiago, matungpalen ti padto . . . jirikepmo dagiti tawtawa!—yas-asog ni ikit Isabel.

—¡Lima pulo a palpaltog a dadakkel ken dua a misa de gracia!—insungbat ni Kapitan Tiago;—“*¡ora ¡pro nobis!*”

Nangin-inot a nagsubli ti nakabutbuteng a ulimek . . . Mangngeg ti timek ti alperes nga agpukpukaw nga agtataray.

—¡Padre Kura!, ¡padre Salvi! ¡Umaykayo!

—“*¡Miserere!*” ¡Ti alperes umawag iti konpesion!—ipukpukaw ni ikit Isabel.

—¿Nasugat ti alperes?—saludsuden idi agangay ni Linares ¡¡¡A!!!

Ket ita, madlawna a dina pay nagalgal ti adda iti ngiwatna.

—¡Padre kura, umaykayo! ¡awan kabutengen!—intuloy a in-pukkaw ti alperes.

Ni Fray Salvi, a sibe bessag, naálana met la ti nakemna idi agangay rimuar iti naglemmenganna, ket immulog.

—¡Dagiti tutulisan pinatayda ti alperes! ¡María, Sináng, inkay ita siled, ripkanyo a nalaing ti ruangan! “¡Kyrie eleyson!”

Ni Ibarra nagturong met iti agdan, nupay inggawid ni ikit Isabel a kunkunana:

—¡Dika rumrumuar ta dika nagkonpesar, dika rumrumuar! Daydi naimbag a baket, pagayam unay daydi inana.

Ngem ni Ibarra tinalawanna ti balay; ipagarupna nga agpulpiligos amin nga adda iti lawlawna, kas la awan daga a paypayatenna. Dagiti laplapayagna agwengwengwengda, dagiti saksakana nabantutda unay nga agkuti ket dagiti ad-addángna saanda nga agpapada: dalluyon a dara, lawag ken sipnget ti agsisinublat a makitana.

Numan pay ti bulan adda a rumanraniag sadi langit, daydi bumaro maitigkutigkol kadagiti batbato ken kaykayo nga adda iti dalan, agwaywayas, awan matataona.

Iti asideg ti *kuartel* nakitana dagiti sosoldado a sikakabil dagiti *baybayoneta* da, ket agsasauda iti napigsa, iso ti gapona a limmabas a dida nadlaw.

Iti *tribunal*, addada mangngeg a disdisnog, ik-ikkis, as-asog, lun-lunod: ti timek ti alperes lumtaw ket saknapenna amin.

—¡Ikabilyo iti pangaw (cepo)! ¡kawaranyo dagiti im-imana! ¡Paltuganyo iti mamindua ti aggaraw! ¡Sarjento, mangikabilkay iti gurdia! ¡Ita, awan magna iti lansangan, uray ti Dios! ¡Kapitan, awan maturog!

Ni Ibarra pinardasanna ti nagna a napan iti balayna; dagiti ubbingna si-uurayda kenkuana a sidadanag.

—¡Siliaanyo ti kalaingan a kabayo, ket inkay maturugen!—kinunana kadakuada.

Simbrek iti pagad-adalanna, ket kinayatna nga insagana a sika-karting ti maysa a *maleta*. Linukatanna ti maysa a lakasa a landok, innalana amin ti pirak nga adda sadiay ket inkabilna iti supot. Innalana dagiti balbalitokna, inbabana ti maysa a ladawan ni María Clara, ket idi naka-igamen iti maysa a bugyas (punyal)

ken dua a *rebolber*, nagtulong iti yan dagiti kaskasángkapanna a lanlandok.

Iti daydi a kanito, tallo a tugtugtog a namaga ken napigsa ti nangngeg iti yan ti ruangan.

—¿Asinno? —sinaludsod ni Ibarra, a timekna ti naliday.

—¡Manglukatka iti nagan ti Ari, manglukatka a dagos, wenno rebbaenmi ti ruangan!—insungbat ti maysa a timek a naturay, iti sao ti kastila.

Ni Ibarra kimmita iti yan ti tawa; simmileng dagiti matmata-na ket insaganana ti *rebolberna*; ngem idi kuan, nagbaliw ti nakemna, indissuna dagiti ig-igam ket iso met langen ti napan nanglukat idi ta mapan metten dagiti ubbingna.

Tallo a sosoldado ti nangtiliw kenkuana a dagos.

—¡Pabaludkayo iti nagan ti Ari!—kinuna ti sarjento.

—¿Apay?

—Ibagadanto kadakay sadiay, maiparit kadakami ti inkam panangibaga.

Daydi bumaro nagpanunot iti nabiiit, ket iti ngata yadina a di matakuanan dagiti sosoldado ti rubuatna a pumanaw, nangala iti maysa a kallugong, ket kinunana:

—¡Aduyak a madadaán ita pangngeddengyo! Nalabit a mabiiit met la ngata.

—No ikariyo a dikay agtaray, saan dakayo a reprepeten; ti alperes itedna kadakayo toy a kaasi; ngem no tumaraykayo . . .

Ni Ibarra simmurot, ket pinanawanna dagiti nasikuran a ubbingna

Ket idi, ¿ania met ti naáramid ken Elías?

Idi pinanawanna ti balay ni Crisóstomo, a kas la maysa a napukawan iti nakem, nagtaray a dina ket ammo no adinno ti papananna. Linasatna dagiti kataltalunan, nakagteng iti bakir, a kasta unay a pigsa ti kebbakebbana; panawanna ti pagilian, panawanna ti lawag, ti bulan, singsingana, napan immuneg iti nal-meng a linóng dagiti kayakayo. Sadiay, a pasaray agsardeng, pasaray magna kadagiti di am-ammo a dandana, agsadag kadagiti lallakay a pupuon dagiti kayakayo, maisalatsalat dagiti saksakana kadagiti lanlanot, kinitana ti ili a sadiay, iti babaen dagiti saksakana, adda a digdigusen ti lawag ti bulan, nayukrad iti tanap, kasla nagilad iti igid ti danaw. Dagiti tumaytayab, a makariing iti turogda, tumayabda; dagiti dadakkel a panpanniki, dagiti kul-

kulla-aw aggaallatiwda kadagiti sangsanga nga agriaw iti maka-danag ket inda kitaen kadagiti nabukel a matmatada. Ni Elías dina ida mangngeg ket dina met ida makita. Ipagarupna a kam-kamaten dagiti makapungpungtot nga an-anniniwan dagidi ap-ppo ken dadakkelná; kasna kitkitaen iti tunggal sanga daydi nakaal-aliaw a kuribot a nakaikabilan daydi daradara nga ulo ni Balát, kas sinarita kenkuana daydi amana; ipagarupna a mada-lapusna iti tunggal puon ti kayo daydi baket a natay; kasna itay kitkitaen iti let-ang ti sipnget, nga agpalpallayog, dagiti nabuyok a tultulang daydi napadpadakes nga apona a lakay . . . ket da-gidi tultulang, ken daydi baket, ken daydi ulo inda ipukpukaw kenkuana: ¡takrot, takrot!

Ni Elías pinanawanna ti bantay, nagtalaw ket simmalog iti danaw, iti igidna, iso nga inna inunor a di makaidna; ngem sadiay, iti adayo, iti tengnga ti danóm, maimatangam ti lawag ti bulan iti kasla umalibuyong nga angep, kasla adda inna nakita a sitatakder ken main-indayon a maysa nga anniniwan, ti anniniwan daydi kabsatna a balasang, daradara ti barukongna, siwawakray ti buokna nga ipalpalais ti angin.

Ni Elías natuang a naiparintumeng iti kadaratan.

—¡Sika pay! —indayamudumna, ket inwayatna dagiti im-imana.

Ngem, nangin-inot a timmakder, a silalansa dagiti matmata-na iti angep, nagna ket timmapog iti danom a kasla itay adda inna sursuruten. Nagna iti daydi mangin-inot nga agadalem a danom ti danaw; adayo iti igiden, ti danom dumanunen iti siketna, ket magna pay laeng, magna pay laeng a kasla itay adda mangawid kenkuana a maysa nga ar-aria. Ti danom dumanunen iti barukongna... ngem aguni dagiti palpaltog, agpukaw ti parmatana ket daydi bumaro agsubli a makapuot. Yaman pay iti talna ti rabii ken iti pay kinakapoy ti angin, dumanunda kenkuana a nalawag ken mailasin ti uni dagiti palpaltog. Sumardeng, agpanunot, madlawna nga adda iti danom; ti danaw sitatalna ket makitana pay laeng dagiti silsilaw dagiti ab-abong dagiti agkal-kalap.

Nagsubli iti igid ket nagturong iti ili, ¿apay? Uray iso dina ammo.

Ti ili kasla awan agindeg kenkuana; amin dagiti balbalay siririkepda; dagiti pay tartaraken, dagiti as-aso a ruamda ti agtaol

iti bayat ti rabii, naglemmengda a sibubuteng. Ti kasla pirak a lawag ti bulan inna nayunan ti kinaliday ken kinamaymaysa.

Iti butengna a makasabat iti guardia sibil, simbrek kadagiti minuyumuyungan ken minulmulaán, iti maysa kadagitoy kasna nailasin ti anniniwan ti dua a tao; ngem intuluyna ti magna, ket, kalpasan ti inna pananglayawlayaw kadagiti al-alad ken kabkabiti, dimmanon, a kasta unay rigatna iti maysa nga igid ti pagilian, ket nagtulong iti balay ni Crisóstomo. Iti ruangan adda da dagiti ubbingna, nga inda pagsasaritaan ken ay-ay-ayen ti panakatiliw ti apoda.

Idi naammuanna ti naaramid, ni Elías immadayo, linawlawna ti balay, linayawna ti alad a kabiti, kimmalay-at iti tawa ket simbrek iti pagadalan, iso a yan a sisesegged pay laeng daydi kandela a pinanawan ni Ibarra.

Ni Elías nakitana dagiti pappapel ken pagpagbasaán: nasarakanna dagiti ig-igam ken naisupot a pipirak ken balbalitok. Binukelna iti ulona ti naaramid sadiay, ket idi ta makitana ti kasta unay nagado a pappapel a makaisarsarak, kinayatna ida nga inarikumkom, ipuruak iti tawa, sananto ida ikali.

Kimmita iti minuyungan, ket iti lawag ti bulan, adda natal-diapanna a dua a guardia sibil nga agtulong ket adda pay maysa a katulungan da sumilsilap dagiti *baybayoneta* ken *kapkapasete* da.

Iti kasdi, natinungna ti aramidenna: binuntunna dagiti lup-lupot ken pappapel iti tengnga ti siled, inbukbukna kadakuada ti *petróleo* a segden ti maysa a pagsaingan, sana sinilmutan. Inbarikesna a sipapardas dagiti ig-igam, nakitana ti ladawan ni María Clara, nanggata . . . inkabilna iti maysa kadagiti sup-supot, binagkatna ida, sa nagtapuak iti tawa.

Kanitona idin; dagiti guardia sibil agpilitda a sumbrek.

—¡Pauliendakami ta inkam alaen dagiti pappapel ni apoyo!— kinuna ti direktorsilio.

—¿Adda palubosyo? No awan, saan kay a umuli, —kinuna ti maysa a lakay.

Ngem dagiti sosoldado inda pinaglisi iti bin-ig a kulata, immulida iti agdan . . . ngem napuskol nga asok ti namungan iti amin ti balay ket dadakkel a gilgil-ayab ti apoy ti agruar iti *salas*, a mangdilpat kadagiti ru-ruangan ken tawtawa.

—¡Apoy, apoy! ¡Uram! inpukkawda amin.

Isuda amin nagtatarayda a napan mangispal iti mabalin a ispalen ngem ti apoy dimmanunen iti bassit a *laboratorio* ket nagbettakdan dagiti nalaka a mauram nga adda sadiay. Dagiti guardia sibil mapilitda a sumanod; ti pagnaanda sanggaen ti apoy nga agkayamkam ket lamutenna amin a inna madalapus. Banbannog la ti tumawing iti danóm iti bubon; isuda amin agpupukkawda, dumatda iti tulong, ngem naiwaywayasda met. Ti apoy naramramnan dagiti dadduma a silsiled ket agpangato a tumukno sadi langit ti agal-allikubong nga asok. Amin ti uneg ti balay mauramen, ti angin a napapudot, pumigsa; dadduma kadagiti taga taltalon nga adda iti adayo, umarayatda, ngem, no dumtengda, awan met sabali a mabalinda nga aramiden, no di mangbuya iti daydi nakamamak a puór, ti tungpal daydi daan a balay, nabaybayag a di naan-ano dagiti salsal-it ken bagbagyo.

MASASAO KEN MAIPAGPAGAROP

Idi kuan, ni Apo Mugna inna met la pinadanón ti bigat iti daydi napabutinngan a ili.

Ti lansangan a yan ti *kuartel* ken ti *tribunal* awan pay laeng ti matataóna ket adda pay la a siwawayas; dagiti balbalay awan ipadlawda a tanda ti biag. Nupay kasta, aglukat, a kasta unay ringgorna, ti rikep a kayo ti maysa a tawa, ket adda tumam-midaw a ulo ti maysa nga ubing, nga awan la ti dina taliawen, yunnatna ti tengngedna ket kitaenna amin a di mangan-ano... *¡plas!* ti kasdi nga aweng ipakdaarna ti pannakaidekket ti maysa a lalát a nakurti iti nasadiwa a kudil ti tao; ti ngiwat ti ubing agmusiig, dagiti matmatana agkidemda, appukaw, ket ti tawa agsubli a mairikep.

Ti tuladen nairugin; ti panaglukat ken panagrikep daydi tawa, awan duadua nga adda nakanggeg, ta sabali a tawa ti si-inayad a naglukat, ket timmammidaw a si-a-annad unay ti ulo ti maysa a baket, kuribetbet ket awan ngipenna: iso ni *ermana* Pute, daydi baket a kasta unay ringgorna idi madama nga agsersermón ni Padre Dámaso. Dagiti ub-ubbing ken babbaket isuda ti panna-kabagi ti kinausisa ditoy daga; dagiti immuna gapo iti ayat da a makaámmo, ket dagiti maikadua iti ayat da met a makalagip.

Awan duadua nga awan makaitured a mangsinelas kenkuana, ta agbayag man, kumita iti adayo, a pinagkuribetbetna dagiti kid-kidayna, agmalugumog, tumupra a kasta unay ringgor, sa agugis. Ti bumalay adda iti sango, lukatanna met a sibubuteng ti maysa a tawa a bassit, ket rumuar ti ulo ni *ermana* Rufa, daydi madi a mangallilaw ket madi met a pa-allilaw. Isuda a dua agkinnitad ita apagbiit, umisemda, agpinnatulududa ket sublianda man ti agugisen.

¡Jesús! ¡kas la maysa a *misa de gracia*, maysa a kastilio! kinuna ni *ermana* Rufa.

—Nanipod idi sinerrek ni Balat ti ili, awan pay nakitak a rabii a kastoy, —insungbat ni *ermana* Puté.

—¡Nagado a paltugen! Kunada a dagiti kan tattao ni lakay Pablo.

—¿Tulisan? ¡Saan a mabalin! Kunada a dagiti *kuadriliero* ken dagiti *guardia sibil* ti nagkakabil. Iso ti gapon a nabalod ni don Filipino.

—¡*Sanctus Deus!* kunada a bassit no sangsangapulo ket uppat laeng dagiti natnatay.

Sabsabali a tawtawa ti naglukat, ket nadumaduma a ruprupa dagiti nagtamdag, nagkikinnabla-awda, sada pagsasaritaán ti naramid.

Iti lawag ti aldaw a mailasinen a nasayaat unay, makita iti adayo dagiti sosoldado nga agapan-apan, a di agsusurot, kas da an-anniniwan a nakudrep.

—¡Addaydiay man maysa a natayen!—kinuna ti maysa manipod iti maysa a tawa.

—¿Maysa? Duada dagiti makitak.

—¿Ket siak . . . ngem diyo ammo ala no ania? —sinaludsod ti maysa a tao a narabak ti rupana.

—¡Ni! dagiti *kuadriliero*.

—¡Saan, apo; immalsada idiy *kuartel!*

—¿Ania nga immalsada? ¡Ti kura ken ti alperes nagkabilda!

—Awan dagita,—kinuna daydi nagsaludsod a immuna;—dagiti in-insik isuda ti immalsa.

Ket inrikepna manen ti tawana.

—¡Dagiti in-insik!—inulitda isuda amin, a napalalo ti sidaawda.

—¡Iso ti gapon a nga awan uray maysa a makita kadakuada!

—Natayda ngata amin.

—Kunakon ket nga adda irubrubaatda nga aramiden a dakes. Idi kalman . . .

—Nakitakon ket. Idi rabii . . .

—¡Ilala pay!—kinuna ni *ermana* Rufa; matayda ket aminen ita ta masangwanan ti paskua, a yaáyda *panagregalo*. . . Inurayda kuma ti Baro a Tawen.

Ti lansargan mangin-inot a rumagsak; immuna dagiti as-aso, manmanok, babbaboy kada kalkalapati a naglasat; kadagitoy a

tartaraken simmaruno dagiti sumagmamano nga ububbing a ru-tayrutayan, nagkikibinda nga umas-asideg a sibubuteng iti *kuar-tel*; idi kuan, sumagmamano a babbaket a nagdalungdong iti panio a naisig'lot iti timidda, nagiggemda iti dadakkel a kuentas, nga aginlulualo tapno palabasen ida dagiti sosoldado. Idi maki-tada a mabalin ti magna, a di mapaltugan, iso di nangrugi a nag-ruar dagiti lallaki, a kas la itay dida ibibbiyang ti naaramid; idi damona, saanda a makaádayo iti sango dagiti balbalayda, ket inda apru-aprusan dagiti manmanok da; idi kuan, pinadasda ti immadayo bassit, a daytay inda sumardesardeng, ket kasta ti ina-ramidda inggana iti dida nakadanon iti sango ti *tribunal*.

Iti kalpasan ti maysa nga apagkapat ti maysa nga uras, sabalin dagiti sasaó nga agwarwaras. Ni Ibarra ken dagiti ubbingna kinayatda kan a intaray ni María Clara, ket ni Kapitan Tiago, a tinulungan dagiti *guardia sibil*, inna inkaluya.

Ti bilang dagiti natnatay saan a sangapulo ket uppaten, no di ket tallo pulo; ni kan Kapitan Tiago nasugat, ket iti daydi met la nga aldaw, nagawid sadi Manila agraman kabbalayna.

Ti idadateng ti dua a *kuadriliero* a nangbaklay iti tarimbáng a yan ti maysa a bangkay, ket sinaruno ida ti maysa a *guardia sibil*, napalalo ti pinataudna nga aligagget. Naámmuanda a nag-gapuda iti konbento; iti kita dagiti saksakana nga aguy-uyaóy, adda maysa a nangbalabala no siasinno; iti ad-adayo bassit, in-bagadan no siasinno, iti ad-adayo pay, dagiti natnatay immaduda, ket naaramid ti *misterio* ti *Santísima Trinidad*; idi kuan, naulit a naaramid ti *milagro* a yaádo dagiti tintinapay ken ik-ikan, ket dagiti natnatay, tallo pulo da ket walon.

Iti maikapito ket gudua nga uras, idi nagdadateng dagiti sab-sabali a *guardia sibil*, a naggapo kadagiti kaparanget a il-ili, da-giti agwarwaras a sasao nalawagdan ket inbagada aminen.

—Kagapgapok iti *tribunal*, iso a nakakitaák a sibabalod da don Filipino ken don Crisóstomo,—kinuna ti maysa a lalaki ken *ermana* Pute; nakasaritak ti maysa kadagiti *kuadriliero* nga ag-bantay. Ni Bruno, nga anak daydi natay a minalmaluda, inba-gana amin idi rabii. Kas ammuyo, ni Kapitan Tiago yasawana ti anakna iti daytay bumaro a kastila; ni don Crisóstomo, gimmura, kinayatna ti bimmales, ket pinanggepna a papatayen amin dagiti kakastila. agraman pay ti kura; idi rabii, sinerrekda ti *kuartel* ken

ti *konbento*; ket nagasat ket di, ta iti kaasi ti Dios, ti kura adda idi iti balay ni Kapitan Tiago. Kunada nga aduda dagiti naka taray. Dagiti guardia sibil pinuúranda ti balay ni don Crisóstomo, ket no dida inmuña a tiniliw, pinakipupuurda pay.

—¿Pinuuranda ti balayna?

—Amin dagiti ubbingna addada a balód. ¡Kitaenyo ket makita pay la manipod ditoy ti asok!—kinuna daydi agsarsarita, nga immasideg iti tawa; dagiti aggapo sadiay ado dagiti nakaladladingit unay a sarsaritada.

Isuda amin kumitada iti disso a naipatuldo: adda pay la bassit nga asok nga agpangpangato a siinayad sadi langit. Isuda amin adda saoda, addada naási sangkabassit, addada saan, addada mangidarom, addada met saan.

—¡Asi payen daydiay a bumaro! —kinuna ti maysa a lakay, ti asawa ni *ermana* Pute.

—¡Wen! —insungbat toy;—ngem kitaem ta idi kalman saan-na a pinaimisa ti kararua daydi amana, nga awan duadua, adadda a makasapol ngem dagiti sabsabali.

—Ngem, baket, dika ma-asi. . . ?

—¿Kaasiam ti *eskomulgado*? Basol ti mangnga-asi kadagiti kabusor ti Dios, kuna dagiti kukura. ¿Malagipyo? ¡Idiay kamposanto kas la magmagna nga adda iti pagpupukan iti ayop!

—Wen a, ngem ti pagpupukan iti ayop ken ti kamposanto agpadpadada. —insungbat daydi lakay; —isuna la nga iti pagpupukan, sangsangkakita dagiti ay-ayop a sumbrek . . .

—¡Ala!—inyikkis ni *ermana* Pute;—inka pay la isakit ti sila-lawag a dusaen ni Apo Dios. Kitaem no dida ka met baluden. ¡Surayem ti balay nga agtuang!

Ti asawana nagtalna idi kasta ti saóna.

—¡Ni!—intuloy daydi baket;—kalpasan ti inna panangkabil ken Padre Dámaso, inna man ket patayenen ni Padre Salvi.

—Ngem dimo malibak a naimbag idi ubing pay.

—Wen, naimbag idi,—insungbat daydi baket;—ngem napan sadi Espania; amin dagiti mapan sadi Espania, agbalinda nga *erejes*; kunkuna dagiti kukura.

—¡Ojoy!—insungbat daydi lakay, a nakitana a makabales;—ket, éti kura, amin dagiti kukura, ken ti Arsobispo, ken ti Papa, ken ni Apo Santa María Birjen, saan da kad a taga Espania? Ni! No kasta, *erejes* da met? Ni!

Nagasat ket di ken *ermana* Pute, ta simmangpet nga agtararay ti maysa a balasangda, a kasta unay a buteng ken bessagna, ket iso ti nangguped iti sinnungbat dagidi agasawa.

—¡Adda nagbekkel iti uneg ti inaladan ti karruba tayo!—kinunana nga agal-al-al.

—¡Adda nagbekkel!—kinunada amin a sipupunno iti aligagget.

Dagiti babbai nagugisda; awan nakakuti iti yanda.

—Wen, apo,—intuloy daydi balasang da nga agtigtigerger;—innak kuma agala iti sili . . . kimmita-ak iti alad ti karruba ta kitack no adda . . . ket nakakitaák metten iti maysa a tao a maipalpallayog; inpagarupko no ni Teó, tay ubingda, a kanayon a mangmangted kaniak iti . . . immasidegak a mapan . . . agala iti sili, ket nakitak metten a saan a iso, no di ket sabali, maysa a natay; iso tay nagtarayakon, nagtarayakon, ket . . .

—Intayon kitaen,—kinuna daydi lakay, a timmakder;—itulnugnakami.

—¡Dika mapmapan! —inyikkis ni *ermana* Pute, ket inggawidna ti badona; —¡adda maaramid kenka a dakes! ¿nagbekkel? ¡dakdakes man kenkuanan!

—Bay-annak ta innak kitaen, baket; inka idiyay tribunal, Juan, ta inka ibaga; nalabit saan pay a natay.

Ket napan iti inaladan, a sinaruno ti balasangda, iso nga aglemlemmeng iti likudan ti lakay; dagiti babbai ken ni pay *ermana* Pute simmarunuda, a sipupunno iti buteng ken gagar.

Addaydiay, apo.—kinuna daydi balasang, a nagsardéng, ket inna intudo. Dagidi napan, nagsardengda iti napipia a kaádayo. ket binav-anda daydi lakay a maymaysa nga immasideg.

Maysa a bagi ti tao a naibitin iti sanga ti maysa a santol, ti maipalpallayog sagbabassit, a gapo iti pul-oy. Kinita daydi lakay iti nabayag bassit; kinitana dagiti saksakana a kimsiwen, dagiti taktakiagna, ti aruatenna a narugiten, ti ulona a naligsayen.

—Ditay rebbeng a sagsagiden inggana iti saan a dumteng dagiti agtuturay,—kinunana iti napigsa a timek;—timmángkenen; nabayag a natayen.

Dagiti babbai nangin-inutda nga immasideg.

—Iso daytay karruba nga agyan iti daydiay balay a bassit,

daytay duddua a lawasna pay la a dimteng; kitaenyo dayta piglat ita rupana.

—¡*Abe-María!*—kinuna dagiti dadduma a babbai.

—¿Ilualuantay ti kararuana? —sinaludsod ti maysa a balasang idi malpasna a makita ken maámiris.

—¡Ang-ang, *erejel!* —kinuna ni *ermana* Pute, ¿dika ammo ti saó ni Padre Dámaso? Sasairuen ti Dios no ilualuan ti maysa a nalpasen a nainpierno; ti mangpapatay iti bagina, mainpierno a di sumama; iso ti gapon a saan a maitabón iti daga a *sagrado*.

Sana innayon:

—Kunakon ket a dayta a tao, dakes ti inna pagbanagan; saan ko la a napalutpot no ania ti pagbibigagna.

—Namindua a nakitak a nakisarsarita iti sakristan mayor, kinuna ti maysa a balasang.

—¡Saan ngata a napan nakisáo a gapo iti ayatna nga agkon-pesar wenno mangted iti misa!

Imnarayat dagiti karkarruba, ket ado a tattao ti nanglaw-tawen iti bangkay nga agpalpallayog pay laeng. Idi nalpas ti maysa a kagudua ti uras, dimteng ti maysa nga *alguasil*, ti *direktorsilio*, ken dua a *kuadriljeros*; dagitoy inda inbaba ket inkabilda iti maysa a tarimbáng.

—Gumanat dagiti tattao a matay,—kinuna a nagkatawa ti direktorsilio, idi ta inna ik-ikkaten ti pagsurat a naisigpit iti lapayagna.

Nagsaludsod kadagitay makakulkol, pinagpalawagna daydi balasang a inna ikagkagumaán a ulaw-ulawen, babaen ti inna panangkita kenkuana iti dakes a ikikita, wenno inna butbutngen, wenno inna pagbalbalinen a sinauna ti dina met sinaó, a kasta unay ta idi agangayen, nagsangit daydi babai, ta ipagarupna nga inda ibalod, ket nanungpalanna, inna inpalawag a saan a sili ti inna sapulen, no di ket... ket pinagsaksina ni Téo.

Idi madama dagitoy a maár-aramid, maysa a taga talon a nagkallugóng iti dakkel ket inti tengngedna adda baredbed a dakkel, inna inam-amiris ti bangkay ken daydi tali.

Ti rupa ti natay saan a limmitem ngem ti amin ti bagina; iti ngatuen ti nakabekkelanna, adda dua a garadgad ken dua a babassit a lammá a naglitem; ti nakayusa-usan ti tali, puraw ket awan darána. Daydi nausisa a taga talon inamirisna a nalaing ti

bado ken ti kalsón, nakitana a napunnuda iti tapok ket kappi-pigisda kadagiti sumagmamano a paspasetda; ngem ti nangruna a dinillawna iso dagiti purpuriket a dimket inggana pay iti tengged ti badona.

—¿Ania ti kitkitaem? —sinaludsod kenkuana ti direktorsilio.

—Kitkitaek man, apo, no mabalinko a mabigbig,—kinunana a kas la nanglugay, nalawlawag a panna, inyadaddana nga inbaba ti kallugongna.

—¿Ngem dika nangngeg nga agnagan kan iti Lucas? Matmaturugka?

Isuda amin nagkatawada. Daydi taga talon, a nabainan, timmanamitin iti mano a saó, ket timmalaw a sidudumog, nainayad ti pagnana.

—¡Oy! ¿adinno ti papanan yo? —inpukkaw daydi lakay; —saan a dita ti ruaran; ¡dayta agturong iti balay ti natay!

—¡Matmaturug pay laeng dayta a tao!—kinuna ti direktorsilio, a nagangaw;—masapoi sa ket di a bukbukan iti danom.

Dagiti sisasaklang nagkatawada manen.

Daydi taga talon pimmanaw iti daydi a disso, a naglakamanna iti dakes a nakapayan, ket nagturong iti simbaán. Iti sakristía, sinaludsudna ti sakristan mayor.

—¡Matmaturug pay laeng! —insungbatda a sigugubal; —¿diyo ammo nga inarangda ti konbento idi rabii?

—Urayek ngad a makariing.

Kinita dagiti sakristan a sigugubal, kas kadawyan dagiti tatta a naruam a mapagsasawán.

Iti maysa a suli, a nasipngget, iso ti yan a matmaturug daydi busá, iti maysa a tugaw nga atiddag. Ti antiukosna adda iti musingna, iti babaet dagiti atitiddag a bubuokna; ti barukong na, a nakatultulang ken nakakutkuttong agpaparang ket ngumato ken bumaba nga agpapada ti garawna.

Daydi taga talon nagtugaw iti asidegna, a sidadaán a mangu-ray a sia-anos kenkuana, ngem nakatnag iti kuarta ket inna sapulen, a nagsilaw iti maysa a kandela, iti sirok ti tugaw a nagiddaán ti sakristan mayor. Daydi taga talon nadlawna met nga adda puriket iti kalsón ken iti ima ti bado ti matmaturug, iso a nakariing idi agangayen, linidlidna ti matana a sipipia, ket inna nagsasawan daydi tao, ta makapungtot la unay.

—¡Kayatko kuma ti mangted iti misa, apo!—insungbat daydi taga talon, a kasna pagdawat iti pakawan.

—Nalpas amin a misan, —kinuna, idi kasta, daydi busá, ket inna pinasam-it bassit ti timekna; —no kayatmo a maitungpal no bigat . . . ¿maipaay kadagiti karkararua sadi Purgatorio?

—Saan, apo,—insungbat daydi taga talon, ket nangyawat iti maysa a pisos.

Sana kinita iti kakaisuna a matana, ket inna innayon:

—Maipaay iti maysa a tao a nganngani matay.

Ket pinanawanna ti sakristía.

—¡Natiliwko kuma man idi rabii!—kinunana nga immasóg idi madamana nga ik-ikkaten ti baredbed ti tengngedna ken ilinlinteg ti bagina a pinasublina ti rupa ken takder ni Elías.

VAE VICTIS!

(Asi pay dagiti naabak!)

Ti ragsakko limned iti maysa a bito.

Iti sango ti ruangan ti *tribunal* agpagnapagnada, a nakabutbuteng ti gunayda, dagiti *guardia sibil*, nga inda am-amesan iti *kulata* ti paltogda dagiti natured a ububbing nga agtil-ay wenno agginawit tapno makakitada laeng iti sangkabassit iti labes dagiti *rejas*.

Ti *salas* ti *tribunal* saan a naragsak a kas idi nausig ti maáramid iti piesta; ita, naliday ket pukawenna ti talna. Dagiti *Guardia Sibil* ken *Kuadriliero* nga adda sadiay apaman la ta agsauda ket inda pay la yar-arasaás, nga ababbaba a balikas ti inda balbaliksen. Iti rabaw ti lamisaán addada nga agsursurat ti direktorsilio, dua nga eskribiente ken sumagmamano a sosoldado; ti alperes agpagnapagna iti bangir ken bangir, a kumita sagpaminsan iti ruangan, langana ti nakabutbuteng; ni Teméstocles saan kuma a natangtangsit ti inna panagparang kadagidi "*Juegos Olímpikos*", kalpasan daydi gubat sadi Salamina. Ni *Dunia* Consolación adda nga agsuysuya-ab iti maysa a suli, nga inna ipakpakita ti nangisit a uneg ti ngiwatna ken dagiti rukapi a ngipngipenna; dagiti matmatana sikikitada a silalamiis ken nakabutbuteng ti ruangan ti pagbaludan, a napunno kadagiti ado a nakaál-alas a naikurkur-it. Nagun-udna ken asawana, iso a pinagbalin a nayat ti panagballigina, a palubusanna nga agbuya iti panagpalutpot da ket nalabit pay a kadagiti dusdusa a kakuykuyugna. Daydi yena (hiena) narungsot nga ayop sadi Aprika—maángutna ti bangkay, agdilpadilpat ket makasursuron, gapo ta mabayag la unayen ti inda panagdusa.

Ti gobernadorsilio malidlidayan unay; ti tugawna, daydi dakkel a tugaw nga adda iti babaen ti ladawan ti Ari, awan timmugaw ket kasla sabali a tao ti nakairantaánna.

Iti nganngani maikasiam a uras, dimteng ti kura, a sibebeessag ken simemurareg.

¡Saan kay gayam a pinaur-uray! —kinuna kenkuana ti alperes.

Kaykayatko kuma ti saan a immay, —insungbat ni Padre Salvi, a timekna ti nainayad, dina ket intaltalek daydi napait a timek; —managkigkigtutak unay.

—Gapo ta awan immay, ta dida matalawan dagiti ayan da, kinunak a ti kaaddayo... Ammuyon intono malem iso ti luasda.

—¿Ni bumaro nga Ibarra ken ti *teniente mayor* . . . ?

Ti alperes intuduna ti pagbaludan.

—Walo da dagiti adda dita,—kinunana;—daytay Bruno natay itay tengnga ti rabii, ngem ti palawagna naisuraten.

Ti kura kinabla-awanna ni *dunia* Consolación, iso a simmungbat iti maysa a suya-ab ken maysa nga jaal!, ket nagtugaw iti dakkel a tugaw nga adda iti babaen ti ladawan ti Ari.

—¡Maba!intay a rugyanen!—kinunana.

—!Alaenyo dagitay dua a naipangaw!—inbilin ti alperes, a timekna ti inkagumaánna a pinagbalin a nakabutbuteng inggana iti nabalin, sana tinaliaw ti kura ket kinunana a simmabali ti timekna:

—¡Naikabil dagiti saksakada iti pangaw (cepo) ket dua ti linabsanda nga ab-abot!

Kadagiti saan a makaámmo iti daytoy a kita ti pagdusa, kunami a ti pangaw (sepo) iso ti maysa kadagiti kaiimbagan. Dagiti ab-abót a pakaikabilan dagiti saksaka dagiti mabalod aggaáddayuda iti sumurok, kumurang a sangadangan; no dua nga ab-abot dagiti malabasan, ti balod maipapilit a marigatan iti panagyanna, agsakit iti naipadpaduma dagiti palaypalayna, sa nakakayang iti nasurok a sañgagpa dagiti saksakana; saan a makapatay a dagos, kas malalin a pagarupen.

Ti agbantay kadagiti balbalód, a sinaruno ti uppat a sosoldado, inikkatna ti balunet ket linukatanna ti ruangan. Maysa nga angot a makarurusok ken maysa nga angin a nabantot ken nabneg ti nagruar iti daydi napalaós nagsipngget a yan, ket adda met nangnggeg a sennaáy ken anug-óg. Maysa a *soldado* a nangikur-it iti maysa a bagas ti gurabis, ngem ti apoyna dagos a naiddep

gapo iti daydi dakes nga angin, ket naipapilit a inurayda a nasukatan.

Iti apagapaman a lawag ti maysa a kandela, addada makita a langlanga ti tao: addada si-aarakop kadagiti tumtumengda ket inlemengda kadagiti nagbabaetan dagiti ul-uloda, addada nakapakleb, addada nakatakder, a simmango iti kabiti, *kdmpy*. Adda nangngeg a reppa-ak ken ranatrat, a napakuyugan iti sapata: luktanda gayam ti pangaw (sepo).

Ni *dunia* Consolación inkubbuna bassit iti sango ti bagina, inyunnatna ti tenggedna, dagiti naruar a matmatana addada a silalansa iti apagbingngi a ruangan.

Iti nagbabaetan ti dua a *soldado* rimuar ti maysa a langa a nakalidliiday, ni Társilo, ti kabsat ni Bruno. Nakawaran dagiti im-imana; ti aruatenna, a napigispigis, ipakitana dagiti nabaneg a taktakiagna. Dagiti matmatana inkitana ida a sitatangsit iti asawa ti alperes.

—Daytoy iso ti napalalo unay ti ingelna a nakirupak ket iso ti nagbilin nga agtaray dagiti kakaduada, —kinuna ti alperes ken Padre Salvi.

Iti likudanna, inruarda ti maysa a tao, a kitana ti daksanggasat, agun-unnoy ket agan-anug-og a kas la maysa nga ubíng; agpilpilay ket ti kalsonna, dara-dara.

—¡Kaásiandak, apo, kaásiandak! ¡diakto subsublianen ti sumbrek iti *patio*!—ipukpukawna.

—Nasikap daytoy,—kinuna ti alperes iti kura;—kinayatna ti nagtaray, ngem nasugat ti luppona. Dagdagitoy duddua dagiti adda a sibibiag.

—¿Ania ti naganmo?—sinaludsod ti alperes ken Társilo.

--Társilo Alasigan.

--¿Ania ti inkari kadakayo ni Don Crisóstomo tapno rau-tenyo ti kuartel?

—Ni Don Crisóstomo saan a nakisasaó kadakami, uray kaano man.

—¡Saanmo nga ilibak! Iso ti gapon a kinayadkam a kinellaát.

—Marirukayo; pinatayyo iti bin-ig a pangpang-or daydi ama mi, inbalesmi, ket awan sabalin. Sapulenyoy dagidi dua a kakaduayo.

Ti alperes kinitana ti sarjento a nasdaáwan.

—Addada sadiay iti maysa a derraás; sadiay ti inkam kada-kuada nangitapuakan idi kalman, sadiay to a maderder. Ita, patayendakon; awanto ti sabali a maammuanyon.

Nagulimek ket nasdaawanda amin.

—Ibagam no asinno da dagiti dadduma a kakaduayo, —in-yames ti alperes ket inwasawasna ti pagbaot a way.

Maysa nga isem a nalais ti rimuar kadagiti bibbibig ti balod.

Ti alperes nakisao iti kura iti nainayad; sana tinaliaw dagiti *sosoldado*, ket inbilinna:

—¡Ipanyo iti yan dagiti bangbangkay!

Iti maysa a suli ti *patio* iti rabaw ti maysa a daán a karison, addada lina a bangbangkay a nabunton, naarpawanda sang-kabassit iti ikamen a rutrot, a napunno iti rugit. Maysa a soldado ti agpagnapagna iti murdong ken murdong a no manen tumu-*pra*.

—Am-amom ida? —sinaludsud ti alperes, ket inngatuna ti ikamen.

Ni Társilo saan a simmungbat; nakitana ti bangkay ti asa-wa daydi agmauyong, ken dua pay, ti bangkay ti kabsatna, a napunno iti sugat a gapuanan ti *bayoneta* ken ti bangkay ni Lucas a sitatali pay la ti tengngedna. Ti panagkitana limmi-day ket maysa nga asog ti kasla rimuar iti barukongna.

—¿Am-ammom ida? —sinublianda a sinaludsud.

Ni Társilo saan a naguni.

Maysa a waneswes ti nangngeg ket ti pagbaót nagdisso iti bukutna. Nagpigenger, nagkiet. Naulit dagiti baót, ngem ni Tár-silo saan a nagkuti.

¡Saplitenyo inggana iti matay wenno agsao! —inyikkis ti alperes a kasta unay a pungtotna.

—¡Agsaukan! —kinuna ti direktorsilio; —uray ania ti ku-kuem, patayendakanto met laeng.

Insublida nga inpan iti *salas*, iso a yan daydi sabali a balód a umaw-awag kadagiti amin a sasanto, agpanpanirpir dagiti ngip-*ngipenna* ket uray la a maiparparintumeng.

—¿Am-ammom daytay? — sinaludsud ni Padre Salví.

—¡Ita ti umuna a pannakakitak kenkuana! —insungbat ni Társilo, ket kinitana a si-a-ási daydi maysa.

Ti alperes sinulungna, sana kinugtaran.

—Isakabyo ita bangko!

Inreppetda iti maysa a bangko a kayo, a dida man la inikkat ti kawar dagiti im-imana a daradara. Daydi awanan gasat kimmita iti lawlawna kasla itay adda inna sapulen ket nakitana ni *Dunia* Consolación; nagkatawa iti nalais. Iti siddaaw dagiti sisasango, sinurutda ti turungen dagiti matmatana ket nakitada ti “siniura” a kinagatna iti apagbassit dagiti bibibigna.

—¡Awan pay nakitak a babai a nalalaad! —kinuna ni Tár-silo iti let-ang ti nalaos a ulimek; —kaykayatko ti agidda iti rabaw ti maysa a bangko, a kas ti panagyan ko ita, ngem ti makikaidda kenkuana a kas aramid ti alperes.

Ti *Musa* bimsag.

—Patayendak iti babaot, apo alperes, —intuluyna; —inton rabii ibalesnakto ti asawayo inton innakay arakupen.

—¡Selselanyo ti ngiwatna! —inpukkaw ti alperes, a si-uungget, ket agpigpigerger iti pungtot.

Ni Társilo kasla itay awan sabali a kinalikagumanna no di ti pannakaselsel ti ngiwatna, ta idi malpasda a naselselan, dagiti matmatana inpakitada ti napalalo a ragsakda.

Iti maysa a patuldo ti alperes, maysa a soldado a nagiggem iti pagbaót inrugina ti naliday nga aramidna. Amin ti bagi ni Társilo nagkiet, maysa nga ungor a nalmes, atiddag, ti nangngeng, nupay naselselan ti ngiwatna; indumugna ti ulona; ti aruatenna nadaradara-an.

Ni Padre Salvi, a sibeessag, kasla mayaw-awan dagiti matmatana, timmakder a kasta unay rigatna, inwagisna ti imana ket pimmanaw iti *salas* a maibasingbasing. Iti lansangan, adda nakitana a maysa a balasang, a nakasanggir iti kabiti, sitatakder, saan a makakuti, tumimtimod a sipapasnek, kumitkita iti tangatang, siuunnat dagiti kimsiw a ramramayna nga inkapetna iti daan a kabiti. Ti init dinigusna a naminpinsan iti lawagna. Kasna itay bilbilangen, a di pay ngad umanges, dagiti namaga, tuleng nga aw-aweng ken as-asog a mangwasak iti puso. Daydi a babai iso ti kabsat ni Társilo.

Iti *salas*, saan a nagsardeng ti inda panangbabaót ken Társilo: daydi daksanggasat, ta napaksuyanen iti tuok, nagulimek ket inurayna a mabannog dagiti manusdusa kenkuana. Idi kuan, daydi

soldado, nga agal-al-al, inbabana ti imana; ti alperes, a sibe bessag iti pungtot ken siddaáw, pinatulduanna dagiti sosoldadona tapno inda paruk-atan.

Ni *Dunia Consolación*, idi kasta, timmakder, ket adda inyarsaásna iti asawana. Toy pinagkutina ti ulona a pinangipakitana iti annugotna.

—¡Ilemmesyo ita bubon! —kinunana:

Dagiti Pilipino ammuda ti kayat a sawen toy; iti saó ti tagalog, *timbain*, kunada. Dimi ammo no asinno ti nangiparuar iti daytoy a pagdusa, ngem kunami a nalabit, nabayag unayen. Ti pagsasao a “ti pudno rumuar iti maysa a bito”, nalabit, maysa a nalais a pakaiturunganna.

Iti tengnga ti *patio* ti *tribunal* iso ti yan ti lusob ti bubon, batbato a nabrag ket nagubsang ti pannakaaramidna. Maysa a binut-tunan a kawayan ti pagtawingda iti danom a napigket, narugit ken nabungsot. Amin a madadael a pagtawing, amin a rugit ken sabsabali pay a kita ti danom agtitipunda sadiay, ta daydi a bubon kas la maysa a pagbaludan; sadiay amin ti pakai-puruakan ti ania man a di kayat dagiti tattao wenno kunada nga awan pagpaáyanna; ti matnag iti unegna, uray no kasano ti kinasayaatna, nalpas a napukawen. Nupay kasta, kaano man di ket magaburan: no dadduma, pasaray madusa dagiti balbalod a mangkaras ken mangikaadalem kenkuana, saan a gapo iti ayat nga adda imbag a maala iti daydi a dusa, no di ket gapo iti rigat a ited ti kasta nga aramid: ti balod a maipan iti unegna iti maminsan, makaala iti sakit a iti kaaduanna iso ti ipatayna.

Ni Társilo, a silalansa dagiti matmatana inna kitkitaen amin dagiti sagsagana dagiti sosoldado; napalalo a bessagna ket dagiti bibbibigna agpigpigergerda, wenno nalabit mangitanamitmda iti maysa a kararag. Ti kinatangsit daydi na-awananen iti ininama kasla itay nagpukawen, wenno kimmayoy. Namin-ado nga indumugna ti natibker a tengngedna, inkitana dagiti matmatana iti daga, a sindadaánen nga agitured.

Inpanda iti abay ti lusob, a sinaruno ni *dunia Consolación*, iso nga umis-isem. Maysa nga ikikita a naapal ti inturong daydi awanan gasat iti yan dagidi nabunton a bangbangkay ket maysa nga asog ti rimuar iti barukongna.

—¡Agsaukan! —sinubli a kinuna kenkuana ti direktorsilio;

uray ania ti kukuem, bitayendakanto met laeng; naim-imbag ta matayka a di unay maparigatan.

Inton rumuarka ditoy, mataykanton, —kinuna kenkuana ti maysa a *kuadriliero*.

Inikkatda ti naiselsel iti ngiwatna ket inbitinda dagiti saksakana. Rebbengna a mayuna ti ulona a maibaba ken maitaneb iti uneg ti danom iti mabayag bassit, a kas ti aramiden iti tawing, isuna la a ti tao mabaybayag bassit ti nakairarebanna.

Ti alperes immadayo, ta napan nagsapol iti maysa a relas a pagurasanna kadagiti kanito.

Ket idi, adda ni Társilo a sibibitin; dagiti atitiddag a bubuokna ipalpalais ti angin, dagiti matmatana sikikidemda iti apagapaman.

—No kristiano kayo, no adda pusoyo, —indawatna iti nainayad, —darasendak a ibaba, wenna idungparyo ti ulok iti kabiti, ta matayak kadin. Gunggunaanto ti Apo dayta nga aramidyo a naimbag . . . ¡nalabit, addanto aldaw a pannakaipadayo kaniak!

Nagsubli ti alperes ket inbilinna a si-iggem iti pagurasan ti pannakaibaba ni Társilo.

—¡Inayadenyo, inayadenyo! —inpukkaw ni dunia Consolación a sursuruten dagiti matmatana daydi daksanggasat; —jannadanyo!

Ti pagtawing siinayad a bumabbaba; ni Társilo maisalatsalat kadagiti agruruar a batbato ken kadagiti narugit a mulmula a nagtubo iti baet dagiti batbato. Idi kuan, saanen a nagkuti ti pagtawing; ti alperes bilbilangenna dagiti kanito.

—¡Ingatuyo! —inbilinna a simamaga, kalpasan ti maysa a gudu ti *minuto*.

Ti kumliing ken nakaim-imas a uni dagiti tedtedted ti danom nga agtinnag iso ti nangipakdaar iti inna manen pannakakita ti balod iti lawag. Ita, gapo ta nadagdagsen ti timbang ti pagtawing, naparpardas ti inga-ngatona. Dagiti batbato ken ti darát ken ti apog a maik-ikkat iti kabiti, agtinnagda a kasta unay a pigma ti uni a pataudenda.

Ni Társilo, a sipupunno iti nakarugrugit a pitak ti mugging ken dagiti bubuokna, napunno ti rupana kadagiti sugsugat ken gargaradgad, nabasa ti bagina ket agtedted, nagparang manen

iti mata dagiti ado a tattao, a siuulimek; ti angin iso ti mamag-tigerger kenkuana iti lamin.

—¿Kayatmo ti agsao? —sinaludsudda kenkuana.

—¡Sika kad la ti makaammon itay kabsatko a balasang! — indayamudom daydi awanan gasat, a kinitana nga umar-a-raraw ti maysa kadagiti *kuadriliero*.

Daydi pagtawing a kawayan, nagrinni-it manen ket daydi madusdusa nagsubli manen a nagpukaw. Ni *dunia* Consolación napaliwna a ti danom sitatalna. Ti alperes bimmilang iti maysa a *minuto*.

Idi insublida nga inaón ni Társilo, nagkukot ti baginan ket limmitemen. Kimmita kadagiti si-sasango ket inmulagatna dagiti matmatana, napunnuda iti dara.

—¿Agsaukan? —sinubli a sinaludsod ti alperes, a napukawen ti anepna.

Ni Társilo inwingiwingna ti ulona ket insublida man a intaneben. Dagiti kalkalob dagiti matmatana mangrugrugida nga agkidemen, dagiti matmatana sikikitada sadi langit, iso a pagkalkallutangan dagiti puraw a ul-ulep; intamedna ti tengngedna tapno inna pay la makita ti lawag ti aldaw, ngem iti nabiit naitaneb iti danom, ket ti lubong inna kenkuana liningdanen daydi nagpaiduma iti kadakes nga abbóng.

Napalabas ti maysa a *minuto*; ti *Musa*, a sipapaliw, nakitana dagiti dadakkel a burburek nga agpangato iti rabaw iti danom.

—¡Mawáw! —kinunana, a nagkatawa.

Ket ti danom nagsubli a nagtalna.

Ita, nagbayag daydi iti maysa a *minuto* ket gudua, ket ti alperes pinaggarawna ti imana, nga inda aunen.

—Ti bagi ni Társilo saan a siku-kukuten; dagiti apagbingngi a kalkalob dagiti matmatana ipakitada ti puraw dagiti buk-bukel dagiti matmatana; iti ngiwatna adda agruar a danom a napitak ket adda pay maikuykuyog a dara; ti nalamiis nga angin agpuyupoy, ngem ti bagina saan nga agpiggeren.

Isuda amin nagkikinnitada a siuulimek, sibelessag ken sibubuteng. Ti alperes inpatulduna nga inda ikkaten ti pannaka-ibitinna, ket immadayo a sipapanunot; ni *dunia* Consolación namin-ado nga inna indepdeppel kadagiti silalamulamo a gurgu-

rong ni Társilo ti apoy ti tabakona, ngem daydi bagi saan a nagpigerger, ket ti apoy naiddep.

—¡Iso met la ti nanglemmes iti bagina! —Indayamudom ti maysa a *kuadriliero*, —kitaenyo ti panagyan ti dilana a kasna kinayat a tinilmon.

Daydi maysa a balod inna buybuyaen dagiti máar-aramid, nga agtigtigerger ken aglinglinget; awan la ti dina kitaen a kasla maysa nga agmauyong.

Ti alperes inbilinna iti *direktorsilio* nga inna pagsaludsudan.

—¡Apo, apo! —yun-unnuyna; —¡ibagakto amin a kayatyo!

—¡Ala wen! ala man: ¿ania ti naganmo?

—¡Andong, apo!

—Bernardo . . . Leonardo . . . Ricardo . . . Eduardo . . . Gerardo . . . ¿wenna ania?

—¡Andong, apo! —inulit daydi nakakaasi a tao.

—Ikabilmo ti Bernardo, wenna uray ania, —kinuna ti alperes.

—¿*Apelyido*?

Daydi tao inna kinita a sikikigtot.

—¿Ania ti maysa a naganmo nga inaynayunda iti nagan nga Andong?

—¡A, apo! ¡Andong Pangang-ang-angaw, apo!

Dagiti sisasaklang dida nagawidan ti katawada; ti pay alperes insardengna ti nagpagnapagna.

—¿Ania ti pagsapulam?

—Agik-ikkatak iti nagango a bulong ti niog, apo, ken tagabo ni katugangak a babai.

—¿Siasinno nagbilin kadakayo nga arangenyto ti kuartel?

—¡Awan, apo!

—¿Apay nga awan? ¡Dika agul-ulbod, tano saan, indaka itaneb ita bubon! ¿Asinno ti nagbilin kadakayo? ¡Ibagam ti agpaypayso!

—¡Ti agpaypayso, apo!

¿Siasinno?

¡Asinno, apo!

—Saludsudek kenka no asinno nagbilin kadakayo a manggulo.

—¿Ania a gulo, apo?

—Dayta, ti gapo ti kaáddam iti rabii iti *patio* ti *kuartel*.

—¡A, apo! —kinuna ni Andong a nagbain bassit.

—¿Asinno, ngad, ti akinbasol iti dayta?

—¡Ni katugangak a babai, apo!

Katawa ken siddaáw ti simmaruno kadagitoy a sasaó. Ti alperes nagsardeng ket kinitana iti saan a naiget a ikikita daydi daksanggasat, iso a gapo ta inpagarupna a nasayaát ti binanag dagiti sasaona, intuluyna nga adadda a timmured:

—Wen, apo; ni katugangak a babai awan itedna a kanek no di bin-ig a nabangles ken di mabalin a lamuten; idi rabii, idi immayak, nagsakit ti buksitko, nakitak ti *patio* iti *kuartel* nga asideg, ket kinunak; rabii, awanto ti makakita kenka. Simbrekak . . . ket idi timmakderak, naguni met ti ado a paltugen; isigsiglutko idi ti kordon ti sapinko.

Maysa a baót ti nangguped iti saona.

—¡Ipanyo iti pagipupukan! —inbilin ti alperes; —¡inton malem. maituludda idia *kabesera!*

TI NAILUNOD

Nabiit a nagsaknap iti ili ti damag a pannakaipanaw dagiti balbalod: idi damona, nakigtot dagiti nakangngeg, idi kuan, im mayen dagiti sangsangit kada sensennaáy.

Dagiti kabbalay dagiti balbalod agtatarayda a kasda la agmauyong mapanda iti *konbento*, sa iti *kuartel*, no aggapuda ditoy, inda iti *tribunal*, ket gapo ta uray sadinno awan masarakanda a liwliwa, punnuenda ti tangatang kadagiti ik-ikkis ken un-unnoy. Ti kura saanna a kinayat ti rimuar iti siledna ta masakit; ti alperes ninayunanna ti bilang dagiti *guardiana*, isuda a mangkulata kadagiti babbai nga umar-araraw; ti gobernadorsillo, parsua nga awan pagpapaayanna, kasla itay adadda nga immangang ken adadda pay nga awan pagpapaáyanna. Iti sango ti pagbaludan, agtatarayda nga agapan-apan iti murdong ken murdong, dagiti babbai a makapigsa pay la piman; dagiti saanen, agtugawda iti daga, nga inda aw-awagan dagiti nagnagan dagiti ay-ayatenda.

Ti init napalalo a pudotna, ngem awan man la ti uray may-sa kadagiti daksanggasatan a babbai ti makalagip nga agawid. Ni Doray, ti naragsak ken nagasat nga asawa ni don Filipino, agpagnapagna a sipapardas, ububbaenna daydi bassit pay la unay nga anakna: isuda a dua agsangsangit da piman.

—Agawidkayon. —kunkunada kenkuana. —into ket no aggurigor ta anakyo.

—¿Ania pay la ti pagbibianganna no awan met amanan a mangisuro kenkuana? —insungbat daydi saan a maliwliwaán a babai.

¡Ni asawayo awan basolna; nalabit nga agsubli!

—¡Wen, inton nalpaskam a natayen!

Ni Kapitana Tinay agsangit ket aw-awaganna ni anakna nga Antonio; ni napigsa ti panagnaknakemna a Kapitana María

kumitkita iti yan ti bassit a *rejas*, a iti likudanna iso ti yan dagidi dua a singinna, dagidi kakaisuna nga annakna.

Adda met sadiay ti katugangan daydi agbunbunot iti niog; iso saan nga agsangit, agpagnapagna, iwaswasawasna dagiti tak-takiagna a sililislis ti badona, ket inna pagsasawan dagiti tattao.

—¿Adda nakitayo a kastan? Binaludda ni Andongko, inda pinaltugan, inda inkabil iti pangaw (sepo), sada inpan idia ka-besera gapo la ta . . . gapo la ta baro ti kalsonna? ¡Ti kasta nga aramid umawag iti ibabales! ¡Dagiti *Guardia Sibil* aglabes-da! Isapatak a no adda pay la makitak a mapan umigid kada-kuada iti uneg ti inaladak, kas masansansan nga aramidda, ¡tagbatek, tagbatek! wenna saan . . . ¡siak ti tagbatenda !!!

Ngem manmano ti mangayon iti daydi baket a kasla Moro a naunget.

—Amin toy, awan sabali nga akinbasol no di ni don Crisóstomo, —inyasog ti maysa a babai.

Ti mangisursuro adda met a nailaok kadagiti tattao, ni Nior Juan saanna a pagrisirisenen dagiti im-imana, awan met a igiggamanna ti *plomada* ken ti *metrona*; daydi tao nagaruaten iti nangisit, ta nakangneg iti dakes a damag, ket gapo ta surutenna ti awidna a mangipagarop a ti kasakbayan nalpas a naaramiden ni Ibarra.

Iti maika dua ti uras iti malem, maysa a karison nga awan balawbawna a ginuyod ti dua a baka, ti nagsardeng iti sango ti *tribunal*.

Daydi karison linawlaw ti ado a tattaó, ta kayatda nga alsáan ken lasanglasangen.

—Diyo araramiden ti kasta, —kinuna ni Kapitana María; —¿kayatyo a magmagnada?

Daydi, iso ti namagtukeng kadagiti tattao. Dua pulo a sosoldado ti rimuar ket linawlawda ti karison. Rimuar dagiti balbalod.

Immuna ni don Filipino, sirereppet; linugayanna a siisem ni asawana; ni Doray nagsangit iti napait, ket nagrigat dagiti sosoldado a nangipawil iti inna panangarakop ken asawana. Ni Antonio, ti anak ni Kapitana Tinay, rimuar nga agsangsangit, a kas la maysa nga ubing, iso a nangnayon man la ngaruden iti ik-kis dagiti kakabagyanna. Ni nakakaasi nga Andóng nagsangit

apaman a nakitana ni katuganganna, a puon ti dakes a gasatna. Ni Albino, daydi *nagseminarista*, nareppet met a kas kadagidi dua a singin ni Kapitana María. Dagitoy tallo a babbaro natalna ket naranga dagiti ruprupada. Ti naudi a rimuar, iso ni Ibarra, saan a nareppet, ngem nagbaetan ti dua a *guardia sibil* . . . Daydi bumaro, sibe bessag; simmapol iti maysa a rupa a pagayam.

Ni dayta iso ti adda basolna, inyikkis ti ado a timek; —ni dayta iso ti adda basolna, ket saan a nareppet!

—Ti manugangko awan inar-aramidna ket sikakawar dagiti im-imana!

Ni Ibarra timmaliaw kadagiti *guardiana*:

—¡Reppetendak, ngem reppetendak a nalang, pagdekken-tenyo dagiti siksikok! kinunana.

—Awan bilin kadakami!

¡Reppetendak!

Dagiti sosoldado nagtungpalda.

Ti alperes nagparang a sikakabayo, nakaigam amin dagiti lima a sosoldado a di mangan-ano.

Tunggal maysa kadagiti balod addaán sadiay iti mapan-mangidawat kenkuana, mangsangit kenkuana, ken mangipakuyog kadagiti kadudungwan a nagnagan. Ni laeng Ibarra ti kakaisuna nga awanan, ni pay Nior Juan ken ti mangisursuro, nagpukawda.

—Ania kad ti inaramid kadakay ni asawak ken toy anakko? —kunkuna kenkuana nga agsangangit ni Doray; —kitaenyo kad toy nakaka-asi nga anakko! ¡inakkalyo man ni amana!

Ti ladingit dagiti tattao nagbalin a gura iti daydi bumaro, nga indarunida nga iso ti akinggapuan iti daydi a kibor. Ti alperes inbilinna a magnadan.

—¡Sika, maysaka a takrot! —inpukkaw ken Ibarra ti katugangan ni Andong. —Idi madama a makikabkabil dagiti dadduma gapo kenka, sika napanka naglemmeng, ¡takrot!

—Ilunudka! —kinuna ti maysa a lakay a simmurot kenkuana; — ¡ilunudko ti kinabaknang a inur-urnong dagidi nagan-annak kenka, iso a nangdadael iti talnami! ¡ilunuddaka, ilunuddaka!

—¡Bitayendaka kuma, *ereje!* —inyikkis ti maysa a kabagyan

ni Albino, ket idi saan a nakateppelen, nangala iti bato, ket inna inbakal kenkuana.

Ti kasdi tinulad dagiti tattao iti nabiiit, ket nagtinnag iti daydi daksanggasat a bumaro ti tumudo a tapok ken bato.

Ni Ibarra inturedna a si-aános, saan a nagkir-ing, saan a nagpungtot, saan a immasog, daydi nalinteg a ibabales dagiti nagado a puspuso a nadangran. Daydi, iso man ti pammakada nga ipaáy kenkuana ti ili a nakaitallimengan dagiti amin nga ay-ayatna. Intamedna ti ulona; nalabit, inna makitkita ti maysa a lalaki, a naisursor a nasapsaplit kadagiti lanlansangan sadi Manila, nalabit, inna makitkita ti maysa a baket a natuang a natay idi inna nasirpat ti ulo daydi anakna; nalabit, ti biag ni Elías iso ti maukrad iti sango dagiti matmatana.

Ti alperes inpagarupna a masapol a paádaywen dagiti tattao, ngem dagiti batbato ken pammagsasaó saanda a simmardeng. Maymaysa laeng a ina ti saan a nangibales kenkuana iti ladingitna: iso ni Kapitana María. Nakamayeng, si-em-em dagiti bibbibigna; dagiti matmatana namsekda iti siuulimek a lua, kitkitaenna ti yaádayo dagidi dua nga annakna; no inna makita piman ti panagmayengna ken ti umel a ladingitna, makuna a ni Niebe saan a sarsarita a putputar.

Nakaádayudan.

Kadagiti tattao a sitatamdag kadagiti manmano a tawtawana a silulukat, dagiti laeng kakaisuna a nangipakita iti asida iti daydi bumaro, isuda dagiti saan a mangikankano wenno dagiti nausisa. Amin dagidi gagayyemna naglemmengda, wen, pati pay ni Kapitan Basilio, iso a nangiparit nga agsangit ni anakna a Sináng.

Ni Ibarra nakitana dagidi umas-asok a dapdapo ti balayna, ti balay dagiti nagan-annak kenkuana, daydi balay a nakayanakanna, daydi balay a nakaitallimengan dagiti kasasam-itan a laglagip ti kinaubing ken kinabanuagna; dagiti luluana, a nabayag, a inna tiniptiped, limbuakda kadagiti matmatana. intamedna ti ulona, ket nagsangit, nga awan man pay a liwliwana ti pannakabalinna kuma a mangilemmeng iti sangitna, piman ta sireppet met, wenno uray la kuman ti isesennek iti sabali ti ladingitna. ¡Ita, awananen iti Daga a nakayanakan. awananen iti balay, awananen iti ayat, awananen iti pagayam, awananen iti kasakbayan!

Iti pantok ti maysa a turod, adda maysa a lalaki a mangsipsipot iti daydi nakalidliday a pangen. Maysa a lakay, si-bebessag, nakakutkutong, nakakagay iti ules a *lana*, nagsadag a sibabannog iti sarukodna. Iso daydi ni lakay a *pilósopo* Tasio, nga idi nadamagna ti naaramid, kinayatna ti bimmangon ket napan, ngem dagiti pigpigsana dida inpalubos a makadanon iti tribunal. Daydi lakay insurutna dagiti matmatana iti daydi karison inggana iti nagpukaw iti adayo: nabayag bassit a nagmayeng a sipapanunot ken sidudumog; idi kuan, timmakder a kasta unay rigatna, ket nagsubli iti balayna, nga uminana iti sagmental addáng.

Iti sumuno a bigat, dagiti agpapaárab nasarakanda a natay iti ridaw met laeng ti waywayas a balayna.

TI ILI KEN TI BUKOD A PAGIMBAGAN

Ti *telégrafo* inyallatiwna a sililimed sadi Manila ti naaramid, ket kalpasan ti tallo pulo ket innem a uras, dagiti pagpagiwarnak, babaen ti napalalo nga annad ken saan a bassit a pangam-ames, indan irabrabak a naynayunan, balbaliwan ken putputden ti *piskal* dagiti sasaoda. Idi ta kasta, sabsabali met a damdamag nga aggapo kadagiti konkonbento, isuda ti immuna a nagwaras a sililimed, a kasta unay kigtot dagiti makaámmo. Ti naaramid, a namenribo a nabalbaliwan ti pannakaipadamagna, inna pinati dagiti tattao iti nalaka wenno narigat kas kasasaád ti nakem ken panagpanpanunot ti tumunggal maysa.

Nupay ti talna ti sapasap saan a naán-ano, kas makita iti rabaw, ti talna dagiti balbalay a nakibor a kas pannakakibor ti maysa a bunuan: iti rabaw, natalna ket nalit-naw, ngem iti lansad, umariwekwek, agtataray ket agkikinnamatda dagiti umel a ik-ikan. Krus, galád, saád, nasayaat a nagan, turay, pannakabalin, bileg, pateg, pakaidayawan, kdmpy., amin dagitoy nangrugida nga immappayaw a kasla kulibangbang iti tangatang a balitok kadagiti matmata dagiti dadduma nga umili. Kadagiti met sabsabali, nangisit a ulep ti nagparang iti tangatang, ket makita iti nakudrep a lansadna, a kas anniniwan a nangisit, ti pagbaludan, kawar ket agraman payen ti nakabutbuteng a pagbitayan. Kasla itay mangngegen iti tangatang dagiti salsaludsod, dagiti kedkeddeng, dagiti ik-ikkis a parnuayen dagiti ado a tutuok; ti Marianas ken ti Bagumbayan agparangda a kinebbet ti rutayrutayan ken daradara nga abbóng; agkalkalap ken kalkalapen addada a naglalaók iti nalibeg a danóm. Ni Gasat inna inpasirmata ti adda iti isip dagiti taga Manila a kas kadagiti paypaypay nga aramidna sadi China: ti maysa a rupa napintaán iti nangisit; ti bangirna napunno iti sinan balitok, buya a nabiag, tumaytayab ken sabsabóng.

Kadagiti konkonbento napalalo ti garaw. Maipakat dagiti lugluga, dagiti *Probprobinsias* agsisinnarungkarda, addada nalimed a panagsasaritada. Mapanda kadagiti *palpalasio* a mangigayat iti tulongda iti *Turay nga agpeggad unay*. Nasasáo manen dagiti banbandos, paspasagid, panpannukit, kdmpy.

—¡Maysa a *Te Deum*, maysa a *Te Deum*! —kunkuna ti maysa a praile iti maysa a konbento. ¡Ita, awan agkurang iti koro! ¡Saan a bassit a kinaimbag ti Dios ti inna panangipakita ita, nangruna kadagitoy napalalo nagdakes nga al-aldaw, iti kinapategtayo!

—Iti daytoy a naáramid, kagkagatenna ngata dagiti bibbigbigna ni Sinan *Jeneral "Dakes a Gasat"*, —insungbat ti sabali.

—¿Ania ngata ti nagbalbalinanna no awan dagiti praile?

—Ket tapno nasaysayáat pay ti intay panangrambak iti naaramid, maibaga iti *ermano* kosinero ken iti *prokurador*..... *Gaudemus!* Agrambaktayo iti uneg ti tallo nga aldaw!

—¡Amen! ¡amen! ¡Biba Salvi! ¡Biba!

Iti sabali a konbento, sabali met ti inda sarsaritaen.

—¿Makitayo? ¡Ni dayta, maysa nga inadalan dagiti jesuita; ti *Ateneo* iso ti taudan dagiti *pilibustero!* —kunkuna ti maysa a praile.

—Ken dagiti kabusor ti Relijion.

—Kunak pay la idi; dagiti jesuita dadaelenda ti Ili, dadaelenda dagiti agtutubo; ngem baybay-anda la ida gapo ta addada pappapel a kur-ikur-itanda, no agginggined. . .

—¡Ket ammo ti Dios no kasano ti pannakaaramidda!

¡Wen, inka man ida salungasingen! No awan ti di magunggon ken aggaraw, ¡siasinno ti agsurat iti kas la kinaraykay ti manok! Awan, ni Padre Secchi . . .

Ket umisemda a silalais unay.

—¿Ngem, dagiti dawdawel? Ken dagiti bagbago? —saludsuden met ti maysa, a napalalo ti lais ti panagsaona; —¿saan a nadiusan dayta?

—¡Uray siasino nga agkalkalap ammuna a padlesan!

—No ti agturay, maysa nga ang-ang . . . ¡ibagam kaniak no kasano ti panagyan ti ulom ket ibagakto kenka no kasano ti panagyan ti sakam! Ngem, kitaenyunto no di agtitinnulong met la dagiti aggayem: dagiti pagpagiwarnak ngannganida la dawaten a maikabil a obispo ni Padre Salvi.

—¡Ket agubispunto! ¡Nutnutenna a!

--¿Paticm?

--¡Ket, ania! Ita, uray no ania laeng, pagubispuendaka. Adda maysa nga ammok a pinagubispuda ket basbassit pay ti inaramidna: nagsurat iti maysa a pagbasaán a kastakasta, inpaneknekna a dagiti indio awan sabali a kabaelanda no dila agal-allawagi . . . ¡psh! ¡daán nga ammon!

--¡Pudno! ¡Ti kaádo dagiti saan a nalinteg a maár-aramid isuda ti mangdadael iti Relijion! —kinuna met ti maysa; —no kuman adda mata dagiti *mitmitra* ket makitada kuma dagiti ululo nga inda pakaisaádan . . .

--No dagiti *mitmitra*, paltuad kuma ida ti Namarsua, —inayon met ti maysa, a timekna ti agruar iti agongna, *Natura abhorret vacuum* . . .¹

Iso ti gapona a petpetanda; ti awáng, iso ti mangawid kadakuada! —insungbat met ti maysa.

Dagitoy ken sabasabali pay, dagiti masasao kadagiti konkonbento, ket di kam ibagan kadagiti agbasbasa dagiti sabsabali pay a sasao a makasair wenno naárpawan iti polítika ken metapísika, wenno nagasang. Itulnugmi ti agbasa iti balay ti maysa a tao nga awanan iti annóng wenno saád, gapo, ta bassit dagiti am-ammo mi sadi Manila, in tayto iti balay, ni Kapitan Tinóng, daydi tao a naayat unay a mangsangaili, a nakitatayo a kasta unay gagarna nga immawis ken Ibarra tapno padayawanna a sarungkaran.

Iti nabaknang ken nalawa a *salas* ti balayna sadi Tondo, adda ni Kapitan Tinóng a nakatugaw iti maysa a dakkel a tugaw, yapprusna ti imana iti mugging ken iti teltelna, iti garaw ti awanan liwliwa idinto ta ti asawana, ni Kapitana Tinchang, agsangangit ket inna ung-ungtan iti sango dagiti dua nga annakda a babbalasang, a manipod iti maysa a suli, inda agdengdenggeg a siuúlimek, simumulengleng ken si-sasainnek.

—¡Ay, *Birien de Antipolo!* —ipukpukkaw daydi babai! — ¡Ay, *Birien del Rosario* ken *Birjen de la Correal* ¡jay! ¡jay! ¡*Nuestra Señora de Nobaliches!*

—¡Nanay! . . . —kinuna daydi in-inaudi kadagidi dua a babbalasangna.

(1) Ti Nakaparsuaan kagurana ti awang.

—¡Kunak ngamin kenka idin! —intuloy daydi babai, nga agung-unget; —¡kunak ngamin kenka idin! iay, *Birjen del Carmen*, ay!

—¡Ket no awan met inbagbagam kaniak! —naitured a insungbat ni Kapitan Tinóng a makasangsangit; —sabali ket di nay ti inbagam kaniak, inbagam a naimbag no sansanek ti mapan iti balayna ken no gayyemek ni Kapitan Tiagó, gapo ta... gapo ta baknang... ket inbagam pay kaniak...

—¿Ania? ¿ania ti inbagak kenka? ¡Saanko nga inbagbaga kenka dayta, awan inbagbagak kenka! ¡Ay, no kuman dinengnegnak!

—¡Ita, siak ti pabasulem! —insungbatna, a timekna ti napait, ket sinipatna ti ima ti tugawna; —¿dika met kuna kaniak idi a naimbag ti inaramidko a nangawis kenkuana nga umay mangan ditoy, gapo ta baknang ket . . . kunam idi a saan tay a rebbeng ti makigayyem no di laeng kadagiti babaknang? ¡Ni!

—Pudno nga inbagak kenka dayta, gapo ta . . . gapo ta awan pamuspusanen; sika awan sabali nga aramidmo no di mangipadpadayaw kenkuana; *don Ibarra* ditoy, *don Ibarra* sadiay, *don Ibarra* iti amin a disso, ¡niii! Ngem siak, diak inbagbaga kenka nga inka kitaen wenna kasarita iti daydi a talalóng: toy saanmo a mabalin a libaken.

—¿Ammok kadi a mapan met sadiay idi?

—¡Rebbengmo kuma nga ammuen!

—¿Kasano, no diak pay met la am-ammo idi?

—¡Rebbengmo kuma nga naammuan!

—¡Ngem, Tinchang, no iso daydi ti immuna a pannakitak kenkuana, iso daydi ti immuna a pannakangnegko iti naganna!

—¡Rebbengna kuma a nakitam a immun-una, rebbengna kuma nga immuna a nangnegmo a pagsasaritaánda, ta iso ti gapona a lalakika, adda kalsonmo ket agbasbasaka iti "*El Diario de Manilal*" —insungbat, a di mabatabatan ti asawana, ket kinitana iti nakabutbuteng.

Ni Kapitan Tinóng awan inammuna nga insungbaten.

Ni Kapitana Tincháng saan la a napnek iti daydi a panagballigina, kinayatna a tinumtumek, ket inasitganna a sipepet-pet dagiti gemgemgema.

—¿Iso daytoy ti gapona nga innak nagbanbannog iti ado a tawen, ken nagur-urnong, tapno gapo la iti kinaduldogmo, inka dadaelen dagiti bungbunga dagiti banbannogko? —kinunana kenkuana. —Ita, umaydakanto alacn a ipan ibelleng iti sabali a daga, alacndanto dagiti kukkukuatayo, a kas ti asawa ni . . . ¡ O, no kuman lalaki-ak laeng, no kuman lalaki-ak!

Ket idi makitana nga idumog ni asawana ti ulona, nagsangit manen, ngem kanayon la nga inna ulit-uliten:

—¡Ay, no kuman lalakiak, no kuman lalaki-ak!

—Ket no kuman lalaki-ka, —sinaludsod ni Kapitan Tinóng, idi agangayen, ta nasukit metten. —?ania kuma ti aramidem?

—¿Ania? . . . a ket . . . a ket . . . a ket ita met laeng innak kuma dumatag iti Kapitan Jeneral, a mapan mangigayat iti bagik a makirupak kadagiti immalsa, ¡ita met laeng!

—?Ngem, dimo nabasa ti kuna ti “*Diario?*” ¡Basaem! “Ti naulpit ken dakes a gulib napedped a sibibileg, sipipigsa ken sikikired, ket iti mabiit, dagiti immalsa a kabusor ti Espania ken dagiti pay met rimmaman kadakuada, indanto riknaen amin ti dagsen ken iget dagiti linlinteg . . . ” —¿makitam? ¡awan gulón!

—Uray, rebbengmo kuma ti mapan dumatag a kas inaramidda idi 72, ket naispalda.

—¡Wen, napan met dimmatag idi ni Padre Burg . . .

Ngem dina natuloy ti saona; ti babai, a nagtartary, nappanna inappot ti ngiwatna.

¡Ala! ¡baliksem dayta a nagan, ta kitaem no dida ka bitayen no bigat idiy Bagumbayan! ¿Dika ammo nga umanay ti panangbalikas iti dayta a nagan tapno madusaán datao a di pay mapalutputen no adda basol wenno awan? ¡Ala! ¡baliksem!

Ni Kapitan Tinong, nupay kinayatna kuma a tinungpal ti kayat ni asawana, dina kuma nabalanan; ni asawana inna inappót ti ngiwatna kadagiti dua nga im-imana, nga intalmegna ti ulona iti sanggir ti tugaw, ket nalabit, daydi naka-kaasi a táo natay kuma a di nakaanges, no di adda sabali a taó a simmangpet.

Iso toy ni kasinsin da a don Primitivo, iso a nakaipaulo a naminpinsan iti “*Amát*”, maysa tao nga agtawen ngata iti

uppat a pulo, nataraki ti aruatna, dakkel ti buksitna ket nalukmeg bassit.

—¿*Quid video?* —kinunana idi simbrek; —¿ania ti maáramid? ¿*Quare?*¹

—¡Ay, kasinsin! —kinuna daydi babai, a nagtaray a simmabat kenkuana, ket makasangsangit; —pinaayabanka, ta diak ammo no ania ti maaramid kadakami . . . ¿ania ti ipatigmaánmo kadakami? Agsauka, sika ta nagadalka iti latin ket ammom ti makisinnungbat iti sao. . .

—Ngem umuna pay, “*guid quareritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum.*”²

Ket nagtugaw a sibabannayat. Kasla ket no adda bileg dan a mamagtalna dagiti sasaó ti latin, simmardengda a nagsangit dagiti dua nga agasawa ket inasitganda a si-uray a bingyenna dagiti bibbibigna a mamatigmaán, a kas idi unana dagidi griego inda urayen ti makaisalakan a saó ti *orákulo* a mangis-pal kadakuada kadagidi persa a nanggubat kadakuada.

—¿Ania ti pagsangitanyo? ¿*Ubinam gentium sumus?*³

—Ammumon ti damag maipanggep iti yaalsa . . .

—¿*Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae civilis destructum?* ¿*Et nuno*⁴ ¿ket, ania? ¿Adda utang kadakayo ni don Crisóstomo?

—Awan, ngem ammom, ni Tinóng inna inawis a umay mangan ditoy balay, inna linugayan idiy Rangtay ti Espania . . . jiti lawag ti aldaw! ¡Kunadanto a gayyemna!

—Gayyem? —kinuna a nasdaáwan daydi lumalatin, ket timmakder, *jamice, amicus Plato, sed magis amica veritas!* ¡Ibagam no asinno ti kakuykuyogmo ket ibagakto no siasinno ka! *¡Malum est negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultatum!* ¡*mm*⁵

Ni Kapitan Tinong bimsag iti nakakigkigtot unay idi mangnegna ti kasta unay a “*um*”; daydi nga aweng, dakes ti ipak-

¹ ¿Ania ti makitak? ¿Apay?

² ¿Ania ti saludsudenyoy? Awan adda iti isip a di umuna nga di aglabas, kadagiti rikrikna. Saan a kalikaguman ti di ammo.

³ ¿Ania a tattao dagiti kapulpulapo?

⁴ ¿Ti yaalsa ni Ibarra iti alperes, ti Guardia Sibil naparmeken? ¿Ket, ita?

⁵ Gayyem, ni Platon, gayyemko, ngem adadda a gayyemko ti pudno. —Dakes dayta nga aramid, ket mabutengak a nakadakdakesto ti inná págtungpalan.

daárna. Ni asawana pinagakubna dagiti im-imana sigagaw-wawa ket kinunana:

—Kasinsin, dina kam kasasáo ita iti latin; ammunon a saan kam a *pilósopó* a kas kenka; kasaunakam iti saó ti tagalog wenno sao ti kastila, ngem patigmaanannakami.

--Ilala pay, ta saanyo nga ammó ti sao ti latin, kasinsin; dagiti pudpudno iti sao ti latin agbalinda nga ulbod iti sao ti tagalog, kas pagarigan: *contra principia negantom fustibus est arguendum*,⁶ iti sao ti latin, toy, pudno a kas ti daydi da-óng ni Noe; inpakatko iti naminsan iti tagalog, ket siak ti inda minalmalo. Iso ti gapon, a nakail-ilala ta saanyo nga ammo ti latin; iti saó ti latin matarimaán kuna amin.

—Ado met ti ammumi nga “*oremus*”, “*parcenobis*” kada “*Agnus Dei Katolis*”, ngem ita, wenno di tayo agkakaawatan. ¡Ikkan ni Tinóng iti maysa a saó a panupiat tapno dida bit-bitayen!

—¡Dakes, dakes unay ti inaramidmo, kasinsin, a nakigay-yem iti dayta a bumaro! —kinuna daydi lumalatin. Dagiti nasingpet isuda ti agikaro iti basol dagiti managbasol; nganngani ipatigmáanko kenka nga aramidemón ti *testamentom* . . . ¡*Vae illis!* ¡*Ubi est fumus ibi est ignis!* *Similis simili gaudet;* *atqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis* . . .⁷

Ket inna pinagwingwingiwing a siluluksaw ti ulona.

—¡Saturnino, ania ti kukuem? —inpukkaw ni Kapitana Tinchang, a sipupunno iti kigtot, —¡ay, Diosko! ¡Natayen! ¡Mangayabkay iti mangngagas! ¡Tinóng! Tinónggoy!

Umarayat dagidi dua nga annakda ket isuda a tallo aganug-ugdan.

—¡Maysa la a panagkapoy, kasinsin, nagkapoy laeng! No siak, adadda kuma a rinagsakko no . . . no . . . ngem dakes a gasat ta nagkapoy laeng. *Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis*⁸ ¡Mangyegkay iti danom!

--Saan ka a matay! —isangsangit daydi babai, —saan ka a matay, ta umaydakanto tiliwen! ¡Ay, no matayka, sa ket umay dagiti sosoldado, ay! ay!

⁶ Pang-or ti pakisao iti di umanamong ka dagiti an-annuruten.

⁷ ¡Asi da pay—! No adda asok, adda apoy. Tumunggal maysa sapulenna ti kapadpadana; gapo ta bitayenda ni Ibarra, no kasta, bitayenda met . . .

⁸ Diak kabuteng ti matay iti katre, ngem kabutengko ti mabitay sati Bagumbayan.

Ti kasinsinda winarsianna iti danóm ti rupana, ket day-di daksanggasat napasublina ti riknana.

—¡Ala, dikay agsangsangit! *Invine remedium*,⁹ nasarakak ti pamuspusan. Ipantay iti iddana; ¡jala! papigsaenyo ti nakemyo! ta addaák ditoy a kaduayo ket agraman met amin a sirib dagidi inauna . . . Mangayabkay iti maysa a mangngagas; ket ita met laeng, kasinsin, inka ken Kapitan Jeneral ket inka ikkan iti maysa a “regalo”, maysa a kawar a balitok, maysa a singsing . . . “*Dadivae quabrantant peñas*;¹⁰ kunam a ipaáginaldom kenkuana iti Paskua. Irikepyo dagiti tawtawa, dagiti ru-ruangan, ket uray siasinno ti agsalsaludsod ken kasinsin, ibagayo a masakit iti nadagsen. Ket siak, innak met puuran amin a sursurat, pappapel kada pagpagbasaán, tapno awan ti inda masarakan, kas inaramid ni don *Crisóstomo*. “*¡Scripti testes sunt! ¡Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sana, ignis sanat.*”¹¹

¡Wen, kasinsin, alaem ida; puúram amin! —kinuna ni Kapitana Tinchang; —addagitoy dagiti tultulbek, addagitoy dagiti sursurat ni Kapitan Tiago, ¡puúram ida! Awan matidda a pagiwarnak a naggapo sadi Europa, ta napeggadda unay. Addagituyda nay dagiti “The Times” a ur-urnungek á pagbungunko kuma iti sabón ken lupot. Addagitoy dagiti pagpagbasaán.

—Inka ken Kapitan Jeneral, kasinsin, —kinuna ni don Primitivo; baybay-annak a maymaysa. “*In exterminis, extrema*”¹² Itdem kaniak ti pannakabalin ti maysa a *direktor romano* ket kitaem no diak ispalen ti ili . . . kunak kuma, ni kasinsin.

Ket inrugina ti nagbilin iti kasta unay, inukagna dagiti *estante*, pinigisna dagiti pappapel, pagpagbasaan, sursurat, kdmpy. Iti nabiit, simged ti maysa a puor iti kosina; binalbalsigda dagiti da-daan a palpaltog; intapuakda iti kasilia dagiti naglatlati a rebrebolber; daydi balasangda á kayatna kuma nga ibati ti kanion ti maysa, ta pagbalinenna nga anguyob, inda inungtan.

—“*¿Conservare etiam sperasti, perfida?*”¹³ ¡*Ipuúrmo!*

Ket intulunya ti inna panagpuor.

⁹ Nasarakak ti pamuspusan.

¹⁰ Dagiti iti ted a “regalo” hurakenda dagiti natangken a batbato.

¹¹ Ti naisurat iso ti saksi. Ti di maagasan ti agas, agasan ti landok; ti di maagasan ti landok, agasan ti apoy.

¹² Iti kamaudianan maudi a pamuspusan.

¹³ ¿Inuraymo nga idulin, dakes a tao?

Adda nakitana a maysa a daán a pagbasaán ket binasana ti naganna:

—“*Revoluciones de los globos celestes*” por Copérnico, ¡¡¡túi!
“*ite, maledicte, in ignem kalanis!*”¹⁴ —kinunana ket inpuruak-
na iti apoy. ¡Rebolusion ken Kopérniko! ¡Agtutuón a bas-
basol! No diak dumteng iti kaisuanna . . . La Libertad en
Filipinas (*Ti Wayawaya sadi Pilipinas*) Tata! ania ket a pagpag-
basaán dagituyen! ¡Ita apoy!

Ket naipuurda dagiti pagpagbasaan nga awan an-ania da, a
sinuratan dagiti tattao nga awan panagemda a dakes. Uray pay
ti pagbasaán nga agnagan iti “*Kapitan Juan*” bassit a pagbasaán
nga awan an-ania, saanna a naispal. Ni kasinsin a Primitivo
agpayso ti saona: dagiti nasingpet ikaruda ti basol dagiti ma-
nagbasol.

Kalpasan ti uppat wenno lima nga uras, iti maysa a tilla-
óng sadi Intramuros nasarsarita dagiti naár-aramid iti daydi nga
aldaw. Aduda a babbaket ken babbalasang a bayog, ngem ma-
balin pay la a yas-assawa, wenno annak dagiti agan-an-
nong, nakabatada, agpaypaypay ket agsuysuyaabda. Kadagiti
lallaki, a kas met kadagiti babbai, isuda a mangipakita kadagiti
gungunay dagiti sursuro ken naggapgapuanda, adda maysa
nga apo a nataenganen, bassit ket singkol iso a padpadayawan-
da unay, ket iso di met unay nadayaw kadagiti dadduma a
kasna ida itay laisen, a di pay kasáo.

—Pudno nga idi kua, diak maánusan dagiti praile ken guar-
dia sibil gapo iti kinadakes ti sursuroda, —kunkuna ti maysa
a babai a nalukmeg; —ngem ita ta makitak ti pagpaáyan ken
maar-aramidda, istay kayatko ti makiasawa iti uray siasinno
kadakuada. Siak ayatek ti Daga a nakayanakan.

—¡Kasta met ti kunak! —innayón ti maysa a nakuttóng;
—ilala pay ta awan daydi Gobernador a sinuktan toy agdama;
daydi inaa kuma dalusan ti Ili a kas maysa a *patena!*

—¡Ket maibos kuma amin a *pilibusterilio*.

—Adu pay la dagiti purpuro nga awan taona? ¿Apay a
dida ibelleng kadakuada amin dagiti indio a suplado? No siak
la kuma ti Kapitan Jeneral . . .

—*Senioras*, —Kinuna daydi singkol; —ti Kapitan Jeneral

¹⁴ “Panaggaraw dagiti bitbituen sadi langit,” aramid ni Copérnico. —¡ala,
nagunggan, inkay iti apoy ti dalikan!

ammuna ti annóngna; kas nangngegko, makapungtot unay, ta inna kan pay pinaglablabon iti ayat ni dayta Ibarra.

—¡Pinaglablabón iti ayat! —inulit daydi nakuttong, a nagpaypay a sipupungtot; —¡kitaenyoman ti kinaulpit dagiti indio! ¿Mabalin kad ngamin ida nga ibilang a kas taó? ¡Jesus!

—¿Ket ammuyo ti nangngegko? —sinaludsod ti maysa a soldado.

—¡Ala man! ¿Ania dayta? ¿Ania ti kunada?

—Dagiti tattao a patpatien, —kinuna daydi *soldado* iti letang ti nagpaiduma nga ulimek, —ipapatida nga amin daydi nasasao a panagpatakderna iti maysa a pagadalan, sarsarita galit laeng.

—¡Jesús! ¿Nakitayon? —kinuna dagiti babbai a namatin iti sarita.

—Daydi kunada a pagadalan, maysa la a pambar; ti kayatna a patakderen, maysa a “*fuerte*” mabalinda a pagsadirian no inkam ida gubaten . . .

—¡Jesús! ¡ania a kinadakesen! Dagiti la indio ti makabalina a makapanunot kadagita ingget takrot a panpanagem, —kinuna daydi nalukmeg. —No siak kuma ti Kapitan Jeneral, kitaenda kuma . . . kitaenda kuma . . .

—¡Kasta met ti kunak! —innayon daydi nakuttong a tinaliawna daydi singkol. —paibaludko kuma amin nga *abogadilio*, *klerigilio*, *agtagtagilako*, ket paibellengko ida wenno paipanawko ida *bajo partida de registro a daytay sin formación de causa*! ¡Ti dakes masapol a gabuten amin a ramotna!

—Ket kunada a ni daytay *pilibusterilio*, anak kan ti kastila! —kinuna daydi singkol nga awan ti inna kinita.

—¡A! ¡wen aya! —kinuna manen daydi nalukmeg a di mabalusingsing; —¡kanayon a dagiti laeng *memestiso*! ¡awan indio a makaawat iti *rebolución*! ¡Agtarakenka iti wak . . . agtarakenka iti wak! . . .

—¿Ammuyo ti nangngegko a masasaó? —sinaludsod ti maysa a *mestisa* a kasdi ti pinanggupedna kadagiti sarsarita. Ti asawa ni Kapitan Tinóng . . . malagipyo? ti akinbalay iti daydi intay nagsasalaán ken nangrabiyan idi piesta sadi Tondo . . .

--¿Daytay adda dua nga annakna a babbalasang? ¿ket, ania?

--¡Ti asawana napanna inikkan itay malem ti Kapitan Jeneral iti maysa a singsing nga agpateg iti sangaribo a pisos! Daydi singkol timmaliaw.

--¿Agpayso? ¿ket apay? —sinaludsudna, a nakasilsilap dagiti matmatana.

--Ti babai kinunana nga *aginaldo* iti *Paskua*.

--Saan pay nga agpaskua iti uneg ti makabulan!

--Mabuteng ngata a madalapos ti napigsa a tudo... —kinuna daydi nalukmeg.

Ket mapan agsalinóng, —innayon daydi nakuttóng.

--¡Ti panagpakawan a di masapol, panangipudno iti basol!

--Iso dayta ti kunak; intudukmo ti tammudom iti sugat.

--Masapol a kitaén a nalaing dayta, —kinuna a sipapanu-not daydi singkol; —mabutengak nga adda pusa a naipukok iti dayta.

--¡Pusa a naipukok, wen, dayta! iso kuma dayta ti sawek itay. —inulit daydi nakuttong.

--Uray siak, —kinuna met ti maysa, a sinublatna ti nagsáo; —ti asawa ni Kapitan Tinóng, naimot unay . . . ingganita, dina tay pay *rinegaluan* idinto ta nagyantay idiy balayda. Nō ti maysa a naimot ken naagom *mangiregalo* iti pateg ti sangaribo a pisos . . .

--¿Ngem, agpayso dayta? —sinaludsod daydi singkol.

Wen! ¡pudno unay! inbaga ken kasinsinko ti *nobiona*, nga *ayudante* ti Kapitan Jeneral... Ket ngannganik atapen a iso daydi pinagsingsing daytay inauna idi aldaw ti piesta. ¡Kanayon la a sipupunno iti brillante!

--!Maysa a magmagna a pagidayaán kadagiti laklakó!

--¡Maysa a pamayan tapno maiwarnak dagiti laklako a kas kadagiti dadduma a pampamayan! Iti kasta, saan a masapulen ti gumatang iti pagidayaán wenno mangupa iti paglakuan... Daydi singkol nagpambar ket pinanawanna ti tallaóng.

Ket kalpasan ti dua nga uras, idi ta matmaturog amin da-

giti tattaón, ado a taga Tondo ti immawat iti awis a inpan dagiti
sosoldado... Ti Turay saanna a mabalin nga annamungan
a dagiti tattao nga addaán mabalbalin ken sansanikua inda
maturog kadagiti balbalay a dakes ti pannakabantayda ket
saan a nalamiis idiy "*Fuerza de Santiago*" ken sabsabali pay
a balbalay a kukua ti Turay, ti pannaturog nataltalina-ay ket adad-
da a makapapigsa. Kadagiti napagasatan a naawis nairaman
met ni daksanggasat a Kapitan Tinóng.

AGASAWA NI MARIA CLARA

Ni Kapitan Tiago makaáy-ayat unay. Iti bayat dagiti naka-butbuteng nga aldaw, awan nakalaglagip kenkuana: saan a naibalod, saan a naipukok, saan a nasalsaludsudan, saan a napakpakatan iti "*makina eléktrika*", saan a naipadas iti kana-yon a pannakayuper dagiti saksaka kadagiti silsiled nga adda iti uneg ti daga, ken sabsabali pay a panusdusa nga am-ammo a nalaing dagiti tattao nga agkunkuna nga addaán sursuro. Dagiti gagayyemna, kunami ket di, *dagidi* gagayyemna *idi* (ta daydi tao naglikudannan dagidi gagayyemna a Pilipino nanipod idi, ti Turay inna inatap ida a dakes) nagsublida metten kadagiti balbalayda, kalpasan ti sumagmamano nga aldaw a "*panagbakasiónda*" "*kadagiti balbalay ti Turay.*" Ti met laeng Kapitan Jeneral ti nagbilin a pagtalawenda ida kadagiti balbalay a kukua ti Turay, ta iti pamanunutanna, saanda unay a maikari nga agnaéd kadakuada, a kasta unay a luksaw daydi singkol, ta kayatna kuma no agpaskua iti yan ti nabaknang ken nabuslon a yanda.

Ni Kapitán Tinóng nagawid iti balayna a masakit, nabessag, agebbal, — ti panagbakasionna saan a nasayaat, ket kasta unay a panagbaliwna, ta ita saan nga agsaón iti uray no maysa, ket dina payen kamag-anen ti asawana ken dagiti annakna, isuda nga agsasangit, agkakatawa, agsasaó ket kasda la agmauyungen gapo iti ragsakda. Daydi nakakaási a tao saan a rumuaren iti balayna tapno saan nga agpeggad a kumablaáw manen iti maysa a *pilibustero*. Uray ni kasinsinna a Primitivo, agraman amin dagiti sirsirib dagidi inauna, dina maákkalen iti adina nga agsao.

—*Crede, primo.*¹ —kunkunana;—no diak pinuuran amin a pappapelmo, binekkelda ti tengngedmo; ngem no pinuurak ku-

(1) Patiem, kasinsin.

ma amin ti balay, saanda a sinagid ti uray maysa la a buokmo. Ngem, *quod eventum, eventum; Gratias agamus Domino Deo quis non in Marianis Insulis es, camotes seminando.*⁽²⁾

Dagiti maár-aramid a kas ti naaramid ken Kapitan Tinóng saan a pagindiidammuan ni Kapitan Tiago. Daydi taó nalaos a yamanna, a dina ket ammo no asinno ti pudno a nakautanganna iti kasdi nga ayat. Ni ikit Isabel kunana a daydi, maysa a *milagro* ti *Birjen de Antipolo*, wenno ti *Birjen del Rosario* wenno ti *Birjen del Carmen*, wenno ti *Birjen de la Correa*; kenkuana, ti *milagro* saan a lumbes ditan. Ni Kapitan Tiago dina libaken ti *mi'agro*, ngem inna inayon:

—Patiek, Isabel, ngem saan ngata a ti laeng *Birjen de Antipolo* a maymaysa ti akinggapuan; dagiti gagayyem ko timmulungda ngata, iti manmanugangek, ni apo Linares, a kas ammunon, ang-angawenna pay ni apo Antonio Cánovas, daytay akin-retrato iti naikabil iti "*La Ilustración*", daytay isuna la nga ipalubusna a makita dagiti tattao ti kagudua ti rupana.

Ket daydi naimbag a tao dina mapedped ti isemna nga isem ti makaáy-ayat tunggal adda mangngegna a napateg a damag maipapan kadagidi a naár-aramid. Ket saan ngamin a rabrabak daydi. Mayar-arsaas a ni Ibarra, mabitay; a numan pay ado ti pagkurangan dagiti masapol a pammaneknek tapno madusaán, iti udina, adda nasarakanda a mamasingked iti nakaidarumanna; a dagiti mannakaáammo inpalawagda a ti ma-ar-aramid a pagadalan pudno a mabalin a pagbalinen a maysa "*Baluarte*" a pagyanan ti soldado a makigubat, nupay saan unay a nasayaát, a ta ania kad ti mabalin a urayen kadagiti nakuneng a indio. Dagitoy a masasao isuda ti mámagtalna ken mangpaisem kenkuana.

Kas ti panagsupadi ti panangipapan ni Kapitan Tiago ken ni kasinsinna, dagiti gagayyemda nagkadua a bingay da met; ti maysa, mamati iti *milagro*, ket ti maikadua kunana nga aramid ti Turay, nupay dagitoy naudi saanda nga ado. Dagiti mamati a *milagro* daydi, nabingbingayda met: ti sakristan mayor sadi Binondo, ti agiaklako iti kandela ken ti pangulo ti *kopradía* inda kan nakita ti ima ti Dios a pinanggunay ti *Birjen del Rosario*; ti insik nga agkakandela ken mangmangted kenkuana iti kandela,

(2) Ti nalpas, nalpasen. Agyamantay ken Apo Dios, ta dika adda sadi Puro Marianas nga agmulmula iti kamutig.

no mapan sadi Antipolo, kinunana nga agpaypaypay ket pagtig-tigergerenna ti sakana:

—*¡No siay osti gonggong; Miligen li Antipulo esi! Esi pueli mas kon tolo; no siya osti gonggong.*¹

Ni Kapitan Tiago ipategna unay daydi insik, nga agkunkuna a mammadles, mangngagas, kdmpy. Iti naminsan a inpaladanna daydi natay nga asawana, idi maikanem a bulan ti sikogna, inna inpadles:

—*¡Si esi no omele y no paktaylo, muje juete-juete!*⁽²⁾

Ket ni María Clara immay ditoy lubong tapno matungpal ti padles daydi sanglay.

Ni Kapitan Tiago, ngarod, tao a naánnad ken managbutbuenteng, saanna a mabalin nga alaen ti nakemna a nalaka a kas ni *Paris* a taga Troja; saanna a mabalin a kasta-kasta laeng a inna ipangpangruna ti maysa kadagidi dua nga Apo Santa María, gapo iti butengna a mapagurana ti maysa, iso a mabalin a mamataód iti nadagsen a banag. “*¡Annad!*, kunkunana; “*¡diket ita ti inna panagdadaelen!*”

Dagitoy ngata isuda ti panpanunutenna idi dimteng dagiti mangipapati a ti kasdi, utangna iti Turay: isuda da *dunia* Victorina, don Tiburcio ken Linares.

Ni *dunia* Victorina iso ti pannakangiawat dagidi lallaki ken iso pay metten, inna inbaga dagiti panagapan-apan ni Linares iti Kapitan Jeneral, ket naulit-ulit a insagidsagidna ti kinaimbag ti adda kabagyanna a “*de kategoria*”.

—*¡Na!* —kunkunana,—*como ezimos: el que a buena zombra ze acobija, buen palo ze le arrima.*³

—*¡Ba . . . baliktad, baket!*—inyanawa ti *doktor*.

Nabayag bassit nga aldawen a kayatna ti agsao a kasla taga Andalucía, babaen ti inna panangikkat iti “*d*” ken panangbalikas na a “*z*” iti “*s*”, ket toy awan siasinoman a nakaikkat iti ulona; umuna pay a paikkatna ti napakulot a pudósna.

—*¡Zi!*—sana inayon, a ni Ibarra ti tuduenna;—*eze lo tenia muy merezio; yo ya lo ije cuano le vi la primera vez: ezte ez un*

¹ ¡Di ka agang-ang-ang; ni Birjen de Antipolo dayta! Iso adado mabalina ngem amin dagiti sabsabali dika agang-ang-ang.

² No dayta saan a lalaki ket saan a matay, nalapsatto a balasang.

³ Awan! kas tay pagsasaomi: ti agkamang iti nasayaat a linong, makauray iti napigsa a pang-or.

*filibuztero. ¿Que te ijo a ti, primo, el General? ¿Que le haz icho, que noticiaz le izte e Ibarra?*⁴

Ket gapo ta makitana a ti kasinsinna mabayag a sumungbat, intuluyna ti nagsao, nga inturungna ti saona ken Kapitan Tiago.

—*Creame uzte, zi le conenan a muelte, como ez e esperar, zera por mi primo.*⁵

—*¡Seniora, seniora!*—inriri ni Linares.

Ngem iso dina inikkan iti kanitona.

—*Ay que ip!omático te haz güerto. Zabemos que erez el conzejero dei General, que no puee vivir zin ti . . . ¡Ah! Clarita, que placer e vertel!*⁶

Ni María Clara nagparang a sibebeessag pay laeng, nupay napipian ti inungaranna iti sakitna. Ti atiddag a buokna nasiglutana iti singdan a seda a bumalbag bassit. Nagkabla-aw a sia-álíka ka, nga immisem iti naliday, ket immasidag ken *dunia* Victorina a napan imimagep kas kadawyan.

Kalpasan dagiti kadawyan a sarsarita, intuloy daydi sinanandaluza:

*Venimoz a vizitaroz: oz habeiz zalvao graciaz a vueztraz relacionez?*⁷ —ket kinitana ni Linares a kasla adda kayat a sawen ti ikikitana.

—*¡Ni! Apo Mugna ti nangikaluya ken ama!*—insungbat ti balasang iti nainayad.

—*Zi. Clarita, pero el tiempo e loz milagroz ya ha pazao: no-zotroz loz españolez ecimoz; ezconfia e la Virjen y echate a corre.*⁸

—*¡Ba . . . ba . . . liktad!*

Ni Kapitan Tiago nga inggana idi saan pay a nakakanito a simmaó, inturturedna ti nagsaludsod, ket kasta unay a panangipasnekna nga immuray iti sungbatna:

—*No kasta, dunia* Victorina, patienyo a ti *Birjen* . . .

⁴ Wen; ni dayta kaikarianna unay; kunakon idi immuna a pannakakitak kenkuana ni daytoy, maysa a pilibustero. Ania ti sao kenka ti Jeneral, kasinsin? ¿Ania ti inbagam kenkuana? ¿Ania ti damag a inbagam kenkuana maipanggep ken Ibarra?

⁵ Patiendak, no inda bitayen. a kas inanamaen, maigapo ken kasinsin.

⁶ Ay, ania ket ti kinadiplomatikom nga agpasyon: Ammuni a sika ti mamalbalakad iti Jeneral, ammuni a saan nga agbiag no awán ka . . . !A! Clarita, ania a ragsak ti makakita kenkan!

⁷ Umaydakay sarungkarán; naispalkayo yaman pay kadagiti gagayyem yo!

⁸ Wen, Clarita, ngem dagiti al-aldaw dagiti milmilagro limmabasdan; dakam a kakastila kunami: dika agtaltalek iti Birhen ket tumarayka.

*Venimoz precisamente a hablar con V. e la "Virgen",*⁹
—insungbatna a sipapalimed ket intuduna ni María Clara; —*tene-*
*mоз que hablar e negocios.*¹⁰

Ti balasang naawatanna a rebbengna ti pumanaw; simmapol
iti pambar ket immadayo, a kimmapkapet kadagiti tugtugaw.

Dagiti nasasao ken nasarsarita itoy a panagsasangoda, napa-
laós a nagbaba ken nagkirmet, ket kaykayatmi a di saritaen. Uma-
nayan a ibaga nga idi nagpakadada, isuda amin siraragsakda, ket
idi kuan, kinuna ni Kapitan Tiago ken ikit Isabel:

—¡Paibagam idia*y ponda* nga agdadayatay no bigat! Inka
metten isagsagana ni María ta pagasawaentay iti mabiiit.

Ni ikit Isabel kinitana a sikikigtot.

—¡Makitamto! ¡Inton manugangtan ni apo Linares, mauli
ket maulugtanto dagiti amin a palpalasio; ap-apalandatanto, mat-
mataydanto amin iti apal!

Ket iso ti gaponan nga iti maikawalo nga uras ti rabii ito
sumuno nga aldaw, napurino manen ti balay ni Kapitan Tiago,
isuna laeng a ita, dagiti naaw-awis, bin-igda a kakastila ken in-
insik; kadagiti babbai, addada nayanak sadi Espania ken sadi
Pilipinas.

Sadiay, addada dagiti kaaduan dagiti am-ammotayo: ni Padre
Sibyla, ni Padre Salvi ken sabsabali pay a pransiskano ken domi-
niko; daydi lakay a teniente ti Guardia Sibil, apo Guevara, nga
adadda a nalidliday ita ngem idi; ti alperes a makapamenribo a
sarsaritaennan ti pannakigubatna, ket inna kitkitaen amin a tattao
iti ngatuen dagiti abagana, ta ipagarupna no maysa metten a
"Don Juan de Austria"; itan, *"teniente con grado de comandante"*;
ni De Espadania, iso a mangkitkita ito alperes a sidadayaw ken
sibubuteng ket inna likliklikan a kaperreng; ken ni *dunia* Vic-
torina a makalukluksaw. Ni Linares saan pay a dimteng, gapo
ta iso, tao a napateg, maiparbeng a maud-udi a dumteng ngem
dagiti dadduma: addada tattao a napalalo nagang-áng a no mau-
dida ito may:sa nga uras ito amin a banag, agbalinda a dadakkel a
tattao.

Iti yan dagiti babbai, ni María Clara iso ti sarsaritaenda:
daydi balasang inna ida kinablaáwan ken inawat a sidadayaw, a
dina ket napukaw ti naliday a lingayna.

⁹ Umaykam ngarod ket makisarita kadakayo maipanggep ito "Birjen".

¹⁰ Adda umaymi isarita.

—¡Psh!—kinuna ti maysa a balasang;—panangtangsitén . .

—Nalapsat met bassit;—insungbat ti maysa;—ngem ti mangas-
asawa kenkuana nabalinna kuma ti pimili iti sabali a nakur-
kurang bassit ti kinaáng-áng ti rupana.

—Ti balitok, *chika*; ti naimbag a lalaki a mailako.

Iti sabali a gunglo, kunkunada met:

—¡Maki-asawa, ita ta ti immuna a *nobiona* nganngani ma-
bitay!

—Dayta ti naganek annad; adda dagos a mangsukat.

—Inton mabalo . . .

Dagtoy a sarsarita nalabit a mangmangngeg daydi balasang,
iso a sirutugaw iti maysa a palangka, a mangur-urnos iti *sanga-
bandeja* a sabsabong, ta makita man dagiti im-imana a mamiger-
ger, bumsag ket namin-ado nga inna kagkagaten dagiti bibbig-
na.

Iti met yan dagiti lallaki, ti panagsasaoda, napigsa, ket kas
kadawyan, sarsaritaenda dagiti naudi a naar-aramid. Isuda amin
agsauda, pati pay ni don Tiburcio, ni laeng Padre Sibyla ti saan,
ta siuulimek iti nalais.

—Nangngegko a panawanyo ti ili, Padre Salvi?—sinaludsod
ti baro a teniente, iso a pinagbalin a naay-ayat ti baro a bituenna.

—Awan aramidek sadiayen; umayak agindegen nga agna-
nayon ditoy Manila . . . ¿ket, dakayo?

—Panawak met ti ili, —insungbatna ket inlintegna ti bagi
na; —Ti Turay masapulnak a mangidaulo kadagiti sosoldado a
mangunor kadagiti il-ili a mángdalos dagiti probprobinsia ka-
dagiti *piibustero*.

Ni Fray Sibyla inna kinita iti napardas manipod saka ingga-
na ulo, sana tinallikudan a naminpinsan.

—¿Ammokadin ti agpaypayso a banagen daytay *kabesilia*, ni
daytay *pilibusterilio*?—sinaludsod ti maysa nga *empleádo*.

—¿Ni Crisóstomo Ibarra ti kunayo? —sinaludsod met ti sa-
bali. —Ti lablabitna ken mainumo unay, mabitay a kas dagiti
pilibustero idi 72.

—¡Maibelleng!—kinuna a simamaga daydi lakay a teniente.

—¡Mailbelleng! ¡Maibelleng laeng! ¿Ngem, pannakaibel-
leng a inggana iti inggana!—kinuna dagiti dadduma a naggi-
giddan.

--No daydiay a bumaro,—intuloy ni Teniente Guevara, a timmek na ti napigsa ken naiget;—nagan-annad kuma bassit; no saan kuma unay a nagtaltalek kadagiti dadduma a tattao nga inna kinasinsinnurat; no dagiti pi-piskal dida kuma unay nalaing a mangiturong iti bagas dagiti sursurat, awan duadua a daydiay a bumaro inna kuma napalusutan.

Toy a palawag daydi lakay a teniente ken ti ayóg ti timekna pinagsiddaáwda iti napalalo dagiti agdengdenggeg, isuda a dida ammo ti inda isaó. Ni Padre Salvi timmaliaw iti sabali, nalabit tapno inna malisian ti naliday a ikikita kenkuana daydi lakay. Ni María Clara naibbatanna dagiti sabsabong ket saan a nakakuti. Ni Padre Sibyla, nga ammuna ti agulimek, kasla itay is-iso laeng ti makaámmo nga agsaludsod.

—¿Sursurat ti kunayo, apo Guevara?

--Sawek ti inbaga kaniak ti nangisakit kenkuana, iso a sipupudno ken si-aánep a nagtungpal iti annóngna. Malaksid dagiti sumagmamano a binbinnatog a di unay maáw-awatan, a insurat daydiay a bumaro iti maysa a babai kasangwanan ti ipapanna sadi Europa, binbinnatog a nakakitaán ti *piskal* iti gakat ken maysa nga ames iti Turay, ket iso inna binigbig nga agpaypayso a suratna, awan masarakan a pangidaruman kenkuana.

—¿Ket ti palawag daydi culisan sakbay ti ipapatayna?

--Ti nangisakit iti bumaro inna pinagbalin nga awan pategna, ta, kas palawag met la daydi tulisan, uray kaano man saan da a nakisasaó kenkuana, no di laeng iti maysa a tao nga agnagan iti Lucas, iso a kabusorna, kas napaneknekan; ket toy a taó nagbekkel, nalabit gapo iti pammabantot ti nakemna. Nalawlawagan a dagiti pappapel a nasarakan iti bangkayna saanda nga agpaypayso. ta ti *letra* da umad-adas iti *letra* ni apo Ibarra idi mai-kapito a tawen pay laeng, ngem saán a kapada ti *letrana* ita, iso a mangted iti atap a ti nagtuladanda iso ti surat a nangidaróm kenkuana. Maysa pay, ti nangisakit kenkuana kunana, a no ni apo Ibarra dina kuma binigbig ti surat, ado kuma ti nabalín a pinangispal kenkuana; ngem idi inna nakita, bimsag, napukawna ti bileg ti nakemna ket inna pinasingkeda amin nga adda iti daydi a surat.

--Kunayo itay,—sinaludsod ti maysa a pransiskano, a dayta a surat naiturong iti maysa a babai, ¿kasano ti idadatengna iti ima ti *piskal*?

Daydi teniente saan a simmungbat; kinitana iti apagbiit ni Padre Salvi, sa immadayo, ket inna tiniritir a sipupungtot ti natirad a murdong ti ub-ubanan a imingna, idi ta dagiti dadduma inda tinuloy ti nagsasarita.

—¡Makita dita ti ima ti Dios!—kinuna ti maysa;—uray pay dagiti babbai kagurada.

—Pinapuuranna ti balayna, ta inpagarupna nga iso ti pakaispalanna, ngem dina inpapan a ti ay-ayatenna, ti *babaina* iso ti mangimameg kenkuana, —innayon ti maysa a nagkatawa. —¡Nakem ti Dios! ¡Ni Santiago saluadanna ti Espania!

Idi met ta kasta, daydi lakay a soldado nagsardeng iti maysa kadagiti panagpagnapagnana ket immasideg ken María Clara, iso a si-aallingag kadagiti sarsarita, a di ket makakuti iti tugawna: iti sakaananna iso ti yan dagidi sabsabóng.

—Naánnad kay unay a balasang—kinuna kenkuana daydi lakay a teniente iti nainayad;—naimbag ti inaramidyo a nangted iti surat. . . iti kasta, mapasingkedan ti natalna a kasakbayanyo.

Ti balasang nakitana nga immadayo, a matana ti napamulengleng, ket kinagatna dagiti bibbibigna. Nagasat ta limmabas ni ikit Isabel Ni María Clara nabalinnana nga inggawid ti aruaten daydi baket.

—¡Ikit!--kinunana.

—¿Ania ti makuam?—sinaludsod toy, a nakigtot idi makitana ti rupa ti balasang.

—¡Itulnugdak iti siled ko!—indawatna ket nagbitin iti takiag daydi baket, tapno makatakder.

—¿Masakitka, anakko unay? Kasmó la napukaw dagiti tultulangmo. ¿Ania ti adda kenka?

—Maulawak . . . ti kaado dagiti tattao iti salas . . . ti kasta unay a silaw, . . . masapulko ti aginana. Ibagayo ken ama a maturugak.

—¡Nalamiiska! ¿Kayatmo ti itsá?

Ni María Clara, inwingiwingna ti ulona, rinipkanna a tinulbengan ti ruangan ti siledna ket iti kaawan ti pigsana, napasag iti datar, iti sakaánan ti maysa a ladawan, ket agan-anug-og a kunkunana:

—¡Ina, ina, ina!

Iti tawa ken iti ruangan a mapan iti bansag sumbrek ti lawag ti bulan.

Ti *músika* ituluyna ti agtugtug kadagiti naragsak a *balbalse*; dumanunda iti siledna dagiti katkatawa ken ti *run run* dagiti sarsarita; namin-ado nga immayabda iti ruangan ti siled ni amana, ni ikit Isabel, ni *dunia* Victorina, ni pay Linares, ngem ni María Clara saan a naggaraw: kasla anges ti agbugbugshot ti agruar iti barukongna.

Limmabas dagiti kanito; ti ragragsak iti panganan nagsardengdan, mangngeg ti panagsasalada, idi kuan, naibos ti kandela ket naiddep, ngem daydi balasang saan pay la a nagkir-ing, adda a sidadasay iti datar, ranraniagan dagiti sinsinamar ti bulan, iti sakaánan ti ladawan ti Iná ni Apo Jesús.

Nagin-inot a nagulimek ti balay, naiddep dagiti silsilaw; ni ikit Isabel immawag manen iti yan ti ruangan.

—¡Ala, nakaturog!—kinunana iti napigsa a timek;—gapo ta ubing ket awan pay la ti inna panpanunuten, maturog a kasla maysa a bangkay.

Idi awanen ti di nagulimek, ni María Clara bimmangon a siinayad ket inwarasna dagiti matmatana iti lawlawna, nakitana ti bansag, dagiti babassit a sapsapaw a kinalatkatan dagiti mulmula, a digusen ti naliday a lawag ti bulan.

—¡Natalna a kasakbayan!—¡Maturog a kasla maysa a bangkay!—indayamudumna iti nainayad a timek, ket napan iti bansag.

Ti pagilian matmaturog; isuna la a mangngeg saggaminsan ti danarudor ti maysa a lugan, nga aglasat iti rangtay a kayo iti rabaw ti karayan, a iti daydi waywayas ken natalna a danomna inna man aganninaw ti lawag ti bulan.

Daydi balasang intangadna dagiti matmatana sadi langit a kasta unay ti nakasinsin-aw a balbagna; inikkatna a sibabannayat dagiti singsing, ar-aritos, tudtudok ti buok ken ti sagaysayna, ket inna ida inkabil iti barikes ti bansag, ket kimmita iti karayan.

Maysa a bángka nga adda met a nailugan, ti nagsardeng iti sangladan nga adda iti tunggal balay iti igid ti karayan. Maysa kadagiti dua a lallaki a naglugan immuli iti agdan a bato, linayawna ti kabiti nga alad, ket kalpasan ti sumagmamano a darikmat, nangngegen dagiti padekpadekna nga umul-uli iti agdan ti bansag.

Ni María Clara nakitana a nagsardeng idi inna nailasin, ngem toy apagbiit laeng, ta daydi lalaki immasideg a si-inayad, ket idi

taltallo nga aksawen ti baetda iti balsang, nagsardeng. Ni María Clara simmanod.

—¡Crisóstomo!—indayamudumna, a sipupunno iti kigtot.

—¡Wen, siak ni Crisóstomo!—insungbat daydi bumaro, a timekna ti nadeggang;—maysa a kabusor, maysa a tao, nga adda panggapuanna a manggura kaniak, ni Elías, iso ti nangilusot kaniak iti pagbaludan a nangipurwakan kaniak dagiti gagayyemko.

Kadagitoy a sasao simmaruno ti ulimek a nakaladladingit; ni María Clara intamedna ti ulona ket binay-anna a nagtinnag dagiti dua nga im-imana.

Ni Ibarra intuluyna ti nagsao:

—¡Iti arpad ti bangkay daydi ina, insapatak a pagnam-ayenka, uray no ania ti gasat a kalak-amak! Nabalimo ti nagkurang iti daydi sapatam, iso, saan piman a iso ti inam; ngem siak, siak nga anakna, napateg kaniak ti lagipna, ket iti labés dagiti rinib-ribo a pegpeggad, immayak ditoy a umay mangtungpal iti daydi sapatak, ket ni gasat inna ipalubos a inka makasáo. María, saan tanto a masublian ti agkitan; ubing ka pay, ket nalabit nga ad-danto aldaw a panangidarom kenka ti pusom . . . umayko ibaga kenka, sakbay ti ipapanawko, a pakawanenka. ¡Ita, agbiagka a sigagasad ket *Dios ti agbati kenka!*

Ni Ibarra kinayatna ti immadayo, ngem daydi balasang inna inggawid.

—¡Crisóstomo!—kinunana;—ni Apo Mugna inbaunnaka nga umay mangispal kaniak iti pannakapukaw ti inanamak . . . denggennak, sanakto ukumen!

Ni Ibarra kinayatna ti naglusulus kenkuana a sisasam-it.

—Saannak a immay mangsingir kenka . . . immayak a mangted kenka iti talna.

—Diak kayat dayta a talna nga itedmo kaniak; siakto met laeng ti mangted iti talna. Sika ket innak laisen, ket dayta pananglaismo isunto ti napait uray pay ken patay ti lak-amek!

Ni Ibarra nakitana ti kaawan inanama ken ti tuok a mangdagensen iti daydi nakaka-asi a babai, ket inna sinaludsud kenkuana no ania ti kayatna.

—¡Kayatko a patiem a kanayon a inay-ayatka!

Ni Crisostomo immisem a sipapait.

—¡A! ¡sika agduaduaka man kaniak! ¡pagduaduaám man

toy pagayammo nanipod idi ububbingta pay, toy pagayammo nga uray kaano man saanna nga inlemmeng kenka ti uray la no maysa a panunotna!—kinuna iti ingget sakit daydi balasang. —¡Maawatanka! Inton maammuam ti biagko, ti naliday a pakasaritaán ti biagko nga inbisikda kaniak iti bayat ti innak panagsakit, inkanto maasi kaniak ket intono mapukaw dayta isemmo a mangted iti tuokko. ¿Apay, a dinak binay-an a natay iti ima ti awan ammona a nangagas kaniak? !Sika ken siak nagagasatta kuma!

Ni María Clara naginana iti apagbiit, sana intuloy:

—¡Sika kinayatmo a kasta, sika nagduaduaka kaniak, pakawanennak daydi inak! Iti maysa kadagiti natuok a rabrabii nga innak pinalabas idi masakitak, maysa a tao ti nangikissi-im kaniak iti nagan ti napaypayso nga amak, ket inna inparit kaniak ti ayatmo... ¡malaksid no ti pudno nga amak met laeng inna pakawanen ti dakes a inka kenkuana inaramid!

Ni Ibarra simmanod ket kinitana a sikikigtot ti balasang.

—Wen, —intuluyna; —daydi tao kinunana kaniak a dina mabalin a ipalubos ti panagasawata, ta ti pusona inna kenkuana iparit, ket iti kasta, mapilitto a mangiwaragawag iti palimed, ket dakkel kuma a kibor ti inna pinataód, ta ti pudno nga amak iso ni . . .

Ket inyarasaásna iti lapayag daydi bumaro ti maysa a nagan a kasta unay nagbaba ti timekna, ta ni laeng Ibarra ti nakangngeg.

—¿Ania kuma ti innak aramiden? ¿Innak kuma inpatli a gapo iti ayat ko ti lagip daydi ina, ti dayaw ti tulis nga amak, ken ti naimbag a nagan ti pudpudno nga amak? ¿Nabalinko kuma nga inaramid ti kasta a sika met laeng dinak linais?

—Ngem, ¿adda pakakitaán? ¿adda pakapnekan? ¡Masapol ti pakapnekan!—kinuna ni Crisóstomo a sipipigerger.

Daydi balasang adda innalana iti barukongna a dua a surat.

—¡Addagitoy dua a sursurat daydi ina, dua a sursuratna idi agbabbabawin, idi madagensenan ti pusona, idi ta addaák a sikogona! Alaem, basaem ida ket makitamto nga iso, daydi ina, innak inlunod ket kinalikagumanna ti patay ko . . . ¡iti patay ko a banbanneg la nga inkagkagumaan ni ama babaen dagiti ado nga

ag-agas! Dagitoy a sursurat nalipatanda ida iti balay a nagyananna, daydi tao inna ida nasarakan ket inna indulin, ket isuna la nga inna ida inted kaniak no isukatko kadakuada daydi suratmo... tapno pakapnekan, kinunana, a saanak a maki-asawa kenka no saan a umannamóng ti pudno nga anak. Nani-pod idi adda da kaniakon, a naisukat iti daydi suratmo, nariknak ti lamiis iti pusok. Inpatlika, inpatlik ti ayat ko . . . ¿Ania kad ngamin ti saan nga aramiden ti maysa nga anak gapo iti inana a nalpasen a natay ken gapo kadagiti dua nga am-amma-na a sibibiag pay? ¿Atapek kadi aya idi ti inda pangipaayan iti daydi suratmo?

Ni Ibarra nakigtot. Ni María Clara intuluyna:

—¿Ania kad pay ti mabati kaniak? ¿nabalinko kuma aya nga inbaga kenka no siasinno ti amák nabalinko kuma aya nga inbaga kenka nga inka agpakawan kenkuana, idinto a kasta unay a rigrigat ken tutuok a inpalpalak-amna idi amam? ¿nabalinko kuma aya nga inbaga kenkuana a pakawanennaka? ¿nabalinko kuma aya nga inbaga kenkuana a siak, anaknak, idinto a kasta unay a panangikagumaanna iti ipapatay ko? ¿Isuna la a nabati kaniak ti innak panagitured, ti innak panangitallimeng iti palimed, ken ti matay nga agsagsagaba iti tuok! . . . ¿Ita, pagayari ko unay, ita ta ammunon ti nakaladladingit a biag ni nakaáy-ay-ay a Maríam, inka pay la isman iti dayta nalais a isemmo?

—¡María, maysa ka a *santa*!

—Nagasatak, piman ta patiennak . . .

—Nupay kasta,—innayon daydi bumaro, a binalbaliwanna ti timckna,—nangngegko a makiasawaka . . .

—¡Wen!—inyanug-og daydi balasang;—ni ama dawatenna kaniak ti kasta a panagpatli . . . iso innak inay-ayat ket innak pinarang-ay idinto ta saanna nga annóng, bayadak kenkuana toy a utang, tapno mapatalgedan ti talnana babaen toy baro a panna-kikabagyanna, ngem . . .

—¿Ngem?

—Diakto lipaten daydi sapatak a panagtaginayunko kenka.

—¿Ania ti panpanunutem nga aramiden?—sinaludsod ni Ibarra a kasna kinayat a binasa dagiti matmatana.

—¡Ti kasakbayan nalidem ket ti pagtungpalan kinabbuyutan

ti sipnget! diak ammo no ania ti innak aramiden; ngem ammuem a siak maminpinsan nga agayatak, ket no awan ayat, awanto ti siasinno a mangikot kaniak, uray kaano man. Ket sika, éania met ti banagem?

—Maysaak la a nakalibas . . . tumalawak. Kalpasan ti sumagmamano a kanito, inton madagtaán ti panawko, María. . .

Ni María Clara iniggamanna ti ulo daydi bumaro ket pinetpetanna kadagiti im-imana, namin-ado nga inna inagka-agkan dagiti bibbibigna, inna inarakop, idi kuan, inkella-atna nga inyadayo kenkuana, ket.

—¡Inkan, inkan!—kinunana;—¡inkan, Dios ti kumuyog kenka!

Ni Ibarra inna kinita a nakasilsileng dagiti matmatana, ngem idi inna pinatulduan, immadayo a kasla nabartek, maibasingbasing . . .

Linayawna manen ti kabiti nga alad ket limmugan iti bángka. Ni María Clara, a nagsadag iti barikes ti bansag, inna kinitkita daydi immadayo.

Ni Elías inikkatna ti kallugongna ket nagtamed kenkuana iti nauneg.

PANAGANOP ITI DANAW

—Denggenyo, apo, ti nabalabalak nga aramiden,—kinuna ni Elías, a sipapanunot, idi madamada nga agturturong sadi San Gabriel. “Inkayto ita ilemmeng iti balay ti maysa a gayyemko idiy Mandaluyong; yegkunto kadakayo amin ti pirakyo a nais-palko ken inkalik iti puon ti baliti, iti nalmeng a tanem daydi apoyo a lakay; panawanyunto ti ili”...

—¿A mapan iti sabali a daga?—insengngat ni Ibarra.

—Ta inkay agbiag a sitatalingenngen kadagiti matda pay nga al-aldaw ti panagbiagyo. Addada gagayyemyo sadi Espania, baknangkayo, mabalinyunto a gun-uden ti pannakapakawanyo. Ngem uray ania ti mapagpagteng, ti sabali a daga kadakayo nasaysayaát ngem toy kabukbukudantayo.

Ni Crisóstomo saan a simmungbat; nagpanunot a si-uulimek.

Iti daydi a kanito, dimtengda iti karayan Pasig ket ti bangka rinugyanna a sinurong ti ayos. Iti rabaw ti rangtay ti Espania adda madama nga lumasat a nagkabayo ket adda nangngeg a napaót ken na-aweng a sultip.

—Elías,—insungbat ni Ibarra;—ti kinadaksanggasatyo a nag-gapo kadagiti ap-appok, namindua nga inispalyo ti biagko, ket saan la a naimbag a nakem ti utangko kadakayo, ngem reb-bengko pay a isubli ti kukuayo. Ipatigmaáño kaniak a innak agyan iti sabali a daga, no kasta, ngarod, umaykay makikuyog kaniak ket agbiagtayto a kas dua nga agkabsat. Ditoy, daksanggasat kay met.

Ni Elías pinagkutina a sililiday ti ulona, ket simmungbat:

—¡Saan a mabalin! Agpayso a saanko a mabalin ti agayat ken agbiag a sigagasat ditoy ilik, ngem mabalinko ti agtuok ken matay iti sidongna, ket nalabit pay a gapo kenkuana: adda la sangkabassit a maited dayta. ¡Kayatko a ti kinadaksanggasat ti ilik, iso met ti kinadaksanggasatko, ket tangay saan a natay a pinagsinggalot ti maymaysa a natakneng a panunot, tangay saan

nga agpitik dagiti puspuso tayo iti maymaysa a nagan, innak kad langen, maitipon kadagiti kakailiak iti kinadaksanggasat mi a sangapada, innak kad langen makipagsangit kadakuada gapo kadagiti tutuokmi, ket maymaysa kad langen a rigat ti mangimameg kadagiti puspusomi amin!

—No kasta, ¿apay, ngarod, a ibalakadyo kaniak a tumalawak?

—Gapo ta iti sabali a disso mabalinyo ti agbiag a sigagasat, ket siak saan, gapo ta dakayo saankay a nayanak nga agrigrigat, ket gapu ta inkayto guraen ti iliyo, inton dumteng ti aldao a panagbalinyo a daksanggasat gapo kenkuana; ket ti pananggura iti Ili a nakayanakan, iso ti kadadaklan a kinadaksanggasat.

—¡Saan kay a nalinteg kaniak!—kinuna ni Ibarra a sipapait; —malipatanyo nga apaman la ta nakadatengak ditoy ilik, inpaáyko ti bagik a nangsapol iti pagimbaganna...

—Dikay kuma malukluksaw, apo, saan kay a babalawen: ngamin kuma no amin dagiti tattao mabalindakay a matulad! Ngem siak saan kay a dawaten iti di mabalin, ket saan kay kuma a malukluksaw no kunak a dayta pusoyo innakay allilawen. Inayatyo ti Iliyo, ta kasta ti insuro kadakayo daydi nagan-annak kadakayo; inayatyo, ta iti sidongna iso ti yan ti ayatyo, iso ti yan dagiti kukkukuayo, iso ti naglabasan ti kinaubingyo, amin nga adda is-ismandakayo, ti Iliyo awan inaramidna kadakay a killo; inayatyo a kas panangayat iti amin a mamagasat kadatayo. Ngem inton napanglawkayon, mabisbisinan, makamkamat, ken idarom, ilako dagiti kakailiany met laeng, itinto dayta nga aldaw, inkayto paglikudan ti bagiyo, ti Iliyo a nakayanakanyo, amin a tattao.

—Dangrandak dagiti sasaoyo,—kinuna ni Ibarra, a nakaluk-saw.

Ni Elías intamedna ti ulona, nagpanunot ket simmungbat:

—Kayatko a pukawen ti inkay pannakaállilaw, apo, ken iliklik iti maysa a naladingit a kasakbayan. Lagipenyo daydi innak kadakayo pannakisarita iti daytoy met la a bangka ken iti lawag daytoy met la a bulan, makabulan itan, sumurok wenno kumurang; idi, sigagasatkayo. Ti dawat dagiti awanan gasat saan idi a simnek kadakayo; diyo intaltalek dagiti as-asogda, ta asog idi dagiti agdadakes a tattao; adadda a dinengngegyo dagiti kabusorda, ket numan pay kasano a sasao ken dawdawatko, nagyankay iti abay dagiti mangimammameg kadakuada, ket dakay

idi ti paggapuan ti panagbalinko a dakes a tao wenna ti innak panangbaybay-a a patayendak gapo iti innak panagtungpal iti maysa a napateg a sao. Ni Apo Mugna dina inpalubos, ta daydi lakay a pangulo dagiti tutulisan natay . . . ¡Maysa a bulan ti limmabas ket itan, sabali ti panunotyon!

—Agpayso ti saóyo, Elías, ngem ti man tao ngamín, maysa a parsua a mayay-ayos; idi, sibubulsekak, siluluksawak, ¿ammok ket di? Ita, ti dakes a innak napasamak lineksabna ti abbóng dagitoy maimatak; ti kinawaywayas ken dagiti rigrigat a linaklak-amko iti pagbaludan, isuda ti nangisuro kaniak; ita, makitak ti nakaal-alingget a letteg a mangdadael itoy a Ili, iso a kimpet iti lasagna ket dumawat iti maminpinsan a inna pannakaikkat. ¡Isuda linuktanda dagiti matmatak, inpakitada kaniak ti sugat ket pilitendak nga agbalin a dakes a tao! Ket tangay kinayatda, agbalinakto a *pilibustero*, ngem pudpudno a *pilibustero*; ayabakto amin dagiti daksanggasat, amin dagiti makarikna iti uneg ti barukongda nga adda puso nga agpitpitik, dagidi nangibaón kadakay kaniak idi . . . ¡saan, saanakto a dakes a tao, uray kaanom, saan a dakes, ngem naimbag ket di ti makidangadang gapo iti daga a nakayanakan! Datayo, iti bayat ti tallo gasot a tawen, intay kadakuada inggayat ti ima tayo, intay dimmawat kadakuada iti ayat, intay tinarigagayan ida a ninagan iti kabsat, ¿ania ti inda insubad kadatayo? Indatay nagsasawan ken nagang-angawan; ket inda pay kadatay inpawil uray pay ti galad ti kinataó tayo. ¡Awan Dios, awan inanama, awan kinatao; awan sabali nga adda no di laeng ti kalintegan ti pigsa!

Ni Ibarra sipupungtot; amin ti bagina a mamigpigerger.

Limmabasda iti sango ti Palasio ti Jeneral ket inpagarupda nga agkutkuti ken aggargaraw dagiti agbantay.

—¿Natakuatandan san ti itatalawyo?—indayamudom ni Elías. —Agiddakayo, apo, ta gaburankay iti ruot, ta lumabastayto iti asideg ti *Polborista*, ket ti *sentinela* mabalin a dillawenna ti kinaduatayo.

Daydi bángka, maysa kadagitay naingpis ken naillet a kinungkungan a kayo a saanda nga aglasat ngem lumiasda iti rabaw ti danom.

Kas inpakaunan ni Elías, ti *sentinela* inna pinasardeng ket sinaludsudna no adinno ti naggapuanna.

—Sadi Manila, napanak nangipan iti ruot kadagiti uk-ukom ken ku-kura, —insungbatna, a tinuladna ti ayóg dagiti taga Pandakan.

Maysa a sarjento ti rimuar ket inammukudna ti naaramid.

—¡Sulóng! —kinuna toy; —ibagak kenka a saanka nga umaw-awat iti iluganmo ita bángkam, uray siasinno; adda maysa a balod a nakatalaw. No matiliwmo ket yegmo kaniak, ikkan-kanto iti nasayaát a gungguna.

—Naimbag, apo; ania ti pagilasinan kenkuana?

—*Nakalebita* ket agsao iti sao ti kastila: jagannadka a!

Daydi bangka immadayo. Ni Elías intaliawna ti rupana ket nakitana ti *sentinela* a sitatakder iti igid.

—Madadaeltay iti sumagmamano a kanito, —kinunana a si-inayad; —rebbengtay ti sumbrek iti karayan Beata, tapno kas laák taga *Penia-Pransia*. Inkayto makita ti karayan a dinaniwan ni Francisco Baltasar.

Ti Ili matmaturog a lawagan ti bulan. Ni Crisóstomo timmakder a nangsiddaáw iti nalaos a talna ti Nakaparsuaán. Ti karayan, nailet, ket dagiti ig-igidna, a nasimpa, namulaánda iti ruot nga amgid.

Ni Elías intapuakna ti nagyan iti bangka inti igid ket nangala iti maysa a tekken ket nangaón iti babaen dagiti ruruot iti bayon nga awan nagyan. Intuluyda ti naglasat.

—Dakay ti akinkukua iti nakem ken iti kasakbayanyo, apo, —kinunana ken Crisóstomo, iso a siuulimek. —Ngem no ipalubusyo, kunak kuma kadakayo: Kitaenyo a nalaing ti inkay aramiden, inkay rubruban ti gubat, ta adda pirak ken uloyo, ket iti mabiit, inkayto makasarak iti ado a taktakiag, ta aduda dagiti malukluksaw. Ngem, iti daytoy bakal a inkay irugi, dagiti adadda nga into agsagaba, isudanto dagiti awanan sanggir ken awanan basol. Dagidi met la rikrikna a namilit kaniak itay napan a bulan a immay kadakayo nagdawat iti pannakabalbaliw ti agdama a kasasaád, isuda met la dagiti mangiduron kaniak ita nga agkuna kadakayo nga agpanunutkayo. Ti Ili, apo, saanna a mapanpanunot ti sumina iti Espania: awan sabali a dawatenna no dila sangkabassit a wayawaya, linteg ken ayat. Surutendakayto dagiti malukluksaw, dagiti dakes a tattao, dagiti napukawanen iti inanama, ngem ti Ili saánto a rumaman. Marirukayo no

iti pannakakitayo a nasipnget amin, kunayo ket di a ti Ili napukawna ti inanamana. Ti Ili matuukan, marigatan, wen, ngem aguray pay laeng, mamati, ket santo la tumakder, inton mapukawnan ti anosna, nalawag a pannaó, inton kayat dagiti agturturay, iso nga adlayo pay laeng a maaramid. Uray siak, saan kayto a suruten; uray inton kaanomán, saanakto a kumamang kadagita maudi a pampampusuan, no adda pay met la ket makitak a inanama kadagiti tattao.

—¡No kasta, innakto nga uray awankayo!—insungbat ni Crisóstomo Ibarra a nagduyusen ti nakemna.

—¿Iso dayta ti pudpudno a nakemyo?

—¡Pudpudno ket is-isuna, saksik ti lagip daydi ama! Siak saanko a baybay-an a leksabenda a di maibales ti talna ken gasatko, siak, nga awan sabali a tinarigagayak no di ti imbag, siak, a innak nagraeman amin ket innak intured amin gapo laeng iti ayatko iti maysa a relijion a managinkukua, gapo laeng iti ayatko iti Daga a nakayanakak. Kasano ti inda pinangsubad kaniak? Indak inpuruak iti pagbaludan a naiduma ti kinadakesna ket inda pinanggep a pinagbalin a dakes a babai ti ay-ayatek, ti babai nga asawaek. ¡Saan, ti diak ibabales, maysa a nadagsen a basol, maysa man a mangaboloy kadakuadan nga agaramid iti saan a nalinteg! ¡Saan, maysa a kinarakrot, maysa a kinakapoy ti panagunnoy ken panagsangit, no adda dara ken biag, no iti pammag-sasao ken iti panangkarit mainayon ti pangab-abi! Innakto ayaban dayta Ili nga awan ammona, innakto ipakita kenkuana ti kinamarigrigatna; saanna a rebbeng a panpanunuten nga addada agkakabsat; isuna la nga addada *lobo* nga agsakbab, ket innakto ibaga kenkuana nga iti dayta a pannakaimameg, tumakder ket makirupir ti agnanayon a kalintegan ti tao a manggun-od iti wayawayana!

—¡Ti Ili nga awan basolna isunto ti agsagaba!

—¡Naim-imbag! ¿Mabalindak a itulod inggana iti bantay?

—!Inggana iti dikay nasalinteg!—insungbat ni Elías.

Rimuarda manen iti karayan Pasig. Pasaray da agsasaó, iti adu a banbanag a saan a nasken dagiti inda sarsaritaen.

—¡Santa Ana!—indayamudom ni Ibarra;—ammuyo dayta a balay?

Iti daydi, lumabasda iti balay a pagpapaingan dagiti jesuita.

—¡Ado nga al-aldaw a naragsak ken nagasat ti innak pinalpalabas dita! —inyasog ni Elías. —Idi agad-adalkami, binulan a umaykam idi... iso di kas laák met kadagiti dadduma: adda kukuak, adda balayko, dardarepdepek idi ket parparmataek ti maysa a kasakbayan. Kadagidi nga al-aldaw a innak met sarsarungkaran daydi kabsatko iti dayta asideg a kolejio; ikikkannak idi iti aramid dagiti im-imana... adda idi kumuykuyog kenkuana a maysa a pagayamna, maysa a nalibnos a balasang. Amin daydi, limmabas a kasla tagainep.

Nagulimekda inggana iti dida nakagteng sadi Malapad-nabato. Dagiti naglasaten iti rabii iti karayan Pasig, iti maysa kadagiti datdatlag a rabii nga igayat ti Pilipinas, no daytay ti bulan ibukbukna manipod iti nakatartarnaw a langit ti nakalidliday a sam-it; no daytay dagiti sipsipnget inda abbungan ti kinakaka-asi dagiti tattao ket ni ulimek, inna depdepen dagiti nakirmet nga aw-aweng ti timekda; no daytay awan sabali nga agsao no di ti Nakaparsuaán, dagita inda maawatan dagiti panpanunuten dagidi dua nga agtutubo.

Sadi Malapad-nabato, ti *karabinero* makasugsugel, ket idi makitana nga awan nagan iti bángka, ket awan mabalinna nga alaén, kas nabayag a kadawyan ken ruamda, iti daydiay a pagbantayan, binay-anna ida a limmasat.

Ti *Guardia Sibil* sadi Pasig kaskasdi met nga awan ti atap na, ket saanda a naán-ano.

Mangrugi nga aglawagen idi dumtengda iti danaw, a sitatalna ken sitatalinaay a kas la dakkal unay a sarming. Ti bulan kumapkapuyen ti lawagna ket ti Daya lumablabbagan iti apagapaman. Iti adayo bassit, adda nasirpatda a maysa a banag a di pay la unay mailasin, iso a mangin-inot a umas-asideg.

—Ti barangay ti *Guardia Sibil* iso daydiay umay,—indayamudom ni Elías; —agiddakayo ta abbungankayo kadagitoy baybay-on

Ti barañgay adadda a lumawlawag iti panangkita ket mailasin.

—Agturong iti nagbaetan ti igid ken datayo,—kinuna ni Elías a nagdanag.

Ket inin-inutna a binaliwan ti pagturungan ti bangkana, a kas la mapan sadi Binañgunan. Iti napalalo a kigtotna, nadlawna a ti barangay baliwanna met ti turungenna, ket maysa a timek ti umaw-awag kenkuana.

Ni Elías nagtukeng ket nagpanunot. Ti igid, adayo pay laeng, ket iti mabiit, ma-abutto idan dagiti palpaltog dagiti adda iti barangay. Kinayatna ti nagsubli iti karayan Pasig: ti bangkana nakarkarting ngem ti barangay. ¡Ngem, dakes a gasat! maysa met a bangka ti aggapo iti Pasig, ket makitan a sumilsilap dagiti *kapkapasete* ken *baybayoneta* dagiti *guardia sibil*.

—¡Natiliwdatayon!—indayamudumna ket bimsag.

Kinitana dagiti nabaneg a taktakiagna ket idinto ta inna napanunot ti kakaisuna a natda a mabalinna nga aramiden, rinugyanna ti naggaód a inpakatna amin a pigsana a nagturong sadi Puro Talim. Iti daydi, sumingsingisingen ti init.

Ti bangka napardas ti panagliasna; ni Elías nakitana, iti rabaw ti barangay, a balbaliwanna met ti turungenna, dagiti sumagmamano a tattao a sitatakder a mangpaypayapay kenkuana.

—¿Ammuyo ti mangiturong iti maysa a bangka?—sinalud-sudna ken Ibarra.

—¿Wen apay kadi?

—Gapo ta nalpastay a napukawen no diak tumapuak iti danom ket innak ida yaw-awan. Isuda indakto kamaten, nalaingak a lumangoy ken bumasat . . . yadayukto ida kadakayo, ket makaammukayon a mangispal iti biangyo.

—¡Saan, agbatikayo ta intay ida sarangten!

—Banbannog, awan igam tayo, ket kadagiti palpaltogda indatayto papatayen a kasla tumaytayab a babassit.

Iti daydi a kanito, adda nangngeg a *chiss* iti danom a kasla nagtinnag a banag a napudot, ket sinaruno a dagos ti uni ti paltog.

—¿Makitayo? — kinuna ni Elías, ket indissuna ti gaód iti uneg ti bangka. —Agkitatayto no *Nochebuena*, iti yan ti tanem daydi apoyo a lakay, Ispalenyoy ti biangyo!

—¿Ket dakayo?

—Ni Apo Mugna innak inispal kadagiti daddadakkel pay a pegpeggad.

Ni Elías inuksubna ti badona; maysa a bala ti naikkat kadagiti im-imana, ket dua nga uni ti paltog ti nangngeg. Di ket naan-ano, pinetpetanna ti ima ni Ibarra, iso a siidda iti uneg ti bangka; timmakder ket nagtapuak iti danom, a inna induron iti sakana daydi bassit a bangka.

Adda nangngeg nga ado nga ikkis, ket iti nabiit, iti adayo bassiten, timmaód ti uló daydi bumaro a kasla itay umanges, sa nagpukaw man met la a naigiddato.

—¡Sadiay, adda sadiay!—inyikkis ti ado a timek, ket simmagawisiw manen dagiti balbala.

Daydi barangay ken daydi maysa a bángka inda kinamat: maysa nga apagdillaw a ugis ti mangilasin iti nalasatanna, ket kanayon a maádaywanna daydi bangka ni Ibarra, nga agtatapaw a kasla nabaybay-an. Tunggal itaód daydi aglanglangoy ti ulona tapno umanges, paltugan dagiti *guardia sibil* ken dagiti adda iti barangay

Ti panagkamat mabayag; ti bangka ni Ibarra adayon, daydi aglanglangoy asidegen iti igid, limlima pulo ñgagpa ti kaadayonan. Dagiti aggagaód nabannugdan, ngem ni Elías nabannog metten, no manen, inna itaód ti ulona ket sabali ti inna pangiturungan a pangyaw-awanna kadagiti mangkamkamat kenkuana. Saanen a ipatuldo daydi manglilipot a ugis ti turungen ti aglanglangoy. Kamaudiananna unay, nakitada iti asideg ti igid, a baet ti sangapulo ngagpa, pimmaltugda . . . idi kuan, napalabas ti ado a kanito; awan nagsubli a nagparangen iti natalna ken waywayas a rabaw ti danaw.

Kalpasan ti gudua ti uras, maysa kadagiti aggagaód ti nagku-na nga adda nakitana a dara iti danom, asideg iti igid, ngem dagiti kakaduana iwingiwingda dagiti ul-uloda a kasda kayak a ibaga a mabalin a wen, mabalin met a saan.

AGPUDNO NI PADRE DAMASO

Barengbareng ti pannakabunton iti rabaw ti maysa a lami-saán dagiti napateg a sagsagot a maigayat kadagiti agasawa; uray dagiti *birbriliante* a naikabil kadagiti *estuche* a *tersiopelo* a balbag, uray dagiti naburdaán a pinpinia, uray dagiti luplupot a seda, saanda a maawis ti ikikita ni María Clara. Daydi balasang mingmingminganna a dina ket makita ken mabasa ti pagiwarnak a nangipadamag iti ipapatay ni Ibarra, a nalmes iti danaw.

Pagammuanen, nadlawna a dua nga ima ti nangappot kadagiti matmatana ken nanengngel kenkuana, sa maysa a timmek a naragsak, ti timmek ni Padre Dámaso, a nagkuna kenkuana:

—¿Asinoak? ¿asinoak?

Ni María Clara limmagto iti tugawna ket kinitana a sikikigtot.

—Tontika, ang-ang, ¿nakigtutka, aya? ¿Saannak a ur-urayen, e? A ket, naggapuak sadi probinsia nga umay tumabuno iti panagasawam.

Ket inasitganna a siisem iti isem ti maka-ay-ayat, inggayatna ti imana tapno agepen ti balasang. Ni María Clara imadani a sipipigerger ket inyasidegna a sidadayaw ti ima daydi praile kadagiti bibbibigna.

—¿Ania ti makuam, María? —sinaludsod daydi pransiskano, a napukawna ti naragsak a isemna ket napnuan iti danag; —ti imam nalami-is, bumsagka?... masakitka, anakko unay?

Ket ni Padre Dámaso inna inawid a sidudunggo unay, nakadungdungo a di ket naipagarop nga addaán iti kasdi a rikna, iniggumanna dagiti dua nga im-ima ti balasang ket inna nagsaludsudan kadagiti matmatana.

—¿Awan panagtalek mon itoy *padrinom*? —sinaludsudna iti kasla ayog ti mangbabalaw; — ala, agtugawka ditoy, ket ibagam kaniak dagiti sagbabassit a paglukluksawam kas aramidmo idi ubingka pay a bassit, no dumawatka idi iti allid nga aramidem a sinantataó. Ammumon a kan kanayon a inay-ayatka... saanka nga inung-ungtan, uray kaanoman . . .

Ti timek ni Padre Dámaso saan a nagubsangen ket kasta unay naglailo ti ayogna nga agsao. Ni María Clara nagsangit.

—¿Agsangitka, anakko, ¿ania ti pagsangitam? ¿Nagapakay ken Linares?

Ni María Clara inapputna dagiti laplapayagna.

—¿Awan kayatko a denggen maipanggep kenkuana . . . ita! —inyikkis daydi balasang.

Ni Padre Dámaso inna kinita a napnuan sidda-aw.

¿—Dimo kayat a italek kaniak dagiti palpalimedmo? ¿Saanko aya nga inkagkagumaán a kanayon a tinungpal amin, uray dagiti kababassitan a kinaykayatmo?

Daydi balasang inkitana kenkuana dagiti matmatana a namsek iti lua, pinnerrengna iti nabayag bassit, sa nagsangit iti napait.

—¿Dika agsangsangit a kasta, anakko unay, ta dagita luluam indak dangran! Ibagam kaniak dagiti tutuukem; ¡makitamto no kasano ti panagayat kenka toy *padrinom*!

Ni María Clara immasideg kenkuana a sibabannayat, nagparintumeng iti saka-ananna, sana ingngato nga inkita kenkuana ti rupana a nadigos iti lua, ket kinunana iti nainayad nga apaman la ta nangngegna:

—¿Ay-ayatendak pay met laeng?

—¿Anakko!

—No kasta, ngarod . . . ¡igagayo ni ama ket dikay patpatuluyen ti pannaki-asawak!

Ket ti balasang inna inbaga kenkuana daydi naudi a pagnagsaoda ken Ibarra, ngem inulimekna ti maipapan iti pali-med ti pannakayanakna.

Ni Padre Dámaso apaman la ta namati iti nangngeganna.

—¿Idi sibibiag pay, —intuloy ti balasang, —rantak idi ti makidangadang, aguray, agtalek! Kayatko idi ti agbiag tapno innak la mangngeg dagiti masasao gapo kenkuana... ngem

ita ta pinataydan, ita, jawan gapo ti pagbibigyan ken pag-rig-rigatakon!

Inna inbaga ti kasdi, a sibabannayat, si-inayad, sitatalna, saan a naglua.

—Ngem, ang-ang, ésaan a mamenribo a nalalaing ni Linares ngem . . . ?

—Idi adda pay a biag, nabalinko kuma ti naki-asawa . . . rantak idi ti agtalaw iti kalpasanna . . . ¡ni ama awan sabali a kalikagumanna no di laeng ti inna pannakikabagyan! Ita, ta nalpas a natayen, awan uray siasinno man ti mangnaganto kaniak nga asawana . . . Idi adda pay a biag, nabalinko pay kuma ti nagbalin a dakes, nabati kuma kaniak ti liwliwa a makaammo nga iso adda pay a biag ket nalablabit a innak met malaglagip; ita, ta nalpasen a natay . . . ti kombento wenna ti tanem.

Ti ayog daydi balasang nalaós piman a nagbileg, ta napukaw man ti ragsak iti rupa ni Padre Dámaso, ket nagpanunot.

—¿Napigsa unay aya ti ayatmo kenkuana? —sinaludsudna nga istay dina mabalikas dagiti sasaona.

Ni María Clara saan a simmungbat. Ni Fray Dámaso in-tamedna ti ulona iti barukongna ket nagulimek.

—¡Anakko unay! —kinunana, a timekna ti mapugsapugsat; —pakawanennak, ta pinagbalinka a daksanggasat, a diak ket am-ammo. Siak innak pinanpanunot ti kasakbayam, kinayatko nga agbiagka a nanam-ay, nagasat. Kasano kadi nga innak inpalubos a makiasawaka iti maysa a taga ditoy, ket diak kayat a makitaka nga agbalin nga asawa nga awanan nam-ay, ken ina a daksanggasatan? Saanko a nabalina a naikkat ita ulom ti ayatmo, uray inpakatko amin a pigsak a simmupiat; awan ti diak inaramid a labes gapo kenka, gapo laeng kenka. No kuman na-asawanaka, iti kalpasanna, inka kuma sangsangitan ti kasasád ni asawam, nga awan la ti dina pakaidadanesan. nga awan man ket mabalinna a pagsarapa; no nagbalinka kuma nga ina, inka kuma sangsangitan ti gasat dagiti annakmo: no inka ida paádalán, isaganam ida iti naliday a kasaktayau; agbalinda kuma a kabusor ti Relijión, ket inka kuma ida makita a mabitay wenna maipanaw ditoy; no baybay-am ida a di masursuruan, inka kuma ida makita a matag-

tagabo ken maidaddadanes! ¡Diak nabalin a inannugutan ti kasta! Iso ti gapon na nga insapulanka iti maysa a mangasawa kenka a makabael a mamagbalin kenka a maysa a nagasat a ina dagiti anak nga agbilin ket saan nga agtungtungpal, annak a manusa ket saan nga agrigrigat . . . Ammok a daydi gayyem a kinaubingam, naimbag, inayatko met a kas di amana, ngem innak ida ginura nanipod idi nakitak a isuda ti mangted iti kinadaksanggasatmo, gapo ta ayatenka, ayatenka a kas Dios ko, ayatenka a kas panagayat iti maysa nga anak; awan sabali nga ayatko no di ti ayatmo; nakitaka a dimmakkel; ket awan mapalabas a darikmat a di sika ti panpanunutek sika ti tagtagainpek; sika laeng ti kakaisuna a ragsagkko. . .

Ket ni Padre Dámaso nagsangit a kasla maysa nga ubing.

—Ala wen, ngarod, no ayatendak, didak pagbalinen a daksanggasat inggana iti inggana; iso, awan a biagen, ¡kayatko ti *agmonja!*

Daydi lakay insadagna ti musingna iti imana.

—¡Agmonja, agmonja! —inulit-ulitna. —Saanmo nga ammo, anakko unay, ti biag, ti palimed, nga aglelemmeng iti likudan dagiti kabkabiti ti konbento, ¡sika saanmo nga ammo! Nagperribo a kaykayatka a kitkitaen a daksanggasat ditoy lubong ngem iti uneg ti *konbento*. . . Ditoy, dagiti as-asogmo adda makatimod; sadiay awanto ti sabali a makangngeg kenka no di laeng ti kabiti a didingna. . . ¡Nalibnuska, nalibnuska unay, ket saanka a nayanak nga agpaáy kenkuana, saanka a nayanak nga agbalin nga asawa ni Kristo! Patiennak, anakko unay, dagiti al-aldaw punasenda amin a di mangan-ano; itinto kalpasanna, inkanto malipatan, agayatkanto, ket ayatemto ni asawam. . . ni Linares.

—¡Wenno ti konbento, wenno . . . ni patay! —inulit ni María Clara.

—¡Ti konbento, ti konbento, wenno ni patay! —inyasog ni Padre Dámaso. —María, lakayakon, saan a mabayagen ti kaáddak a mangsalsaluad kenka ken ti pay met talnam. . . Pumilika iti sabali, sumapulka iti sabali nga ayat, sabali a bumaro, uray siasinno, ngem saan la ket di a ti konbento.

—¡Ti konbento, wenno ni patay!

¡Dios ko, Dios ko! —inyikkis daydi padi, ket inabbu-

nganna ti rupana kadagiti im-imana; —Dusaennak, ala wen!
ngem igagam toy anakko!...

Sana tinaliaw daydi balasang ket kinunana:

—¿Kayatmo ti agmonja? Ala wen, agmonjakanto; diak
kayat a matayka.

Ni María Clara iniggamanna dagiti dua nga im-imana;
kinepkepanna ida, inagepna ida a sipaparintumeng:

—¿*Padrino, padrino!* —inulit-ulitna.

Ni Fray Dámaso pimmanaw, iti kalpasanna a sililiday, si-
dudumog ken sisasaibbek.

—¿Dios, Dios, agpayso nga addaka, ta manusaka! Ngem,
siak kad ti dusaem ket dika sugaten ti awanan basol, isala-
kanmo kad ti anakko!

TI "NOCHEBUENA"

Sadi ngato, iti bakras ti bantay, iti sibay ti maysa nga ubog, adda nga aglemlemmeng iti nagbabaetan dagiti kaykayo ti maysa nga abóng, a dagiti tedteddekna, puon ti kayo a killo-killo. Iti rabaw ti atepna a panaw, kimmalatkak a kasta unay rukbosna ti karabasa a nagulgulan kadagiti bungbunga ken sabsabong; iti uneg ti balay, ado dagiti naibitbitin a sarsara ti ugsa, bangngabangnga ti alingo, dagiti dadduma, atitiddag dagiti sa-saóngda. Sadiay iso ti pagtaengan ti sangabubungan a tagalog, nga agan-anop ken mangaykayo.

Iti linóng ti maysa a kayo, daydi lakay agar-aramid iti sagad a i-it ti niog, adda met maysa a balasang a mangilag-laga kadagiti ip-iplog ti manok, daldalayap ken natnateng. Dua nga ubbing, maysa a lalaki ken maysa a babai, addada nga agay-ayam iti abay ti sabali nga ubing, a nabessag, naliday, dadakkel dagiti matmatana ket nauneg ti panagkitkitana, situ-tugaw iti puon ti kayo a natuang. Ti nakuttong a rupana, intayto bigbigen a iso ti anak ni Sisa, ni Basilio, a kabsat ni Crispín.

—Inton umimbag ta sakam, —kunkuna daydi ubing a babai kenkuana, —agay-ayamtayto iti linemmengan, siakto ti inina.

—Umaykanto kumuyog kadakami a sumang-at iti tuktok ti bantay, —innayon met daydi ubing a lalaki, —uminumkanto iti dara ti ugsa a naperresan iti dalayap ket lumukmegkanto, ket isurukanto a lumagtulagto kadagiti batbato nga agpaparang ti murdongda iti karayan.

Ni Basilio umis-istem a sililiday, kitaenna ti sugat ti sakan, sana ikita dagiti matmatana iti init a kasta unay nagsayaát ti panagraniagna.

—Ilakom dagitoy sagsagad, —kinuna daydi lakay iti daydi

balasang, —ket gumatangka iti isangpetmo kadagiti addim, ta Paskua ita.

—¡Rebentador, rebentador ti kayatko! —inpukkaw daydi ubing a lalaki.

—¡Siak, maysa nga ulo ti abalbalayko a sinantataó! —in-yikkis met daydi ubing a babai, ket iniggamanna ti duana-ig ti kabsatna.

¿—Ket, sika, ¿ania ti kayatmo? —sinaludsod daydi lakay ken Basilio.

Toy timmakder a kasta unay rigatna ket immasideg iti lakay.

—Apo, —kinunana, —¿agpayso kadi a nasurok a nakabulanko a nagsakit?

—Nanipod idi nasarakandaka a sidadasay ken sipupunno iti sugat, dua ti limmabasen a bulan; ipagarupmi idi a matayka . . .

—Ni Apo Mugna ti bumales kadakayo, apo; dakami, nanglawkam unay! —insungbat ni Basilio; —ngem tangay ita, Paskua, kayatko ti mapan sadi ilimi, ta innak kitaen ni ina ken tay adik. Nalabit, sapsapulendak.

—Ngem, barok, dika pay naimbag, ket ti ilim adayo; sa-anka a makagteng sadiay inggana iti tengnga ti rabii.

—¡Uray kadi, apo. Ni ina ken ni adingko nalabit a silaladingitda unay ita; kanayon a tawen nga agtitipunkami no dumanon daytoy nga aldaw . . . itay napan a tawen, nagsidakam iti ikan dakam a tallo... ni ina nagsangsangit ngata a nangsapsapol kaniak.

—Saanka a dumanon a sibibiag iti ili, barok! —Inton rabii, agsidadayto iti manok ken pindáng nga alingo. Dagiti annako indakanto sapulen inton sumangpetda nga aggapo iti talon . . .

—¡Aduda dagiti annakyo, ket ni ina, dudduduakami, a bungana; nalabit, pagarupenna a natayakon! ¡Inton rabii, kayatko nga ¡kkan iti maysa a ragsak, maysa nga *aginaldo* . . . maysa nga anak!

Daydi lakay nariknana a naglua dagiti matmatana, inpáyayna ti imana iti ulo daydi ubing, ket kinunana a si-isnek:

—¡Kas kala lakay! Ala, inka, inka sapulen ni inam, inka ited ti aginaldo . . . ni Apo Mugna, a kunam; no naammuak kuma ti nagan ti ilim idi, napanak kuma idi masakitka. Ala, inka, ngarod, anakko, ni Apo Mugna ken ni Apo Jesús isuda ti mangkuyog kenka. Ni apukok a Lucía kuyugennakanto inggana iti dayta masungad a ili.

—¿Apay? inkan- —sinaludsod daydi ubing a lalaki. —Sadiay baba, addada sosoldado, ado unay ti birkog. ¿Dika kayat a kitaen dagiti *rebentadorko*? ¡Pum purumpum!

—¿Dika kayat ti makilinnemmengan? —sinaludsod met daydi ubing a babai; ?napadasamon ti naglemmeng naminsan? ¿Pudno nga awan kasayaátan ngem ti inda kamaten, sa aglemmeng?

Ni Basilio immisem; innalana ti sarukodna ket kinunana a nakalua dagiti matmatana:

—Agsubliakto daras; ikuyugkunto tay adik, makitayunto ket kaay-ayamyunto; kadakdakkkelmo.

—¿Agpilpilay met a magna? —sinaludsod daydi babai; —no kasta, pagbalinenminto nga in-ina iti piko-piko.

—Dina kam liplipatan, —kinuna daydi lakay; —alaem daytoy pindáng nga alingo ta itedmunto ken inám.

Dagidi ububbing kinuyugda inggana iti talaytayan a kawayan a naikabil iti rabaw ti karayan a napegges ti ayosna.

Kinibin ni Lucía, ket idi kuan, saan ida a nakitan dagiti ububbing.

Ni Basilio nakarting ti pagnana, nupay kasdi a sibabaredbed ti sakana.

.....

Ti Amian sumagawisiw, ket dagiti agindeg sadi San Diego mamigergerda iti lammín.

Nochebuena, nupay kasta, ti ili sililiday. Uray la kuman mavsa a parol a papel ti adda a naibitin kadagiti tawtawa, awan ringgor kadagiti balbalay a mangipakdaár iti ragsak a kas kadagiti sabsabali a tawtawen.

Iti *entresuelo* ti balay ni Kapitan Basilio, addada nga agsarsarita iti abay ti maysa a tawa, ti Kapitan ken ni don Filipino (ti

dakes a napasamak ti naudi iso ti namaggayyem kadakuada), ket iti met sabali a tawa, addada nga agtatamdag ni Sináng, ni kasinsinna a Victoria ken ni nalibnos a Iday.

Ti bulan, agbanatabát iti Daya, mangrugi a tumangkayagen ket inna raniagan dagiti ul-ulep, kayakayo ken balbalay, a dagiti an-anniwanda, atitiddag ket datdatlagda.

—Saan a bassit a gasatyó ti inkay pannakapalusot kadagitoy nga al-aldaw! —kinuna ni Kapitan Basilio ken Don Filipo; —pinuuranda dagiti pagpagbasaáño, wen, ngem dagiti daduma, ad-ado pay ti napukawda.

Maysa a babai ti immasideg iti tawa ket kimmita iti uneg ti balay. Dagiti matmatana nakasilapda ket ti rupana nakakutkuttong, ti buokna siwawakray ket kuso-kuso: ti bulan iso ti mangted iti datdatlag a langana.

—¡Ni Sisa! —kinuna a nasdaáwan ni Don Filipo, sana kinita ni Kapitan Basilio idi ta immadayo daydi agmauyong.

—¿Di met adda aya idi iti balay ti maysa a mangngagas? —sinaludsudna; —naágasanen?

Ni Kapitan Basilio immisem iti napait.

—Ti mangngagas nagbuteng a idarumda a gayyem ni Don Crisóstomo, ket inna pinagtalaw. Ita, adda manen nga agwalang-walang, agmauyong a kas met la idi, agdandaniw, saan nga agaramid iti dakes ket agyan iti bakir . . .

—¿Aniada pay dagiti naár-aramid iti ili nanipod idi napanawanmi? Ammok nga adda baro a kura tayo ken baro nga alperes . . .

—¡Nakakigkigtot daydi nga aldaw, dagiti tattao agsanudda! —indayamedom ni Kapitan Basilio, a panpanunutenna ti nalabes. —Kitaenyo, iti sumuno nga aldaw daydi pannakaitalawyo, nasarakanda a natay ti sakristan mayor, a naibitin iti bubungan ti balayna. Ni Padre Salvi linadingitna unay ti ipapatayna ket innalana amin a pappapelna. ¡A! ni pilósopo Tacio natay metten ket naitabon iti kampo-santo ti sángray.

—¡Asi pay ni Don Anastasio! —inyasog ni Don Filipo; —¿ket dagidi pagpagbasaanna?

—Pinuuran dagiti nasingpet a tattao, nga inpagarupda nga iti kasdi nga aramidna, maayatan ida ti Dios. Awan nabalinko

a naispal, uray la kuman dagiti pagpagbasaán ni Cicerón... ti gobernadorsilio awan inaramidna a pinangtiped.

Isuda a dua nagulimekda.

Iti daydi a kanito, nangngeg ti naliday ken naladingit a daniw ti agmauyong.

—?Ammom no kaano ti panagasawa ni María Clara? — sinaludsod ni lday ken Sináng.

—Diak ammo, —insungbat toy; —adda inawatko a suratna, ngem diak kayat a lukatan, iti butengko a makaámmo. ¡Asi pay ni Crisóstomo!

—Kunada a no saan a gapo ken Linares, binitayda ni Kapitán Tiágo éania, ngad, kuma ti aramiden ni María Clara? —kinuna ni Victoria.

Maysa nga ubing ti limmabas nga agpilpilay; agtartaray, nga agturong iti plasa, a paggapuan ti daniw ni Sisa. Iso ni Basilio. Daydi ubing nasarakanna ti balayda a nabaybay-an ket marmarban: ka!pasan dagiti ado a panagsalsaludsod, isuna la a na-ammuanna a ni inana, agmauyong, ket adda nga agwalangwalang iti ili: no maipanggep ken Crispín, awan nakai-baga kenkuana iti uray la no maysa a sao.

Ni Basilio tinilmunna dagiti luluana, linemmesna ti ladingitna ket inna sinapol ni inana a di payen naginana. Dimteng iti ili, inna sinalsaludsod, ket daydi daniw sinugatna dagiti laplapayagna. Daydi awanan gasat pinedpedna ti pigenger dagiti saksakana ket kinayatna ti nagtaray a napan pa-arakop ken inana.

Daydi agmauyong pinanawanna ti *plasa* ket napan iti sa-ngo ti balay ti baro nga alperes. Ita, a kas met la idi, adda maysa nga agbantay a soldado iti ruangan, ket adda met maysa nga ulo ti babai a sitatamdag iti tawa, ngem saanen a daydi *Medusa*, maysa a balasitang pay laeng; ti sao nga alperes ken ti sao a daksanggasat saanda nga agpadpada.

Ni Sisa, inrugina ti nagdaniw iti sangwanan ti balay, a sikikita iti bulan, nga adda nga agin-indayon a kasta unay libnosna iti balbag a langit iti baet dagiti ul-ulep a kasla balitok. Makitkita ni Basilio, ngem dina maitured ni inana; ti umasideg, ket ur-urayenna ngata piman a pumanaw sadiay; agpagnapagna iti bangir ken bangir ti lansangan, ngem likliklikanna ti umasideg iti kuartel.

Ti babai nga agtatamdag iti tawa dengdenggenna a sipapasnek ti daniw ti agmauyong, ket inbilinna iti agbantay a soldado nga inna paulien.

Ni Sisa, idi makitana nga asitgan daydi soldado ken idi mangngegna ti timekna, nagtaray a sipupunno iti kigtot, ket ammo ni Apo Mugna no kasano ti pegges ti panagtaray ti mayasa nga agmauyong. Ni Basilio inna sinurot, ket iti butengna a dina masiputan, nagtaray met ket inna nalipatan ti sakit dagiti saksakana.

—¡Kitaenyo kad ti panangkamat dayta ubing iti daydiay agmauyong! —kinuna a nakapungtot ti maysa a babaunen a babai nga adda iti lansangan.

Ket idi makitana a dina la ingga-an a kamkamatan, pimmidot iti bato ket inbakalna kenkuana a kinunana:

—¡Ni! ¡ania ket ti pannakairananan a sigagalot ti aso!

Ni Basilio nariknana nga adda nagdisso iti ulona, ngem intuluyna ti nagtaray a dina ket intaltalek. Dagiti as-aso inda taulan, dagiti ganganso agi-iriakda, addada tawtawa nga aglukat, a tamdagan dagiti nausisa, addada met agrikep gapo iti butengda nga adda man gulon.

Dimtengda iti ruar ti ili. Ni Sisa, rinugyanna nga *inin-inayad* ti panagtarayna; adayo ti namanawannan iti mangkamkamat kenkuana.

--Ina! —pinukkawanna idi inna nailasin.

Ti agmauyong, apaman a nangngegna ti timek, sinublianna manen ti nagtaray.

—¡Ina, siak! —inpukkaw daydi ubing, a napukawnan ti inanamana.

Ti agmauyong dina mangngegen, ti anakna sursurutenna a kasta unay ti angsabna. Nalabasandan dagiti minulmulaán, ket asidgdan iti bakir.

Ni Basilio, nakitana ni inana a simbrek iti bakir, ket simrek met. Dagiti lanlanot, dagiti kaykayo a babassit, dagiti sisiitan a ruruot ken dagiti agruruar a ramramot dagiti kaykayo isuda ti mangabbéng iti panagtarayda nga agpadpada. Daydi anak sursurutenna piman ti anniniwan ni inana, a pasaray lawagan dagiti sinsinamar ti bulan iti nagbabaetan dagiti kay-

kayo ken sangsanga. Iso daydi ti nalmeng a bakir a kukua dagiti nagan-annak ken Ibarra.

Daydi ubing namin-ado a naitigtigkol ken naitektekleb, ngem bumangon, dina marikna ti sakit; amin ti kararuana adda kadagiti matmatana, a sursurutenda daydi ay-ayatenna a langa.

Linusatda ti waig a nakasamsam-it ti anasaás ti ayosna; dagiti sisiir dagiti kawkawayan, a natintinnag iti pitak iti igid, maipurpurisda kadagiti silalamulamo a saksakana: Ni Basilio saan nga agsardengen a mangikkat kadakuada.

Iti napalalo a siddaáwna, nakitana ni inana a nagturing iti kasamekan ket simbrek iti daydi ruangan a kayo, a rikep ti tanem daydi lakay a kastila, iti puon daydi baliti.

Ni Basilio kinayatna met ti simbrek, ngem ti ruangan nagrikep. Ti agmauyong inna idurduron ti rikep ti ruangan kadagiti nakatultulang a taktakiagna ken iti ulona a nakuso-kuso dagiti bubuokna, nga inpakatna amin a pigsana, tapnon matengngelna a siririkep.

—¡Ina, siak, siak, siak ni Basilio nga anakyo! —inpukkaw daydi uting a napaksuyan ket naidasay.

Ngem, ti agmauyong saanna a pinaluklukan; insekkadna iti dagó dagiti saksakana ket kasta unay a pigsana a mangidurduron iti rikep ti ruangan.

Ni Basilio dinanugdanugna ti ruangan, pasaray ti ulona ti imaluna, ti ulona a nadigos iti dara, nagsangit, ngem nagbannog laeng. Timmakder, a kasta unay rigatna, kinitana ti kabiti nga alad, ta kayatna a kalay-aten, ngem awan met makitana a mabalinna a pagbatayan. Idi ta kasta, linawlawna, ket nakakita iti maysa a sanga daydi nakabutbuteng a baliti a naisanggala iti sanga ti sabali a kayo. Kimmalay-at: ti ayatna nga innak agpataod man iti nakaskasdaaw, ket nagalla-allatiw kadagiti sangsanga inggana iti di nakapan iti daydi baliti, ket nakitana ni inana nga idurdurunna pay laeng iti ulona ti rikep ti ruangan.

Ti rippi-is dagiti sangsanga nadlaw ni Sisa; timmaliaw ket kinayatna ti timmaray, ngem ti anakna, a nagtinnag iti daydi kayo, inna inapungol ket inna pinunno iti agek, idi kuan, napaksuyan ket napukawna ti riknana.

Ni Sisa nakitana ti musing ti anakna a nadigos iti dara; indumugna ti bagina kenkuana, dagiti matmatana kasda kayat ti lumsot, miningminganna ti rupana, ket daydi nabessag a langa winagwagna dagiti napaturog a ur-urat ti utekna; adda kasla maysa a rissik a rimmusing iti lagipna, nabigbigna ti anakna, nagikkis, ket napasag iti rabaw ti naidasay a bagi ti anakna, inna inarakop ket inna inagka-agkan.

Daydi ina ken daydi anak saanda a nakagaraw nga agpadpada...

Idi nagsubli ti rikna ni Basilio, nakitana ni inana nga awan angesnan. Inawaganna, binalikasna dagiti kasasam-itan a nagnagan, ket idi ta makitana a saanen a umanges ket di metten agkismay, timmakder, napan iti waig a nangala iti danom a inkabilna iti binalisungsong a bulong ti saba ket inna inwarsi iti rupa ni inana. Ngem daydi agmauyong saan a naggarawen, dagiti matmatana nagkanayunda a nagkidemen.

Ni Basilio, inna kinita a sikikigtot; indennana dagiti laplapayagna iti puso ni inana, ngem daydi nakuttong ken nalaylay a barukong nalamiisen ket daydi puso saan nga agpitiken: inpátayna dagiti bibibigna kadagiti bibibig ni Inana ket awanen nadlawna a sang-aw. Daydi daksanggasat inarakupna ti bangkay ket nagsangit iti napait unay.

Ti bulan nakaliblibnos ti panagraniagna sadi langit, ti pupoy agkalkallautang nga agsensennaáy, ket iti babaen dagiti ruruot agdandaniw dagiti kurkuriat.

Daydi a rabii ti napalalo a lawag ken ragsak dagiti ado nga ububbing, a iti napudot a sidong ti balayda inda rambakan ti piesta a kasasam-itan kadagiti laglagip, ti piesta a manglagip iti daydi immuna nga ikikita a siaáyat ti langit iti daga; daydi a rabii, rabii a kadagiti amin a balbalay a kristiano inda agpapangan, aggiinom, agsasala, agdadaniw, agkakatawa, aggaáyam, agginayan-ayat agginnagek... daydi a rabii, kadagiti il-ili nalamek, maysa a nakaskasdaaw unay kadagiti ububbing, agraman ti kayo ti saleng a magulgulan kadagiti silsilaw, sinantataó, kankankanen kada sinanbalbalitok, iso kitaen a mapurpurar dagiti nabukel a matmata a pakaisarmingan ti kinaldos, daydi a rabii, awan man sabali nga igayatna ken Basilio

no di ti inna pannakaulila. ¿Ammo kadi? Nalabit, iti balay ni naulimek a Padre Salvi, aggaáyam dagiti ububbing, nalabit a idandaniwda:

Ti *Nochebuena* umay,

Ti *Nochebuena* pumanaw . . .

Daydi ubing nagsangit ket nagsaibbek iti nakana, ket idi inna intangad ti ulona, adda nakitana a maysa a lalaki iti sangona, iso a mangpalpaliw kenkuana a siuulimek. Daydi saan nga am-ammo a tao sinaludsudna kenkuana a siinayad:

—¿Sika ti anakna?

Daydi ubing intangedna ti ulona.

—¿Ania ti rantam nga aramiden?

—¡Itabon!

—¿Iti kampo-santo?

—Awan kuartak, maysa pay, saan ngata nga ipalubos ti kura.

—¿No kasta, ngarod. . . ?

--No kuman kayatdak a tulungan. . .

—Nakapuyak unay, —insungbat daydi saan nga am-ammo a tao, a nangin-inot a naidasay iti daga, nga inna insarapa dagiti dua nga im-imana; —si-susugatak . . . dua nga aldawen a diak makapangpangan ken makaturturog. ¿Awan immay ditoy ita a rabii?

—Daydi tao sipapanunot a nangkitkita iti makaited gagar a langa ti ubing.

—¡Denggem! —intuluyna ti nagsao, a timekna ti adadda manen a kimmapo; —matayakto met ngatan kasangwanan ti idadateng ti bigat . . . Iti kanikadua pulo nga aksaw manipod ditoy, iti baliw ti waig ado ti kayo a sibubunton, inka ida alanen, buntunem ida ditoy, ikabilmunto dagiti bangbangkaymi iti rabaw, inkanto ida abbungan, sa kanto arunan, parangrangem a nalaing inggana iti agbalinkam a dapo . . .

Ni Basilio sititimod.

—Itinto kalpasanna, no awanto ti sabali nga umayen . . . agkalikanto ditoy, adunto ti masarakam a balitok . . . ket kuamto ida amin. ¡Agadalka!

Ti timek daydi saan nga am-ammo a tao umadadda a saan a maawatan.

—Inka alaeñ dagitay kaykayo. . . kayatka a tulungan.

Ni Basilio immadayo. Daydi saan nga am-ammo a tao intaliawna ti rupana sadi Dayá ket indayamudumna a kasla naglualo:

—¡Matayak a diak man makita ti bannawag nga agraniag iti daga a nakayanakak...! ¡dakay a makakita, inkay ala kablaáwan . . . diyo liplipatan dagiti naidasay iti bayat ti rabii!

Intangadna dagiti matmatana sadi langit; dagiti bibbibig-na naggarawda a kasla adda inda tinanimitim a kararag, idi kuan, intamedna ti ulona ket naidasay a nain-inot iti daga . . .

Kalpsan ti dua nga uras, ni *crmana* Rufa napan iti bansag ti balayda nga agidamros, kas aramidna iti kanayon a bigat no mapan makimisa. Daydi mananglualo a babai timmaliaw iti asideg a kabakiran ket nakitana nga adda napuskol nga asok nga agpangpangato; pinagkuribetbetna dagiti kidkidayna, ket iti nasantuan a pungtotna, kinunana:

—¿Asino ngata daydiay *ereje* nga agkaingin iti aldaw ti piesta? ¿Iso ti gapon na nga ado ti dakes a dumdumteng! ¡Padasem ti mapan sadi Purgatorio, ket kitaem no aunenka sadiay, *salbaje!*

PANUNGPALAN

Agsipod ta aduda pay laeng dagiti adda a sibibiag kadagiti intay nasarsarita, ket gapo pay met ta dimi nasurutanen ti nagpuk-pukawan dagiti dadduma, saan a mabalin ti mangaramid iti maysa a pudpudno a panungpalan toy a sarita. Iti pagimbagan dagiti tattao, inkam kuma amin ida papatayen a si-aayat manipod ken Padre Salvi ket agpatingga ken *dunia* Victorina, ngem saan a mabalin. . . jagbiagda! tangay ti Ili, ket saan a datao, ti mamakpakan kadakuada. . .!

Nanipod idi simbrek ni María Clara iti konbento a napan nagmonja, ni Padre Dámaso tinalawannan ti ili ket napanen nagan sadi Manila, a kas met ni Padre Salvi, iso nga inggana iti di makauray iti pagobispuanna, mamín-ado a mapan mangaskasaba iti simbaán ni Santa Clara, nga iti konbentona, adda napateg a takemna. Saan a napalabas ti ado a bulan, ni Padre Dámaso immawat iti bilin ti M. R. P. Probinsial a mapan agkura iti maysa a probinsia nga adayo unay. Saritaenda a napalalo a ladingitna iti kasdi, ta iti sumuno nga aldaw, nasarakanda a natay iti siledna. Addada nagkuna a natay, ta bimmukno ti dara iti ulona, dagiti dadduma kinunada met a natay a binatibat, ngem ti *doktor* inukasanna amin a duadua, ta pinalawagna a natay a naklaát.

Awan ngata kadagiti mangbasbasa kadakami ti makailasinen ken Kapitan Tiágo, no inna makita. Idi linawas laengen ti bilangen sa sumbrek ni María Clara nga agmonja, nalausanna ti nagkapoy ti nakemna, ket nangrugi metten a nagkuttong ken nagliday iti napalalo, sipapanimmin a kanayon ket awanen pagtalkanna, kas ti daydi binay-anna a gyyem, ni dak-sanggasat a Kapitan Tinóng. Apaman a nagrikep dagiti ruangan ti konbento, inbilinna iti daydi saan a maliwliwaán a kasinsinna, ni ikit Isabel, nga ummungenna amin a kukukua daydi anakna ken daydi natay nga asawana, ket mapa-

nen agyan sadi Malabon wenna San Diego, ta manipod idin, iso kayatnan ti agmaymaysa nga agbibig. Nagsugal iti *liampo* ken pallot iti nalabes unay, ket nangrugi metten a nagsusop iti apian. Saanen a mapan sadi Antipolo ket saan metten nga agpapaimisa; ni Dunia Patrocinio, daydi baket kasinsinnallina, rinagsakna unay a si-singpet ti panagballigina, ket agurok metten no manarimaán ti sermon. No iti maminsan, no daytay mumalemen, ta inkay lumabas iti lansangan a managan Santo Cristo, inkayto makita a nakatugaw iti paglakuan ti maysa nga insik ti maysa a lalaki a bassit, nakusnig, nakuttong, kubbo, dagiti matmatana, nailesseb ket makasugsugelda, dagiti bibbibig ken kukkukona nakarugrutda, iso a kumikitkita kadagiti tattao a kasla dina ida makita. No rumabiin, inkayto makita a tumakder, a si-ririgat, ket si-sasadag iti sarukudna, mapanto agturong iti maysa a nailet a dalan, sumbrek iti maysa a bassit a balay a narugit, a iti ngatuen ti ruanganna adda a mabasa dagitoy sumaruno a sasáo a naisurat iti dadakkel a *letra* a nalabaga: *FUMADERO PUBLICO DE ANFION*. (Pagsusupan ti sapaap iti Apian). Iso daytoy daydi Kapitan Tiago a kasta unay ti panagdinamagna idi; ita, naminpinsanen a nalipatan, pati pay ti sakristan mayor dina malagipen.

Ni *dunia* Victorina inna innayon iti napakulot a pudosna ken iti panamagbalinna iti panagsaóna a kasla taga Andalucía, no maipalubos a kasta ti sawenmi, ti baro a kadawyan nga iso ti mangiggem iti *rienda* dagiti kabkabayo nga agguyod iti luganda, ket pilitenna ni Don Tiburcio a saan nga aggargaraw. Gapo ta iti kinakapoy dagiti matmatana, ado ti dakes a maár-aramid, ita agantiuhusen iti maisigpit iti agóng, iso a mangted kenkuana iti agdinamag a langana. Ti *doktor* awanen sabali a nangayab kenkuana a pinaágasan; dagiti babawen da mamin-ado nga inda makitkita nga awan ngipenna iti bayat ti maysa a lawas iso a dakes unay ti ipakdaarna, kas ammon dagiti mangbasbasa kadakami.

Ni Linares, kakaisuna a mangisaksakit itoy awanan gasat, nabayagen nga agin-inana idia Pako, ta pinatay ti sakit a siká ken ti pay dakes a namapaayan kenkuana ni ipagna.

Daydi nagballigi nga alperes napan sadi Espania, "*teniente con grado de comandante*", ti saadna, ket pinanawanna ti na-

ayat nga asawana iti uneg ti badona a *pranela*, a kitana ti saanen a masao. Ni nakakaasi nga Ariadna, idi ta nabaybay-anen, tinuladna metten daydi anak ni Minos, ket awan sabali nga aramidnan no di ti agkararag kada Bakó ken Tabakó, ket aginom ken agtabakon a kasta unay, ket saan laengen a dagiti babbalasang ti mangkabuteng kenkuana, no di pay ket dagiti babbaket ken ububbing.

Nalabit, addada pay la a biag dagiti am-ammo tayo a taga San Diego, no kas dida natay idi bintak ti bapor "Lipa", a mapmapan idi sadiay a pangukuman. Agsipod ta awan ti nagpalutpot no asinnoda dagidi daksanggasat a natay iti daydi a napasamak, no asinno ti akinluppo ken akintakkiag kadagidi naipurpuruak iti Puro "*Convalecencia*" ken iti igid ti karayan, dimi ammo no nairaman kadakuada ti maysa kadagiti am-ammo dagiti agbasbasa. Siraragsakkamin, a kas ti Turay ken dagiti pagpagiwarnak idi, a nakaámmo a daydi kakaisuna a praile a naglugan iti daydi sasakayan, naispal, ket awan sabali a dawatenmin. Ti nangruna kadakami, iso ti biag dagiti nasingpet a papadi, a ti panagturayda sadi Pilipinas itaginayon kuma ni Apo Mugna iti pagimbagan dagiti karkararua.¹

No maipanggep ken María Clara, awanen sabali a damag, no di ti kasla panangsalimetmeten kenkuana ti tanem. Sinaludsudmi kadagiti ado a tattao no adda mabalbalinda iti santo a konbento ti Santa Clara, ngem awan nayat a nangibaga kadakami iti uray la no maysa a tao, uray pay dagiti tarabitab a mananglualo, nga umaw-awat iti agdindinamag a *pritada*, a dalem ti manok, ken ti *sarsa* nga adadda manen nga agdindinamag, a managan iti "*sarsa dagiti momonja*", nga aramiden ti nasaririt a kosinera dagiti Bibirjen ti Apo.

Nupay kasta;

Naminsan a rabii iti bulan ti Septiembre, a kasta unay pigsa ti bagyo ket inna man ablatan kadagiti naindaklan a paypayakna dagiti balbalay sadi Manila; no manen gumluóng ti gurruod; dagiti kimkimat ken salsal-it no manen inda lawagan dagiti dinaddadael ti bagyo ket inda pagbutngen iti nalalalo dagiti agindeg. Ti tudo kas la agibuybuyat. Iti lawag ti kimat wenno ti sal-it nga agkikiet a kasla uleg, adda makita

(1) 2 ti Enero, 1883. (Panglawag ni Rizal)

a nalekkab a nayon ti atep, wenno rikep ti tawa a maipal-pallatok iti tangatang, sa matnag a kasta unay danarudorna; awan aglasat kadagiti lanlansangan a uray la no maysa a lugan wenno taó. No ti nabangeg a uni ti gurruod, a maminggasot a umaweng, agpukawen iti adayo, iso tay mangngeg nga agununnoy ti angin a mamagal-alikuno iti tudo, a pataudenna ti maulit-ulit a trakatak no agdisso kadagiti kulkulintipay a siririkep a tawtawa.

Dua a *guardia civil* dagiti simmalinóng iti maysa a patta a balay iti asideg ti konbento: maysa a soldado ken maysa a “distingido”.

—Ania ti kuenta ditoy? —kinuna daydi maysa a soldado; awan agdaliasat kadagiti lanlansangan. . . inta ket di iti maysa a balay; ti babaik ket agyan iti lansangan nga Arsobispo.

—Manipod ditoy inggana sadiay, napipis ti kaadayona ket masleptanto —insungbat ti “*distingido*”.

—¿Maán-ano, no dina ta la ket patayen ti sal-it?

—¡Ni! Dika madanagan; dagiti momonja nalabit adda pagalada iti sal-it.

—¡Wen! —kuna daydi soldado, ngem, ania ti pagpapaáyan-na no kasta unay nagsipngget ti rabii?

Ket intangadna dagiti matmatana sadi ngato, ta kimmita iti sipngget; iti daydi a kanito rimmaniag a nagsasaganad dagiti kimkimat nga agkikinamat, sa simmaruno ti gurruod a nakaám-amak.

—¡Apo! ¡*Susmariusep!* —kinuna daydi soldado a nagugis. ket ginuyudna ti kaduana —¡intan, pumanawta ditoy!

—¿Ania ti makuam?

—¡Intan, pumanawta ditoy! —inulitna, a nagpanirpir dagiti ngipngipenna iti buteng.

—¿Ania ti nakitam?

—¡Maysa nga araria! —indayamudumna a mamigpigerger.

—¡Maysa nga araria?

—¡Idiay rabaw ti atep . . . iso ngata daytay monja nga agum-ummong ti beggáng iti bayat ti rabii!

Daydi “*distingido*” inrurarna ti ulona ket kinayatna ti kimmita.

Rimmaniag manen ti maysa a kimat, ket maysa nga urat nga apoy ti nanglasat iti langit, ket adda nangngeg a nakabut-buteng a gurroud.

—¡Jesús! —kinunana, ket nagugis met.

Agpayso, ta iti naraniag a lawag ti kimat, adda nakitana a maysa a puraw a sangkabagi, nakatakder, iti asideg unay ti pakabayo ti atep, siwawayat sadi langit dagiti taktakiag ken ti rupana, a kasla gumawgawawa. Ti langit inna man sungbatan kadagiti salsal-it ken gurgurruód!

Kalpasan ti gurruód, adda naállingag a naliday a senna-ay.

—¡Saan a ti angin dayta! ¡Iso ti araria! —kinuna daydi soldado, a kasna insungbat iti panangitalmeg ti kaduana iti imana.

—¡Ay! ¡Ay! —kuna ti asog a manglasat iti tangatang, a inna pay apawan ti danapadap ti tudo; ti angin dina man kabaelan a ep-epen iti waneswesna daydi timek a nasam-it ken nakaay-ay-ay, napnuan iti kinaáwan a liwliwa.

Adda manen rimmaniag a kimat a kasta unay ti makapurar a lawagna.

—¡Saan, saan nga araria! —kinuna daydi “*distingido*”; —¡nakitak manen; nalibnos a kas ken Apo Santa María. . . ¡Intan, pumanawta ditoy, ta inta ipakaámmo!

Daydi soldado saanna a pinaulit ti awis, ket isuda a dua nagpukawda.

¿Siasinno daydiay agun-unnoy iti kaltaáng ti rabii, nupay agangin, agtudo, aggurrod, agkimat ken agsal-it? ¿Asinno daydiay managbutbuteng a Birjen, asawa ni Apo Jesukristo, nga inna man sarangten dagiti napalusutan a taktakiag ti Namarsua- ket inna pilien ti nakakigkigtot a rabii ken ti nawaya a langit, a panangiturong iti Apo kadagiti as-asogna, manipod iti napeggad a pantok? ¿Binaybay-an ngatan aya ti Apo ti simbaanna iti uneg ti konbento ket dina timudenen dagiti karararag? ¿Saan ngata nga ipalubos dagiti langit-langit ti konbento a dagiti ar-araraw ti kararua inda dumanon inggana iti nangato a tugaw ken saád ti Manangngaási Unay?

Ti dawel nganngani nagpatpatnag, a kasta unay rungsot ti yaáblatna; iti bayat ti rabii, awan rimmaniag a uray la no maysa a bituen; dagiti naawananen iti inanama a sensenna-áy,

a maikuykuyog kadagiti un-unnoy ti angin, saanda a simmardeng, ngem ti Nakaparsuaán kan dagiti tattao saanda a dimngeg; ni Apo Mugna nailinged ket awan inna mangngeg.

Iti sumuno nga aldaw, idi ta nawaknitanen ti langit kadagiti nangisit a ul-ulep, ket ti init rimmaniag manen iti let-ang ti nadalusan a tangatang, adda maysa a lugan a nagsardeng iti ruangan ti konbento ti Santa Clara, ket adda dimsaag a maysa a lalaki, a nagpakaámmo a pannakabagi ti Turay, ket dinawatna a makisao a dagos iti *Abadesa* ket kitaenna amin dagiti momonja.

Kunada nga adda nagparang a maysa a monja a sibabasa ket amin ti abitona napirgipirgis, iso a nagpakpakaasi a si-sasangit iti panangigaga kenkuana daydi tao kadagiti kinkinadakes ti kinamanaginsisingpet ket indarum dagiti nakakigkigtot a maár-aramid iti uneg ti konbento. Saritaénda pay a daydi a monja, nalibnos unay, dagiti matmatana isuda kano ti kasayaatan ken kaimnasan a nakita, iti kaanoman.

Ti pannakabagi ti Turay dina inaklon; nakisarita iti Abadesa, ket inna pinanawan daydi monja, nupay kasano dagidi ar-araraw ken sangsangitna. Daydi ubing a monja nakitana a nagrikep ti ruangan idi nakalikod daydi tao, a kas ngata piman panagkita ti maysa a nadusaán iti panagrikep kenkuana dagiti ruruangan ti langit, no kasta ti langit agbalin no maminsan a naranggas unay ken di masnaayan a kas kadagiti tattao. Ti Abadesa kinunana nga agmauyong daydi a monja.

Daydi tao dina ngata ammo a sadi Manila, adda balay a naipudi a pagyanan dagiti agmauyong, wenno nalabit inpagarupna a ti konbento dagiti momonja, maysa laeng a pagipupakan kadagiti agmauyong, nupay kunada a daydi a tao awan ammona, nangruna iti maipapan iti panagilasin no ti maysa a tao, agmauyong wenno saan.

Saritaenda pay a ni Jeneral, apo J. . . sabali ti namanunutanna idi dimmanon kadagiti laplapayagna ti naaramid; kinayatna nga inggaga daydi agmauyong ket dinawatna nga inda koma ited.

Ngem idi, awanen nagparang a nalibnos ken nakaay-ay-ay, awanen saranay a balasang, ket ti Abadesa saanna nga inpalubu-

sen nga adda sumarungkar iti konbento, ket inaramatna a pinagpambar ti nagan ti Relijión ken dagiti Nasantuan nga Al-alagaden.

Saanen a nasublian a nasarsarita daydi a naaramid, kasta met nga awanen naam-ammuan maipapan ken daksanggasat a María Clara.

—oOo—

(Gibos ti Sarita.)

LIST OF PUBLICATION

As of July, 1963

NATIONAL HEROES COMMISSION

TITLE OF PUBLICATION SPANISH EDITION	Selling Excluding Paper	Price Postage Cloth
Diarios y Memorias por José Rizal, 339 pp.	₱ 7.90	₱13.25
Cartas Entre Rizal y los Miembros de la Familia, Part I, 285 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y Miembros de la Familia, Part II, 276 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part I, 301 pp.	15.40	21.10
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part II, 310 pp.	15.80	21.50
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part III, 304 pp.	6.10	11.50
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part I, 442 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part II, 873 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y Otras Personas, 360 pp.	8.30	10.70
Poesías por José Rizal, 171 pp.	2.50	8.00
Prosa por José Rizal, 339 pp.	4.40	9.40
Noli Me Tángere por José Rizal, offset of the 1887 edition, 354 pp.	6.10	8.30
Noli Me Tangere por José Rizal, offset of the ori- ginal manuscript, 465 pp.	—	27.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the 1891 edition, 286 pp.	4.40	6.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the original manuscript, 279 pp.	—	25.20
Sucesos de las Islas Filipinas del Dr. Morga anotada por Rizal, 374 pp.	5.50	7.40
Escritos Políticos e Históricos por José Rizal, 379 pp.	6.50	11.50
Escritos Varios por José Rizal, Part I, 315 pp. ...	4.10	5.30
Escritos Varios por José Rizal, Part II, 338 pp. ...	4.10	5.30
Facsímiles de los Escritos de J. Rizal, Part I, 554 pp.	8.30	10.70
Facsímiles de los Escritos de J. Rizal, Part II, 1106 pp.	9.30	9.60
Pensamientos de Rizal, 104 pp.	1.70	4.10
Rizal Ante los Ojos de sus Contemporaneos, 244 pp.	4.60	5.90
Poecías Dedicadas a José Rizal, 152 pp.	4.30	6.10
ENGLISH EDITION (regular edition)		
Reminiscences and Travels of José Rizal, 374 pp.	9.20	11.00
Letters between Rizal and Family Members		

	Excluding Selling Paper	Postage Price Cloth
Letters between Rizal and Family Members		
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part I, 313 pp.		9.85
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part II, 572 pp.		9.85
Letters between Rizal and the Reformists		
Miscellaneous Correspondence		
Rizal's Poems, 182 pp.	2.20	4.10
Rizal's Prose, 226 pp.	3.50	5.90
Historical Events of the Philippine Islands, by Morga anotated by Rizal, 353 pp.	3.80	6.20
Political and Historical Works		
Miscellaneous Writings		
Quotations from Rizal's Writings, 374 pp.	1.70	4.10
Pictorial Album on Rizal, 155 pp.	—	—
Proceedings of the International Congress on Rizal, 496 pp.	8.40	11.00
International Congress on Rizal, 311 pp.	3.60	—

ENGLISH EDITION (popular edition)

Reminiscences of José Rizal, 179 pp.50	
Letters between Rizal and the Members of his Fa- mily, 119 pp.65	
The Rizal-Blumentritt Correspondence, 251 pp.65	
Letters between Rizal and the Reformists, 124 pp.	.65	
Miscellaneous Correspondence of Rizal, 150 pp. . .	.65	
Rizal's Poems, 174 pp.60	
Rizal's Prose, 190 pp.65	
Political and Historical Writings of Jose Rizal, 144 pp.55	

TAGALOG EDITION

Mga Tala sa Paglalakbay, Mga Ala-ala at Iba pa ni Jose Rizal, 420 pp.		
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Kasam- bahay, 674 pp.		
Pakikipagsulatan ni Rizal kay Dr. Blumentritt . . .		
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap, 696 pp.	7.00	8.80
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap	13.85	25.75
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao, 390	5.80	7.60
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao		13.25
Mga Tula ni Jose Rizal — V. de Jesus, L. Dianzon at A. Cruz, 181 pp.	3.20	
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.	5.90	7.70
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.		9.50
Noli Me Tangere ni Jose Rizal, (P. Mariano) 550 pp.	1.80	

	Selling Excluding Paper	Price Postage Cloth
El Filibusterismo ni Jose Rizal, Tinagalog ni P. Mariano, 339 pp.	1.80	
Ang Mga Pangyayari sa Kapuluang Pilipinas		
Mga Akdang Pampulitika at Pangkasaysayan ni Rizal		
Mga Iba't Ibang Sinulat ni Rizal		
Si Rizal sa Harap ng Kaniyang mga Kapanahon, 327 pp.	3.65	6.05

TAGALOG (Popular Edition)

Talaarawan at mga Ala-ala ni Rizal, 159 pp.60	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Magulang at Kapatid, 150 pp.70	
Pagsusulatan nina Rizal at Blumentritt, 131 pp.65	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Tagapagpalaganap, 218 pp.65	
Pakikipagsulatan sa Iba't ibang tao, 200 pp.65	
Mga Tula ni Rizal, 165 pp.65	
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Rizal, 197 pp.55	
Pampulitika at Pangkasaysayan, 163 pp.55	
Iba't ibang Sinulat ni Rizal, 176 pp.65	
Guillermo Tell (William Tell) Rizal55	

BICOL TRANSLATION

Mga Rawitdawit ni Jose Rizal, 101 pp.	1.00	3.40
Hare sa Sako Pagdoot — Noli Me Tangere, 487 pp.	8.10	10.00
El Filibusterismo, 355 pp.	6.55	8.35

CEBUANO TRANSLATION

Mga Balak ni Jose Rizal, 139 pp. — (Poesias de Rizal)	3.10	4.80
Noli Me Tangere, 545 pp.	8.05	14.95
El Filibusterismo		

ILONGO (Hiligaynon) TRANSLATION

Mga Binalaybay ni Jose Rizal, 170 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere		
El Filibusterismo		
Mga Sinulatan sa Panghimanwa ni Rizal, 409 pp. (Political and Historical Works)	7.60	9.50

SAMAR-LEYTE TRANSLATION

Mga Siday ni Jose Rizal, 128 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere		
An El Filibusterismo, 353 pp.	6.80	8.60

2064

Excluding Postage
Selling Price Cloth
Paper

PAMPANGO TRANSLATION

E Mu Ku Tagkilan, 505 pp. (Noli Me Tangere) — 17.00

ILUKO TRANSLATION

Dinak Sagiden (Noli Me Tangere) — —
El Filibusterismo — —

PANGASINAN TRANSLATION

Ag mu ac Didiwitin (Noli Me Tangere)
El Filibusterismo

PAMPHLET

Rizal, as an Internationalist, 84 pp.80
Rizal, in Spanish 1.80
Rizal in English 1.80
Rizal, the National Hero of the Philippines50
Rizal, El Heroe Nacional de Filipinas50
The Rizal Shrine at Fort Santiago70

WINNING MANUSCRIPTS

The First Filipino (Rizal biography) by Leon Guerrero
Rizal Anthology (In Spanish, English and Filipino)

